

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАСЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2021 № 5 (161)

Головний редактор
С. М. Шуміло

Шеф-редактор
С. О. Павленко

**Заступники
головного редактора**
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

**Відповідальний
секретар**
В. В. Шуміло

**Випускові
редактори**
С. А. Токарев, Е. Л. Міден,
В. О. Чистяков

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Ласвський,
В. М. Лозовий, О. П. Моця, Ю. А. Мицик, Г. В. Папакін, М. О. Носко,
Н. Б. Реброва, Т. Розен, О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболев,
С. В. Шуміло, О. П. Реєнт

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, М. К. Кеда, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв,
Т. П. Льюнгрен, С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук,
А. М. Остряк, В. М. Пекарчук, С. М. Плохій, В. М. Половець, О. А. Прігарін,
О. Я. Рахно, Т. В. Соломенна, Г. Хаусман, В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджисев,
Н. В. Шліхта, К. М. Ячменіхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна
телефон для довідок: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com
Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua
Новий сайт журналу: journals.urau.ua/index.php/2518-7422

© Редакція «Сіверянського літопису», 2021

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2021 № 5 (161)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
С. О. Павлинко

**Deputies
of the Editor-in-Chief**
V. Diatlov,
O. Kovalenko

**Executive
Secretary**
V. Shumilo

**Technical
Editors**
S. Tokariiev, E. Miden,
V. Chystiakov

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, V. Lozovyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, M. Nosko, N. Rebrova, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, S. Shumylo, O. Reient

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, M. Keda, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngrén, S. Liashko, O. Mavrin,
R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianko, V. Pekarchuk, S. Plokhly, V. Polovets,
O. Prigarin, O. Rakhno, T. Solomenna, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine
Phone for reference: +38-(046)-295-7418
E-mail: pavlenkoso1955@gmail.com Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: journals.urau.ua/index.php/2518-7422



With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

The European Commission's support for the production of this publication
does not constitute an endorsement of the contents, which reflect the views
only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for
any use which may be made of the information contained therein.

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2021

ЗМІСТ

У глибокі віки

Клапчук В. Розвиток бандурного мистецтва в XVI–XVIII століттях	5
Адрюг А. Металопластика Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть	11
Синяк І. «Били смертнимъ боемъ, и на вербѣ вѣшали стрѣмглавъ, и велѣли щекати аки псу по подѣ ихъ ногами»: документи судової справи козака Федора Проскурненка (Частина друга)	26

Церковна старовина

Пуйда Р. Порушення законодавства про релігійні культи в Українській РСР (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.): прояви, протидія радянських органів влади	36
---	----

Історія міст і сіл

Кахерський Ю., Рубан К. До історії Чернігівського військового шпиталю	43
Дорохіна Т., Косаченко В. Доля пам'ятки архітектури місцевого значення: кінотеатр імені Щорса в Чернігові	51

Мовою документів

о. Мицик Ю. Матеріали польського мемуариста про Семена Палія та Івана Мазепу	58
Три листи гетьмана Івана Мазепи зі шведських архівів (Підготували до друку М. Траттнер, о. Ю. Мицик та О. Заєць)	63

Розвідки

Еткіна І. Чернігівський губернський революційний трибунал: «справа Ляховичів» ...	67
Сопронюк Т. Свято 8 березня в роки Голодомору (на матеріалах районної преси Чернігівщини)	75
Костів М., Петренко І. Настрої працівників залізниць Чернігівщини в 1932–1933 рр. у контексті історії Голодомору-геноциду.....	81
Батуріна С. «Чужі свої»: до питання про репрезентацію історії кримськотатарського народу на сторінках українських шкільних підручників	87

Літературознавчі студії

Шуміло С. Запозичення з богослужбових текстів у Житіях Бориса та Гліба	96
---	----

Дослідницькі нотатки

Гриньова О. Педагог, просвітител, публіцист пушкінської доби Іван Матвєєвич Сбітнев	102
Пилипенко О. Організація наукової діяльності в університетах Наддніпрянської України в дореформений період	117
Іваницька С. Пантелеймон Куліш у публіцистичних і літературно-критичних працях Сергія Єфремова (1900-ті – 1920-ті роки)	122
Вароді Н. Православ'я та суспільство в УРСР на початку радянсько-німецької війни: історіографія питання	137
Тимошик М. Нерозкрите вбивство патріота: життя і чин громадсько-політичного діяча і журналіста Володимира Кательницького	145

Рецензії. Огляди. Анотації

Ставнюк В., Тарасенко М. О. У пошуках старожитностей з дару хедива. Давньоєгипетські пам'ятники XXI династії в музеях України. Київ: ІС НАНУ, 2019. 316 с.	156
Рахно О., Рахно Костянтин. Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців: монографія. Опішне: Українське Народознавство, 2020. 1472 с. – (Українські керамологічні студії. Вип. 22)	159

Матеріали конференції

Культурний та комунікативний вимір Європи: виклики для України	163
Кеда М., Чугасєва І. Вінченосне розлучення: кейс Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни	164
Доманова Г. Європейські традиції міського самоврядування на Лівобережній Україні в період раннього модерну	174

Горобець І., Мартинов А. Культурний спадок європейської цивілізації як предмет наукового аналізу	183
Кривошей Д. Становлення та розвиток культурної політики Європи	191
Васюта О. Губерніальна доба в історії музичного мистецтва Чернігівщини: європейський вимір	199
Ципляк Н. Вихованці-європейці Чернігівської духовної семінарії	209
Новікова Є. Слов'янські мотиви у дослідженнях молодого історика (до біографії В.К. Піскорського)	214
Шара Л., Ячменіхін К. Пам'яткоохоронні ініціативи у Чернігові 1917 р.	219
Дарда О. Публіцистична діяльність В.Є. Жаботинського в українській і європейській культурній спадщині	225
Лиман С. Дзвінки струни меридіанів: міжнародні відносини у творчості В.Г. Ціватого (до 30-річчя початку його науково-педагогічної діяльності)	232
Соломенна Т. Україна в програмі ЄС «Креативна Європа»	242



УДК 94: 780.614.13](477)«15/17»

Валерія Клапчук



РОЗВИТОК БАНДУРНОГО МИСТЕЦТВА В XVI–XVIII СТОЛІТТЯХ

DOI: 10.5281/zenodo.5734002

© В. Клапчук, 2021. CC BY 4.0

Метою статті є детальний аналіз особливостей розвитку бандурного мистецтва в XVI–XVIII ст. у відповідності до історичного контексту. **Методологія дослідження** спирається на загальнонаукові та історичні методи, що цілком відповідає поставленій меті. **Наукова новизна** полягає в глибокому розкритті понять «кобзарство» та «бандурництво», вивченні особливостей і відмінностей інструментів «кобза» та «бандура», пошуком логічного зв'язку між впливом історичних подій та розвитком бандурного мистецтва. **Висновки** проведеного дослідження такі. Бандурне мистецтво – невід'ємна складова музичної культури України. Впродовж XVI–XVIII ст. відбувається формування кобзарства як соціокультурного феномену, від якого поступово відмежовується такий різновид музичної творчості, як бандурництво. Кобза стає доступним музичним інструментом, формує музичну культуру козацької доби. Основна сфера поширення – українські села. Для селян виконавці-кобзарі стали символом правди, національного духу, вісниками, від яких можна дізнатися новини з інших територій. Кобза має невелику кількість струн (перші зразки 3–5 струн), легка, виготовлена індивідуально окремим виконавцем. Кобзарі того часу були ще й носіями суспільної інформації, виступали прообразом сучасної преси. Створюються кобзарські цехи-братства, де навчають гри на кобзі, створенню інструментів, плекають виконавські традиції окремих регіонів, які стають передумовою створення чернігівської, полтавської та харківської шкіл кобзарського мистецтва. Водночас бандура залишається більш елітарною в суспільстві, поширенішою в середовищі козацької старшини та заможних містян. Сфера поширення – українські міста, а також придворні капели Польщі й Росії. Бандура від кобзи відрізняється більш громіздкою конструкцією, більшим розміром і вагою, наявністю приструнків додатково до основних струн. Вона дорожча у створенні, складніша в настроюванні, але з багатшим і більш насиченим звучанням. Бандуристи козацької доби, зазвичай, були представники заможних верств суспільства, що мали вищі статки та поважний статус. Подальше дослідження цієї теми дасть змогу висвітлити різницю між кобзарством та бандурництвом і висвітлити їхню роль у розвитку музичного мистецтва та культури України в цілому.

Ключові слова: кобзарство, бандурництво, кобза, бандура, музична культура України козацької доби.

Актуальність вивчення бандурного мистецтва України XVI–XVIII ст. полягає у великому впливі його на розвиток музичної культури нашої країни, що знайшло своє відображення й у європейському музичному мистецтві. Це унікальне явище наклало яскравий відбиток у соціальній, культурній, духовній та національній сферах. Наше дослідження визначає основні етапи розвитку вітчизняного бандурного мистецтва та висвітлює поступове відмежування бандурництва від кобзарства.

Звичайно, вивчення бандурного мистецтва потребує детального історичного та історіографічного аналізу. Було багато спроб визначити особливості інструментального світу такими вченими та музикантами, як М. Лисенко¹, Ф. Колесса², Г. Хоткевич³, К. Вертков⁴, Г. Ткаченко⁵, Л. Черкаський⁶ та іншими.

¹ Лисенко М. Народні інструменти на Україні. Київ: Мистецтво, 1955. 62 с.

² Колесса Ф. Українські народні музичні інструменти: музикознавчі праці. Київ: Наукова думка, 1970. 592 с.

³ Хоткевич Г. Музичні інструменти українського народу. Харків: ДВУ, 1930. 288 с.

⁴ Вертков К. К вопросу об украинской кобзе. Проблемы музыкального фольклора народов СССР: сб. ст. Москва: Музыка, 1973. С. 275–286.

⁵ Ткаченко Г. Основи гри на бандурі. Родовід. 1995. № 11. С. 112–114.

⁶ Черкаський Л. Унікальна збірка українських народних інструментів. *Арм-Вермен*. URL: <http://artvertem.com/print?cont=19965>.

Пропонуємо досліджувати вибраний нами часовий проміжок XVI–XVIII ст. за такими критеріями: два паралельних напрямки української музичної культури «кобзарство» та «бандурництво», видовим різноманітністю інструментарію «кобзи-бандури», розкриття історичних передумов, зміна соціального значення кобзарського та бандурного мистецтва.

Для чіткого окреслення проблематики та уникнення плутанини необхідно коректно тлумачити поняття «кобзарство» та «бандурництво». Поняття «кобзарство» сприймають набагато ширше і, насамперед, як окреме явище традиційної народної культури, комплекс сталих філософсько-світоглядних, мистецьких і раціонально-практичних надбань, що реалізовували в характерному трибі життя співців. Як слушно зауважує щодо кобзарів К. Черемський, відгороджені від мирського світу своїм фізичним станом (зокрема, незрячістю) і найнижчим із суспільних щаблів становищем, ці співці витворили культуру, глибину й значимість якої досі важко досягнути⁷. Кобзарі мали сильний вольовий стержень. Зазвичай, об'єднані характерною рисою – зоровим каліцтвом, кобзарі змогли стати авторитетною верствою у суспільстві, виступали сполучною ланкою між духовним світом та мирським життям.

Поняття «кобзарство» поєднує в собі творчість мандрівних співців-музикантів, що у своїй переважній більшості були сліпими й мандрували з дітьми, які виконували роль поводитирів. Ці виконавці стали представниками автентичного напрямку музикування зі старосвітською традицією. У репертуарі цих музикантів були думи, історичні та козацькі пісні, велика кількість жартівливих пісень. Нотний матеріал вирізнявся своєю унікальністю, адже навіть одна й та ж дума у виконанні різних кобзарів мала суттєві відмінності у виконавському плані. Заробляли вони на життя тим, що виконували свою музику на відкритих площах, де могло перебувати велике скупчення людей (ярмарки, ринки).

Поняття «бандурництво» – це різновид більш елітарної світської музики. Прикладом саме такого виду музикування можемо назвати діяльність бандуристів, яких наймали при панських маєтках як виконавців для розваги заможних верств суспільства. Ці музиканти мали дещо інший суспільний простір для своєї творчості. Здебільшого це українські міста і маєтки знаті та козацької старшини. За визначенням І. Панасюка, бандурництво – форма світського музикування зрячих бандуристів, які належали переважно до міських ремісничих об'єднань або були на службі при поміщицьких дворах і вельможах⁸.

Вони мали фіксовану заробітну плату, не жебракували та досить часто жили саме на землях цих маєтків (Польща, Росія та ін.). Бандурництво мало два напрямки: професійний та аматорський, але головною відмінною ознакою залишалось те, що цей напрям існував окремо від кобзарства. Як зазначає К. Черемський, на відміну від кобзарства бандурництво залишаючись лише мистецтвом співогри, не зобов'язувало до сприйняття філософсько-світоглядного комплексу, притаманного кобзарсько-лірницькому станові⁹.

Якщо ми вже маємо переконливі праці науковців з приводу понять «кобзарство» та «бандурництво» і можемо їх розрізнити, то інший бік досліджуваного питання – це відсутність остаточної думки щодо понять «кобза» та «бандура» й чіткої межі між ними.

У науковій літературі є кілька версій походження бандури. Так, аналізуючи історичні аспекти становлення бандури, Г. Хоткевич зазначав, що багатьом народам (зокрема й українцям) з давніх-давен був відомий струнний музичний інструмент загального типу, який включав пудло (різної форми), ручку і різну кількість струн. На думку дослідника, українську кобзу створив український народ. У XVI ст. до основних струн, які розташовувались на ручці, українці додали короткі струни (так звані приструнки). З того часу цей вдосконалений інструмент все частіше почали називати бандурою¹⁰. Натомість, на противагу Г. Хоткевичу, О. Фамінцин доводить, що кобза запозичена в народів Сходу¹¹.

Бандурництво створювало вагомий передумови для професійного зростання виконавців. Бандуристи входили до складу придворних капел Польщі, Росії та Німеччини. Практика створення бандурних колективів при дворах знаті активно розвивається з XVII ст. Можна дати характеристику цьому явищу як зразку щедро привілейованого аристократичного бандуриста.

До категорії ансамблевих бандурних колективів можна віднести школу торбаніста Каєтана Віторда, який у 60-х рр. XVIII ст. при дворі цариці Катерини II давав уроки гри на торбані, але почав активно залучати до своїх музичних виступів також і бандуру. Він зібрав ко-

⁷ Черемський К.П. Повернення традицій. З історії нищення кобзарства. Харків: Центр Леся Курбаса, 1999. С. 6.

⁸ Бондарчук В.О. Історія народно-інструментального виконавства в Україні: навч. посібник до 100-річчя Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського. Київ: НМАУ ім. П.І. Чайковського, 2013. С. 70.

⁹ Черемський К.П. Повернення традицій... С. 7.

¹⁰ Хоткевич Г.М. Музичні інструменти... С. 85.

¹¹ Фамінцин А. Домра и сводные ей музыкальные инструменты русского народа (Балайка, кобза, бандура, торбан, гитара): Ист. очерк с многочисленными рисунками и нотными примерами. Санкт-Петербург: Алетей, 1995. С. 404.

лектив виконавців із шести козаків. Окрім співу та гри на інструменті, їхній виступ доповнювали ще й танцювальними елементами, які мали назву «14 фігур козака». Навчання проходило спочатку в окремій спеціально відведеній кімнаті за допомогою мотузок, прикріплених до стелі. Коли учні засвоювали всі танцювальні елементи, накладалася гра на торбані та бандурі, утворюючи єдиний комплекс виступу¹².

Історичні назви «кобза» та «бандура» часто плуталися. Як зазначає О. Фамінцин, появу приструнків на кобзі датують другою половиною XVIII ст., і саме з цього часу починається змішування назв обох інструментів на підставі спільної ознаки – наявності приструнків, закріплених на корпусі¹³.

До цього, на нашу думку, слід віднести, що основними слухачами кобзарів до появи бандури були селяни, і коли вони ознайомилися з видозміненим інструментом (бандурою), що мав багато спільних ознак із кобзою, то почали називати бандурою всі інструменти, що з'являлися надалі. Саме необізнаність у тонкощах цих інструментів і призвела до плутанини між двома назвами.

XVI ст. було насичене історичними подіями, які формували та урізноманітнювали музичне мистецтво. Починала своє формування культура козацтва, відбуваються перші військові походи. У 50-х рр. українські козаки ґрунтовно закріпилися на Малій Хортиці (Запоріжжя), козацтво стає більш централізованим, паралельно формується українська народна культура.

Маємо досить багато відомостей про музичний побут козаків, їх багате танцювальне життя, різноманітність музичного середовища. Вагоме історичне значення має згадка польського шляхтича, хроніста Бартоша Папроцького, яку датують 1564 р. Він згадував про козаків з острова Томаківка (66 км вниз за течією від Хортиці): «Козаки показали невимовне мистецтво з великою радістю, співали пісні, стріляли, грали на кобзах»¹⁴.

«Козак Мамай» – приклад безсмертності національного духу. Ця назва швидко ввійшла в побут і стала трюхи згодом уособленням символу-образу в різних напрямках мистецтва (живопис, скульптура та кінематограф). На прикладі живописного напрямку помічаємо основну спільну рису для всіх картин, де в різних варіантах козак тримає інструмент (закріплення приструнків симетрично до довгих струн). Такі зразки представлені у виставкових залах Історичного музею (м. Дніпро).

На Запоріжжі дбали про професійну підготовку кобзарів. Для цього тут навіть існувала школа «вокальної музики й церковного співу», яка була розташована спочатку в слободі Орловщина (на лівому березі Орелі), а в 1770 р. була перенесена на Січ. Керував школою «знаменитий читайка й співака Михайло Кафізма»¹⁵.

У школі навчали партесного (хорового) співу для церковного богослужіння. При ній були створені групи виконавців-лицедіїв (артистів), які ставили лялькову драму. І все це супроводжували грою на музичних інструментах¹⁶. Кобзарське середовище також мало певні правила свого існування. Заборонялися позашлюбні стосунки, спів сороміцьких пісень, надмірне споживання спиртних напоїв¹⁷. Існували правила й у фінансовому житті. Гроші, які заробляли кобзарі, виступаючи для людей, потім мали поділ на три частини: пожертва для бідних, на церкву та оплату на викопування криниць для подорожніх. Кобзарі користувалися великою повагою серед жителів сільських регіонів як вісники, носії інформації, прообраз преси.

Певною мірою музичне життя XVI ст. вже було організоване в спеціальних закладах – цехових об'єднаннях музикантів. Вони стали попередниками різнопрофільних музичних об'єднань, які гуртувалися за інструментарієм, жанром та видом виконавства.

Історичний розріз доводить, що значним поштовхом до становлення сталих музичних об'єднань було поширення в Україні магдебурзького права (вперше прийняте в м. Новий Санч (історична Лемківщина, нині на півдні Польщі), 1299 р.). Із часом цей принцип місцевого самоврядування набув широкої популярності. І саме в тих містах, де було надане вищезгадане право, упродовж XVI–XVIII століть і поширилися музичні виробничі традиції.

Наступною важливою епохою, на нашу думку, є прийняття Б. Хмельницьким (1652 р.), який сам мав хист до музикування, спеціального універсалу, де під його керів-

¹² Єсипок В.М. Музичні інструменти мандрівних співців в Україні. *Молодий вчений*. 2018. № 4 (1). С. 69.

¹³ Зінків І.Я. Бандура як історичний феномен: монографія. Київ: ІМФЕ ім. М.Т. Рильського, 2013. С. 27.

¹⁴ Музична поп-культура Гетьманщини. WAS. URL: <https://was.media/uk/2019-05-02-muzichna-pop-kultura-getman-shhini/>.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Бобечко О.Ю. Українські народні думи в супроводі кобзи-бандури як джерело музично-естетичного виховання підростаючого покоління. *Молодь і ринок*. 2019. № 8 (175). С. 103.

ництвом та управлінням козацьких полковників опинялися цехові організації співців-музик.

Отже, за доби козаччини активно розвивалися мистецькі тенденції через професіоналізацію творчості музикантів. Саме в цей період в Україні значного поширення та популярності набуває інструментальна музика. За приклад можемо взяти Чернігівщину. Уже з XVI ст. тут побутують такі музичні інструменти, як скрипка, гуслі, цимбали, бандура, кобза, дудки та волинки¹⁸.

Це призвело до утворення потужного прошарку фахівців-музик, що «дорівнювали до ремісників, зі свого ремесла жили і день у день виконували замовлення різного роду людей – на весіллях і на інших святах. Так, де таких музик було 10–30 осіб, вони утворювали цехи»¹⁹.

Досліджуючи репертуар тодішніх співців-кобзарів, можемо помітити сильну християнську основу. Вони співали про козацьку відвагу, оспівували в думах християнську благодать та висміювали в жартівливих піснях владу й суспільні вади. Такий репертуар здобув високий авторитет переважно серед сільського населення. Згадаймо, що, за даними соціологічних досліджень, саме на селі аж до XX ст. проживала найбільша кількість українського населення.

Проникнення у повсякденність традиційного українського музикування відбулося не тільки на сільському та місцевому рівні, а й у колі українських гетьманів. До них можна віднести Б. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепу, К. Розумовського.

Маємо історичні згадки про те, що саме Б. Хмельницький відродив старовинний звичай, де кобзар мав їхати за гетьманом у поході. Також Б. Хмельницький умів грати як на кобзі, так і на бандурі.

Історичні докази того часу демонструють, що й І. Мазепа брав у руки кобзу. Відомо, що гетьман не тільки грав на музичному інструменті, але й складав пісні про різні події сучасного йому політичного життя («Ой горе-горе чайці-небозі...», «Озьмітеся всі за руки...»). Не випадково на парадному портреті гетьмана в його обрамлення художник помістив кобзу²⁰.

Люблінська унія (1569 р.) сильно вплинула на розвиток бандурного та кобзарського мистецтва як на території України, так і на території Польщі. Маємо досить багато свідчень про розвиток цих видів музичного мистецтва в XV–XVII ст.:

– у I-му томі «Словника польських музик» («*Słownik muzikow polskich*»), у якому, починаючи з 1139 р., подані відомості про склад придворних музичних капел, за 1500 рік значиться бандурист Чурило «*pochodzenia ruskiego*» (руського походження);

– польський історик Ф. Сярчинський зазначає, що в 1580-х рр. у гетьмана С. Зборовського та його брата Х. Зборовського був бандурист Войташек;

– у 1640 р. Ободзинський видає книгу «*Pandora starozytna monarchow polskich*», де йдеться про бандуру²¹.

Отже, можемо зробити висновок про те, що в першій половині XVI – другій половині XVII ст. кобзарство стає невід'ємною складовою військового, сільського та міського життя зі своїм глибоким філософським смислом у традиціях кобзарського існування. Формуються норми його побутування (фінансові, концертні), розширюється кобзарський доробок (співпраця музикантів з різних регіонів) із безперервним переданням набутих знань наступникам.

Друга половина XVII ст. ознаменувалася історичними подіями, які негативно вплинули на вже сформований прошарок кобзарського мистецтва в Україні. Доба Руїни (60–80-ті рр. XVII ст.) проявилася в низці російсько-польських протистоянь за українські землі, грабіжницьких нападах татар, доленосному розколі України на Правобережжя (під контролем поляків) та Лівобережжя (під контролем росіян).

Українське населення, зокрема кобзарі, переселялося з Правобережжя на Лівобережжя (перше примусове переселення 1679 р.). Можемо довести, що ці події перервали усталений розвиток кобзарського мистецтва, адже відсутність стабільного мирного життя не могла надати захищеність та потребу в спокійному мистецькому творінні. Кобзарі не мали можливості записати нотний матеріал. Як зазначає М. Хай, несприятливими для роз-

¹⁸ Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев, 1851. С. 26.

¹⁹ Копержинский К. Музичне життя на Чернігівщині в другій половині XVIII та на початку XIX століття. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Київ, 1927. Т. 26. С. 85.

²⁰ Степ та воля – козацька доля. *Всеукраїнська громадська організація «Українське Реєстрове Козацтво»*. URL: http://www.kozatstvo.net.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=1395.

²¹ Есипок В.М. Музичні інструменти... С. 254.

витку кобзарства на Правобережній Україні були й поновлення польського панування та польська колонізація, що тривали тут майже до кінця XVIII ст.²²

Тогочасні документи засвідчують, що правобережні бандуристи брали безпосередню участь у народних повстаннях, через що зазнавали переслідувань з боку польської та російської влади. Документи зберегли імена бандуристів, які походили з Правобережжя: Прокіп Скрыга з Остапова (тепер Олевського району Житомирської області), Михайло Соковий із с. Шаржиполя (Поділля), Василь Варченко зі Звенигородки (тепер Черкаська область), страчені в 1770 р. польською владою, Данило Бандурка (нар. бл. 1738 р.), арештований і ув'язнений²³. Співаки надихали український народ на боротьбу за соціальне та національне визволення.

Отже, період другої половини XVI – першої половини XVIII ст. стає переломним для розвитку кобзарської традиції. Розвиток кобзарства тимчасово переривався історичними воєнними подіями, безпосередньо участь у яких брали кобзарі. Кобза стає предметом побуту в звичайних українських хатах. Своєрідним способом спілкування та обміну інформацією стають думи та пісні. Кобза стає засобом комунікації незалежно від соціального стану різних родин.

Неможливо сказати про точну дату появи бандури на українських землях. Вагомі наукові дослідження з цієї тематики з погляду різних дослідників мають відмінності. Але спільна думка каже про те, що бандура – це похідний від кобзи інструмент, який вирізняється більшою кількістю струн, відмінним способом гри та способом тримання.

В історії кобзи і бандури Л. Черкаський виділяє певні, на його думку, яскраво виражені *етапи (стадії)*, межею між якими стала середина XVIII ст. Кобза і бандура першої стадії, або давня кобза і бандура (до середини XVIII ст.) були типовими для багатьох народів лютнеподібними інструментами («корпус, ручка, струни по ручці»). Тому Г. Хоткевич називав давню кобзу «загальнолюдським» інструментом. Можна сказати, що це стосується також і давньої бандури. І кобза, і бандура були лютнеподібними щипковими інструментами, струни яких розміщували лише на грифі. Судячи з фрагментарних історичних і літературних джерел, у кобзи було 3 струни, у бандури – 5–6 струн. Відомостей про стрій цих інструментів немає. Бандуру лише вважали більш респектабельним інструментом (у XVIII ст. її називали «маленькою лютнею», «півлютнею»). Історик О. Рігельман у 1785–1796 рр. зазначав, що на кобзі більше грали по селах, а на бандурі – в містах.

Нова стадія в історії кобзи і бандури розпочинається з другої половини XVIII ст., коли на цих інструментах з'являються струни на корпусі, тобто приструнки. Так починають формуватися автохтонні українські інструменти, які не мають аналогів у світовій музичній культурі, як не має аналогів і мистецтво кобзарів-рапсодів. Постає запитання: яка ж різниця була між кобзою і бандурою на цьому етапі, коли обидва лютнеподібні інструменти, крім струн на грифі, мали ще й приструнки? Звичайно, у народі цю різницю часто не помічали, і один і той самий інструмент називали то кобзою, то бандурою. Але сучасні кобзарі, бандуристи і музикознавці цю різницю відзначають. Кобза мала порівняно менше струн, ніж бандура, і, граючи на ній, кобзар укорочував (притискав) струни на грифі (для збільшення звукоряду) у поєднанні зі щипком відкритих приструнків. На бандурі ж, подібно до гусел, грають, не притискаючи струни, а лише видобуваючи щипком пальців звук із певної відкритої струни.

Отже, кобза і бандура – це різні музичні інструменти, які змінювалися упродовж часу свого побутування. Вони мали різну форму і конструкцію, вимагали відмінних прийомів гри й різного музичного призначення. В Україні вони удосконалювалися шляхом: а) збільшення кількості струн (появою коротких струн-приструнків для правої руки), б) зміни грифу, який ставав коротшим і ширшим, в) зникненням ладків, г) збільшенням кількості басових струн. Корпус інструментів спочатку був овальним, майже симетричним. Однак завдяки змінам, пов'язаним з їх удосконаленням, інструменти поступово набували грушоподібної асиметричної форми, схожої до сучасної бандури²⁴.

Отже середина XVIII ст. стала періодом остаточного оформлення розмежування між кобзою та бандурою. Зважаючи на суспільно-політичні зміни в Україні, з другої половини XVIII ст. в силу низки обставин (скасування гетьманства, ліквідація Запорізької Січі, занепад козацького ладу, введення панщини тощо) бандура практично зникає з військового та придворного побуту. Але вона й надалі залишається одним із поширених музичних інструментів, призначених для стаціонарного використання. Зокрема, носіями традицій бандурного мистецтва в подальший час стали виконавці, котрих, зазвичай, відносять до сліпців-

²² Хай М.Й. Микола Будник і кобзарство. *Традиційна бандура: минуле, сучасне, майбутнє*: Матеріали Міжнародно-практичної конференції, Київ, 18–19 червня 2016 р. Київ, 2016. С. 155.

²³ Там само. С. 160.

²⁴ Черкаський Л. Унікальна збірка...

кобзарів: А. Шут, І. Крюковський, Ф. Холодний, А. Никоненко, М. Кравченко, О. Вересай, Г. Гончаренко та інші. Кобзарські цехи-братства, що сприяли збереженню репертуару, стають епіцентрами плекання виконавських традицій, притаманних певним регіонам, де склалися специфічні особливості бандурної гри (харківська, чернігівська, полтавська школи).

References

- Bobechko, O. (2019). Ukraini narodni dumy v suprovodi kobzy-bandury yak dzherelo muzychno-estetychnoho vykhovannia pidrostaichoho pokolinnia [Ukrainian People's Dumas accompanied by kobza-bandura as a source of musical and aesthetic education of the younger generation]. *Molod i rynok – Youth & market*, 8 (185), p. 100–105.
- Bondarchuk, V. (2013). Istoriia narodno-instrumentalnoho vykonavstva v Ukraini: navch. posibnyk do 100-richchia Natsionalnoi muzychnoi akademii Ukrainy imeni P.I. Chaikovskoho [History of folk instrumental performance in Ukraine: a textbook to the 100th anniversary of the Tchaikovsky National Academy of Music of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Zinkiv, I. (2013). Bandura yak istorychnyi fenomen: monohrafiia [Bandura as a historical phenomenon: monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Kotliarevskiy, I. (2012). Step ta volia – kozatska dolia [Steppe and freedom – is a Cossack destiny]. *Ukraina Kozatska – Cossack Ukraine*.
- Kuzminskiy, I. (2019). Muzychna pop-kultura Hetmanshchyny [Musical pop culture of the Hetmanate]. *Was Media – Was Media*.
- Khai, M. (2016). Mykola Budnyk i kobzarstvo [Mykola Budnyk and kobzarism]. *Materialy Mizhnarodno-praktychnoi konferentsii «Tradytsiina bandura: mynule, suchasne, maibutnie» – Materials of the international practical conference «Traditional bandura: past, present, future»*. Kyiv, Ukraine.
- Cherkaskiy, L. (2007). Unikalna zbirka ukrainskykh narodnykh instrumentiv. [A unique collection of Ukrainian folk instruments]. *Artvertep – Artvertep*.

Клапчук Валерія Миколаївна – аспірантка Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, кафедра історії України (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16600, Україна).

Klapchuk Valeriia M. – post-graduate student of Ukraine history department of Mykola Gogol Nizhyn State University (Grafka Street, 2, Nizhyn, 16600, Ukraine).
E-mail: ValeriaKlap@ukr.net

DEVELOPMENT OF BANDURA ART IN THE XVI–XVIII CENTURIES

The purpose of the article is to discuss the peculiarities of the development of bandura art in the XVI–XVIII centuries in combination with a detailed analysis of historical divisions. *The research methods* are selected in line with the objective. *The scientific novelty* is to reveal the concepts of "kobza" and "bandura", reflecting the features of the instruments "kobza" and "bandura", the search for a logical connection between the influence of historical events and the development of bandura art. *Conclusions.* Bandura art is an integral part of the musical culture of Ukraine. During the XVI–XVIII centuries, the formation of kobzarism as a socio-cultural phenomenon, from which gradually separates such a variety of musical creativity as bandurism. Kobza becomes an accessible musical instrument, forms the musical culture of the Cossack era. For the peasants, the performers are a symbol of truth, national liberation. Kobza has a small number of strings (the first samples had 3–5 strings), light, made individually by an individual performer. Kobzars are heralds, carriers of information, are the prototype of the modern press. Kobzar workshops-fraternities are created, where they teach kobza games, create instruments, nurture the performing traditions of individual regions and become a prerequisite for the creation of Chernihiv, Poltava and Kharkiv schools of kobza art. The bandura remains more elitist in the hands of officers, hetmans and wealthy citizens. Region of dissemination of this instrument are Ukrainian cities, court chapels of Poland, Russia. The bandura is distinguished by the presence of strings in addition to the main strings, by heavy and large construction. Bandura players was, as usual, socially protected, had higher demands and a more respectable status in society. Further research on this topic will highlight the difference between "kobzarism" and "bandurism" and highlight their role in the development of musical art and culture of Ukraine.

Key words: kobzarism, bandurism, kobza, bandura, musical culture of the Cossacks.

Дата подання: 21 липня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 липня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Клапчук, В. Розвиток бандурного мистецтва в XVI–XVIII століттях. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 5–10. DOI: 10.5281/zenodo.5734002.

Цитування за стандартом APA

Klapchuk, V. (2021). Rozvytok bandurnoho mystetstva v XVI–XVIII stolittiakh [Development of Bandura Art in the XVI–XVIII centuries]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 5–10. DOI: 10.5281/zenodo.5734002.

Анатолій Адруг



МЕТАЛОПЛАСТИКА ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТЬ

DOI: 10.5281/zenodo.5720155

© А. Адруг, 2021. CC BY 4.0

Метою статті є висвітлення особливостей металопластики Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст., її розвитку у взаємозв'язках із іншими видами мистецтва. **Методологія** дослідження спирається на системний підхід, на загальнонаукові принципи об'єктивності та історизму, які надають можливість всебічного вивчення художньої обробки металів зазначеного періоду. **Наукова новизна** роботи визначається постановкою і розробленням теми, яка досі не розглядалась. Зроблена перша спроба комплексного вивчення цієї проблеми. **Висновки.** Окреслено коло пам'яток, які найкраще представляють досягнення художньої обробки металів того часу. Художнє лиття представляють орнаментовані дзвони й гармати, а також каламарі, посуд, освітлювальні прилади. Твори ковалів вдало доповнювали споруди. З'ясовано, що окуптя дверей до ризниці чернігівського Троїцького собору близьке за композицією до килимів та вишиваних скатертин. З огляду на відсутність творів, виготовлених у Чернігові, було прийнято рішення залучити до розгляду роботи, замовлені майстрам інших міст і країн мешканцями Чернігова чи людьми, пов'язаними з містом. Здійснено поділ творів на групи за місцем створення. Звернуто увагу на роботу золотарів за ескізами (проектами) художників. Саме в ескізах закладалась композиція, характерні деталі та стильові своєрідності. Зроблено висновок про належність авторства ескізів царських воріт іконостасу Борисоглібського собору 1702 р. та шати кіоту чудотворної ікони «Іллінської Богоматері» 1695 р. художникам і граверам І. Щирському та Л. Крионовичу. Замовниками виступали гетьман І. Мазепа, чернігівські полковники Я. Лизогуб і П. Полуботок, генеральний обозний В. Дунін-Борковський, писар і суддя К. Мокрієвич, чернігівський архієпископ А. Стаховський, чернігівський міщанин Власій Н. Виконували твори майстри з України, Аугсбурга, Нюрнберга, Кенігсберга, Вроцлава, Гданська, Москви. У металопластиці Чернігова зазначеного періоду яскраво виявились риси бароко.

Ключові слова: Чернігів, металопластика, бароко, замовники, Іван Щирський, Лаврентій Крионович.

Серед видів декоративного мистецтва особливе місце посідає металопластика, яка є виготовленням та оздобленням мистецьких виробів із металів та їх сплавів різними способами. Вони набули поширення в побуті людей, у богослужінні, стали складовою частиною споруд. Із металів відливали гармати й дзвони, виготовляли ювелірні вироби, клейноди й зброю.

Важливе місце в металопластиці посідало художнє лиття. Увага до творів майстрів-ливарників зазначеного періоду виявилася вже у другій половині XVII ст. Іоаникій Галатовський у книзі «Скарбница потребная» (Новгород-Сіверський, 1676 р.) звернувся до історії чернігівського Єлецького монастиря, його відбудови за архимандритства автора та чудесам від чудотворної ікони чернігівської «Єлецької Богоматері». У третьому «чуді» йдеться про те, що за свідченнями місцевих старожилів у Єлецькому монастирі великий дзвін висів на двох стовпах, а менші були розміщені на дзвіниці. Куди той великий дзвін подівся, ніхто не знав. Згадували, що під час війни поляки хотіли забрати дзвін до Любе-ча, але це не вдалося, бо багато людей не могли його зрушити з місця¹. Поет Климентій Зіновій, який довгий час жив на Сіверщині й помер близько 1712 р., писав:

«Также и гарматные штуки отливают
Которыми в приступах стены добувают
И при банкетах панов из армат стреляют
И веселости всем там бывшим додают»².

У чернігівському виданні книги «Зерцало от писания божественного» 1705 р. з при-святою Івану Мазепі згадується, що гетьман збудував у чернігівському Борисоглібському

¹ Галатовський Й. Скарбница потребная. Ключ розуміння. Київ: Наукова думка, 1985. С. 354.

² Зіновій К. Вірші. Приповіді посполиті. Київ: Наукова думка, 1971. С. 142–143.

монастирі «каменний коліос» дзвіницю з церквою Іоанна Предтечі. На дзвіниці був установлений вилитий власним коштом І. Мазепи дзвін («кимвал доброго гласний»)³.

Наукове вивчення художнього лиття почалося наприкінці XIX ст. У 1898 р. побачив світ каталог українських старожитностей із колекції В.В. Тарновського. До нього увійшли зображення 32 гармат, фотографії деяких творів та їхні описи. Серед них помітне місце посідали вироби визначного майстра із Глухова Карпа Балашевича. Деякі з них згодом увійшли до зібрання Чернігівського історичного музею⁴. Започаткував їхнє безпосереднє дослідження В.Л. Модзалевський. У книзі й окремій статті він зупинився на головних центрах художнього лиття Лівобережної України. Автор спирався на літературні твори й пам'ятки із зібрання В.В. Тарновського. Окрему увагу дослідник звернув на приватні гармати гадяцьких полковників І. Чарниша та М. Милорадовича⁵. С. Баран-Бутович розглянув поширеність лиття гармат і дзвонів в Україні XVII–XVIII ст., головні його осередки. У його працях докладно представлено процес та організацію виробництва, творчість видатних людвисарів Йосипа та Карпа Балашевичів. Автор описав пам'ятки, які зберігалися на той час у Чернігівському державному музеї, в тому числі згадувані В.Л. Модзалевським гармати М. Милорадовича та І. Чарниша⁶.

У післявоєнний час багато зробив для дослідження історії українського художнього металу і, зокрема, лиття П.М. Жолтовський. У статтях⁷ та історичному нарисі про художній метал⁸ він розглянув як монументальне лиття, так і виробництво побутових предметів. Автор виділив видатні твори відомих майстрів. В іншій книзі П. Жолтовський високо оцінив художні якості дзвону 1720 р. до чернігівської церкви роботи майстра Олексія Івановича та твори ливарів Йосипа та Карпа Балашевичів – гармати гадяцьких полковників І. Чарниша і М. Милорадовича (нині зберігаються в Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського)⁹. О.Р. Тищенко відзначив високий технічний і художній рівень монументального лиття гармат і дзвонів зазначеного періоду. Автор особливу увагу звернув на гармату 1717 р. М. Милорадовича та дзвін 1720 р. з гербом П. Полуботка для чернігівської церкви¹⁰. Р. Михайлова наголосила на появі нових центрів лиття на Північному Лівобережжі України. Багато уваги вона приділила дзвону 1720 р. роботи Олексія Івановича¹¹. У книзі О. Мальченка йдеться про лиття гармат у Гетьманщині за часів І. Мазепи¹². У спеціальній статті він розглянув головні функції декору гармат, зосередив увагу на приватній артилерії, володіння якою ставало ознакою шляхетності. Декоративні гармати з гербами й присвятами свідчили про особистість замовника й могли виступати як політичний аргумент. На думку автора, саме за гетьманування І. Мазепи сформувалася система декорування гарматних стволів. Її авторство невідоме, а виконували її людвисарі, які працювали у містах Північного Лівобережжя. О. Мальченко розглянув зразки декорованих гармат і серед кращих пам'яток із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського відзначив ті, що були виготовлені на замовлення І. Чарниша та М. Милорадовича¹³. М. Блакитний встановив, що на сьогоднішній день із 57 гармат із зібрання В.В. Тарновського в колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігається 11 пам'яток. До її складу входять і згадувані гармати 1713 і 1717 рр.¹⁴ Б. Кіндратюк зазначив, що виробництво дзвонів – це характерний і відповідальний вид ливарництва. Для належного звучання дзвонів необхідно дотримуватися високого художнього й технічного рівня справи. Ще в часи Київської Русі були накопичені значні фізико-технічні знання й набуті досвід та майстерність у роботі з металами. Важливою є заувага автора про те, що дзвони й способи гри на них прийшли на українські землі із запроваджен-

³ Маслов С.І. Етюди з історії стародруків. I–VIII. Київ: Окрліт; Держтрест «Київ-Друк», 1925. С. 49.

⁴ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. Київ: Тип-я К.П. Милевского, 1898. 86 с.: іл.

⁵ Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва. Чернігів: Друкарня Г.М. Веселої, 1918. 31 с.: іл.; Модзалевський В. До історії українського ліярництва (Про людвисарів та конвисарів). *Збірник секції мистецтва*. Київ, 1921. С. 3–23.

⁶ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби XVII–XVIII ст. у Чернігівському державному музеї (гармати та дзвони). Чернігів, 1930. 16 с.; Баран-Бутович С. Чернігів як об'єкт історично-краєзнавчих екскурсій. Чернігів, 1931. С. 43.

⁷ Жолтовський П.М. Художня обробка металу. *Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва*. Львів, 1969. С. 38–43; Жолтовський П.М. Метал. *Історія українського мистецтва*. Київ, 1968. Т. 3. С. 341–354.

⁸ Жолтовський П.М. Художній метал. Історичний нарис. Київ: Мистецтво, 1972. 114 с.: іл.

⁹ Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1973. 132 с.: іл.

¹⁰ Тищенко О.Р. Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XII–XVIII ст.): Навчальний посібник. Київ: Либідь, 1992. С. 140, 145–148.

¹¹ Михайлова Р. Металопластика. *Історія українського мистецтва*: у 5 т. Київ, 2011. Т. 3. С. 939.

¹² Мальченко О. Художнє лиття гармат у Гетьманщині за часів правління Івана Мазепи. Київ, 2007. 106 с.: іл.

¹³ Мальченко О. Художнє оформлення гармат часів Івана Мазепи. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Київ, 2008. С. 336–363.

¹⁴ Блакитний М. Гармати з колекції Василя Тарновського у Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського. *Скарбниця української культури*: 36 наукових праць. Чернігів, 2013. Вип. 15. С. 188–190.

ням християнства не з Візантії, а з латинського Заходу¹⁵. Художньому литтю Чернігівщини присвячена невелика стаття в енциклопедичному довіднику «Чернігівщина», автор якої спирався на попередні публікації. Згадуються головні його осередки, серед яких Чернігів не виокремлюється¹⁶.

Аналіз історіографії питання засвідчив, що художнє лиття Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. досі спеціально не вивчалось. У попередніх дослідженнях не зафіксовано гармати й дзвони, відлиті в Чернігові, але згадували твори, виготовлені на замовлення для Чернігова. Джерельну базу нашої студії складають оригінальні твори литва разом із духовними заповідями та описами майна козацької старшини. Відтак до головних завдань нашої роботи належать відтворення історії художнього лиття Чернігова починаючи з часів Київської Русі, визначення кола пам'яток, зіставлення змісту й принципів оздоблення витворів майстрів лиття з творами літератури та образотворчого мистецтва того часу.

Художнє лиття на Чернігівщині має давні традиції. Ще в східних слов'ян були відомі такі твори. Перш за все, треба згадати срібного «ідола», тобто скульптурне зображення персонажа міфології давніх слов'ян дохристиянського часу. Знахідка була зроблена під час проведення земляних робіт для зведення дзвіниці чернігівського Борисо-Глібського монастиря. Срібло переплавили, і воно пішло на створення царських воріт іконостасу Борисо-Глібського собору¹⁷. Найвірогідніше, цей персонаж є Перун – бог, вшанування якого було поширеним у князівсько-дружинному середовищі. Дерев'яне зображення Перуна князь Володимир встановив у Києві у 980 р. на першому місці разом з іншими образами язичницьких богів. У літописі сказано, що голова його була срібна, а вуса золоті¹⁸. Існує припущення, що капище (храм) Перуна було розташоване саме на тому місці, де знайдений «ідол», а зараз розташований будинок Колегіуму із дзвіницею Борисо-Глібського монастиря. Про це свідчать і великі брили пісковика в цоколі споруди¹⁹.

За часів Київської Русі художнє лиття з металів набуло значного поширення, а майстри досягли досконалості. Найчастіше застосовували техніки лиття в кам'яних формах та за восковими моделями. Дзвони, хрести, свічники, прикраси, панікадила відливали за восковими моделями. Деякі речі виготовляли таким способом у глиняних формах із двох частин. Саме так робили амулети-змійовики, наприклад, так звану золоту «чернігівську гривню» XI ст.²⁰ Заслугує на увагу відлита із міді по восковій моделі арочка XII ст., яка була, мабуть, частиною надпрестольної «сіні». Вона була знайдена у вівтарній частині храму давньоруського міста Вщиж, яке тоді входило до чернігівського князівства (нині Брянська область Російської Федерації). У цьому творі майстра Костянтина відбилися уявлення про будову Всесвіту епохи «Слова о полку Ігоревім»²¹. Із прийняттям християнства на Русі поширилося функціонування дзвонів. Перша згадка про них відноситься до 1066 р. Уважають, що дзвони спочатку завозили із Німеччини, а в XII ст. з'явилися перші зразки робіт давньоруських майстрів. Під час археологічних розкопок дзвони знаходять досить рідко, переважно у вигляді фрагментів. На сьогоднішній день відомі знахідки дзвонів у Чернігові, Новгороді-Сіверському, Вщижі та Любечі. Проте повний аналіз особливостей давньоруських дзвонів зараз зробити неможливо²².

Як уже згадувалося, гармат і дзвонів, відлитих у зазначений період у Чернігові, не зафіксовано. Проте відомі два дзвони, виготовлені на замовлення для Чернігова: дзвін 1695 р. для Успенського собору Єлецького монастиря та дзвін з гербом П. Полуботка для чернігівської Вознесенської церкви. Обидва дзвони нині зберігають у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. У експозиції того ж музею виставлені показові з художнього погляду дві гармати гадяцьких полковників Івана Чарниша 1713 р. та Михайла Милорадовича 1717 р.

Виробництво дзвонів та гармат було справою нелегкою і потребувало значних матеріальних затрат. Цим займалися невеликі майстерні, у яких працювало приблизно 4–6 ро-

¹⁵ Кіндратюк Б. Дзвонарське мистецтво середньовічної України. *Княжа доба: історія і культура*. 2008. № 2. С. 225–245.

¹⁶ Чернігівщина. *Енциклопедичний довідник* / За ред. А.В. Кудрицького. Київ: Вид-во Українська радянська енциклопедія, 1990. С. 842–844.

¹⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Київ, 1851. С. 264.

¹⁸ Вортман Д.Я. Перун. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2011. Т. 8. С. 160.

¹⁹ Адрюг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2008. С. 74–75.

²⁰ Висоцький С.О. Культура давньої Русі. *Історія Української РСР*. Київ, 1977. Т. 1. С. 420.

²¹ Тищенко О.Р. Декоративно-прикладне мистецтво східних слов'ян і давньоруської народності (I століття до н. е. – середина XIII ст. н. е.). Київ: Вища школа, 1983. С. 60–64.

²² Дядечко О.О. Знахідки давньоруських дзвонів на території Чернігово-Сіверщини. *Церква–наука–суспільство: питання взаємодії*. Матеріали П'ятнадцятої Міжнародної наукової конференції (29 травня – 3 червня 2017 р.). Київ, 2017. С. 278–280.

бітників. Найскладнішою ланкою в цій роботі було виготовлення форми. Формування проводилось у спеціальній ямі. Для утворення внутрішньої форми дзвону слугувала цегла. Далі робили глиняну форму з металевою арматурою. Простір між цими формами заповнювали формувальною землею, яка утворювала «проміжний дзвін». Стінки форм вкривали шаром попелу чи вугілля, щоб до них не приставала земля з «фальшивого» дзвону, на якому розміщували написи, зображення, орнаменти, зроблені з воскових відбитків. Моделі для вушок робили з дерева або глини. Гармати виготовляли таким же способом. Людвисарі займали особливе становище, мали добрі заробітки й були пов'язані з козацькою старшиною²³.

Найцікавішим є бронзовий дзвін 1720 р., вилитий на замовлення чернігівського полковника Павла Полуботка (Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, інв. № И-2716). Його висота дорівнює діаметру бази і складає 81 см, тобто дзвін вписаний у квадрат. У верхній частині плаща дзвону розташована широка смуга, яка поділена рельєфними обідками на чотири менші смуги. У двох середніх розміщено по колу напис: «Сей звон сооружися коштом его милости пана Павла Полуботка полковника войска его царского пресветлого величества запорожского Черниговского до церкви Вознесения господнего застриженской Черниговской року 1720 мца априля дня 9». Вища й нижча смуги вільні від написів і орнаментів. Зверху й знизу по колу йдуть елементи рослинного орнаменту, що повторюються. Вони дуже нагадують кінцівки тогочасних українських стародруків. Знизу вони розміщені так само, як і в книгах, а вгорі вони звернені догори й об'єднані додатковими елементами рослинного орнаменту. Цей орнамент близький не лише до кінцівок стародруків, а й до елементів витворів ковалів і слюсарів. Маємо на увазі перш за все мотиви декоративних обкладок для замків роботи майстрів німецьких міст Аутсбурга і Нюрнберга. У той час у майстернях Німеччини, Австрії та Чехії використовували французькі альбоми орнаментів²⁴. У середній частині з одного боку вміщений рельєфний герб П. Полуботка з аббревіатурою. Навпроти, з іншого боку, у променистому овалі виконане рельєфне зображення І. Христа з державою у лівій руці, а права рука благословляє. Подібне зображення І. Христа міститься у «Молитвослові» чернігівського видання 1692 р. (гравюра на дереві, 86x52 мм, аркуш 162 зв.). Варто також назвати подібне зображення близьких розмірів у двох унівських виданнях «Часослова» (Молитвословця повсякденного) 1691 і 1694 рр. Цікаво, що всі три видання вийшли обсягом в 1/12 частину аркуша. Дзвін для чернігівського Єлецького монастиря теж має рівні висоту та діаметр бази – 94 см (Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, інв. № И-2715). На бічній поверхні розташований напис у 4 рядки, який свідчить про надання цього дзвону мешканцем Києво-Печерського монастиря Іваном Шабеликом до церкви Успіння Єлецького монастиря. Симетрично з обох боків виконані рельєфні зображення Богоматері з дитиною на правій руці на повний зріст та святого Миколая з книгою. Угорі між розетками вміщено дату літерами «Року 1695 марта дня 20». Тут маємо скромніше оздоблення, яке побудоване за принципом розміщення декоративних смуг по колу плаща.

Про лиття гармат у Чернігові в зазначений період відомості відсутні. Невідомі й декоровані гармати, відлиті спеціально для Чернігова. У експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського представлені цікаві зразки оздоблення гармат, які демонструють барокові принципи декорування. Одна з них – гармата гадяцького полковника Михайла Милорадовича 1717 р. (Інв. № И-2767). Вона має довжину 132 см, калібр 77 мм і масу більше 150 кг. Гладенькі виливні профільовані пояски у кілька рядів не лише виконують конструктивну роль, а й виявляють і підкреслюють циліндричну форму ствола. Найбільше їх у дульній частині, де вони нагадують облямування колонок та напівколонок тогочасних споруд та іконостасів. Пояски поділяють поверхню ствола з рельєфним рослинним орнаментом. Нижче дульної частини містяться два таких реєстри, причому верхній під поясками, а нижній не обмежений ними. Далі гладенький ствол простягається майже до «дельфінів», біля яких повторена композиція коло дула. Ділянки з рослинним декором біля цапф з розетками й «дельфінів» також обрамлені поясками. Угорі на стволі після «дельфінів» відтворений рельєфом герб М. Милорадовича з аббревіатурою. На торелі зберігся напис «Карп Юзефович Балашевич майстер», а на казенній частині дата літерами «Року 1717». Цікава деталь – із правого боку по центру на гладенькому тлі розташоване соковите надзвичайно пластичне рельєфне зображення грифона з крилами, який лапами штовхає кулю перед собою.

Інша гармата має власну назву «Соловей» (Інв. № И-2766) і герб гадяцького полковника Івана Чарниша. Вона менша за розмірами (довжина 95 см, калібр 48 мм, маса 50 кг),

²³ Баран-Бутович С. Людвисарські вироби... С. 6–7; Жолтовський П.М. Художнє лиття... С. 14–15.

²⁴ Семерак Г., Богман К. Художественнаяковка и слесарное искусство. Москва: Машиностроение, 1982. С. 74, 80, 82, 85, 87.

але більш промовиста завдяки своєму виливному декору. Рельєфні пояски поділяють ствол гармати на окремі ділянки. На казенній частині зображений рельєфний згаданий герб із аббревіатурою, а під ним – дата літерними цифрами «Року 1713». З лівого боку вміщений напис у три рядки «дал цару: серце, главу: меч кровію пишет славу», а з протилежного боку теж напис у три рядки, який треба читати по рядках знизу догори «держит готов меч без главы: кривавой брани знак ест правий». Тут мають на увазі зображення в центрі герба людської постаті без голови й лівої руки, а правиця тримає шаблю над головою. У середній частині ствола, вкритого соковитим рослинним орнаментом, розташований напис у два рядки, який треба читати знизу догори «вострой песь победи красно, хвали царя велегласно», а нижче – слово «Соловей» та видовжене пласке зображення птаха, який дав назву гарматі. У цьому випадку маємо зображення герба зі словесним коментарем до нього, які включають прикмети власника. У той час побутувало повір'я, що козак по-справжньому вмирає лише від четвертої смертельної рани, і таких називали «козак-невмирака». Тому в центрі герба вміщено згадане зображення людської постаті без голови й лівої руки, яке стосується одного із предків замовника гармати²⁵. Варто зауважити, що на той час поширеним жанром літератури українського бароко була геральдична поезія. У стародрукованих виданнях родові герби власників чи меценатів друкарень, спонсорів, впливових осіб зображували найчастіше на звороті титульних аркушів. У геральдичних віршах описували елементи гербів, які співвідносилися з чеснотами власників гербів. Через свою довершеність і універсальність змісту геральдичні вірші набули певної самостійної естетичної цінності²⁶. Тому в наведеному прикладі з гарматою 1713 р. ми бачимо застосування геральдичних віршів у зовсім іншому матеріалі, яке виглядає природним і органічним.

Одночасно з монументальним литтям дзвонів і гармат майстри-ливарники виробляли різні побутові речі – освітлювальні прилади (канделябри, підсвічники) та посуд. Набули широкого поширення литі каламарі, тобто чорнильниці для школярів, студентів, писарів. Вони були двох видів: одні підвішувалися біля пояса, а інші вставляли за пояс, тому й форми в них були різними. Перші відливали за зразком східних (іранських) виробів, які мали горизонтально видовжену форму з рельєфним зображенням боротьби лева і єдиного рога. Іноді для їх оздоблення використовували емалі²⁷. Такі підвісні каламарі зберігають у зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (Інв. № ІІ-3164, ІІ-3165). Запоясні каламарі мають вертикально видовжену форму й відповідно відрізняються оздобленням (Інв. № ІІ-3173, ІІ-3175, ІІ-3188).

Серед видів металопластики важливе місце посідає конвісарство, тобто відливання різних речей із олова. Олово – це метал сріблясто-сірого кольору з матовим відблиском, досить м'який, добре піддається обробці й стійкий до зовнішніх впливів. Про поширеність виробів з олова свідчать і описи майна представників козацької старшини, які мешкали на той час у Чернігові. Серед опису майна чернігівського полковника Григорія Самойловича згадуються олов'яний рукомийник масою більше 6 кг, 21 тарілка з олова, а також цей метал у вигляді прутів²⁸. Значно більше посуду з олова зафіксовано серед майна чернігівського полковника Павла Полуботка – 152 великих і малих блюда, біля трьохсот тарілок, кухлі, блюдечка, а також 49 прутів олова²⁹. Наявність окремих шматків олова свідчить про роботу місцевих конвісарів у Чернігові. Із цього матеріалу виготовляли не лише побутовий посуд, згаданий в описах, а й багато речей церковного вжитку – келихи, дискоси, хрести, блюда, свічки і дарохранительниці. Дослідники відзначають вплив діяльності сріблярів на роботу конвісарів Лівобережної України, який втілювався в формах і декорі витворів³⁰. У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається колекція виробів з олова. Серед них увагу привертають досить скромно оздоблені потири (Інв. № ІІ-2576, ІІ-2577) та не повністю збережені дарохранительниці (Інв. № ІІ-2621, ІІ-2615, ІІ-2607).

Своєрідні пластичні властивості заліза вміло використовували ковалі та слюсарі, які часто працювали в одному цеху. Темне за кольором залізо добре підходило для вироб-

²⁵ Мальченко О. Художнє оформлення гармат... С. 336–363.

²⁶ Помазан І.О. Геральдична поезія як складова книжкової культури України кінця XVI – XVII ст. *Ятрань*. URL: <https://yatron.com.ua/blog/heraldichna-poezija-yak-skladova-knizhkovoy-kulturi-ukraini-knca-xvi--xvii-st/>.

²⁷ Жолтовський П.М. Художній метал... С. 98.

²⁸ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям Григорию и Якову. 1690. *Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссией*. Санкт-Петербург, 1884. Т. 8. Стб. 1059, 1080, 1171.

²⁹ Милорадович Г. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его Андрея и Якова Полуботков. Составл. по Указу 1724 г. майором Михайлом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым. *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Москва, 1862. Кн. 3. V. Смесь. С. 22–23.

³⁰ Жолтовський П.М. Художнє лиття... С. 100–108.

ництва замків, завіс та ручок для дверей, флюгерів, церковних надбаннях хрестів та інших елементів архітектурних споруд³¹. Графічні композиції надбаннях хрестів приваблюють увагу завдяки наявності вибагливих лінійних обрисів, які часто поєднували з елементами дохристиянських знаків на світлому тлі неба. Відомо кілька десятків варіантів таких декоративних композиційних вирішень³². Такі хрести були відтворені на банях чернігівських церков та дзвіниць XVII–XVIII ст. під час проведення реставраційних робіт. Граційні завершення бань із чіткими й виразними обрисами хрестів часто вдало підкреслюють пірамідальність загальної композиції.

Цікавий зразок роботи ковалів XVII ст. представлений окуттям дверей у ризницю чернігівського Троїцького собору. Мабуть, уперше на пам'ятку звернув увагу Г.Н. Логвин. У своїх книгах він вмістив її фото та подав короткий опис. На його думку, прорізний орнамент окуття нагадує шати євангелій і є чудовим зразком ковальського мистецтва. Композиційна майстерність свідчить про участь самого автора проєкту Троїцького собору Й.-Б. Зауера³³. Одразу треба зауважити, що вже до кінця 1683 р. основні будівельні роботи в Чернігові завершилися, а в квітні 1684 р. зодчий уже працював у Мгарському монастирі. А опоряджувальні роботи в чернігівському Троїцькому соборі закінчилися лише в 1695 р.³⁴ Отже, архітектор Й.-Б. Зауер навряд чи мав відношення до цього твору ковальства. Окуття вкриває всю прямокутну площину дверей. Навколо центральної частини, подібно до композицій килимів та скатертин, по периметру широкою смугою йде накладний наскрізний рослинний орнамент. Звивисті галузки нагадують композицію «Дерево Євсееве» у царських воротах іконостасів того часу, наприклад, чернігівських храмів – Борисо-Глібського собору та Катерининської церкви. З кожного боку розташовані по три металеві квітки з пелюстками. У центрі вгорі в квадраті виділена окрема композиція з розеткою. Нижче у вертикальній прямокутній композиції виділена центральна частина, а по кутах розміщені накладні елементи прорізного орнаменту. Співвідношення сторін дверей наближається до золотого перетину.

Важливою галуззю художньої обробки металів було золотарство. Речі із дорогоцінних металів набули поширення особливо в побуті панівних верств населення та церковному богослужінні. У другій половині XIX ст. були здійснені перші спроби опису колекцій та зібрань. Спочатку їх опублікували на сторінках «Черниговских епархиальных известий», а потім і в окремих виданнях. З-поміж них треба виділити «Историко-статистическое описание Черниговской епархии». Твори золотарства були зосереджені в Чернігові в ризницях архієрейського дому та Спасо-Преображенського собору³⁵. Наприкінці XIX – на початку XX ст. з'являються каталоги та описи колекції українських старожитностей В.В. Тарновського, Історичного музею Чернігівської губернії вченої архівної комісії та Музею Чернігівського єпархіального давньосховища. Усі матеріали згаданих зібрань (у тому числі й твори золотарства) увійшли до складу зібрань Чернігівського історичного музею. П.М. Савицький є автором матеріалу про твори золотарів, офірованих до чернігівського Спасо-Преображенського собору, підготовленого 1914 р. в співпраці з В.Л. Модзалевським³⁶. В. Дроздов подав опис датованих пам'яток культового срібла, які зберігалися наприкінці 1920-х рр. у Чернігівському історичному музеї³⁷. М.З. Петренко розглянув розвиток золотарства в Україні XVI–XVIII ст., його художні й технічні особливості, зупинився на деяких пам'ятках, пов'язаних із Черніговом³⁸. Творам золотарства із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського присвячена низка статей та окремі альбом Г.П. Арендар. Вона провела ряд атрибуцій та здійснила аналітичний опис пам'яток³⁹.

³¹ Жолтовський П.М. Художній метал... С. 64–65.

³² Щербаківський В. Українське мистецтво. *Вибрані неопубліковані праці* / Упоряд., вст. ст. В. Ульяновського; додатки П. Герчанівської, В. Ульяновського. Київ: Либідь, 1995. Іл. 50–81.

³³ Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва: Искусство, 1965. С. 101, 114; Логвин Г.Н. Чернигов. Новгород-Северский. Глухов. Путивль. Москва: Искусство, 1980. С. 110, 117.

³⁴ Адруг А.К. Архитектура Чернигова второй половины XVII – началу XVIII столетия. Чернигов: Издательство Черниговского ЦНТЕИ, 2008. С. 149.

³⁵ Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом (В закрытом Ильинском монастыре). *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов, 1873. Кн. 2. С. 47–52; Гумилевский Ф. Чернигов. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Чернигов, 1874. Кн. 5. С. 24–32.

³⁶ Модзалевский В.Л., Савицкий П.М. Очерки искусства Старой Украины. Чернигов / Підгот. до друку, комент. О.Б. Коваленка. *Чернігівська старовина*: 36. наук. праць, присвяч. 1300-річчю Чернігова. Чернігов, 1992. С. 123–124.

³⁷ Дроздов В. Датоване культове срібло XVII ст. у Чернігівському державному музеї. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Київ, 1928. С. 325–346.

³⁸ Петренко М.З. Українське золотарство XVI–XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1970. 207 с.: іл.

³⁹ Арендар Г. Срібний посуд XVII – початку XX століть. *Колекція Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського: Альбом*. Київ: Родовід, 2006. 176 с.: іл.

Ми будемо спиратися в основному на колекцію золотарства Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, яка є однією із кращих в Україні. До її складу входять оправи книжок, зразки посуду, речей церковного вжитку, клейноди та зразки зброї з оздобленнями. Серед них помітне місце посідають твори відомих українських і зарубіжних майстрів з дарчими написами. Твори, виготовлені в Чернігові, документально не зафіксовані. Тому виникає потреба розглянути витвори, виготовлені на замовлення мешканців міста, незалежно від їх соціального стану. Найзручніше згрупувати твори за місцем виготовлення та за авторством. Необхідно також попередньо розглянути організацію та методи роботи золотарів, матеріали й техніки виконання.

Золотарі об'єднувалися в самостійних цехах або працювали спільно з іншими майстрами. Відомо, що такий цех діяв у Чернігові у XVIII ст.⁴⁰ У роботі майстри дотримувалися традицій, а в складних випадках зверталися до зразків творів або до ескізів і начерків, зроблених під час навчання. Існували спеціальні зібрання зразків, якими користувалося не одне покоління. Важливу роль відігравали друковані збірники взірців, підготовлені у Польщі у 1592 та 1656 рр.

Дослідники відзначають складність проблеми авторства металопластичних творів. Уважають, що про оригінальність творчості майстра можна говорити тоді, коли його витвори відмінні в пластичному плані, мають цікаву композицію та пропорції⁴¹. Із практики українських золотарів відомо, що спочатку вони робили абрис у вигляді рисунка на папері. Для значних і відповідальних робіт виготовляли моделі. Набули поширення техніки плавлення, лиття, кування, паяння, різьблення та виготовлення дроту. Застосовували для оздоблення такі прийоми, як позолота, карбування, гравірування, емаль, чернь, штампування і травлення. До послуг майстрів були відповідне обладнання та інструменти⁴².

Найбільш вживаним матеріалом для золотарства було срібло, яке існує переважно з домішками олова, цинку, міді й золота. Срібло плавиться при температурі 960,5 С, має сріблясто-біле забарвлення з полиском. Це м'який тягучий метал, придатний для кування, формування, виготовлення тонкої фольги і витягування в тонкі дротики. Чим більше чистого срібла, тим він більш м'який. Золото трапляється в природі в сплавах, має добру пластичність, високу опірність корозії та дії кислот. Температура його плавлення сягає 1062,4 С⁴³.

Золотарські твори виготовляли на замовлення мешканців Чернігова у різних містах європейських держав. Для зручності розгляду їх можна поділити на кілька груп. Перше місце займає німецьке місто Аугсбург, яке в XVII ст. було одним із центрів європейського золотарства. Саме там створений видатний твір металопластики – срібні царські ворота іконостасу чернігівського Борисо-Глібського собору, збудованого в XII ст. У 1620-х рр. він був перетворений на домініканський костел, а після війни 1648–1654 рр. знову став православним храмом і після відновлювальних робіт набув барокових форм⁴⁴, після чого постала потреба облаштувати його іконостас. У Чернігові в той час сформувався потужний осередок різьбярства й були створені видатні твори, які відомі нині лише за фотографіями⁴⁵. Від іконостаса Борисо-Глібського собору залишилися лише срібні царські ворота. Одразу виникає питання про походження срібла, із якого вони були виготовлені. У той час багато срібла ввозили з-за кордону (перш за все із Німеччини), а також як трофеї та завдяки торгівлі⁴⁶. Про ці ворота О. Шафонський в 1786 р. писав так: «Когда под монастырскую колокольню рыт фундамент, найден в земле сребный идол, который на сии царские врата употреблен»⁴⁷. У наступних публікаціях згадували й двох ідолів. Для перевірки цієї версії в 1987 р. на зворотному боці воріт узято 10 мікроскопічних проб у різних місцях. Хімічний склад металу визначався у Відділі спектральних методів досліджень Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР. З'ясовано, що хімічний склад 9 зразків практично ідентичний – це сплав срібла й міді у співвідношенні 70 і 30%. Кількість мікродомішок в кожному зразку не перевищувала 1,5%. Помітно відрізняється за складом нижня пластина. Повний збіг складу металу в різних частинах свідчить про те, що ворота зроблені з одного злитка. Доведено, що такий рецепт сплаву був відомий слов'янським ювелірам

⁴⁰ Петренко М.З. Українське золотарство... С. 26.

⁴¹ Gradowski M. Dawne zlotnictwo. Technika i terminologia. Warszawa: Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1980. S. 28–29, 101.

⁴² Петренко М.З. Українське золотарство... С. 31–35, 45.

⁴³ Lileiko H. Zlotnictwo. Warszawa: Zakład wydawnictw CZSR, 1978. S. 47–49.

⁴⁴ Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: Ил справочник-каталог: в 4 т. Киев: Будівельник, 1986. Т. 4. С. 262.

⁴⁵ Адруг А. Дереворізьблення та іконостаси Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. *Сіверянський літопис*. 2020. № 2. С. 42–59.

⁴⁶ Петренко М.З. Українське золотарство... С. 18–19.

⁴⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Киев: В университетской типографии, 1851. С. 264.

з Х ст. Мікродомішки вказують на таке джерело металу, як куфічні монети з додаванням чистої міді. Можливе також використання низькопробних монет різного типу⁴⁸.

Срібний «ідол» – це скульптурне зображення головного бога давніх слов'ян Перуна. У «Повісті минулих літ» сказано, що князь Володимир поставив у Києві «Перуна дерев'яного, а голова його срібна, а вус золотий»⁴⁹. Існує обґрунтоване припущення А.А. Карнабеда, що на тому місці, де зараз розташований будинок Колегіуму, раніше був храм (капище) Перуна. Учений звернув увагу на великі брили пісковика в цегляному муруванні нижньої частини четверика дзвіниці. Усього виявлено 18 каменів різних розмірів, деякі з них мають рельєфні зображення⁵⁰. Отже, є вірогідним існування скульптури Перуна зі сріблом у складі язичницького храму. Потім із цього срібла виготовили царські ворота для іконостасу Борисоглібського собору в Чернігові. Вони мають досить значні розміри (2,66 x 1,21 м), масу 56 кг. Такий дорогий вклад могла зробити лише перша особа держави, про що свідчить герб І. Мазепи. Ворота виготовлені з ідентичного сплаву (70% срібла і 30% міді), що відповідає сучасній 875 пробі, а домішки не перевищують 1,5%. Нижня платівка доповнена у 1861 р. зі срібла 500 проби. У різних частинах воріт розміщені тавра міста Аугсбург у вигляді пінії (соснової шишки) з короною. Майстер залишив своє тавро – літери PID в овалі, тобто Пилип Якоб IV Дрентветт, який народився в 1646 р., став майстром 1682 р., а помер у 1712 р.⁵¹

У XVII – на початку XVIII ст. Аугсбург був важливим центром ювелірного мистецтва в Європі, разом із такими містами як Нюрнберг і Мюнхен. У 1696 р. в Аугсбургу зафіксовано близько 190, а до 1740 р. – 275 золотарів. Найбільш знаною була сім'я майстрів Дрентветтів. У творчості цих митців яскраво виявилися риси німецького бароко⁵². Не викликає сумніву, що золотарям в Аугсбургу від замовника було надано ескіз майбутнього твору. Зразок подібного проєкту воріт можна бачити серед малюнків іконописної майстерні Києво-Печерської Лаври⁵³. Існує припущення, що автором проєкту царських воріт для Борисоглібського собору міг бути хтось із таких митців, як Олександр Тарасевич, Леонтій Тарасевич чи Іван Щирський⁵⁴. На нашу думку, створити проєкт воріт цілком могли художники і гравери Іван Щирський та Лаврентій Кривонович, життя й діяльність яких пов'язані з Черніговом. Результатами їхньої творчої співпраці ставали визначні твори, серед яких виділяється велика графічна композиція «Дедикація "Кіот срібнокований"» 1695–1696 рр.⁵⁵ Її складна композиція й високий технічний рівень виконання можуть свідчити про авторство І. Щирського та Л. Кривоновича.

У верхній частині графічної «Дедикації» зображена чудотворна ікона «Іллінської Богоматері» в кіоті. З обох боків її фланкують дві стулки царських воріт іконостасу, але так, ніби вони помінялись місцями. Єсей і цар Давид представлені дуже подібно до їх зображення на срібних воротах. Вельми схожі й фігурні завершення стулок у графіці й у реальних воротах. У «Дедикації» на стулках представлені біблійні царі (по 5 на кожній). На срібних воротах вони розміщені на напівколонці (внизу герб І. Мазепи й далі догори зображені Соломон, Ровоам, Іосафет, Іорам, Озія, Іоафам, Ахаз, Езекия, Іосія, Аммон), а на стулках бачимо євангелістів, князів Бориса й Гліба та композиція «Благовіщення».

Для загальної композиції срібних царських воріт характерна строга симетрія відносно центральної осі (півколонки). Варто відзначити різні масштаби зображень. Біблійні царі мають найменші розміри. Дещо більші постаті в композиції «Благовіщення», Єсея й царя Давида. Найбільші постаті євангелістів та князів Бориса і Гліба, яким присвячений храм. Завершує композицію Христос у променях на кулі. Усі зображення оточують галуз-

⁴⁸ Коваленко В., Орлов Р. Металл языческого идола с территории черниговского Борисоглебского монастыря. Тезисы черниговской областной научно-методической конференции, посвященной 20-летию Черниговского архитектурно-исторического заповедника (сентябрь, 1987). Чернигов, 1987. С. 33–36; Коваленко В. Таємниця срібного ідола. *Деснянська правда*. 1987. 11 вересня. С. 3.

⁴⁹ Повість врем'яних літ. Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В.В. Яременка. Київ: Радянський письменник, 1990. С. 133.

⁵⁰ Карнабед А.А. Що ховануть в собі «капітелі» Борисоглібського собору. *Перша Чернігівська обласна наук. конф. з історичного краєзнавства*. Тези доповідей. Чернігів, 1985. С. 122–123.

⁵¹ Травкіна О. Царські врата з Борисоглібського собору м. Чернігова. *Сіверянський літопис*. 1995. № 1. С. 43–50; Мазепина брама. Царські ворота іконостаса Борисоглібського собору м. Чернігова / Автор тексту О.І. Травкіна. Чернігів, 2018. 20 с: іл.

⁵² Бирюкова Н.Ю. Западноевропейское прикладное искусство XVII–XVIII веков. Ленинград: Искусство, 1972. С. 87; Большая иллюстрированная энциклопедия древностей. Прага: Артия, 1980. С. 258–259.

⁵³ Жолтовський П.М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. Альбом-каталог. Київ: Наукова думка, 1982. С. 160.

⁵⁴ Мазепина брама. Царські врата іконостаса Борисоглібського собору м. Чернігова. С. 16.

⁵⁵ Адрут А. Графіка Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів: Вид-во Чернігівського державного центру науки, інновацій та інформатизації, 2017. С. 145–151; Ситий І. Дедикація ясновельможному Івану Мазепі – шедевр українського друкарства. *Скарбниця української культури*. 36. наукових праць. Чернігів, 2017. Вип. 18. С. 129–137.

ки аканту у вигляді кіл, які виходять одне з одного. Подібно до графічних творів, біля кожного зображення виконані металеві бандеролі із зазначенням особи, а також дата «1702». Часткове золочення в окремих місцях акцентує певні частини одягу чи декору й збагачує кольорову гаму. Для виконання рельєфних візерунків і окремих зображень застосована техніка карбування за допомогою пуансонів і молотка. Карбовані галузки аканта знизу йдуть догори, оточують напівфігури євангелістів та князів і утворюють вгорі фігурне завершення всієї композиції. Майстер вдало передав фактуру рельєфів, точно імітуючи листя аканта з невеликими площинами. Пластика зображень наближається до барокового барельєфу з детальним опрацюванням складок одягу й рис облич, які підкреслюють об'ємність тіл.

Також в Аугсбургу було виконано замовлення із Чернігова на виготовлення шати Євангелія московського друку 1689 р. (Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, інв. № Ал. 185). Замовником виступив Карпо Мокрієвич – мешканець Чернігова, який займав посади чернігівського полкового писаря, генерального писаря та чернігівського полкового судді. Помер він до 24 березня 1704 р. й був похований разом із дружиною в чернігівському Троїцькому соборі⁵⁶. На 5 сторінці книги зроблено запис: «В лето от воплощения сына Божия тысячное семсот первое его милость пан Карп Мокриевич Анна Кохановская малжонкове при пану Самуилу и Демяну чадех своих, в уплату святого Евангелия сего дали тысячу золотых, должен будет нынешний преосвященный Иоанн архиепископ и по нем будучи до состояния кафедр Черниговския, о их здравии и воздаянии, после же де о вечном упокоении господя Бога, молим, Его милость пан Карп, дал за них золотых пятсот»⁵⁷.

Оправа для книги зроблена з дерев'яних дощок, укритих малиновим оксамитом. Шату виконав золотар із Аугсбурга, про що свідчить міське тавро (пінія) та тавро майстра у вигляді літер «СК» у колі⁵⁸. На чільній дошці у центрі виконаний великий вертикально видовжений медальйон з емаллю із зображенням І. Христа на троні, оточений високим бордюром із рослинним орнаментом. Навколо розміщені 12 невеликих фініфтевих композицій із зображенням свят, для яких слугують тлом срібні акантові елементи разом із малиновим оксамитом. На емалевих наріжниках розташовані медальйони із зображеннями євангелістів (одне втрачено). Їх оточує карбоване зі срібла акантове листя. Композицію дошки доповнюють зображення Бога-Отця, Святого Духа та святих. На спідній дошці посередині викарбувана композиція «Знамення», яку оточує рослинний орнамент. На кутах дошки виконані круглі карбовані пуклі. Угорі між ними вміщений емалевий медальйон у формі серця із зображенням І. Предтечі. У долішній частині викарбуваний герб Мокрієвичів з літерами «К» і «М» (Карпо Мокрієвич), а на корінці оправи – пластикна композиція «Дерево Єсееве» (унизу лише один Єсей). Об'ємні карбовані застібки мають зображення херувимів. На нашу думку, автором ескізу цієї шати міг бути Лаврентій Кривоносов, який довгий час був ігуменом, а з 1697 р. архімандритом чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, опікувався будівництвом Троїцького собору та діяльністю монастирської друкарні, був літератором та гравером. Помер він у середині 1704 р.⁵⁹

Уявлення про доробок вроцлавських золотарів дають деякі твори із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Майстри цього осередку працювали для продажу, а також виконували окремі замовлення, в тому числі й представників української козацької еліти. Серед них привертає увагу срібна оправа 1685 р. Євангелія московського друку 1681 р. (Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, інв. № Ал-181; 39х24 см). У записі в книзі сказано: «Сию книгу Евангелие Святое власным коштом и накладом своим уроженьей его Мл пан Василий Дунин Борковский так оздобне и оправивши за отпущение грехов своих надал до храму Преображения Господня соборной мурованой церкви в самом месте Чернигове ... тысяча шестсот осмдесят пятого року месяца ноемвриа 9». Оправа її суцільна, карбована із срібла. На застібці вибите міське тавро Вроцлава – літера «W» у серцеподібному щитку. Тавро майстра виготовлене у вигляді літер «GH» (Gottfried Heintze). На чільній дошці у центрі зображена карбована композиція «Преображення». Завдяки високому фаховому рівню виконання переконливо передається динамічність і експресія. Вище розташована напівпостать Бога-Отця. Спрощено виглядають зображення євангелістів на кутах. Всі композиції оточено об'ємними облямуваннями на загальному тлі із накладних пишних гірлянд із півоній, листя аканту та

⁵⁶ Модзалевский В. Малороссийский родословник. Киев: Типо-литография С.В. Кульженко, 1912. Т. 3. С. 570–572.

⁵⁷ Колекція кирилических стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог / Упорядники С.О. Половникова, І.М. Ситий; Відп. редактор О.Б. Коваленко. Київ, 1998. С. 87–88.

⁵⁸ Арендар Г. Срібні оклади Євангелій XVII–XIX століть із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Київ: «Київське товариство “Купола”», 2021. С. 116–121.

⁵⁹ Гумилевский Ф. Черниговский архиерейский дом... С. 96–97.

інших квіток, вкритих позолотою. На долішній дошці на тлі рослинного орнаменту в центрі вміщена композиція «Хрещення І. Христа». І. Предтеча тримає жезл із бандероллю, на якій напис: «Ессе агнус Де» (ось агнець Божий). На наріжниках виконані поясні об'ємні зображення святих Василя Великого, Іоанна Златоустого, Григорія Богослова та святого Миколая. У нижній частині вміщений герб замовника з двома лебедями – один на щиті, другий зверху на шоломі. Над гербом розташована бандероль із латинськими літерами, що позначають особу замовника, а під гербом бандероль з написом «1685».

До типових виробів золотарів з Вроцлава належить срібна ложка чернігівського полковника Якова Лизогуба (Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, інв. № И-3658). Овальний черпак із зовнішнього боку має літери, що засвідчують особу замовника. На чотиригранній ручці виконане міське тавро «W» та тавро майстра «С» (Христіан Ментцель) в овалі і вирізана дата «1690». У цій же колекції музею зберігають один із замовлених В. Дуніним-Борковським срібний свічник (складається із двох частин, інв. № 2688, 2726), який виготовив майстер Конрад Волтер з міста Олави біля Вроцлава. Кручена трубка та піддон з соковитим плодами й квітами в цьому витворі засвідчують риси бароко⁶⁰.

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається 15 творів золотарів із Гданська. Нас цікавлять дві пам'ятки, виготовлені на замовлення мешканців Чернігова. Показовою є срібна оправа 1688 р. Євангелія московського друку 1681 р. (Інв. № Ал-179; 44х28 см). У записі сказано, що книга надана до чернігівської церкви Миколая коштом чернігівського міщанина Власія Н. з дружиною та дітьми. «Роблено на Гданську через перевоз пана Йосифа Лапицького, мешчанина урядового Слуцького». Тавро міста – два рівнораменні хрести, розміщені по вертикалі й увінчані короною (герб Гданська). Тавро майстра «PR» презентує Петера Роде II, який представляє відому міську династію золотарів. Шата 1688 р. суцільна із срібла з позолотою. На чільній дошці на тлі рослинного орнаменту в кутах розміщені зображення євангелістів, обведені випуклими дубовими вінками. Так само облямована композиція «Новозавіття Трійця» в центрі з елементами західної іконографії. Подібним способом оздоблена спідня дошка, де в середнику виконані зображення святого Миколая, а на кутах – Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Дамаскіна та Іоанна Златоустого. На двох застібках містяться карбовані зображення апостолів Петра й Павла та янголів. Корінець оздоблений крупними рослинними елементами й поділений п'ятьма горизонтальними лініями кручених шнурочків. Соковита пластика поділена чіткими лініями на окремі частини.

На межі XVII і XVIII ст. гданський золотар Христіан Шуберт II створив на замовлення генерального обозного В. Дуніна-Борковського срібний потир (Чернігівський історичний музей, інв. № 2555). На чаші з одного боку зображений гравірований герб замовника з латинськими літерами, а на протилежній стороні – восьмираменний хрест. На чашу накинута три литі плакетки з рельєфними композиціями. Між ними вміщені об'ємні плоди в обрамленні аканту. На круглому піддоні в'язки плодів чергуються зі страстними сценами. На дні піддону викарбований напис польською мовою про надання потиру до чернігівської Благовіщенської церкви⁶¹.

Замовлення із Чернігова виконували й золотарі Нюрнберга. Так, майстру «CD» належить срібна тарілка з гравірованим гербом В. Дуніна-Борковського (Чернігівський історичний музей, інв. № 3657)⁶². Невідомий майстер із Кенігсберга створив на замовлення чернігівського полковника Павла Полуботка срібний кухоль з його гербом (початок XVIII ст., лиття, карбування, гравірування, позолота; Державний історичний музей, Москва)⁶³. Смаки чернігівського архієпископа Антонія Стаховського відбилися в срібній з позолотою оправі Євангелія московського друку 1703 р., яке виконав на замовлення із Чернігова московський майстер Петро Алексєєв 1720 р. для чернігівського Борисо-Глібського собору. На чільній дошці в центрі вміщений емалевий медальйон у формі хреста із зображенням «Воскресіння Христового», навколо – чотири медальйони із «Страстями», а на кутах – євангелісти. Усі ці елементи твору виконані на тлі карбованого й прорізного орна-

⁶⁰ Арендар Г. Вроцлавське срібло з фондів Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. 36. наукових праць. Чернігів, 2005. Вип. 5. С. 7–11; Колекція кирилических стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Каталог / Упоряд. С.О. Половникова, І.М. Ситий. Відп. редактор О.Б. Коваленко. Київ, 1998. С. 83–84.

⁶¹ Арендар Г.П. Гданське срібло в зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. *Скарбниця української культури*. 36. наук. праць. Чернігів, 2002. Вип. 2. С. 72–75; Aurea Porta Rzeczpospolitej. Sztuka Gdanska od polowy XV do konca XVIII wieku: Katalog. Muzeum narodowe w Gdansk. Maj–sierpen 1997. Gdansk: Agencja reklamowo-wydawnicza A. Grzegorszyk, 1997. S. 393–394.

⁶² Арендар Г. Срібний посуд... С. 108, 168.

⁶³ Коваленко О. Реалії та легенди наказного гетьмана Павла Полуботка. *Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 світликах* / Керівник проекту, автор-упорядник, художник, фотограф, мистецтвознавець В. Недяк. 2-е вид., доповнене і доопрацьоване. Київ: Емма, 2007. С. 465.

менту. У двох місцях викарбувані тавра у вигляді двоголового орла (Москва) та літери «ПА» (Петро Алексеев). На спідній дошці в центрі розташована «Голгофа» зі знаряддями тортур. Пуклі мають вигляд об'ємних плодів, із них складається корінець. Карбовані застібки містять зображення святих і згадані тавра⁶⁴.

Невідомому московському майстру належить срібний хрест із позолотою, який Петро I надав чернігівському козацькому полку за взяття турецької фортеці Азов 1696 р. (Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, інв. № И-2525). Вибиті літери «СЄ» представляють московське річне тавро 1696–1697 рр. Із чільного боку на середхресті викарбуване Розп'яття з предстоячими в бічних раменах. Угорі зображений Бог-Отець з ангелами, а внизу – знаряддя страстей. На зворотньому боці вирізано напис, в якому сказано: «Крест сей ... з полковою церквю и всеми утварями ... з его великого государя казни пожалован в полк черниговский Лета 1696 месяца августа 1».

У зібранні Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського зберігаються⁶⁵ твори давнього золотарства без тавр. Але за стилістичними ознаками вони належать українським майстрам. Серед них треба назвати срібну шату Євангелія московського друку 1698 р. У вкладному записі сказано: «Євангелие сие надал до церкви мурованой Свято Катерининской Черниговской раб божий Іаков Євфимович Лизогуб бунчужний року 1715 априля 14...» Вкладник – другий син чернігівського полковника Юхима Лизогуба. Дошки оправи обтягнуті зеленим оксамитом. У центрі чільної дошки на випуклому овалі вигравіроване зображення Розп'яття, оточене об'ємним орнаментом, що нагадує елементи різьблення іконостасів, та увінчане короною. На поперекових та повздовжніх осях розміщені 4 карбовані зірки на тлі зеленого оксамиту. Рельєфні візерунки мають наріжники, на яких гравіровані зображення євангелістів. Із чотирьох боків наріжники з'єднують накладні срібні золочені бордюри з акантового листя. На спідній дошці в середнику вигравіроване зображення святої Катерини в оточенні рельєфного орнаменту. Навколо по оксамиту зображені 8 карбованих зірок. Накладні бордюри з акантом та напівсферичні пуклі ще раз нагадують риси бароко⁶⁶.

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського експонується видатний твір металопластики XVII ст. – шата кіоту чудотворної ікони чернігівської «Іллінської Богоматері» (Інв. № И-2710). Ікону написав, за свідченням Д. Туптала, 1658 р. Григорій (в чернецтві Геннадій) Константинович «маляр Дубенський»⁶⁷. Шата виготовлена з нагоди перенесення ікони з невеликої Іллінської церкви до великого новозбудованого Троїцького собору. На завершення оздоблювальних робіт 10 тисяч золотих надав гетьман І. Мазепа⁶⁸. Освячення собору відбулося на храмове свято Трійці 12 травня (25 за новим стилем) 1695 р.⁶⁹ Ікону перенесли, імовірно, у найближчий після Трійці день, коли урочисто шанується Троїцько-Іллінська Богоматір – 20 липня (2 серпня за новим стилем) на святого пророка Іллі⁷⁰. Саме з приводу встановлення ікони в новому Троїцькому соборі І. Мазепа замовив срібну шату великого кіоту. Про цю подію, як визначну, писав С. Величко 1720 р., вказавши, що це відбулося 1695 р.⁷¹ Шаті присвячено визначний твір – велика графічна композиція «Дедикація «Кіот срібнокований»» 1695–1696 рр.⁷² Про шату кіоту писали автори книг і статей XIX і XX ст. Певний підсумок попередніх публікацій підведений у наших статтях⁷³.

Із 1695 р. ікона «Іллінської Богоматері» з кіотом і шатою були встановлені у Троїцькому соборі з правого боку біля першого від вівтаря стовпа. Після 1929 р., коли Троїцький собор увійшов до складу культурно-історичного заповідника, шату передали до Чернігівського історичного музею (без ікони з окладом, місцезнаходження яких невідоме). Під час Другої світової війни шату евакуювали до Чкаловського (Оренбургського) краєзнавчого музею, а згодом повернули до Чернігова. За час існування вона зазнала деяких втрат і по-

⁶⁴ Арендар Г. Срібні оклади Євангелій XVII–XIX століть із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Київ: «Київське товариство “Купола”», 2021. С. 136–140.

⁶⁵ Арендар Г.П. Церковні старожитності Чернігова XVII–XVIII ст. *Скарбниця української культури*. Зб. Наукових праць. Чернігів, 2002. Вип. 3. С. 90–96.

⁶⁶ Арендар Г. Напрестольне Євангеліє з Катерининської церкви. *Скарбниця української культури*. Зб. наукових праць. Чернігів, 2016. Вип. 16. С. 70–72. Іл. на вкладці між с. 86–87.

⁶⁷ Туптало Д. Руно оршенное / Підгот. тексту, передмова та коментарі О. Тарасенка. *Сіверянський літопис*. 2009. № 1. С. 35–37.

⁶⁸ «Не могла старшина підрахувати побожних пожертв ясновельможного». *Пам'ятки України*. 1991. № 6. С. 20–21.

⁶⁹ Черниговский историко-археологический отрывной календарь на 1906 г. Чернигов: Изд. Черниговского статистического комитета, 1905. 12 мая. 730 с.

⁷⁰ Добровольский П. Чудотворная икона Богоматери Троицко-Ильинской Черниговской. Чернигов, 1900. С. 15.

⁷¹ Величко С. Літопис. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. С. 505–506.

⁷² Адруг А. Графіка Чернігова... С. 145–151.

⁷³ Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства. *Сіверянський літопис*. 1999. № 6. С. 46–52; Адруг А., Арендар Г. Срібнокарбований кіот пречистої Богоматері. *Пам'ятки України*. 2009. № 1. С. 10–12.

шкоджені. Шата кіоту має значні розміри 350x162 см. Унікальність твору полягає не лише у його розмірах, а й у видатних художніх особливостях, високому рівні технічного виконання. Виготовлена вона із срібла 700, 750, 800, 876 проби загальною масою 33,956 кг, складається із 18 срібних карбованих платівок різного розміру і форми товщиною від 0,5 до 1 мм. У центрі розміщена ікона, до якої безпосередньо під кутом прилягають платівки трапецієподібної форми (вертикальні 114x23 см, горизонтальні 91x21 см). Вони мають позолочене тло, що містить карбовані соковиті стебла з листям аканту й лілії. Зовні ікону оточує широка рамка з восьми прямокутних пластинок. Вони мають карбовані композиції в овальних медальйонах із лаврового листа, присвячені І. Христу та Богородиці⁷⁴.

Ліворуч внизу розташована композиція «Різдво Богородиці», над нею – «Стрітення», а вище – «Введення Богородиці до храму». Справа вгорі батьки Богоматері Яким і Ганна представлені на колінах, а з їх грудей виростають дві гілки з листям угорі, які сходяться до квітки, де у сьйві Марія як мадонна. Нижче зображена композиція «Покрова Богоматері» в східному варіанті, яка покриває царів і священників, а ще нижче «Благовіщення», де Марія написана за столом з квіткою в руках. Угорі в центрі над іконою розташована композиція «Успіння Богородиці» (труна без тіла), яка за змістом і композиційним вирішенням пов'язана зі сценами «Коронування Марії» та її Вознесіння, які представлені вище на фігурному бароковому фронтоні вигадливої форми з волютами. Його увінчує монограма «MARIA» в сьйві під короною (символ Вознесіння), яку з обох боків підтримують два ангели, фігури яких із крилами утворюють пружний виразний силует. У центрі нижнього регістру вміщено герб І. Мазепи у пальмовому вінку, який символізує перемоги гетьмана. На кінцях платівки зображені вічнозелені пальми з кулястими завершеннями, що тут слугують емблемою праведника. Обабіч герба виконані військові атрибути. Ближче до кінців фризу викарбувані зображення військового табору та фортеці, можливо, на р. Самарі, зведеної 1688 р. заходами І. Мазепи. Усе свідчить, що шата створена досвідченими золотарями, які мали великий досвід роботи зі сріблом, уміння передавати в цьому матеріалі особливості іконографічних схем і деталей, здатність створити переконалий пластичний варіант графічного задуму авторів проекту. Ними, на наш погляд, цілком могли бути Іван Щирський та Лаврентій Крщонович, які не один раз спільно працювали. Особливо яскраво виявилися результати їхнього співробітництва у «Дедикації "Кіот срібнокований"». А втілили задум у сріблі досвідчені майстри київського художнього осередку, які досконало володіли техніками і прийомами золотарського мистецтва⁷⁵.

У 2010 р. колектив реставраторів Національного науково-дослідного реставраційного центру України в Києві під керівництвом В.М. Голуба⁷⁶ провів комплекс досліджень і реставраційних заходів щодо шати, здійснив реконструкцію основи кіота. Каркас конструкції виготовлений з ламінованої водостійкої фанери товщиною 21 та 15 мм. Важливим результатом вивчення твору став висновок про роботу не одного майстра, а групи золотарів. Під час реставраційних робіт звернули увагу на напис на трапецієвидній пластині кирилицею «Спод» з останньою літерою зверху. Це, мабуть, позначка майстра чи помітка для монтажу твору⁷⁷. У результаті шата набула конструктивної і художньої цілісності з можливістю експонування та подальшого вивчення. Цей видатний твір був показаний на виставці «Україна – Швеція: на перехресті історії (XVII–XVIII ст.)», яка діяла з 24 квітня по 31 жовтня 2010 р. в Українському музеї в Нью-Йорку (США). Через невисоке приміщення верхівку шати демонстрували окремо. У повністю зібраному вигляді твір показаний у Києві на виставці «Українське золотарство доби бароко. Дослідження. Реставрація» (11–24 листопада 2010 р., Національний музей історії України). Шата займала центральне місце в рамках проекту «Шедеври сакрального мистецтва України XVII–XVIII ст.» на Великому антикварному салоні з 16 по 26 грудня 2010 р. (Київ, Мистецький арсенал). Після цього шата кіоту зайняла почесне місце в постійній експозиції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського⁷⁸.

Побудова загальної композиції цього непересічного твору, розміщення сюжетних композицій нагадує невеликий іконостас, присвячений Богородиці. Такі приклади її пошанування відомі в інших пам'ятках України різних часів. У київському Софійському соборі XI ст. праворуч від центрального вівтаря влаштовано приділ, присвячений батькам Богоматері – Іоакиму та Анні, хоча більшість фрескових композицій розповідають про по-

⁷⁴ Розміри: 50x30 см, 100x24 см, 158x38 см.

⁷⁵ Адрюг А., Арендар Г. Срібнокарбований кіот пречистої Богоматері. *Пам'ятки України*. 2009. № 1. С. 10–12.

⁷⁶ Віктор Голуб, Олександр Головченко, Олександр Оришак, Віталій Курлов.

⁷⁷ Такий напис свідчить на користь думки про роботу вітчизняних майстрів.

⁷⁸ Голуб В.М. Реставрація, реконструкція та дослідження срібної шати кіота чудотворної ікони Богородиці Троїцько-Іллінської Чернігівської. *Наукові доповіді VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Дослідження, реставрація та превентивна консервація музейних пам'яток. Сучасний стан. Перспективи»*. 23–27 травня 2011 р. Київ, 2011. С. 99–106.

дії із життя Марії⁷⁹. Богоматері присвячена ліва частина іконостасу Спасо-Преображенської церкви в селі Великі Сорочинці на Полтавщині 1732 р.⁸⁰

Так, спільними зусиллями художників-граверів Івана Щирського та Лаврентія Крщоновича (авторів проекту шати кіоту чернігівської чудотворної ікони «Іллінської Богоматері») й українських золотарів постав унікальний твір металопластики, що не має аналогів. У ньому яскраво виявилися риси бароко, які багато в чому завдячують вітчизняній графіці того часу.

Місцеві майстри виготовляли дукачі, які були популярними серед народу. Дукачі – це різноманітні металеві шийні прикраси, що були частиною дівочого та жіночого вбрання. Для них характерне розмаїття художніх прийомів, форм і сюжетів. Найвідомішими були ніжинські дукачі, які виготовлялись і в Чернігові.

У Чернігівському історичному музеї імені В.В. Тарновського зберігається корогва ніжинського золотарського цеху, відомого ще в XVII ст. Вона є цікавим твором металопластики й зразком тогочасного цехового прапорництва. Зроблена вона з двох мідних позолочених платівок у формі флюгера, з'єднаних між собою. З обох сторін прилаштовані срібні овальні медальйони із зображеннями. На одному з них представлена сцена богослужіння. Зазначена дата виготовлення – 6 червня 1786 р.⁸¹ І.Г. Спаський виділив тип чернігівського банта із вузької металевої стрічки у дві петлі між двома великими пелюстками, що розходяться догори. До банту підвішували медаль або спеціально виготовлені медальйони. Як приклад можна назвати дукач XVII ст. із зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського (Інв. № И-4389). Він має медальйон, на лицевій стороні якого зображена композиція «Поклоніння волхвів», а з іншого боку І. Христос із державою в правій руці. Тут повторена медаль німецького ювеліра С. Дадлера 1635 р. Бант складається з двох петельок і гілок, які доповнює овальне червоне скельце. Майстер використав срібло та штампування з позолотою⁸².

Отже, аналіз попередніх публікацій дозволив зробити висновок, що металопластику Чернігова другої половини XVII – початку XVIII ст. досі спеціально не вивчали як в цілому, так і за окремими видами. Обрана тема відображена в літературі фрагментарно й недостатньо. Тому комплексне дослідження металопластики набуває актуальності й дозволяє заповнити прогалину у вивченні мистецтва Чернігова. Нами окреслено коло пам'яток, які найкраще представляють досягнення художньої обробки металу в одному із давніх художніх центрів України. Монументальне лиття (людвисарство) презентують дзвони і гармати. Установлено відсутність відомостей про їх відлиття у Чернігові. Проте відомі дзвони, виготовлені на замовлення для чернігівських церков. Маються на увазі дзвін 1695 р. для Єлецького монастиря та дзвін 1720 р. з гербом Павла Полуботка для Вознесенської церкви. З'ясовано, що барокова орнаментика останнього твору близька не лише кінцівкам стародруків, а й елементам витворів ковалів і слюсарів. Розглянуто показові для того часу гармати з бароковими рельєфними оздобами й геральдичними віршами із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Ливарники робили також освітлювальні прилади, каламарі, посуд. Для речей церковного вжитку та посуду використовували також олово. Витвори ковалів виступали як елементи архітектурних споруд, вдало доповнюючи задуми зодчих. Установлено, що композиція окуття дверей ризниці чернігівського Троїцького собору близька до композиційних побудов килимів та скатертин, а декоративні елементи нагадують царські ворота іконостасів того часу.

З'ясовано, що твори золотарства, виготовлені в Чернігові, документально не зафіксовані. Прийнято рішення залучити до розгляду роботи майстрів інших міст і країн, замовлені мешканцями Чернігова. Здійснено поділ творів на групи за місцем виготовлення та майстрами. Звернуто увагу на роботу золотарів за ескізами (проектами) художників. Саме в ескізах закладалися загальна композиція, характерні деталі та стилізові своєрідності. Вимоги чернігівських замовників та творчість авторів ескізів були визначальними. Зроблено висновок про належність ескізів срібних царських воріт 1702 р. іконостасу чернігівського Борисо-Глібського собору та шати кіоту чудотворної ікони «Іллінської Богоматері» творчості художників і граверів Івана Щирського та Лаврентія Крщоновича, діяльність яких пов'язана з Черніговом. Замовниками виступали гетьман І. Мазепа, чернігівські полковники Яків Лизогуб і Павло Полуботок, генеральний обозний В. Дунін-Борковський, писар

⁷⁹ Собор Святої Софії в Києві / Автор тексту Г.Н. Логвин. Упоряд. Г.Н. Логвин, Н.Г. Логвин. Київ: Мистецтво, 2001. С. 114.

⁸⁰ Дорофійенко І., Міляева Л., Рутковська О. Сорочинський іконостас. Київ: Родовід, 2010. 168 с.: іл.

⁸¹ Петренко М.З. Українське золотарство... С. 27–28, 31; Арендар Г. Значок ніжинського золотарського цеху 1786 р. *Скарбниця української культури*. Зб. наукових праць. Чернігів, 2016. Вип. 17. С. 33–38.

⁸² Спаський І.Г. Дукачі і дукачі України. Історико-нумізматичне дослідження. Київ: Наукова думка, 1970. 168 с.: іл.; Арендар Г., Адрут А., Гончаренко В. Дукачі у зібранні Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. Каталог. *Скарбниця української культури*. Зб. наукових праць. Чернігів, 2019. С. 73–84.

і суддя Карпо Мокрієвич, чернігівський архієпископ Антоній Стаховський, чернігівський міщанин Власій Н. Виконавцями виступали майстри України (їх імена невідомі), Аугсбурга (Пилип Якоб IV Дрентвєт та «СК»), Вроцлава (Готфрід Хайтце та Христіан Ментцель), Гданська (Петер Роде II), Нюрнберга (майстер «СД») і Москви (Петро Алексєєв). Українські майстри створили видатну пам'ятку, яка не має аналогів – срібну шату кіоту чудотворної ікони «Іллінської Богоматері». Варто відзначити визначну роль І. Щирського та Л. Крионовича в формуванні барокових рис у золотарстві. Металопластика Чернігова зазначеного періоду засвідчила широкі міжнародні мистецькі зв'язки й стала вагомим внеском до скарбниці українського мистецтва.

References

- Adruh, A. (2008). *Arkhitektura Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit* [Chernihiv architecture of the second half of XVII – early XVIII centuries]. Chernihiv, Ukraine.
- Adruh, A. (2017). *Hrafika Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit* [Chernihiv graphic of the second half of XVII – early XVIII centuries]. Chernihiv, Ukraine.
- Adruh, A. (2020). *Derevorizblennia ta ikonostasy Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII st.* [Chernihiv woodcarving and iconostasis of the second half of XVII – early XVIII c.]. *Siverianskyi litopys – Siverianian chronicle*, 2.
- Adruh, A., Arendar, H. (1999). *Vydatna pamiatka zolotarstva* [Memorable jotting of gold tilling]. *Siverianskyi litopys – Siverianian chronicle*, 6.
- Adruh, A., Arendar, H. (2009). *Sribnokarbovani kiot prechystoi Bohomateri* [Silver minted ark of Holy Mother]. *Pamiatky Ukrainy – Landmaks of Ukraine*, 1.
- Arendar, H. (2002). *Hdanske sriblo v zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho* [Gdansk silver in the collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnowski]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zb. naukovykh prats – The treasury of Ukrainian culture*. Collection of scientific works. Vyp. 2. Chernihiv, Ukraine.
- Arendar, H. (2002). *Tserkovni starozhytnosti Chernihova XVII–XVIII st.* [Church antiquities of Chernihiv of XVII–XVIII c.]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zb. naukovykh prats – The treasury of Ukrainian culture*. Collection of scientific works. Vyp. 3. Chernihiv, Ukraine.
- Arendar, H. (2005). *Vrotslavske sriblo z fondiv Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho* [Wroclaw silver from the funds of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnowski]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zb. naukovykh prats – The treasury of Ukrainian culture*. Collection of scientific works. Vol. 5. Chernihiv, Ukraine.
- Arendar, H. (2006). *Sribnyi posud XVII – pochatku XX stolit. Kolektsiia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho: Albom* [Silver dishes of XVII – early XX centuries. Collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnowski: Album]. Kyiv, Ukraine.
- Arendar, H. (2016). «Znachyk» nizhynskoho zolotariskoho tsekhу 1786 r. [Icon of the Nizhyn goldsmith's shop of 1786]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zb. naukovykh prats – The treasury of Ukrainian culture*. Collection of scientific works. Vyp. 17. Chernihiv, Ukraine.
- Arendar, H. (2016). *Naprestolne yevanheliie z Katerynynskoi tserkvy* [The enthronement Gospel from St. Catherine's Church]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zb. naukovykh prats – The treasury of Ukrainian culture*. Collection of scientific works. Vyp. 16. Chernihiv, Ukraine.
- Arendar, H. (2021). *Sribni oklady Yevanheliі XVII–XIX stolit iz zibrannia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu im. V.V. Tarnovskoho* [Silver salaries of the Gospel of XVII–XIX centuries from the collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnowski]. Kyiv, Ukraine.
- Arendar, H., Honcharenko, V., Adruh, A. (2019). *Dukachi u zibranni Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho. Kataloh* [Dukachi in collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnowski. Catalog]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zb. naukovykh prats – The treasury of Ukrainian culture*. Collection of scientific works. Vyp. 20. Chernihiv, Ukraine.
- Blakytnyi, M. (2013). *Harmaty z kolektsiі Vasyliа Tarnovskoho u Chernihivskomu istorychnomu muzeiі imeni V.V. Tarnovskoho* [Cannons from the collection of Vasyl Tarnovsky in the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnowski]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zb. naukovykh prats – The treasury of Ukrainian culture*. Collection of scientific works. Vyp. 15. Chernihiv, Ukraine.
- Holub, V.M. (2011). *Restavratsiia, rekonstruktsiia ta doslidzhennia sribnoi shaty kiota chudotvornoі ikony Bohorodytsi Troitsko-Illinskoi Chernihivskoi* [Restoration, reconstruction and research of silver riza ark of the miraculoos Chernihiv Trinity-Illinoise Mother of God]. *Naukovi dopovidi VIII Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. Doslidzhennia, restavratsiia ta preventyvna konservatsiia muzeinykh pamiatok. Suchasnyi stan. Perspektyvy – Scientific reports of the VIII International scientific-practical conference. Research, restoration and preventive conservation of museum monuments. Modern status. Perspectives*. Kyiv, Ukraine.
- Kindratiuk B. (2008). *Dzvonarske mystetstvo serednovichnoi Ukrainy* [Bell-ringing art of medieval Ukraine]. *Kniazha doba: istoriia i kultura – Princely era: history and culture*.
- Kovalenko O. (2007). *Realii ta lehendy nakaznogo hetmana Pavla Polubotka. Ukraina – kozatska derzhava* [Realities and legends of the acting hetman Paul Polubotko. Ukraine – Cossack state]. Kyiv, Ukraine.
- Lohvyn, H. Uporiad. H.N. Lohvyn, N.H. Lohvyn (2001). *Sobor Sviatoi Sofii v Kyievi* [Hagia Sophia in Kiev]. Kyiv, Ukraine.
- Malchenko, O. (2007). *Khudozhnie lyttia harmat u Hetmanshchyni za chasiv pravlinnia Ivana Mazepy* [Artistic casting of guns in the Hetmanate during the reign of Ivan Mazepa]. Kyiv, Ukraine.

Malchenko, O. (2008). Khudozhnie oformlennia harmat chasiv Ivana Mazepy [Artistic design of guns in times of Ivan Mazepa]. *Hetman Ivan Mazepa: postat, otochennia, epokha – Hetman Ivan Mazepa: figure, environment, era*. Kyiv, Ukraine.

Mykhailova, R. (2011). Metaloplastyka. Istoriia ukrainskoho mystetstva [Metaloplasty. The history of Ukrainian art]. Vol. 3. Kyiv, Ukraine.

Polovnykova, S.O., Sytyi, I.M. Vidp. redaktor Kovalenko, O.B. (1998). Kolektsiia kyrylychnykh starodrukiv iz zibrannia Chernihivskoho istorychnoho muzeiu imeni V.V. Tarnovskoho. Kataloh [Collection of Cyrillic old prints from the collection of the Chernihiv Historical Museum named after V.V. Tarnowski. Catalog]. Kyiv, Ukraine.

Sytyi, I. (2017). Dedykatsiia yasnovelezhnomu Ivanu Mazepi – shedevr ukrainskoho drukarstva [Dedication to the clairvoyant Ivan Mazepa – a masterpiece of Ukrainian printing]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury. Zb. naukovykh prats – The treasury of Ukrainian culture*. Collection of scientific works. Vyp. 18. Chernihiv, Ukraine.

Travkina, O. (1995). Tsarski vrata z Boryso-Hlibskoho soboru m. Chernihova [Royal gate in Church of Saint Boris and Gleb in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverianian Chronicle*, 1.

Travkina, O. (2018). Mazepyna brama. Tsarski vorota ikonostasu Boryso-Hlibskoho soboru m. Chernihova [Mazepa gate. Royal gates of the iconostasis of the Boryso-Hlib cathedral of Chernihiv]. Chernihiv, Ukraine.

Tyshchenko, O.R. (1992). Istoriia dekoratyvno-prykladnoho mystetstva Ukrainy (XII–XVIII st.): Navchalnyi posibnyk [The history of art and crafts of Ukraine (XII–XVIII c.): Textbook]. Kyiv, Ukraine.

Адруг Анатолій Кіндратович – кандидат мистецтвознавства, доцент Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Adruh Anatoliy K. – Ph.D. in Art Studies, Associate Professor at T.H Shevchenko National University “Chernihiv Colehium” (53 Hetmana Polubotka Street Chernihiv 14013 Ukraine).

METALSCULPTURE IN CHERNIHIV IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH AND EARLY EIGHTEENTH CENTURIES

The purpose of the article is to highlight the features of metal sculpture in Chernihiv in the second half of the seventeenth and early eighteenth centuries, its development in relation to other arts. **The research methodology** is based on a systematic approach, on the general scientific principles of objectivity and historicism, which provide an opportunity to comprehensive study of the artistic processing of metals of this period. **The scientific novelty** of the work is determined by the formulation and development of a topic that has not yet been considered. The first attempt to comprehensively study this problem. **Conclusions.** The range of monuments that best representing the achievements of artistic processing of metals of that time is outlined. Artistic casting is represented by ornamented bells and guns, as well as inkwells, utensils, lighting fixtures. The works of blacksmiths successfully complemented the buildings. It was found that the envelope of the door to the sacristy of the Chernihiv Trinity Cathedral is similar in composition to carpets and embroidered tablecloths. The absence of works made in Chernihiv has been established. Therefore, it was decided to involve in consideration works ordered by masters of other cities and countries by residents of Chernihiv or people associated with the city. The works were divided into groups according to the place of creation. Attention is paid to the work of goldsmiths on the sketches (projects) of artists. It was in the sketches that the composition, characteristic details and stylistic peculiarities were laid down. The customers were Hetman I. Mazepa, Chernihiv colonels J. Lyzohub and P. Polubotok, general convoy V. Dunyn-Borkovsky, clerk and judge Karpo Mokrievych, Chernihiv archbishop Anthony Stakhovsky, Chernihiv burgher Vlasii N. Performed works were made by craftsmen from Ukraine, Koenigsberg, Ausburg, Nurnberg, Wroclaw, Gdansk, Moscow. Baroque features were clearly manifested in the metal sculpture of Chernihiv of this period.

Key words: Chernihiv, metal sculpture, baroque, customers, Ivan Shchyrsky, Lavrentiy Krshchono-vych.

Дата подання: 31 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Адруг, А. Металопластика Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 11–25. DOI: 10.5281/zenodo.5720155.

Цитування за стандартом APA

Adruh, A. (2021). Metaloplastyka Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatku XVIII stolit [Metal-sculpture in Chernihiv in the second half of the seventeenth and early eighteenth centuries]. *Siverianskyi li-topys – Siverian chronicle*, 5, P. 11–25. DOI: 10.5281/zenodo.5720155.



Іван Сияк



**«БИЛИ СМЕРТНИМЪ БОЕМЪ,
И НА ВЕРБЪ ВІШАЛИ СТРЕМГЛАВЪ,
И ВЕЛЪЛИ ЩЕКАТИ АКИ ПСУ
ПО ПОДЪ ИХЪ НОГАМИ»:**

**ДОКУМЕНТИ СУДОВОЇ СПРАВИ КОЗАКА ФЕДОРА ПРОСКУРНЕНКА
(Частина друга)**

DOI: 10.5281/zenodo.5229530

© І. Сияк, 2021. CC BY 4.0

№ 7

**[1729 р., не пізніше березня 14]. – Супліка козака с. Покошичі Понорницької сотні
Чернігівського полку Федора Проскурненка гетьманові Данилу Апостолу
з проханням посприяти завершенню його судової тяганини з односельцем
Карпом Власенком за бортні дерева**

7 Ясне велможный мсцѣ пнѣ гетманѣ^а

Мнѣ всемилостивѣйший пнѣ и добродѣю

С прошлого 1720-го года, мѣючи я, нижайший, заводъ с Карпомъ Власенкомъ да Пилипомъ Федосенкомъ, козаками и жителми села Покошичъ сотнѣ Понорницкой полку Чернѣговского, ѿ краденной ними соснѣ бортной, которую своѣмъ знакомъ помѣтили без вѣдома мого, а той знакъ ѿбухомъ збили на моеѣ власной ѿтчизной ухажной соснѣ, и что мене помянутіе Карпъ и Филипъ били смертнимъ¹ боемъ и на вербѣ вѣшали стрѣмглавъ, и велѣли щекати аки псу по подѣ ихъ ногами, же будто я в тую сосну уклепался¹, и тоѣ ѿны чинили безправне сами собою. И по такой моеѣ нуждѣ билъ я челомъ сотнику понорницкому пн[у] Никифору Савичу, а сотникъ не даючи справи помежку нами, але сталъ на мнѣ викиднихъ денѣгъ тридцати талерей править, которыхъ не чуючись у винѣ не далъ я, и сталъ битъ челомъ покойному пну полковнику чернѣговскому Павлу Полу-ботку я на помянутыхъ заводцовъ, которую мою челобитну пнѣ полковникъ ѿдалъ въ судъ полковий судіи п. Томарѣ^б, и тамъ въ суду не длилы [!] насъ, ѿбохъ сторонѣ, изискуючи и датки беручи з обохъ рукъ в Чернѣговѣ чрезъ два года, а резолюціи нѣжадной не вчинили, и хотѣли мене в канаву всиловне вислат, даби тамъ згинулъ.

А я, видячи такую над собою ѿт Бга и пановъ немилост², мусѣлѣмъ удатися въ Глуховъ з жалобливимъ челобиттемъ до покойного антеѣсора ясне велможности вашей, покойного пна гетмана Скоропадского. А покойний гетманъ разсмотрѣвши мое челобиттѣ, ѿтислалъ в судъ Енералний до покойного судіи, пна Івана Чарниша^в. А покойний судия енералний призвавши насъ, ѿбохъ сторонѣ, а узнавши с помежку насъ помянутого Карпа подлеглого винѣ и праву учинилъ виноватимъ, и по доволнихъ роспросахъ и документахъ велѣвши ему, Карпу, мнѣ бы вѣтрату мою пополнить, декретомъ^г енералнимъ судовимъ за печаттю и руками подтвердивши, мнѣ далъ тотъ декретъ.

По котромъ декрету мнѣ нѣнайменшаго исполнения в утратѣ моеѣ не вчинили, і я в знову билъ челомъ в 1723 году покойному пну полковнику чернѣговскому Павлу Полу-ботку, и в ту пору наказному гетману. И по той моеѣ челобитной видано мнѣ указъ въ томъ же году генвара мсца 25³, в котромъ указѣ написано, дабы помянутий Карпъ мене, жалобливого, во всемъ погодить и успокоить, а если би не могъ погодивши спокоить, то би таковыхъ презирателей указу забивши в колодки, прислалъ сотникъ понурницкий в Глуховъ. И по вчитанню того указу, ѿний Карпъ и Пилипъ не ждучи покамисть будетъ

¹ Підкреслено.

² Написано над рядком.

³ Серед документів цієї судової справи даний документ відсутній.

пнь сотникъ ихъ ѡтсилать, сами передомъ поехали у Глуховъ. И любо сотникъ чинилъ уже третій розискъ по ихъ прошенію, в которомъ розиску винайшли у Карпа и другую мою сосну с пчолами нимъ украденную, и за тимъ сотникъ и мене послалъ въ Глуховъ. А когда ѡбъявились ѡбѣ сторонѣ предъ пномъ Полуботкомъ, а узнавши пнь Полуботокъ Карпову вину, велѣлъ его, Карпа, взять до турми. А поневажъ сталъ Карпъ ѡшуканствомъ прохатъ мене, чтобы я его ѡсвобонилъ [!] с турми, мѣючи мнѣ поталу уплачоватися в дому, и я ѡ немъ прохалъ, и на мою прозбу // **7 зв.** велѣли его с турми выпустить. А когда приехали въ домъ, то пнь сотникъ понурницкий приво[дя] насъ на злагоду и велѣлъ Карпу, даби мнѣ уплатилъ талярій сто, а Карпъ отнюдь не похотѣлъ не тия талярей сто, но нѣнайменшой частки мнѣ не уплатилъ, а я вдался до Глухова съ челобиттемъ взнову.

И въ тую пору, по полубку сидѣлъ въ суду Енералномъ пнь Силичъ¹, который призвавши ѡби сторони насъ, сказалъ на Карпа: «А же тебѣ такого преступцу указовъ и присвѣдченно у воровствъ давно пора повѣсити», а на утрешний день невѣдомо по какой силѣ Силичъ ѡтибралъ въ мене из суду Енералного виданный мнѣ декретъ всиловне, и велѣлъ без жадной претенсіи мнѣ с Карпомъ мѣрковатися. Что я мѣючи великую утрату, не похотѣлъ з нимъ, Карпомъ, без суду мѣрковатися, а не вернувши мнѣ декрета, тѣснили мене и турмою напр[ас]но, и не росправивши насъ, ѡтислали.

И билъ я еще ѡсаулѣ енералному, пну Жураховскому челомъ, аже тогди в скоромъ часѣ взято пна Жураховского за арешть². И для того мнѣ не вчинено нѣжадной резолюції, але толко видано з войсковой Енералной канцеляриі³ до блгородного гспдина полковника чернѣговского Богдана Михайлова⁴ указъ, и по тому указу гспдинъ полковникъ ѡтислалъ въ бивъшую Малороссийскую колѣлегию⁵, а в колѣгії я пробавилъ болше 20 недель, а с колѣгії видана мнѣ била промемория⁶ у войсковую Енералную канцелярию, а по промемории у войсковой Енералной канцеляриі правитель велѣли видати мнѣ до сотника панурцкого указъ, въ которомъ указѣ вовся укриваютъ моего заводця, а велятъ платитис розищикамъ и свѣдкамъ мою утрату без умедленія. Которий то сотникъ по тому указу, писанномъ 1724 году въ мартѣ 10, написавши листъ ѡправдаючи себе, не уплативши мнѣ нѣнайменшой моеї утрати, ѡтослал[ъ] с тимъ листомъ у Глуховъ до правителей, который я листъ и подаль судямъ. И по томъ листу не посылаючи на розискъ нѣкого, написали повторний указъ до сотника ж понурницкого, даби всеконечне поворожали мою утрату по первомъ указу, которіе указы и поннѣ в мене ѡбрѣтаются⁴. И по тихъ указахъ до днесъ награждения мнѣ нѣжадного не би[ло], и такъ я за своімъ убожествомъ не могучи тої справи укончити, позанѣхалъ [?] до днесъ. В которомъ заводѣ мнѣ чрезъ тие года стало проторовъ и вбитковъ болше чтирох сотъ золотих, и чрезъ тоє весма разорился и в ниществіе пришель, что вже ходя по под окнами хлѣба жѣбру.

Того ради, прошу яснѣ велможности вашей повелѣть своімъ висоце поважнымъ указомъ зискать к суду Енералному сотника понурницкого Тихонія Никифоровича, да наказнаго сотника Семѣна Пѣнязя, да Карпа Власенка и Филиппа Федосенка, и з ними розищиковъ и свѣдителей, которыхъ ѡни всѣхъ по имени вѣдають, а по изисканню помянутихъ сотниковъ и заводцовъ з розищиками и свѣдителями, многими правдивими допросити, // **8** а по допросѣ и по слушнихъ документахъ, и подлугъ першого енералного декрету, любѣ в мене его неимѣется, єднакъ мѣється копия пна Полуботка указу³, въ которомъ прописано, жеби подлугъ декрету мене, жалобливаго, Карпъ во всемъ погодилъ и успокоилъ, даби впредъ до нихъ жалоба не била. И по томъ би указу и по многихъ судахъ тутъ, въ Глуховѣ, на Енералномъ судѣ тая справа наша, точащаяся чрезъ килко лѣтъ, тепер би уже крайне била приѡконченѣна, да не бу [!] я бѣдний болше разоратися и в ниществіе ѡстатніе и бѣду крайню приходити чрезъ волокиты. Сѡ тоє і паки по стократнѣ вашего рейментарского милостиваго призьнїя и респекту всесмиреннѣ со слезами прошу.

Яснѣ велможности вашей, мого всемилостивѣйшаго пна и добродѣя нижайший рабъ и подножокъ Федоръ Проскурненко, житель села Покошичъ, козакъ сотнѣ Понурницкой полку Чернѣговскаго

8 зв. *Помітка:* Суплѣка Федора Проскурненка, козака сотнѣ Понурницкой, въ которой ускаржається на Карпа Власенка да Пилипа Федосенка, что они украли в него сосну буртную и онъ въ томъ от 1720 году позивается и былъ чоломъ сотниковъ понурницкому, полковниковъ Полуботковъ, гетману Скоропадскому, где и обвинено ихъ, Власенка и Федосенка, въ колѣгії, въ канцеляріи войсковой, чрезъ що онъ пришолъ ко⁵ убытку чотириста золотих, но поселъ сатисфакції не получилъ. Того ради, просит дабы такъ сотника цѣлого, яко и наказнаго на тот часъ, також и ихъ, Власенка и Хведосенка, призват в

⁴ Ці документи в справі відсутні.

⁵ Далі закреслено ч.

Глуховъ и за украденную сосну, за пощой невиннии его, учинит з ними сатисфакцію⁶ и притори бы и убытки они ему уплатили.

Под. мар. 14 д. 1729 году.

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 7–8 зв. Оригінал.

№ 8–9

[Не раніше 1730 р., серпня 24]. – Супліка мешканця с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку Федора Проскурні гетьману Данилу Апостолу з проханням посприяти завершенню його судової тяганини з односельцем Карпом Власенком і компенсувати видатки, які зазнав позивач на час розгляду справи; реєстр видатків Федора Прскурненка, які той поніс під час судової тяганини з Карпом Власенком

12 Яснє велможній мсцѣ пнє гетмане

Всємилостивѣишій мой панє и великій добродѣю

Я, нижей подписанній, оставшися по ѡтцу своємъ въ молодыхъ лѣтахъ, и врученную мнѣ, яко паслѣднику ѡтцевскую худобу, грунта и бортную ѡтчину, которую не могучи я здержати, а задолживши кредитора мѣмъ инному члвку, жителю и козаку покошинскому Тимоху Зимѣ, въ продажу завести, за которую власную мою ѡтчину Карпъ Оуласенко съ посторонними людьми, наклонивши ихъ на свое хотѣніє и изъ сродниками своими, за власную мою ѡтчину виноватимъ мене учинивши, аки злочинцю и горшъ злочинцѣ стремѣглавъ на вербѣ повѣшивши, годинѣ двѣ торбовали, а изъ верби знявши, кіями доволне били, и аки псу велѣли мнѣ брехать, що и чинилос. А когда о томъ бортномъ дереву по челобитію моємъ чиненѣ розискъ, тогда де тоє дерево показалос быть въ ѡтчинѣ моєй, о чомъ многіи людє сознали. И хочай декретомъ суду воискового Енералного повелено мнѣ за побой и за протчіє убитки нагородитъ, однако ж жадного мнѣ награжденія не учиненно. В чомъ я въ прошлыхъ годѣхъ на помянутого Карпа Оуласенка и Пилипа Федосенка билъ чоломъ покойному Павлу Полуботку, полковниковѣ чернѣговскому, на тотъ часъ за гетмана въ Малой Россіи правящему, и по тому чолобитію моємъ виданъ былъ ѡт его, пна Полуботка, до сотника понурницкого таковой указъ, дабы онѣ, сотникъ, призвавши предъ себе више показанныхъ Пилипа и Карпа, всеконечно приказалъ имъ подлугъ декрету зѣ суду воискового Енералного виданного не толко искъ золотыхъ сорокъ, но и утрату, якую я по декрету о уже понеслѣ наградити, и въ всемъ мене // **12 зв.** в успокоили данѣ, понеже они¹ платитис мнѣ не похотѣли.

Тогда сотникъ понорницкій прислалъ одного зѣ нихъ, Карпа Уласенка, въ Глуховъ, гдѣ онѣ въ туремномъ сидѣчи вязеню склонилъся при людяхъ всѣ мої оубитки платити. Когда же его выпустили [!] з того туремного вязеня, онѣ на томъ не встоялъ и мнѣ нимало не платилъся, по чому я видѣчи себе крайне обиженного, мѣмъ еще въ войсковую Енералную канцеллярію за правителей на ихъ же заноситъ жалобу. И по той моєй жалобѣ зѣ оной войсковой Енералной канцелляріи къ Семєну Пѣнязю, наказному тогдашнему сотнику понорницкому, оуказомъ было предложено, чтобъ подлугъ децизіи декрета, виданного з суду воискового Енералного въ правѣ точаюиє между нами за бортное дерево и за побой, всѣ тіє людє, хто що якіє бралъ у мене неслушне наклада и здирства (о чомъ и теперъ при семъ прилагаетъся реєстръ)², назадъ бы поворачали. И зѣ того забору толко мнѣ клячъ мою жѣ власную возвращенно, а другихъ рѣчей и по повторному зѣ Енералной войсковой канцелляріи указу ничего не уплачено.

Того ради, падши подѣ стопи погъ реиментарскихъ, слезне прошу такового на себѣ милосердія, дабы указомъ реиментарскимъ къ кому надлежитъ предложено было, чтобъ мнѣ реєстромъ показанную худобу на комъ доводится доправит[ѣ], а за побои слушное подлугъ правѣ учинено бѣ награжденіє. Що получивши за щасливое реиментарское вше панованє, должєнъ Бг[у] молити.

Яснє велможности вшой, милост[и]вого моего добродѣя всєнижайшій ра[бѣ] и подножокъ Федоръ Проскурня, жителъ покошинск[ий] полку Чернѣговского сотн[ѣ] Понурницкой

Помітка: Под. августа 24 ч. 1730 году.

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 12–12 зв. Оригінал.

13 Реєстръ мнѣ, Хведору Проскурненку, про память сколько въ заводѣ с Карпомъ Уласенкомъ, жителемъ покошицкимъ, готовихъ грошей виложилъ: Ѡтцу Артємію покошицкому заплатилемъ за горѣлку 6 талерей.

⁶ Далі закреслено п.

¹ Написано над рядком.

² Дужки автора.

Пну Маџиму тож за горѣлку заплатилъ таляръ, которую горѣлку брано у винного шю.

Климу Левоненку, атаману покошицкому, далъ таляра.

Луцку Івченку, вотчичу, два таляри далъ.

Івану, дяку, два таляри далъ за інквизицію, три Андрѣю Жадченку^а.

Да что объявилъ писма ему ж, дяку, далъ четверикъ^б жита, а что он же писалъ суплѣ-ки и і списки переводилъ, заплатилемъ чотири золотихъ.

Стецько Палчикъ^в, жител шабалтасовскій, що издилъ по сторони, узялъ свиту новую.

Якъ былъ челомъ полковнику чернѣговскому Полуботку, виложилъ таляра.

За виправку позову от его ж, Полуботка, стратилъ два золотихъ, а золотій и схар-чилъ.

Андрѣй Кремаленко узялъ коня доморослого.

Якъ пред Томарою и Силичемъ судилис, утратилемъ восьмъ копъ.

Другимъ разомъ пред ними ж судячис, утратилъ десят золотих.

Суплѣкуючи до покойного гетмана Скоропадского, виложилъ пят золот.

Правуючис пред судею Чернишемъ, виложилъ два таляри.

Правуючис пред наказнимъ гетманомъ Полуботкомъ, утратилъ вусмъ золо.

Потомъ по приказу его ж, Полуботка, когда судилъ сотник понурницький Тихоній, тогда пониманимъ сторонамъ купилелъ риби за шестъ шагов, а мяса за девятъ шаговъ. //

13 зв. Кирилъ Кваша лузичкому, Івану Дудцѣ хоменскому и Якиму Скорчу, жителю хоменскому ж, виложилъ талярѣй десят.

Пред Чуйкевичемъ^г и пред Силичемъ и Романовичемъ^г судившися утратилъ рубля.

По суду онихъ поднимали сторонъ вотчичовъ и схарчили имъ восьмъ копъ.

Тіе ж сторони из Глухова ишовши, взяли вола.

Уласу, козаку глуховскому, якъ посилали по сторони, далъ одинадцят золотих.

Якъ ис Пилипомъ були въ Глуховѣ, утратилъ золотих чотири.

Якъ позовъ Карпъ виправилъ из Чернѣгова, того часѣ утратилемъ два золотих.

Бючи чоломъ в коллегію бившую, утратилъ золотій.

Другимъ разомъ въ оную ж коллегію подаючи чолобитную, утратилъ восьмъ золо-тих без двоухъ шаговъ.

Якъ пред Краковскимъ судилис, утратилемъ девят золотихъ.

Якъ сторони отписовалися въ Глуховъ до Ялоцкого и Левенця^д, утратилъ 2 зол.

Третимъ разомъ заножаючи чебытную до гспдна брегадира, утратил талер.

Первимъ разомъ, будучи пред гспдиномъ Богдановимъ, полковникомъ чернѣговским, утратилъ золотій.

Четвертимъ разомъ, подаючи челобитную въ коллегію въ Глуховѣ, утратилъ золо-ті[й].

Якъ из суду Енералного виправилъ указъ до Чернѣгова, утратилъ два таляри.

Другимъ разомъ будучи пред пномъ полковникомъ чернѣговскимъ, утратилемъ пол-чварта золотого.

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 13–13 зв. Оригінал.

№ 10

1730 р., серпня 25. Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до чернігівського полковника Михайла Богданова домогти стягнути козакові с. Покошичі Понорницької сотні Федору Проскурні з односельців Карпа Уласенка і Пилипа Федосенка компенсацію за понесені збитки під час судової справи

14 Мой ласкавий пріятелю, пне полковнику чернѣговскій

Биль намъ чолом чрезъ суплѣку свою, козакъ сотнѣ Понорницкой, жител покошинъ-скій Федор Проскурня, на Карпа Уласенка, что онъ, Проскурня, когда задолжившиися кре-диторамъ продалъ свою худобу, по ѡтцѣвѣ ему доставшуюся, того ж села Покошина жи-телевѣ Тимоху Зимѣ, онъ, Карпъ, из своїми сродниками и протчіими посторонними люд-ми (наклонивши ихъ на свое хотѣніе)¹, виноватим учинили и на вербѣ стрѣмглавъ повѣсив-ши двѣ години, мордовали и кіями доволне были, и яко псу ему брѣхат вѣлѣли. А когда по его челобитію о томъ бортномъ дереву чиненъ былъ розискъ, тоє дерево по сознатию людскому показалосъ быт въ суплѣкуючого ѡтчинѣ, о чомъ онъ, Проскурня, хочай въ прошлихъ годѣхъ на помянутого Карпа Уласенка да Филиппа Федосенка биль челомъ въ судъ вой. Енер, такожъ и покойному Павлу Полуботку, полковниковѣ чер., на тот час за гетмана въ Малой Россіи правящему, и по тому его челобитію виданъ былъ ему з суду вои. Енер. декрет, и од Полуботка до сотника понурницького таковий указъ, дабы онъ,

¹ Дужки автора.

сотникъ, призвавши пред себѣ вишше // 14 зв. показанних Карпа и Филиппа, приказалъ имъ подлугъ декрету зъ суда вой. Енер. виданного, не толко іскъ золотихъ сорокъ, но и утрату всю, якую ѡнъ, Проскурня, по декрету уже понеслъ, нагородити и во всем его уконтентовати, однакъ ему платитис не похотѣли. Почому когда и третим разом на іх же, въ вой. Енер. кріі за правителей заносилъ жалобу, и по той его жалобѣ зъ вой. Енер. кріі Семѣну Пѣнязю, наказному тогда сотниковѣ понурницкому, указомъ было предложено, чтоб подлугъ децизіі декрета зъ суда вой. Енер., виданного в справѣ точачойся между ними за бортное дерево и за побой, учинилъ ему, суплѣкуючому, сатисфакцію, то и въ ту пору² з того забору толко ему возвратили клячъ его, а других рѣчей и по повторному зъ Енер. вой. кріі указу ничего неуплачено, и в том просилъ ншого разсмотрѣнія и до кого надлежит указу. Того ради, предлагаем абыс в. мст³ ежели декрет суплѣкуючого суда воискового Енералного имѣется, подлугъ оногo велѣлъ на³ обжалованных Карпу⁴ и Филиппа⁵ іскъ⁵ и убитки доправит, и отдад жалобливому зъ роспискою⁵. // 15 Зѣ Глухова августа 25 ч. 1730 года.

Biblioteka PAN w Krakowie, № 279, l. 14–15. Чернетка.

КОМЕНТАРІ

№ 1

^a *Половецький Маркіян (Марко)* – городовой отаман м. Чернігів (1699 р.), значковий товариш Чернігівського полку (Кривошея В.В. *Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія*. Київ: Стилос, 2010. С. 591).

^b «...его мл. пана полковника его црского и прстлаго влчства Запорозкаго чернѣговского...» Мова йде про Лизогуба Юхима Яковича – генерального військового бунчужного (1688–1698 рр.), полковника Чернігівського полку (1698–1704 рр.) (Кривошея В.В. *Козацька старшина Гетьманщини*. С. 36, 471).

^b «...при притомности пна Никифора Савенка, сотника теперешнаго понорницкого...» *Савенко (Савицький) Никифор (Ничипір) Савич* – сотник Понорницької сотні Чернігівського полку (вперше згадується у 1691 р. – 1723 рр.) (Кривошея В.В. *Козацька старшина Гетьманщини*. С. 44, 629).

^r «...приточилася справа его мл. пна Івана Ростковського...» Мова йде про Ростковського Івана – командира (з кінця 80-х – протягом 90-х рр. XVII ст.) легкокінотної волоської хоргови гетьмана Івана Мазепи. За даними О. Сокирка, Іван Ростковський зі своєю хоругою згадується в джерелах в контексті воєнних виправ козацьких і охотницьких полків. На думку дослідника, згаданий ротмістр належав до «ударної» частини надвірного війська, своєрідної гетьманської гвардії, якій доручалися відповідальні завдання. Зокрема, у липні–серпні 1689 р. Іван Ростковський зі своїм військом тримав охоронні роз'їзди поблизу Трипілля, стеріг важливі переправи на Київ. У лютому 1690 р. хоругва Івана Ростковського разом з компанійцями і сердюками взяла участь у масштабному поході проти татар на Інгулі. Восени того ж року волохи та компанійці стерегли татар на правому березі Дніпра. Військо Івана Ростковського переймало втікачів на Правобережжя, розбійників і бунтівних запорожців, а на час повстання Петрика ротмістр часто інформував гетьмана про новини. Брав участь у походах на Казикирмен (1693, 1697 рр.) та Азов (1694 р.) (детально див.: Сокирко О. *Гетьманські преторіанці. Надвірні формування Івана Мазепи кінця XVII – початку XVIII століття. Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталі Яковенко. Київ: Laugus, 2012. С. 504).

^r «...ясне велможного добродѣя, его мсти пна гетмана...» Мова йде про Мазепу Івана Степановича (1639–1709 рр.) – гетьмана Лівобережної України у 1687–1709 рр. В своїй політиці спочатку орієнтувався на Російську державу, сподіваючись на об'єднання на ґрунті політичної автономії Лівобережної і Правобережної України. Переконавшись, що це не входить в наміри Петра I, під час Північної війни 1700–1721 рр. переорієнтувався на Швецію, у 1708–1709 рр. виступив за відокремлення України від Росії. Його підтримала й частина запорожців. Після Полтавської битви 1709 р. перейшов на територію Мол-

² Далі закреслено из.

³ Написано над рядком і на правому полі замість закресленого зискавши пред себѣ.

⁴ Виправлено з Карпа.

⁵ Далі закреслено приказалъ имъ подлугъ децизіі декрета въ суда вой. Енер. ему, Проскурнѣ, виданного декрету изъявленію, взяв ввес.

⁵ Написано на правому полі замість закресленого и утрату (которая реестромъ показана) и за побой, всеконечне виплатит безъ всякой воло // кити. А если бы непохотѣли, или волокитою жалобливого уводили, то таковых приказат держат под арестом потол, покол надлежащего ему подлугъ декрета неуплатят всеконечно, дабы уже болше въпред од него челомбитя въ семь его од так долгого времени точачомся дѣлѣ къ нам не было. И повторе предлагаем.

дови, до турецької фортеці Бендери, де й помер (Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734–1775. Київ, 1998. Т. 1. С. 552).

^д *Власенко (Уласенко) Карпо* – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту (Ревізія Чернігівського полку 1732 року / Упор. та вступ Ігор Ситий, Сергій Горобець, передмова Ірина Кривошея. Чернівці, 2014. С. 200).

^е «...до висланного в Понорницю особи пна Ялинського...» Гіпотетично, мова йде про *Ялинського Семена* – шляхтича, гетьманського посланця до Москви (1693 р.), військового товариша Чернігівського полку (1693–1699 рр.) (Кривошея І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII–XVIII ст.). Довідник. Біла Церква, 2016. С. 726).

^є «...правний копъ шість его мл. вернулъ...» *Копа* – одиниця грошової лічби, поділялася на 3 роди: у купівлі і продажу на торгах і ярмарках вважалася за 50 коп.; у судових вироках при розслідуванні акцидентів містила у собі 6 золотих чи 120 коп.; копа правова, якою за законом накладали штраф, містила 22,5 золотих або 450 коп. Як видно, в Гетьманщині на середину XVIII ст. не існувало сталої думки в трактуванні копи по відношенню до грошової одиниці як компенсації. В червні 1750 р. бунчуковий товариш Петро Ласкевич і полковий суддя Стефан Лукомський висловили в Генеральному військовому суді свою думку щодо трактування копи. Вони наголошували на два тлумачення копи в Литовському Статуті 1588, де в одному з артикулів копа дорівнювала 60 грошам, а в іншому, так звана «правна копа», дорівнювала 1 рублю і 20 копійкам. Саме останнє тлумачення Петро Ласкевич і Стефан Лукомський пропонували взяти за основу в трактуванні копи (Архів ранньомодерної Української держави. Т. 1: Документи колекції Олександра Лазаревського. Ч. 1. (Серія: Документи Генерального військового суду та Генеральної військової канцелярії) / Упор. В. Брехуненко, І. Тарасенко. Київ, 2019. С. 236–237).

^ж «...а особливо «вину панську» добродієви, его мл. пану полковникови заплатил...» «Вина панська» – обов’язкові і «напівобов’язкові» платежі або піднесення, які стягувалися у процесі судочинства на користь сотників або полковників. Платня або піднесення відбувалося у грошовій формі, а також як земельні презенти (угіддя, хутори тощо) (детально про «вину панську» див.: Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2007. В. 7. С. 175–193; Його ж. Конфлікт і влада в ранньомодерній Україні: сотник новгород-сіверський проти гетьмана Війська Запорозького, 1715–1722. Київ, 2016. С. 38–42).

№ 2

^а «...пред его млстю пном Маџимом Долѣнским, державѣю покошицким...» Мова йде про *Долинського Максима Лаврентійовича* – шляхтича, військового товариша Чернігівського полку. 10 листопада 1708 р. отримав універсал на трестівські с. Покошичі, млин на р. Головині у 2 кола, а другий – на Машевому болоті у 1 коло і 3 ступи. Бунчуковий товариш (?–1718–1726). Служив більше 30 років. Помер у Низовому поході в 1726 р. в Астрахані. Дружина – Пелагея Іванівна Ростковська, донька ротмістра надвірної корогви вище згаданого Івана Ростковського. У 1729 р. розглядалося питання про підтвердження за нею с. Покошичів у Понорницькій сотні і 13 березня 1729 р. отримала універсал (Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. С. 328; Кривошея І. Неурядова старшина... С. 626).

^б *Федосенко Пилип* – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту. У документі зазначено, що він проживав на одному дворі з Іваном Федосенком, але у різних хатах, «а за ґрунтъ почережно служать» (Ревізія Чернігівського полку... С. 200).

^в *Пузин (Пузик) Степан (Стефан)* – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. Як видно з документу, місцевий отаман (1720 р.). У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «нищетних» козаків згаданого населеного пункту (Ревізія Чернігівського полку... С. 201).

^г *Давиденко Кирило* – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «нищетних» козаків згаданого населеного пункту (Ревізія Чернігівського полку... С. 201).

№ 3

^а *Скоропадський Іван Ілліч* (бл. 1646 – 1722 рр.) – гетьман Лівобережної України (1708–1722 рр.). Військовий канцелярист (1675–1680 рр.), чернігівський полковий писар (1680–1694 рр.), генеральний бунчужний (1694–1701 рр.), генеральний військовий осавул

(1701–1706 рр.), полковник Стародубського полку (1706–1708 рр.). Учасник російсько-турецької війни 1676–1681 рр. і Кримських походів (1687, 1689 рр.). За наказом Петра I зруйнував Чортомлицьку Січ (1709 р.). Був найбільшим землевласником у Гетьманщині (мав 20 тис. дворів посполитих) (Гуржій О.І. Скоропадський Іван Ілліч. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. Прил.–С. Київ: Наукова думка, 2012. С. 614).

⁶ *Позовний лист* – різновид оповіщувальної документації, один з основних сповіщальних документів, який регламентував явку до суду (детально див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець, відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ: Наукова думка, 1993. С. 153).

^в «...дочекаати Воскресенскихъ святъ второй неделѣ...» Мають на увазі після Великодня (Пасхи).

^г «...перед судъ нашъ войсковий Енералний...» Генеральний військовий суд – найвищий судовий орган Гетьманщини. Утворився в середині XVII ст. Підпорядковувався гетьманові та Генеральній військовій канцелярії. Розглядав справи осіб, що належали до генеральної чи полкової старшини, а також справи про державні злочини. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів, здійснював нагляд за виконанням універсалів гетьмана та указів царя. Керував судом генеральний суддя. Повноваження верховного судді належали гетьману, який спільно з генеральною старшиною розглядав апеляції на рішення Генерального військового суду, затверджував всі важливі вироки (обов'язково смертні). За часів гетьмана Данила Апостола Генеральний військовий суд проголошено незалежним від Генеральної військової канцелярії. складався з 6 осіб (по 3 представники від старшинського правління і царського уряду). Верховним суддею залишався гетьман. Згідно судової реформи гетьмана Кирила Розумовського, Генеральний військовий суд очолювали 2 генеральні судді, а до його складу входили вибрані від козацької старшини представники кожного із 10 полків. Був органом нагляду за місцевими судами, найвищою апеляційною інстанцією. Після ліквідації гетьманату Генеральний військовий суд підпорядковувався 2-й Малоросійській колегії. Офіційно існував до утворення намісництва (1782 р.), а насправді діяв до 1790 р. (Панашенко В.В. Генеральний військовий суд. *Енциклопедія історії України*. Т. 2. Г–Д. Київ: Наукова думка, 2004. С. 77).

№ 4

^а *Каша (Кваша) Кирило* – козак с. Лузики Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «малограунтових» козаків згаданого населеного пункту (Ревізія Чернігівського полку... С. 201).

^б «...когда розискъ чинился...» *Розиск* – один із різновидів слідчої документації Гетьманщини XVIII ст. Розиски та інквізиції містили докладні, часом самотні за викладом очевидців про ті чи інші акції, злочинні дії, проступки, вчинені нерідко за місцем проживання (Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. С. 149).

^в *Коваленко Михайло* – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту. У документі зазначено, що він проживав на одному дворі зі Стефаном Коваленком, «а за один ґрунтъ почережно служать» (Ревізія Чернігівського полку... С. 200).

^г *Коваленко Стефан* – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту. У документі зазначено, що він проживав на одному дворі з Михайлом Коваленком, «а за один ґрунтъ почережно служать» (Ревізія Чернігівського полку... С. 200).

^д *Кириленко Іван* – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту. У документі зазначено, що він проживав на одному дворі зі Стефаном Кириленком, але у різних хатах, «а за ґрунтъ почережно служать» (Ревізія Чернігівського полку... С. 200).

№ 5

^а Мова йде про *Савича Тихона Никифоровича (Ничипоровича)* – члена гілки роду Савичів-Тихоновичів, які користувалися гербом «Сулима». У його «сказці» 1734 р. відзначені участь у Полтавській битві (1709 р.), будівництві Ладозького каналу (1720 р.). Сотник Понорницької сотні Чернігівського полку (1723–1737 рр.). На чолі сотні був у Низовому поході (1723 р.) у складі тисячної команди на чолі з сосницьким сотником Павлом Сангурським, поході під командуванням чернігівського полковника Богданова, перебував певний час на Українській лінії (з жовтня 1733 р. до квітня 1734 р.), на кордоні у Любечі

під командуванням ройського сотника Якова Бакуринського (Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 632).

^б «...заносилъ жалобу велможному добродѣеви, его мрти пну полковъниковъ чернѣговъскому и наказному гетману...» Мова йде про Полуботка Павла Леонтійовича (бл. 1660 – 1724 рр.) – наказного гетьмана Лівобережної України. Полковник Чернігівського полку (з 1705 р.) Як наказний гетьман в 1721 р. очолював 10 тис. козацький корпус, який займався спорудженням Ладозького каналу. Протягом першої половини 1722 р. заміщав гетьмана Івана Скоропадського під час його відсутності в Україні. Після смерті останнього став наказним гетьманом. Відстоюючи українську автономію, домагався в Петра I дозволу на проведення нових виборів гетьмана і обмеження владних повноважень президента Малоросійської колегії С. Вельямінова. У листопаді 1723 р. ув'язнили в Петровпавлівській фортеці, де і помер (Горобець В.М. Полуботок Павло Леонтійович. *Енциклопедія історії України*. Т. 8. Па–Прик. Київ: Наукова думка, 2011. С. 376–377).

^в Можливо, мова йде про Пінязя Семена – наказного понорницького сотника (1723 р.), сотенного отамана Понорницької сотні Чернігівського полку, який згадується на цій посаді у ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. (див.: документ № 6; Ревізія Чернігівського полку... С. 191).

^г Потапенко Ісай – козак с. Шабалтасівка Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту. У документі зазначено, що він проживав на одному дворі з Карпом Потапенком, але у різних хатах, «а за один ґрунтъ почережно служать» (Ревізія Чернігівського полку... С. 193).

^г Авдієнко (Овдієнко) Іван – козак с. Шабалтасівка Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту (Ревізія Чернігівського полку... С. 192).

^д Потапенко Карпо – козак с. Шабалтасівка Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту. У документі зазначено, що він проживав на одному дворі з Ісаєм Потапенком, але у різних хатах, «а за один ґрунтъ почережно служать» (Ревізія Чернігівського полку... С. 193).

^е Гарасименко Кирило – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту (Ревізія Чернігівського полку... С. 200).

№ 7

^а «...Яснѣ велможный мсцѣ пнѣ гетманѣ...» Мова йде про Апостола Данила Павловича (1654–1734 рр.) – військового і державного діяча України, гетьмана (1727–1734 рр.) Лівобережної України. Походив з відомого козацького роду. 1682 р. обрано полковником Миргородського полку, на якій посаді перебував до 1686 р. Звільнено гетьманом І. Мазепою за прихильність до попереднього гетьмана І. Самойловича. 1693 р. знову обрано на полковий уряд Миргородського полку, який займав до 1727 р. Учасник Азовсько-Дніпровських походів (1695–1696 рр.), разом з гадяцьким полковником Боруховичем розбив на р. Ворсклі війська кримського хана та гетьмана ханської України Петрика. Учасник Північної війни (1700–1721 рр.). В ранзі наказного гетьмана здійснив похід у Ліфляндію (1701 р.) та в Польщу (1704 р.). 1708 р. разом з гетьманом І. Мазепою перейшов на бік Карла XII, але незабаром повернувся і був помилуваний і залишений у ранзі полковника. На початку 1724 р. за участь в опозиційному русі заарештовано, але на початку 1725 р. випущено з під варті. 1 жовтня 1727 р. обрано гетьманом Лівобережної України (Горобець В.М. Апостол Данило Павлович. *Енциклопедія історії України*. Т. 1. А–В. Київ: Наукова думка, 2003. С. 112).

^б Томара Василь Іванович – сотник першої Переяславської сотні (1695–1697 рр.), наказний полковник Переяславського полку, значний товариш Чернігівського полку (1701 р.), сотник Вибельської сотні (1704–1716 рр.), полковий чернігівський суддя (1716–1726 рр.), наказний полковник Чернігівського полку (1715, 1723 рр.) (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 705).

^в Чарниш Іван Федорович – військовий канцелярист (1698 р.), господар Гадяцького замку (1700 р.). Через справу Кочубея–Іскри заарештований і утримувався у Білоцерківській фортеці. Значний військовий товариш (1708 р.). Полковник Гадяцького полку в Полтавській битві (1709 р.). Генеральний військовий суддя (1715–1723 рр.). У 1723 р. викликаний до Санкт-Петербурга і заарештований через підозру у зраді. Після смерті Петра I

звільнений, але проживав у столиці, а згодом у Москві, де й помер (1728 р.) (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 741–742).

^Г *Декрети* – строкаті за структурою і формальними ознаками акти, що містили остаточне рішення судів різної інстанції, які входили до числа процесуально-вирокової документації (детально див.: Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: 36. документів / Упоряд., автор передмови та комент. В.Й. Горобець, відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ: Наукова думка, 1993. С. 155–157).

^Г Можливо, мова йде про *Силича Івана Степановича* – товариша Чернігівського полку (1699–1706 рр.), значкового товариша Чернігівського полку (1710–1733 рр.), городового чернігівського отамана (1721–1733 рр.), наказного чернігівського полковника (1723 р.) (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 654).

^А «...и билъ я еще ѿсаулъ енералному пну Жураховскому челомъ, але тогди в скоромъ часть взято пна Жураховского за арештъ...» Мова йде про *Жураховського Василя Яковича* – сина полковника Ніжинського полку Якова Жураковського, сотника Ямпільської сотні Ніжинського полку, глухівського городового отамана (1701 р.), військового товариша (1704 р.), генерального військового осавула (1710–1724 рр.). 30 травня 1723 р. йому і генеральному бунчужному Якову Лизогубу було доручено «правління Малоросійское» від наказного гетьмана Павла Полуботка. У січні 1724 р. був заарештований бригадиром Румянцевим у справі Полуботка і відправлений до Санкт-Петербурга, де перебував під арештом цілий рік. З часом звільнений з наказом мешкати у столиці. Проживав певний час у Москві (з 1727 р.). На початку 1728 р. був відпущений на батьківщину (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 352).

^Е «...але только видано з войсковой Енеральной канцелярії...» *Генеральна військова канцелярія* – центральна установа гетьманського уряду в Україні XVII–XVIII ст. Перша згадка в документах датується 1650 р. Здійснювала військове, адміністративне, судове й фінансове управління. Очолював генеральний писар. Перебувала в гетьманських столицях. У 1720 р. царський уряд позбавив її фінансових і судових повноважень. У 1722 р. Генеральну військову канцелярію було підпорядковано новоутвореній Малоросійській колегії. За гетьманування Д. Апостола (1727–1734 рр.) більшість її прав і компетенцій відновлено. Після смерті гетьмана функції канцелярії було знову звужено, тоді ж її підпорядковано Правлінню гетьманського уряду. З 1750 р. діяла при гетьмані К. Розумовському. Формально ліквідована 21 листопада 1764 р., фактично діяла до кінця 60-х рр. XVIII ст.

^Е «...до блгородного гспдина полковника черньговского Богдана Михайлова...» Мова йде про *Богданова Михайла Самсоновича* – полковника і коменданта Чернігівського гарнізону, полковника Чернігівського полку (1723–1735 рр.), полковника Переяславського полку (1736–1738 рр.) (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 218).

^Ж *Малоросійська колегія* – центральний адміністративний орган Російської імперії, заснований указом імператора Петра I 27 травня 1722 р. для управління Гетьманщиною. Створена ще за життя гетьмана Івана Скоропадського як вища апеляційна інстанція та адміністративно-контролюючий орган. Після смерті гетьмана перебрала на себе гетьманські прерогативи. Діяла в складі президента (С. Вільямінова), 6-ти членів присутності, прокурора та канцеляристів. Усі члени призначалися з числа російських офіцерів і цивільних службовців. Малоросійська колегія провела ряд реформ державного устрою, спрямованих на підпорядкування всіх ланок центрального і місцевого управління російській адміністрації, впровадження російських законів і правових норм в українське державне життя, уніфікацію його порядків до загальноімперських зразків. Припинила свою діяльність 12 вересня 1727 р. (Горобець В.М. Малоросійська колегія. *Енциклопедія історії України*. Т. 6. Ла–Мі. Київ: Наукова думка, 2009. С. 479).

^З *Промеморія* – різновид документів, якими обмінювалися установи одного рівня; надсилалися, здебільшого, автономним, а не підлеглим за субординацією адресатам (Архів Коша Нової Запорозької Січі. Т. 1. С. 603).

№ 9

^а *Жадченко (Жадко) Андрій* – козак с. Покошичі Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «грунтових» козаків згаданого населеного пункту (Ревізія Чернігівського полку... С. 200).

^б *Четверик* – старовина міра об'єму сипких тіл, що дорівнює восьмій частині чверті (26,239 л.).

^в *Пальчик Стецько (Степан)* – козак с. Шабалтасівка Понорницької сотні Чернігівського полку. У ревізії цієї адміністративно-територіальної одиниці Гетьманщини 1732 р. згадується серед «нищетніх» козаків згаданого населеного пункту (Ревізія Чернігівського полку... С. 193).

^Г Можливо, мова йде про Чуйкевича Семена Васильовича (бл. 1674 – 1746 рр.) – учасника Полтавської битви (1709 р.), значного військового товариша, бунчукового товариша, учасника Гилянського походу, виконувача обов'язки генерального військового писаря (1727 р.), полкового суддю Ніжинського полку (1730–1734 рр.) (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 750).

^Г Можливо, мова йде про Романовича Василя – знатного військового канцеляриста (1720 р.), судового писаря (кінець 20-х – початок 30-х рр. XVIII ст.) (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 618).

^А Очевидно, мова йде про Левенця Івана Прокоповича – сина полтавського полкового обозного, бунчукового товариша (з 1685 р.), полкового полтавського сотника (1687–1693 рр.), полкового обозного (1693–1699 рр.), наказного полтавського полковника (1701 р.), полковника Полтавського полку (1703–1709 рр.), значного військового товариша, бунчукового товариша, одного з трьох правителів Генеральної військової канцелярії (1724–1727 рр.) (Кривошея В.В. Козацька старшина Гетьманщини... С. 463).

Синяк Іван Леонідович – старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу актові археографії Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України (вул. Трьохсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Syniak Ivan L. – senior researcher, candidate of historical sciences, senior researcher of act archaeography department of M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies National academy of Science. (4 Triokhsviatytel's'ka Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: syniak_il@ukr.net

“THEY BEAT ME TO DEATH, AND HUNG HIM UPSIDE DOWN ON WILLOW TREE AND ORDERED HIM TO BARK LIKE A DOG AT THEIR FEET”: DOCUMENTS OF THE COURT CASE OF COSSACK FEDOR PROSKURNENKO

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation documents that cover the claim and the course of the court case of the cossack Fedor Proskurnenko (Proskurnya) from Pokoshichi of the Ponornytzia squadron of the Chernihiv regiment against fellow villagers Karp Vlasenko and Pylyp Fedosenko for illegally appropriated honey trees and for bullying and humiliation. The research methodology is based on general scientific methods of analysis and synthesis. L. Z. Gistova's “Methodical recommendations on preparation for the publication of the Kosh Archive of the New Zaporozhian Sich” was used in the preparation of documents for printing. The scientific novelty is that for the first time the documents of the mentioned court case, which are stored in the Narodowa Library (Poland, Warsaw), were introduced into scientific circulation, their informative potential was analyzed and commented on. Conclusions. The published documents significantly expand the understanding of the judiciary of the Ukrainian state of the first third of the XVIII century, social communications, court records and document management, enrich the biography of the government officer of the Chernihiv regiment, and revenge information about the historical toponymy of the region.

Key words: Fedor Proskurnenko, Karp Vlasenko, Pylyp Fedosenko, supplication, open letter, search.

Дата подання: 26 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Синяк, І. «Били смертнимъ боемъ, и на вербѣ вѣшали стремглавъ, и велѣли щекати аки псу по подѣ ихъ ногами»: документи судової справи козака Федора Проскурненка (Частина друга). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 26–35. DOI: 10.5281/zenodo.5229530.

Цитування за стандартом APA

Syniak, I. (2021). Byly smertnymъ боемъ, y na verbѣ vishaly stremhlavъ, y velѣly shchekaty aky psu po podѣ ykhъ nohamy»: dokumenty sudovoi spravy kozaka Fedora Proskurnenka (Chastyna druha) [“They beat me to death, hung upside down on a willow tree, forced me to caress like a dog under feet”: documents of court case of cossack Fedor Proskurnenko (part 2)]. *Sivrianskyi litopys –Siverian chronicle*, 5, P. 26–35. DOI: 10.5281/zenodo.5229530.



УДК 94 (477)

Роман Пуйда



ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО РЕЛІГІЙНІ КУЛЬТИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР (ДРУГА ПОЛОВИНА 1960-Х – ПЕРША ПОЛОВИНА 1980-Х РР.): ПРОЯВИ, ПРОТИДІЯ РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ

DOI: 10.5281/zenodo.5747984

© Р. Пуйда, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – ретроспективний аналіз специфіки, особливостей проявів порушення законодавства про релігійні культу в Українській РСР у період розвинутого соціалізму, дослідження форм та методів боротьби радянських партійно-державних органів влади із цими явищами. **Методологічну основу** праці становлять принципи історизму, системності та об'єктивності в підході до висвітлення подій минулого на основі комплексного вивчення джерел і наукової літератури. При вирішенні поставлених завдань використано загальнонаукові (систематизації, типологізації, ретроспекції), спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, історично-порівняльний, критично-аналітичний, біографічний) методи. **Наукова новизна** роботи полягає у спробі ілюстрації конкретних прикладів порушення вірянми законодавства про релігійні культу, розкриття механізмів протидії партійно-державного апарату поширенню впливу релігії на населення регіону, установленні дієвості науково-атеїстичної пропаганди центральних та місцевих органів радянської влади. **Висновки.** Компартійні документи із грифом «таємно» дозволяють констатувати, що партійно-державні органи влади УРСР у 1960-х – 1980-х рр. не досягли особливих успіхів у питанні контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, особливо в західноукраїнських областях. Окреслену тезу яскраво підтверджують: а) численні листи вірян до партчиновників з вимогами відкрити закриті культові споруди, зареєструвати ліквідовані / нові релігійні громади, б) спроби релігійних активістів самовільно відкрити недійсні культові споруди в окремих місцевостях УРСР, в) впровадження у побут маніфестаційної релігійної обрядовості, г) підпільне висвячення духівництва тощо. Для протидії поширенню релігійності серед населення республіки КПУ широко використовувала методи атеїстичної пропаганди, застосовувала репресії до найактивніших вірян та священнослужителів.

Ключові слова: УРСР, КПУ, законодавство про релігійні культу, адміністративні штрафи, репресії, переслідування, віряни.

Політика радянської держави щодо церков і релігійних спільнот упродовж другої половини ХХ ст., за винятком декількох коротких періодів, була безперервним наступом влади на духовні інституції задля обмеження або заборони їх функціонування. Першочерговим завданням релігійних громад у такій ситуації стала спроба вироблення такої моделі співпраці з владою, яка б дозволила функціонувати в офіційно атеїстичній державі. Виняток – греко-католики, свідки Єгови, дрібні релігійні групи, які радянсько-партійні органи влади таврували як зрадників, ворогів радянського народу. Відмови місцевих органів влади в реєстрації релігійних громад, відсутність можливості здійснення релігійних обрядів, зважаючи на репресії та переслідування, небажання партчиновників вирішувати численні проблеми вірян породжували напругу в сфері державно-церковних відносин, переростали у відкриту конфронтацію останніх із державно-партійними органами влади.

Державно-церковні відносини в УРСР уже не перший рік перебувають у полі зору українських істориків, релігієзнавців, філософів, політологів, які упродовж останніх тридцяти років розкрили окремі аспекти проблеми. Узагальнювальні наукові студії вчених загалом відображають картину політики Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу (ЦК КПРС) у релігійній сфері, що зокрема помітно в дослідженнях

О. Бажана, Ю. Данилюка¹, П. Бондарчука², В. Войналовича³, В. Марчука⁴, В. Пашенка⁵ та ін., проте в них недостатньо уваги приділено проблемі конфронтації вірян із державно-партійними органами влади.

Мета статті – розглянути особливості проявів порушення законодавства про релігійні культи в Українській РСР у період «розвинутого соціалізму, дослідження форм та методів боротьби радянських партійно-державних органів влади із цими явищами.

Релігія відігравала надзвичайно важливу роль на всіх етапах українського державотворення. Встановлення радянської влади привело до абсурдної заборони на сповідування віри своїх батьків, що в період «брежнєвського застою» породило численні конфронтації вірян та партійно-державних органів влади. У досліджуваний період радянські документи фіксують тисячі фактів порушення законодавства про релігійні культи вірянами, особливо західноукраїнського регіону, базовими із яких стали: а) самовільне відкриття культових споруд; б) самовільне відновлення діяльності релігійних громад.

Передусім наголосимо, що для задоволення релігійних потреб віряни, нерідко усупереч чинному законодавству, самовільно відкривали культові споруди. Так, у 1969 р. у селі Пиняни Самбірського району Львівської області вірянами греко-католиками були зібрані кошти, за допомогою яких вони зуміли провести внутрішній ремонт церкви і «встановили контакт з уніатськими священиками, які стали регулярно відправляти у ній богослужіння»⁶. 14 листопада 1969 р. після чергової літургії віряни були оточені нарядом міліції із Самбора, однак після сутичок «наряд міліції був витіснений громадою і уніатам вдалося втекти»⁷.

У 1978 р. жителі села Угринів Коломийського району Івано-Франківської області самостійно повністю перекрыли дах місцевої церкви, заготовили будівельний матеріал для подальшого ремонту. Районне керівництво, за словами старшого інспектора Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР В. Середи, зловтішалися тим, що на Великдень 1981 р. місцеві віряни не провели молитовне зібрання. Насправді, відзначав чиновник, богослужіння не відбулося тільки тому, що віряни завершували ремонт церкви⁸.

У лютому 1981 р. віряни РПЦ села Тарасівка Збаразького району Тернопільської області звернулася до Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР з вимогою дозволити їм хоча б раз у рік проводити на Великдень богослужіння у місцевій сільській церкві. Ще в 1980 р. мешканці села розпочали ремонт у церкві, хоча голова виконкому сільської ради О. Шмигельська запропонувала його припинити. При тому, що релігійна громада не функціонувала із 60-х рр. XX ст., а місцеву церкву не використовували, зважаючи на відсутність священика⁹.

У 1981 р. із Калуського району Івано-Франківської області почали поступати заяви з вимогою відкриття церков. Основна причина такого явища, на думку партчиновників, – послаблення контролю за дотриманням законодавства, недостатня виховна робота з вірянами, безпринципність окремих посадових осіб, а також наявність 17 неосвоєних культових споруд. У районі діяли 7 неофіційних православних громад із 13, які функціонували в області. Уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР відзначав, що свою діяльність вони розпочали «в останні роки після захоплення віруючими неосвоєних культових споруд»¹⁰. Під час Великодніх свят молитовні збори відбулися в таких населених пунктах, як Голинь, Добровляни, Копанки¹¹. Найскладнішою для Компартії України залишалася ситуація у селі Голинь Коломийського району Івано-Франківської області, де місцеві віряни цілодобово охороняли захоплену культову споруду. Під час проведення молитовних зібрань вони використовували греко-католицьку атрибутику, зокрема самвидав. Для внутрішнього освітлення споруди

¹ Бажан О., Данилюк В. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950 – 1980-х рр. Київ: Інститут історії України, 2000. 329 с.

² Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ: Інститут історії України, 2012. 321 с.

³ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

⁴ Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. Івано-Франківськ: Плай, 2004. 464 с.

⁵ Пашенко В. Греко-католики в Україні. Від 40-х рр. XX ст. до наших днів. Полтава: Український історичний журнал, 2002. 616 с.

⁶ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. Р-1332. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 23.

⁷ Там само. Арк. 24.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 21.

⁹ Там само. Арк. 46.

¹⁰ Там само. Арк. 20.

¹¹ Там само. Арк. 20.

вони застосовували акумуляторну батарею. Під час богослужіння священнослужитель нерідко вимагав узаконити діяльність цього релігійного об'єднання¹².

Нерідко релігійні громади, зняті з реєстрації у 1960-х рр., на початку 1980-х рр. самовільно відновлювали свою діяльність. Для прикладу, у селі Рудники Маневського району Волинської області уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР намагався ліквідувати місцеву релігійну громаду, яка з 1978 р. значно активізувала свою діяльність і почала добиватися офіційної реєстрації. Він зауважував, що райком партії, райвиконком, партійні та радянські органи «зуміли виявити фанатично налаштованих осіб і добилися значного зниження їх активності. У селі проводиться виховна робота серед основних груп населення – механізаторів, пенсіонерів, інвалідів Великої Вітчизняної Війни, домогосподарок. У результаті, – за його словами, – у цьому населеному пункті залишилася тільки незначна група віруючих, яка продовжує періодично писати листи до центральних органів влади»¹³.

Чимало проблем для місцевих партчиновників створювали незареєстровані релігійні громади. Так, уповноважений Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР у Тернопільській області Г. Боженко повідомляв, що спільно із радянськими органами влади проводиться робота щодо припинення діяльності незареєстрованих релігійних громад РПЦ в області. Однак, незважаючи на вжиті заходи, вагомих результатів у цьому напрямі не було досягнуто. У 1981 р., зокрема, було заплановано припинити масові моління у дев'яти культових приміщеннях. У першому кварталі була припинена діяльність релігійної громади у селі Гнилиці Підволочиського району і Костильники Бучацького району. Водночас у другому кварталі 1981 р. ні в одному із запланованих населених пунктів припинити діяльність релігійних громад не вдалося¹⁴.

У доповідній записці «Про заходи щодо припинення нелегальної діяльності релігійних груп п'ятидесятників та інших сектантських течій» (1976 р.) рівненський обком Компартії України повідомляв, що в області проведена значна робота щодо припинення діяльності релігійних груп єговістів, адвентистів сьомого дня, п'ятдесятників, а також послідовників, які підтримують так звану Раду церков євангельських християн-баптистів. За даними обкому КПУ, у 1975 р. припинили свою діяльність групи єговістів в селищі Березне і селищі Демидівка Млинівського району Рівненської області. Значно знизили активність групи єговістів у Костопільському і Рівненському районах.

На думку партчиновників, з року в рік зменшується кількість вірян, які перебувають під впливом п'ятидесятників. У низці сіл області, констатували в обкомі Компартії України, «групи п'ятидесятників припинили свою нелегальну антигромадську діяльність і тепер відкрито проводять молитовні зібрання, відмовившись при цьому від шкідливих обрядів», а діти п'ятидесятників не відмовляються від військової служби в радянській армії, є активними членами піонерських і комсомольських організацій. Водночас нелегальні групи п'ятидесятників продовжували діяти у Сарненському, Березівському, Костопільському, Рівненському, Дубнівському, Здолбунівському районах і місті Рівне¹⁵.

Констатовано, що «вивчення діяльності груп п'ятидесятників показує, що на місцях зі сторони окремих місцевих органів влади і комісій сприяння місцевим радам щодо контролю за дотриманням законодавства про релігійні культу, не дивлячись на наші (Рівненського обкому КПУ – Р.П.) рекомендації, ще слабо і безсистемно ведеться необхідна профілактична робота щодо переконання віруючих, їх керівників до переходу в зареєстровані громади євангельських християн баптистів і припинення тим самим їх антигромадської нелегальної діяльності». В Обкомі Компартії України (Рівненська область) відзначали, що там, де п'ятдесятницькі групи припинили свою нелегальну діяльність і просили про реєстрацію у місцевих органів влади, останні здебільшого не розглядають у законному порядку заяви про реєстрацію та продовжують діяти в «не зовсім виправданих рамках правового поля», а саме відмовляють у реєстрації з малопереконливими мотивами або ж продовжують накладати штрафи нібито за самовільне проведення п'ятдесятниками своїх молитовних зібрань¹⁶.

Рівненський облвиконком своїм рішенням від 25 квітня 1974 р. зобов'язав Березівський райвиконком «вжити відповідних заходів щодо припинення незаконної діяльності протестантів села Поляни». Однак бажаних успіхів і результатів для Компартії України в цьому питанні не досягнуто. У підсумку віряни не тільки не знизили активності, а цілими групами відвідували союзні, республіканський партійні і радянські органи з вимогою ре-

¹² ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 21.

¹³ Там само. Арк. 43.

¹⁴ Там само. Арк. 47.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 127. Арк. 22.

¹⁶ Там само. Арк. 23.

естрації громади євангельських християн баптистів у селі Поляни. Радянська/республіканська ради у справах релігій, враховуючи активність віруючих села Поляни, не погодилися з рішенням райвиконкому і облвиконкому і, відповідно до Положення про Ради у справах релігій, усупереч рішенням місцевих органів влади, зобов'язали останніх переглянути рішення і зареєструвати релігійну общину євангельських християн-баптистів у селі Поляна. У Раді у справах релігій при Раді Міністрів УРСР відзначили, що у Волинській, Житомирській, Київській областях місцеві органи влади «для розрядки ситуації, в окремих випадках» реєструють релігійні громади¹⁷.

Загалом у Рівненській області станом на 23 серпня 1976 р., за даними Уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР у Рівненській області Г. Личковахи, нараховувалося 12 незареєстрованих груп п'ятидесятників, із яких сім груп не подавали заяв на реєстрацію і не виявляли бажання переходити до зареєстрованих релігійних громад євангельських християн-баптистів. Такі релігійні групи діяли в селах Бистричі, Вітковичі Березівського району, Кричильськ, Тинне-Чабель Сарненського району, Шпанів-Рівне, Волошки-Черепашник і Бегень Рівненського району Рівненської області. Уповноважений ради у справах релігій зазначав, що наприкінці 1975 р. посилюлась тенденція до «утворення окремих автономних п'ятидесятницьких груп і навіть виходу окремих релігійних груп із зареєстрованих релігійних громад євангельських християн-баптистів»¹⁸.

У планах роботи апарату уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР щодо припинення діяльності релігійних громад, які не перебували на реєстрації в Івано-Франківській області на 1981–1985 рр. зазначалося: 1. Припинити діяльність незареєстрованих релігійних громад за такий термін: 1981 р. – село Кунисівці Городенківського району, а також села Верхня і Слобідка Калуського району; 1982 р. – село Марків Богородчанського району, село Топорівці Городенківського району, село Узин Івано-Франківського району; 1983 р. – село Брошнів Рожнятівського району; 1984 р. – село середній Угринів і Добровляни Калуського району; 1985 р. – село Голинь Калуського району і селище Перегінськ Рожнятівського району, село Кривець Богородчанського району. 2. Освоїти недійсні культові споруди: 1982 р. – село Марків Богородчанського району (музей), села Топорівці і Кунисівці Городенківського району (музеї), села Вехня і Слобідка Калуського району (музей, склад відповідно); 1983 р. – село Узин Івано-Франківського району (знести), село Брошнів Рожнятівського району (музей); 1984 р. – село Перегінськ Рожнятівського району (музей); 1985 р. – село Середній Угринів, село Добровляни і село Голинь Калуського району (склад, спортзал і музей відповідно), село Кривець Богородчанського району (музей). У цей же час планували відкрити православні церкви у 12 населених пунктах області¹⁹.

Серед порушників радянського законодавства про релігійні культи значну увагу державно-партійні органи влади приділяли греко-католикам. Так, в «Інформації про процеси і тенденції в середовищі залишків прихильників колишньої уніатської церкви» уповноважений ради релігій в Івано-Франківській області повідомляв, що «уніатські авторитети як і раніше сподіваються на відновлення діяльності колишньої уніатської церкви». Зважаючи на цей факт, вони «дотримуються уніатського віровчення і обрядовості, підтримують між собою контакти, монахині проживають маленькими групами по 2–3 особи...»²⁰ Окремі священнослужителі – М. Волосянко, М. Сімкайло «прямо ставлять питання про реєстрацію об'єднань віруючих греко-католицького віровчення»²¹. Священнослужителі (М. Волосянко, М. Сімкайло, М. Остапак, О. Погорєцький, С. Дмитерко, Г. Гаєцький, М. Матійцев, М. Косило, П. Чучман, М. Остапак, Р. Проців, В. Корніцький та ін.) проводять релігійні обряди²². Загалом відзначимо, що тільки в Івано-Франківській області на початку 1980-х рр. проживало 47 священнослужителів²³.

У цьому контексті в місцевих органах влади виникало чимало запитань до ефективності роботи атеїстичних бригад, лекторів-агітаторів. Для прикладу, у селі Пороги (Івано-Франківська область) комісія за контролем щодо дотримання законодавства про культ (голова – В. Дроздик) відповідно до звітних документів «займалася постійною атеїстичною роботою». Про ефективність такої роботи красномовно свідчать факти: у 1982 р. із 69 новонароджених дітей 67 були хрещені, а з 28 зареєстрованих шлюбів 21 подружжя пара вінчалася у церкві. У селі Марків (Івано-Франківська область) із 53 новонароджених 29 були хрещені (54%), із 17 зареєстрованих шлюбів 8 подружніх пар вінчалися у церкві

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 127. Арк. 25.

¹⁸ Там само. Арк. 29.

¹⁹ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 6. Спр. 162. Арк. 93.

²⁰ Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО). Ф. Р-338. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 63.

²¹ Там само. Арк. 63.

²² Там само. Арк. 61.

²³ Там само. Арк. 62.

села Манява. Із 19 померлих у 1982 р. тільки два члени КПРС М. Мундяк і М. Кріца були поховані відповідно до радянської обрядовості, хоча й у цих випадках згодом на їх могилахobelіски були замінені на хрести²⁴.

Бюро Львівського обкому Компартії України вважало, що районні комітети партії, радянський та адміністративні органи Городоцького, Стрийського, Яворівського районів недооцінили серйозність дій «екстремістів-уніатів» щодо їх спроб активізувати Католицьку Церкву, відновити уніатство, втратили політичну гостроту в цих питаннях, допустили грубі прорахунки у виховній роботі серед населення. Тривалий час у селах Мишана, Завадів, Мужилівичі прихильники уніатства проводили масові збори на релігійному ґрунті, створювали конфліктні ситуації, постійно порушували громадський порядок, запрошували для задоволення релігійних потреб колишніх уніатських священиків.

Районні комітети партії своєчасно не дали принципової оцінки протизаконним діям «залишків уніатства», не забезпечили чіткої координації зусиль партійних організацій, радянських адміністративних органів. Громадський актив цих сіл вів себе пасивно, втратив політичну пильність, не інформував партійні, радянські органи про положення, яке склалося у вказаних селах, не протидіяв спробам релігійних екстремістів відновити уніатство. Політико-виховну роботу в Завадові, Мшані, Мужилівичах, як і в інших селах цих районів, вели формально, була занедбана індивідуальна робота з вірянами, зовсім не використовували громадську думку трудових колективів, де працювали уніати²⁵.

Зважаючи на складну релігійну ситуацію, Львівський обком КПУ вважав необхідним: 1. Провести обласні, міські, районні семінари-практикуми партійно-радянського ідеологічного активу з питань контролю за дотриманням законодавства про культ, припинення спроб активізувати Католицьку Церкву і відновити уніатство; 2. Обговорити на бюро міськомів, райкомів партії питання про перебудову атеїстичного виховання населення, посилення контролю за дотриманням законодавства про культ, припинення діяльності «залишків уніатства»; 3. Узяти на особливий облік усіх прихильників уніатства, релігійного фанатизму та екстремізму, організувати з ними конкретно цілеспрямовану ідеологічну роботу. Створити в населених пунктах оперативні групи з працівників радянських, адміністративних органів, членів добровільних народних дружин (ДНД) та ідеологічного активу; 4. В усіх населених пунктах, де проявляли активність уніати, проаналізувати діяльність установ культури, народної освіти, зміцнити їх матеріальну базу, встановити щоквартальний контроль за ходом виконання накреслених заходів²⁶.

Справді, якщо подивитися на географію поширення греко-католицького руху у Львівській області, підстави для паніки у партійного керівництва області справді були. Так, серед населених пунктів Львівської області, де проявляли активність греко-католицькі віряни, Львівський обком Компартії України виокремив такі села: Бродівський район – Пеняки, Маркопіль, Стиборівка та ін.; Буський район – Олесько, Утішків, Кудрявці; Городоцький район – Кліцько, Добряни, Березець, Путятичі, Зелений Гай, Нове Село, Градівка, Мости та ін.; Дрогобицький район – Верхні Гаї, Смільне, Биків, Снятинка та ін.; Золочівський район – Поморяни, Зозулі, Вороняки та ін.; Кам'яно-Бузький район – Колоденці, Жовтанці, Желдець та ін.; Миколаївський район – Старий Розділ, Бродки, Новий Розділ, Пісочне, Вербіж та ін.; Мостиський район – Зав'язанці, Хоросниця, Заріччя, Судова Вишня та ін.; Жовківський (у 1981 р. – Нестерівський) район – Боянець, Деревня, Зашків, В'язова, Забір'я, Зарудці та ін.; Перемишлянський район – Ладанці, Тучне, Вовків, Бібрка та ін.; Пустомитівський район – Давидів, Водяне, Сокільники, Старе Село та ін.; Радехівський район – Криве, Поздимир, Нестаничі та ін.; Самбірський район – Подільці, Підгайчики, Вістовичі, Бісковичі, Задністрияни та ін.; Сколівський район – Верхнє Синьовидне, Труханів, Ямельниця та ін.; Сокальський район – Бендюга, Воловин, Добрячин та ін.; Стрийський район – Завадів, Грибівці, Дідушичі, Воля, Монастирець та ін.; Турківський район – Мохнате, Матків; Яворівський район – Мужилівичі, Добровиця, Калинівка, Рясне та ін.²⁷

На початку 1980-х рр. значна активність вірян помітна у Закарпатській області. Зокрема у 1980 р. за порушення законодавства про релігійні культі було притягнуто до адміністративної відповідальності трьох представників протестантських громад та однієї православної (порушники законодавства платили штраф від 25 до 50 карбованців). У 1981 р. зафіксовані вже 15 випадків порушення законодавства. Уповноважений Ради у справах релігій після візиту в Закарпатську область був змушений визнати, що у місцевих виконкомах, сільських радах не знають точної кількості вірян незареєстрованих релігій-

²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 8. Спр. 207. Арк. 162.

²⁵ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 58. Спр. 63. Арк. 2.

²⁶ Там само.

²⁷ ДАЛО. Ф. П-3. Оп. 58. Спр. 63. Арк. 12–14.

них громад. Понад те, місцеві органи влади називають у своїх документах євангельських християн баптистів і п'ятдесятниками, і п'ятдесятниками-суботниками, і просто баптистами-суботниками. «Кваліфікованої різниці між різними релігійними групами немає», – резюмував М. Шостак²⁸.

Отже, у досліджуваний період в УРСР радянсько-партійні органи влади фіксували значну кількість порушень законодавства про релігійні культи представниками православних, католицьких, протестантських конфесій, що підтверджувало факт збереження високої релігійності населенням республіки. Активна діяльність вірян викликала опір місцевих партчиновників, які були змушені вдаватися до нових форм протидії, серед яких – посилення атеїстичної роботи, заборона реєстрації окремих релігійних громад, закриття культових споруд, переслідування активних релігійних активістів тощо. Зважаючи на поверхневості роботи комуністичних активістів, окреслені заходи не приносили очікуваних для Компартії України результатів, сприяли поглибленню кризи в державно-церковних відносинах.

References

Bazhan, O., Danyljuk, V. (2000). Vyprobuvannja viroju: borotjba za realizaciju prav i svobod virujučykh v Ukrajinі v drugij polovyni 1950–1980-kh rr. [The test of faith: the struggle for the realization of the rights and freedoms of believers in Ukraine in the second half of the 1950s and 1980s]. Kyiv, Ukraine.

Bondarchuk, P. (2012). Religijna svidomistj virujučykh URSR (1940–1980-i roky): povsjakdenni projavu, transformacii [Religious consciousness of believers of the USSR (1940–1980s): everyday manifestations, transformations]. Kyiv, Ukraine.

Vojnalovych, V. (2005). Partijno-derzhavna polityka shhodo religiji ta religijnykh instytucij v Ukrajinі 1940–1960-kh rokiv: politologichnyj dyskurs [Party-state policy on religion and religious institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: political science discourse]. Kyiv, Ukraine.

Marchuk, V. (2004). Cerkva, dukhovnistj, nacija. Ukrajinjska ghreko-katolyckja cerkva v suspilno-mu zhytti Ukrajinu XX st. [Church, spirituality, nation. Ukrainian Greek Catholic Church in the public life of Ukraine in the twentieth century]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.

Pashhenko, V. (2002). Ghreko-katolyky v Ukrajinі. Vid 40-kh rr. XX st. do nashykh dniv [Greek Catholics in Ukraine. From the 40s of the twentieth century to this day]. Poltava, Ukraine.

Пуйда Роман Богданович – кандидат історичних наук, доцент, директор науково-технічної бібліотеки Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу (вул. Карпатська, 15, м. Івано-Франківськ, 76019, Україна).

Puyda Roman B. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor, Director of the Scientific and Technical Library of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Carpathian Street, 15, Ivano-Frankivsk, 76019, Ukraine).

E-mail: puida@ukr.net

VIOLATION OF THE LEGISLATION ON RELIGIOUS RITES IN THE UKRAINIAN SSR (SECOND HALF OF THE 1960S – FIRST HALF OF THE 1980S): MANIFESTATIONS, OPPOSITION OF THE SOVIET AUTHORITIES

The purpose of the article is a retrospective analysis of the specificity and peculiarities of manifestations of violations of the legislation on religious cults in the Ukrainian SSR during the period of developed socialism, the study of the forms and methods of the struggle of the Soviet party and state authorities against these phenomena. The methodological basis of the work is principles of historicism, consistency and objectivity in the approach to covering the events of the past based on a comprehensive study of sources and scientific literature. For solving these tasks, general scientific (systematization, typologization, retrospection), special-historical (problem-chronological, historical-comparative, critical-analytical, biographical) methods were used. The scientific novelty of the work lies in the attempt to: illustrate specific examples of violations by believers of legislation on religious cults; disclosure of the mechanisms of counteraction of the party-state apparatus to the spread of the influence of religion on the population of the region; establishing the effectiveness of scientific and atheistic propaganda of the central and local Soviet authorities. Conclusions. Communist Party documents marked «secret» allow us to state that the party and state authority of the Ukrainian SSR in the 1960s–1980s. have not achieved much success in monitoring the observance of legislation on religious cults, especially in the western Ukrainian regions. The outline thesis is vividly confirmed by numerous letters of believers to party officials with demands to open closed religious disputes, register liquidated, new religious communities, attempts by religious activists to arbitrarily open inactive religious buildings in certain localities of the Ukrainian SSR, the introduction of religious rituals into everyday life, underground ordination of the clergy and so on. To counteract the spread of reli-

²⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 8. Спр. 207. Арк. 36.

giosity among the population of the republic, the CPU widely used the methods of atheistic propaganda, applied repression to the most active believers and clergy.

Key words: *Ukrainian SSR, CPU, legislation on religious cults, administrative fines, repression, persecution, believers.*

Дата подання: 19 серпня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 29 серпня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пуйда, Р. Порухення законодавства про релігійні культи в Українській РСР (друга половина 1960-х – перша половина 1980-х рр.): прояви, протидія радянських органів влади. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 36–42. DOI: 10.5281/zenodo.5747984.

Цитування за стандартом APA

Puyda, R. (2021). Porushennia zakonodavstva pro relihiini kulty v Ukrainskii RSR (druha polovyna 1960-kh – persha polovyna 1980-kh rr.): proiavy, protydia radianskykh orhaniv vlady [Violation of the Legislation on Religious Rites in the Ukrainian SSR (second half of the 1960s – first half of the 1980s): manifestations, opposition of the Soviet authorities]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 36–42. DOI: 10.5281/zenodo.5747984.



ДО ІСТОРІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ШПИТАЛЮ

DOI: 10.5281/zenodo.5747327

© Ю. Кахерський, К. Рубан, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – на основі архівних джерел, матеріалів ЗМІ, інформації, наданої респондентами, структурувати та відобразити історію Чернігівського військового шпиталю. **Методологічно** публікація побудована на основі аналітичного та статистичного методів. **Наукова новизна** статті полягає у спробі висвітлення процесу створення та діяльності Чернігівського військового шпиталю від моменту його заснування до наших днів. Також прослідковані періоди зміни локалізації медичного закладу на теренах м. Чернігова, оглянуті ключові події. **Висновки.** Створення Чернігівського військового шпиталю у м. Чернігові відбувалося в досить складних умовах. Установа не мала власного приміщення, у ключові для історії України часи змінювала місце свого перебування. Більшість будівель не відповідали належним умовам та не були облаштовані під потреби медицини, що певною мірою позначалося на якості обслуговування. Проте це не завадило надавати допомогу військовим, які брали участь у Другій світовій війні, післявоєнні часи тощо. Із часом шпиталь розгорнув широкопрофільну допомогу військовим фахівцями високого рівня, отримав відремонтоване приміщення, де перебуває й зараз. Влада стимулювала підвищення якості праці проведенням соціалістичних змагань, святкуванням радянських річниць, щорічною організацією військових навчань та ін. Зміна керівництва установи сприяла удосконаленню фаховості лікарів шляхом проведення на базі шпиталю та інших закладів тематичних семінарів, конференцій, науково-дослідної роботи, оновленню обладнання тощо. На 69-му році від закінчення Другої світової війни шпиталь знову повернувся у стан військової готовності, став на сторожі здоров'я своїх захисників через початок військових подій на Сході України, підтвердивши свою необхідність та значущість.

Ключові слова: Чернігівський військовий шпиталь, медзаклад, лікарі, медвідділення, військові, допомога, героїзм.

Історія Чернігівського військового шпиталю нараховує 88 років функціонування – роки репресій, Голодомору, Другої світової війни, післявоєнного відновлення життя, «соціалістичних змагань», радянської розбудови, виконання інтернаціональних місій, період перебудови та державного становлення України. Шпиталь гідно витримав усі випробування, виконуючи свою головну функцію – у мирних та військових умовах забезпечував необхідне лікування військовослужбовців, представників органів надзвичайних ситуацій та інших воєнізованих установ держави. На сьогодні шпиталь є вагомим структурним підрозділом військової медицини, важливим військово-медичним закладом України, багато-профільним клінічним, лікувально-діагностичним та науковим центром, у якому лікують військовослужбовців, ветеранів Збройних Сил та, по можливості, цивільних пацієнтів. Чернігівський військовий шпиталь із початком бойових дій на Сході України долучився до порятунку поранених українських захисників, надання їм медичної та психологічної допомоги як на території шпиталю, так і на передовій.

Необхідність територіального наближення спеціалізованої медичної допомоги військовим частинам, розташованих у Чернігівській та Сумській областях, а також переповнення відділень Київського військового шпиталю пацієнтами з усіх регіонів УРСР, стали передумовами створення військового шпиталю в Чернігові. Робота з облаштування військового медзакладу розпочалася з 1 лютого 1933 р. в приміщенні колишнього Дому губернатора (фото 1). Керманичем призначили військового лікаря М.І. Мельникова. 9 березня 1933 р. шпиталь фактично розпочав свою медично-лікувальну роботу – прийняв перших пацієнтів. Цю дату вважають Днем заснування шпиталю¹.

¹ Бовк М., Чепіга С. Чернігівський 407 військовий шпиталь – 70 років. Історична довідка. [Чернігів]: [б.в.], [2003]. 23 с.: іл.



Фото 1. *Приміщення, де розміщувався шпиталь у 1933–1941 рр.*

Основними напрямками діяльності військового медичного закладу були хірургія, терапія, стоматологія, фізіотерапія, рентгенкабінет, ЛОР та офтальмологія, шкірно-венерологічне відділення, пізніше було створено й гарнізонну поліклініку.

У 1935 р. при шпиталі створили військовий санаторій на 50 місць, розташований на березі р. Десна. Путівки до санаторію терміном на 30 днів розподіляли серед військових частин.

Лікувально-профілактичні процедури пацієнти санаторію отримували безпосередньо в шпиталі та Інституті фізичних методів лікування імені Воровського. Враховуючи завантаження і відповідальність керівництва Чернігівським гарнізоном, для них при санаторії працював нічний профілакторій. При санаторії діяла човнова станція. Заклад мав великий попит, тому кількість місць не задовольняла охочих. У 1936 р. санаторій отримав назву «Санаторій Київського військового округу при Чернігівському військовому шпиталі» і функціонував до 22 червня 1941 р.

Від початку радянсько-німецької війни шпиталь протягом 14 днів займався формуванням приписних частин, приймав перших поранених. Для шпиталю звільнили будівлю дачі Облвиконкому (нині Інститут сільськогосподарської мікробіології та агропромислового виробництва НААН, вул. Шевченка, 97) (фото 2). Фактично з перших днів війни шпиталь розгорнув 250 ліжок для поранених та хворих, а в будівлі санаторію організовували курси для санітарних інструкторів та дезинфекторів.



Фото 2. *Додаткова будівля для шпиталю, надана на початку Другої світової війни*

Першого пораненого шпиталь прийняв з військового аеродрому під вечір 22 червня, а з наступного дня прибуття поранених відбувалося регулярно й у великій кількості. Лікарі-хірурги надавали їм першу допомогу й готували до евакуації у тиліві шпиталі. За перші місяці бойових дій через госпіталь пройшло понад 2-х тисяч поранених².

Нальоти німецької авіації на Чернігів розпочалися майже з перших днів війни і поступово посилювалися. 20 серпня військовий шпиталь отримав наказ готуватися до евакуації. 22 серпня надійшло розпорядження начальника ЕП 26 розпочати евакуацію власними силами до м. Суми. Жінкам, дітям та людям похилого віку виділили один залізничний вагон. Після евакуації усіх поранених зі шпиталю колектив працівників пішим ходом вирушив по маршруту Чернігів – Куликівка – Борзна – Батурин – Конотоп – Суми. Для особистих речей та харчів виділили два вози. Перевезення майна до Сум тривало до 4 вересня, але частина його була знищена під час німецького бомбардування. У Сумах керівництво шпиталю отримало розпорядження надати допомогу в евакуації усіх жінок, що мають дітей, та людей похилого віку в тил ешелонам, який слідував до м. Уфи.

Близько двох місяців шпиталь дислокувався у м. Пролетарськ Ворошиловградської області (сучас. вкл. до м. Лисичанськ (1965), Луганська обл.), потім переїхав до м. Первомайськ тієї ж області. У листопаді 1941 р. шпиталь отримав наказ направлятися до м. Барнаул Алтайського краю, проте на ст. Омськ надійшло нове розпорядження – слідувати у м. Тюмень Омської області. Прибувши до призначеного місця дислокації, шпиталь увійшов до підпорядкування РЕП 91 м. Свердловськ (сучас. Довжанськ) і став головним сортувальним закладом Тюменського гарнізону з десяти дислокованих у місті. Шпиталь розгорнув 700 ліжко-місць та додатково відкрив для військових частин гарнізонне відділення на 200 місць хірургічного, терапевтичного, шкірно-венерологічного та інфекційного напрямків лікування³.

Після звільнення Чернігова від німецьких окупантів шпиталь повернувся у місто і з січня 1944 р. став працювати як евакошпиталь (шпиталь воєнного часу, у якому надають медичну допомогу, лікують поранених та хворих: не має власних транспортних засобів для масової евакуації, використовується в складі шпитальних баз) на 400 ліжок. Тут працювали хірургічне, терапевтичне, шкіро-венерологічне та, як його називали, відділення для жінок, де лікували поранених із гінекологічними захворюваннями, та інші відділення. Начальником евакошпиталю призначили військового лікаря М.І. Яковенка. Командування Київського військового округу (далі – КВО) для розміщення шпиталю надало житлові будинки офіцерського складу по вул. Шевченка/Леніна, 130 (сучас. проспект Миру, 130) (фото 3). До травня 1945 р. він прийняв близько 7-ми тисяч поранених бійців 1-го Українського та Білоруського фронтів.



Фото 3. Одне з приміщень шпиталю в 1944–1966 рр.

² За матеріалами архіву Клубу військового шпиталю м. Чернігова: Історична довідка до 70-тиріччя від дня створення. С. 5.

³ За матеріалами архіву Клубу військового шпиталю м. Чернігова: «Історія госпіталю 1933–1946 рр.» / Начальник госпіталю, полковник м/с у відставці М.І. Тарасенко. С. 8.

У цілому ж, згідно з матеріалами архіву Клубу військового шпиталю, за роки Другої світової війни медики в погонах урятували понад 100 тис. захисників Батьківщини.

У післявоєнний період військово-медичний заклад було реформовано з евакошпиталю в Чернігівський військовий шпиталь КВО на 200 ліжок. У 1946 р. очільником шпиталю призначили підполковника медичної служби М.С. Федюніна. Новими завданнями післявоєнного періоду стало вдосконалення медичних знань штатних працівників та поліпшення лікувальної роботи. Відкривались нові відділення, діагностичні лабораторії, відбулися зміни в штатному управлінні. За кожним відділенням були закріплені свої лікарі, медичні сестри та санітарки. Слід указати, що приміщення, відведені для розгортання медичних відділень, лікувально-діагностичних кабінетів та медслужб були вкрай непристосованими, більше того – приміщень не вистачало, тому інфекційних хворих розміщували в одному відсіку з туберкульозними, в окремих палатах з окремими входами-виходами. Дуже незручним і замалим був рентгенівський кабінет, великі труднощі були з організацією хірургічного блоку.

Командування КВО постійно слідкувало за покращенням умов роботи та лікування в шпиталі, підбирало нових керівників для налагодження належного рівня функціонування закладу. У 1947 р. начальником шпиталю призначили полковника медичної служби І.М. Путиліна. Із новими призначеннями відбулося покращення в організації лікувального процесу, створенні умов праці та утримання хворих, розширювалася сфера діяльності шпиталю. Так, із 1947 р. його командування розпочинає проведення оздоровчої роботи серед дітей військовослужбовців, вільнонайманих та різноманітних працівників радянської армії. У районі с. Старий Білоус на базі середньої школи у мальовничій місцевості організовували піонерський табір на 100 місць. У барачному приміщенні після зробленого капітального ремонту і переобладнання був відкритий дитячий садок на 25 місць, з розширенням у подальшому на 100 місць. Створили дитячий майданчик, на якому встановили сходи, гойдалки, пісочниці, казкові будиночки та ін. Допомогу в реалізації нового напрямку діяльності шпиталю надав медичний відділ КВО.

Для безпосереднього наближення кваліфікованої медичної допомоги військам, із 1951 р., протягом травня–жовтня шпиталь почав розгортати табірне відділення з необхідними напрямками огляду та лікування. На спеціально обладнаному майданчику ставили намети для інфекційних хворих, операційну з перев'язувальною, «стаціонар». Для хворих, що потребують рентгенологічного обстеження, був виділений лікар-рентгенолог із пересувним рентгенівським апаратом. Окрім основної роботи, у табірному відділенні спеціалісти проводили консультативний прийом хворих, бесіди, читали лекції. Спільно з лікарями військових частин практикували часткове диспансерне обстеження офіцерського складу. Велику увагу приділяли профілактичним заходам. Очолював табірне відділення підполковник медичної служби Е.І. Смирнов.

У 1952 р. знову відбулися зміни в керівному штаті лікувального закладу – посаду начальника шпиталю отримав підполковник медичної служби М.І. Тарасенко. Розпочалася велика робота з підвищення кваліфікації середнього медичного персоналу. Крім проходження теоретичної підготовки, практикувалось їх індивідуальне закріплення за діагностичними та різного напрямку лікувальними відділеннями. Таким способом підготували належного рівня клінічних лаборантів, рентгентехніків, дітсестер, операційних, маніпуляційних та старших медичних сестер. Також продовжувалася робота із забезпечення належних умов для хворих та працівників.

Велике значення для підвищення знань військових лікарів мало проходження лікувальної практики і чергування по шпиталю. Щодо покращення показників з цього напрямку збереглася статистика про збіги установлених діагнозів при прийомі хворих та його підтвердження у відділенні, куди хворого направляли на лікування. У 1954 р. збіг діагнозів складав 61%, у 1957 р. – 76%.

Практика виїзду лікарів у військові частини і лазарети приносила свою користь не тільки як виявлення та профілактика захворювань, а й як підвищення кваліфікації фахівців. Для цього наприкінці кожного місяця складали графік, який затверджував начальник шпиталю. Проте були й термінові, позапланові виїзди, під час яких не дотримувалися графіку. Це, як правило, були відвідини лікарями-фахівцями гарнізонів для консультації не-транспортувальних важкохворих. Інколи такі виїзди потребували хірургічного втручання. Інспекторська перевірка відзначила високі показники в роботі та навчанні військово-медичного штату.

У 50-х рр. співробітники шпиталю активно займалися науково-дослідною роботою. Колектив щорічно брав участь в окружних конференціях із раціоналізації і винахідництва, був неодноразово нагороджений грамотами, дослідники-раціоналізатори отримували грошові премії й авторські свідоцтва. За період 1956–1957 рр. лікарі шпиталю та гарнізону провели 10 науково-практичних конференцій. Головні проблеми, які презентували фахів-

ці-медики – найбільш актуальні питання теоретичної і практичної медицини сьогодення, аналіз випадків нефаховості при наданні медичної допомоги у військових частинах тощо. Узагальнення досвіду роботи для керівництва шпиталем у 50-х рр. стало одним з головних науково-дослідних напрямів. Із цією метою було створено наукове бюро, яке безпосередньо підпорядковувалося очільнику шпиталю. Його колектив випустив дві збірки праць, присвячених зрушенням у медицині взагалі, зокрема, військовій. Усього в збірках було надруковано 27 статей⁴.

Наприкінці 1950-х рр. М.І. Тарасенко порушив питання щодо нового приміщення шпиталю. У 1959 р. його дослухався й маршал В.І. Чуйков, командувач Київського військового округу. Був отриманий дозвіл на зведення багатопрофільного військового лікувального закладу на руїнах колишньої духовної семінарії у садибі XVII ст. чернігівського полковника Павла Леонтійовича Полуботка, за адресою вул. Свердлова, 40, із південного боку головного корпусу якої на межі ділянки розташована церква святих мучеників Михайла і Федора⁵.

10 серпня 1959 р. очільником медзакладу призначили полковника медичної служби Г.М. Голуба, який продовжив відповідати за ремонт виділеного приміщення. Крім цього, у 1959 р., враховуючи відповідні ідеологічні настрої очільників держави, у всіх лікувальних закладах розпочалися соціалістичні змагання до 42-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції. За результатами перевірки комісія ВМОКВО оцінила роботу особового складу шпиталю на «добре». Зокрема зазначали, що заклад був спроможний надавати кваліфіковану медичну допомогу в повному обсязі, мав достатній досвід роботи в польових умовах та належний рівень військової та трудової дисципліни⁶.

Робота з удосконалення умов праці та обслуговування пацієнтів продовжувалась. Сприяли цій роботі головні фахівці військово-медичного відділу КВО, які не лише інспектували, а й навчали лікарський склад через розбір складних випадків протікання хвороби, проведення індивідуальних бесід-консультацій, читання лекцій, організації тематичних конференцій. Слід зауважити, що військові лікарі продовжували вдосконалювати як методи лікування, так і засоби, які цьому сприяли. Раціоналізаторські винаходи працівників допомагали покращити умови перебування та обслуговування пацієнтів у шпиталі.

Із 1960-х рр. керівництво КВО більше уваги приділяло штатному розкладу медзакладу, участі його працівників у навчально-тренувальних заходах Округу та у соціалістичних змаганнях. 1960 р. став важливою сторінкою в історії шпиталю: він пройшов перевірку найвищої інстанції – Міністерства оборони СРСР. Особовий склад взяв участь у військових навчаннях, забезпечуючи медичною допомогою її учасників. У польових умовах були розгорнуті приймальне, поліклінічне, хірургічне та стоматологічне відділення. За результатами навчання Начальник медичного відділення Округу генерал-майор Шликов високо оцінив роботу лікарів та медичних сестер. 30 грудня 1960 р. шпиталю було присвоєно умовне найменування – «в/ч 29248»⁷.

У 1961 р. начальником Чернігівського військового шпиталю призначили підполковника медичної служби В.К. Красуцького. Увесь 1961 р. особовий склад шпиталю працював під гаслом «Зустріти з гідністю XXII з'їзд партії». З цієї причини у всіх підрозділах закладу було розгорнуто соціалістичне змагання. Силами працівників шпиталю проводився ремонт лікувальних приміщень, особливу увагу приділяли засвоєнню нових методів лікування та обстеженню хворих, опануванню суміжних спеціальностей. Регулярно проводили заняття та лікарські конференції, семінари з обміну досвідом роботи, а також заняття команди місцевої оборони, навчальні тривоги, виїзд керівного складу на запасні райони відмобілізування. Щорічна інспекторська перевірка черговий раз відзначила високі показники шпиталю в роботі та навчанні.

Шпиталь продовжували залучати до медичного забезпечення весняних та літніх навчань військ Округу. Інспекторська перевірка, яку проводила комісія медичного відділу Округу високо оцінила роботу всіх відділень та допоміжних кабінетів медзакладу. Збільшилась за підсумками змагання кількість відзначених – «кращими відділеннями». У березні 1963 р. начальник шпиталю підполковник м/с В.К. Красуцький був обраний депутатом міської ради⁸.

⁴ За матеріалами архіву Клубу Чернігівського військового шпиталю: Історія госпіталю 1947–1959 рр. / Начальник госпіталю, полковник м/с у відставці М.І. Тарасенко. С. 3.

⁵ Леус В. Чернігів. «Погляд через століття». 2-е вид., доп і перероб. Ніжин: Аспект-Поліграф, 2008. С. 116–117.

⁶ Слесаренко О. Чернігівському військовому шпиталю 75 років: Милосердя та честь. Чернігів [б.в.], 2008. 6 с.

⁷ Слесаренко О.П., Швець О.В., Пінчук В.В. Історична довідка Чернігівського військового госпіталю. ВГО «Зв'язка»: Спілка ветеранів та працівників силових структур України. URL: <http://zvitiaga.org/catalog/award/istorichna-dovidka>.

⁸ Там само. С. 3.

1 грудня 1964 р. була введена в експлуатацію перша черга нової будівлі для шпиталю по вул. Свердлова, 40. Наказом № 285 від 01.12.1964 р. по шпиталю сюди перевели лікувальні відділення та допоміжні кабінети: неврологічний, оториноларингологічний, шкірно-венерологічний, лабораторію, стоматологічне, поліклінічне, фізіотерапевтичне, аптеку та бібліотеку. 1965 р. став черговим роком випробування для медзакладу. Переведення вказаних вище відділень створило ряд додаткових труднощів у організації лікування хворих, їхнього обслуговування та харчування. Особовий склад вимушений був працювати у двох приміщеннях. Командування склало новий розпорядок роботи деяких спеціалістів, перерозподілило технічний склад, організувало службу побуту та охорони двох будівель. Навантаження на працівників усіх структур шпиталю було надзвичайно великим, однак вони справилися з поставленими завданнями.

У новий корпус (вул. Свердлова, 40) заклад був остаточно переведений 19 січня 1966 р. за наказом керівника військового шпиталю В.К. Красуцького (фото 4).



Фото 4. Приміщення Чернігівського військового шпиталю з 1966 р. до сьогодні

1960-ті рр. продемонстрували належний рівень фаховості військового медзакладу. Лікарі шпиталю кожного місяця виїздили до військових частин, де, окрім консультаційної роботи, вчили військових лікарів організації лікувального процесу. Це дало позитивні результати. Значно скоротилася кількість хворих з неправильно встановленим діагнозом та з інфекційними захворюваннями. Шпиталь виконував план бойової та політичної підготовки, добре проводив тактико-спеціальні навчання з розгортанням ППГ, за що отримав високу оцінку від начальника методвідділу Округу. Працівники отримували подяки, нагороджувалися грамотами, грошовою премією, удостоювалися звання «Ударник комуністичної праці», «Відділення комуністичної праці», «Відмінник охорони здоров'я» тощо. У всіх відділеннях шпиталю впроваджували нові методи обстеження та лікування; надійшло нове медичне обладнання в лабораторії, ФТО, терапевтичне та ін. відділення; скоротився ліжкодень; у всіх відділеннях зменшилося повторне надходження хворих. Продовжували роботу щодо створення комфортних умов для працівників та пацієнтів. Усі відділення отримали нові меблі, постіль. У 4-х відділеннях обладнали кімнати денного перебування хворих, створили клуб, бібліотеку та читальну залу. За благоустрій та чистоту приміщень шпиталь зайняв перше місце серед військових медичних закладів на території України⁹.

У 1971 р. очільником медзакладу призначили полковника медичної служби Г.І. Вітовцева. За успіхи, досягнуті в лікуванні та оздоровленні військовослужбовців, інвалідів Другої світової війни, 3 грудня 1975 р. Чернігівський військовий шпиталь нагородили Почесною грамотою Президії Верховної ради Української РСР¹⁰.

Протягом 70–80-х рр. на базі шпиталю проводили тактико-спеціальні навчання, відпрацьовували питання щодо розгортання багатoproфільного медичного закладу з хірургічним, терапевтичним, інфекційним (з особливо небезпечних інфекцій) відділеннями. Міністерство оборони СРСР проводило експериментальні навчання з розгортання киснево-добувного загону¹¹. Керували установою полковники медичної служби А.О. Марущак (1978–1986) та Л.О. Кобилянський (1986–1990).

⁹ За матеріалами архіву Клубу Чернігівського військового шпиталю: Історія госпіталю 1959–1969 рр. / Командир військової частини полковник м/с Вітовцев; заст. командира з політичної частини підполковник Кулаєв; заст. командира з медичної частини полковник м/с Большун.

¹⁰ Слесаренко О.П., Швець О.В., Пінчук В.В. Історична довідка... С. 1.

¹¹ Вовк М., Чепіга С. Чернігівський 407 військовий шпиталь... С. 5.

Із 1991 р. розпочинається нова сторінка в історії військового закладу. Керманичем шпиталю на той час був полковник медичної служби Ю.П. Овчинников (1990–1999). Шпиталь було перепідпорядковано спочатку Київському, далі Одеському військовому округу, пізніше перетворено на 407-й Центральний військовий шпиталь північного оперативного командування (ОК «Північ»). У 1999 р. полковник М.П. Вовк отримав призначення начальника цієї установи. Тим часом тривало реформування Збройних Сил України і, як наслідок, – у листопаді–грудні 2005 р. шпиталь реорганізований у 407-й Базовий військовий шпиталь. Начальником шпиталю у 2005 р. призначили полковника медичної служби О.П. Слесаренка¹².

За період з 2005 по 2013 рр. відбулося розширення кількості ліжок-місць шпиталю та профілю хірургічного відділення і т. п., а також створено філію в смт. Гончарівське. Відділення укомплектували сучасним медичним обладнанням – комп'ютерним томографом, апаратом УЗД, хірургічним комплексом для виконання малоінвазивних та ендоскопічних втручань та ін.¹³

У 2014 р. військовий медичний заклад відкрив нову сторінку своєї історії. Із початком бойових дій на Сході України колектив мобілізували для надання допомоги пораненим українським захисникам. За цей час шпиталь прийняв більше 3800 військових, постраждалих в зоні АТО¹⁴. Кількість операційних залів зросла до 5, збільшилась кількість ліжок-місць. Лише навесні 2014 р. лікарі шпиталю повернули на службу понад 500 військовослужбовців. Деяким солдатам надавали психологічну допомогу¹⁵.

Не можна залишити поза увагою той факт, що нині Чернігівський військовий шпиталь є центром лікувально-діагностичної, профілактичної, науково-методичної роботи військ ОК «Північ».

Медичний склад у різні періоди його діяльності складався з висококваліфікованих лікарів. У кожному відділенні працювали та працюють досвідчені медики у званнях полковників, підполковників, майорів. На сьогодні очільником закладу є кандидат медичних наук, учасник бойових дій в Афганістані, нагороджений двома орденами «Червоної зірки» та орденом «За службу Батьківщині» III ступеня полковник медичної служби О.П. Слесаренко¹⁶.

Отже, нам вдалося реконструювати історію Чернігівського військового шпиталю, висвітлити його основні напрями роботи, прослідкувати зміни очільників медзакладу. Дослідження цього питання має значення для розвитку історії регіону та медицини зокрема, сприяє розвитку вузькопрофільної історії та краєзнавства. Аксіома, запропонована М.Т. Рильським: «Хто не знає свого минулого, той не вартий майбутнього, хто не відає про славу свої предків, той сам не вартий пошани» – є актуальною для всіх народів на всі часи.

References

- Vovk, M., Chepiha, S. (2003). Chernihivskiy 407 Tsentralnyi viiskoviy shpytal – 70 rokiv. Istorychna dovidka [Central Military Hospital – 70 years. Historical background]. Ukraine.
 Sliesarenko, O. (2008). Chernihivskomu viiskovomu shpytaliu 75 rokiv: Myloserdia ta chest [Chernihiv Military Hospital 75 years: Mercy and honor]. Ukraine.

Кахерський Юрій Віталійович – аспірант Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Kakherskyi Yurii V. – postgraduate student of the O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: yurakaherskiy@gmail.com

Рубан Катерина Юріївна – випускниця Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

¹² Слесаренко О.П., Швець О.В., Пінчук В.В. Історична довідка... С. 2.

¹³ Там само.

¹⁴ Сушинський О. Команда здоров'я. *Військо України*. 2017. № 1. С. 54–59.

¹⁵ Федосенко Н. «Готові оперувати від 20-ти до 40-ка поранених військовослужбовців за день», – говорить начальник Чернігівського військового госпіталю полковник медичної служби Олександр Слесаренко. *Гарт*. 2014. 19 червня. С. 3.

¹⁶ Там само.

Ruban Kateryna Y. – graduate of the O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka St., Chernihiv, 14013, Ukraine).
E-mail: katya.shemetun@gmail.com

TO THE HISTORY OF THE CHERNIGIV MILITARY HOSPITAL

The purpose of the article is to structure and reflect the history of such medical institution as the Chernihiv Military Hospital on the basis of the studied materials (archive resources of SACR (State Archive of Chernihiv Region), Chernihiv Military Hospital, mass media, information provided by the respondents). **Methodologically**, the publication is based on analytical and statistical methods. **The scientific novelty** of this article is an attempt to cover the process of creation and operation of the Chernihiv Military Hospital from its inception to the present day. Also, the periods of change of localization of the medical institution on the territory of Chernihiv were traced, the key events were examined. **Conclusions.** The establishment of the Chernihiv Military Hospital in Chernihiv was happening in difficult conditions. The institution did not have its own premises, in key times for the history of Ukraine, it changed its location. Most of the buildings did not meet the proper conditions and were not equipped for medical needs, which to some extent affected the quality of service. However, this did not prevent from providing assistance to the military who took part in World War II in the post-war period. Overtime, the hospital received a renovated new building, deployed comprehensive assistance to the military with specialists, where it is located now. The authority stimulated the improvement of the quality of work by hold in socialist competitions, celebrating Soviet anniversaries, organizing annual military exercises etc. The change of managers of the institution helped to improve the professionalism of doctors by holding seminars on different topics, conferences, researches, equipment upgrades, etc. on the basis of the hospital and other institutions. Guarding the health of their defenders due to the beginning of military events in eastern Ukraine, thus confirming its necessity and significance.

Key words: Chernihiv military hospital, medical institution, doctors, medical departments, military, help, heroism.

Дата подання: 31 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кахерський, Ю., Рубан, К. До історії чернігівського військового шпиталю. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 43–50. DOI: 10.5281/zenodo.5747327.

Цитування за стандартом APA

Kakherskyi, Yu., Ruban, K. Do istorii chernihivskoho viiskovoho shpytaliu [To the history of the Chernigiv Military Hospital]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 43–50. DOI: 10.5281/zenodo.5747327.



ДОЛЯ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ: КІНОТЕАТР ІМЕНІ ЩОРСА В ЧЕРНІГОВІ

DOI: 10.5281/zenodo.5730349

© Т. Дорохіна, В. Косаченко, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – представити історію типового кінотеатру радянських часів на прикладі кінотеатру імені Щорса в Чернігові; прослідкувати, як впливав кінематограф на виховання радянської людини; познайомити з причинами та методами створення культу Щорса у 1930-х рр.; проаналізувати процес відновлення кінотеатру після його руйнування у післявоєнні часи, часткові реставраційні роботи у 1960-х рр., після пожежі 1993 р., а також виділення коштів на його постійне вдосконалення як установи культурно-масового використання; визначити значення кінотеатру для місцевого населення в різні періоди життя міста; оприлюднити імена очільників установи, згадати випробування, які вони долали заради функціонування кінотеатру; прокоментувати сьогодення пам'ятки культури місцевого значення. **Наукова новизна** статті полягає у тому, що пропонується виклад більш повної історії кінотеатру імені Щорса, представлено автора проєкту споруди – художника-архітектора П.Ф. Савича. **Методологічну основу** роботи становлять принципи цілісності, системності, історизму та об'єктивності, що дозволило досягти неупередженості та забезпечило комплексне дослідження проблеми. Використані фактично всі загальні **методи** дослідження: емпіричні, комплексні, теоретичні та ряд спеціальних методів наукового дослідження: групування, компонентного аналізу. **Висновки** відповідають поставленій меті дослідження: ми прослідкували історію пам'ятки архітектури місцевого значення – з моменту виголошення будівництва 1935 р. до сьогодення, коли вже змінилися часи, ціннісні орієнтири, інтереси містян. Важливо вказати, що комунальна установа «Чернігівський обласний молодіжний центр» ЧОР зберегла функції кінотеатру: тут проходять кінопокази, кінопрезентації. Крім цього, проводять семінари, конференції, тренінги, лекції, форуми тощо. Споруда 30-х рр. XX ст. продовжує служити людям та тішити їх новими проєктами.

Ключові слова: архітектурна пам'ятка, кінотеатр, Щорс, реконструкція, споруда.

Чернігів завжди був і продовжує бути одним із головних центрів соціально-культурного життя України. Місто здавна славиться своїми історико-культурними пам'ятками різних історичних періодів. Унікальність обласного центру сприяла виголошенню його сучасного гасла – «Чернігів – місто легенд» і вибору за логотип клубка, між нитками якого проступають храм, меч, річка і чернець-привид.

Історія фактично усіх відомих споруд (не тільки прадавніх) має свій особливий шлях створення, певні секрети та унікальність. У наше поле інтересу потрапила доля пам'ятки архітектури місцевого значення – кінотеатр імені Щорса, розташований за адресою вул. Магістрацька, 3. Звертаючись до історії його будівництва, зазначимо, що потреба у ньому назріла в середині 1930-х рр. Отримавши статус обласного центру, місто потребувало подальшого культурного розвитку, розбудови інфраструктури тощо. 5 грудня 1935 р. в обласній газеті «Більшовик» було опубліковано оголошення про прийняття рішення Чернігівським облкофототрестом щодо будівництва в Чернігові нового кінотеатру. У січні 1936 р. міська влада пообіцяла, що до кінця року будівлю буде зведено¹.

Старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського Світлана Сергєєва згідно з планом роботи установи, у рамках музейних зустрічей до 75-річчя установи підготувала розвідку «Історія кінотеатру імені Щорса у Чернігові (до 75-річчя з дня заснування)», у якій прослідкувала основні події, пов'язані з кінотеатром, та зазначила, що «з огляду на те, що у нашого кінотеатру є двійник у місті Новоград-Волинському на Житомирщині, який теж носить ім'я Щорса, маємо підстави стверджувати, що проєкт кінозакладу був типовим»².

У Чернігові не збереглися документи, із яких би випливало, кому належить проєкт будівлі. Тому ми зв'язалися з директоркою краєзнавчого музею Новоград-Волинського

¹ Сергєєва С. Історія кінотеатру імені Щорса у Чернігові (до 75-річчя з дня заснування). *Скарбниця української культури: Науковий часопис чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського*. 2014. Вип. 16. С. 136.

² Там само. С. 136.

Оленою Жовтук, яка, покликаючись на Паспорт пам'ятки архітектури місцевого значення, розповіла, що їх «об'єкт культурної спадщини ... знаходиться у центральній частині міста ... Відіграє суттєву роль в обличчі міського громадського центру, є архітектурною домінантою Центральної площі»³. Очільниця музею порекомендувала нам як консультанта інженерку відділу культури міської ради Євгенію Ващук, яка надіслала нам копії «Історичної довідки на пам'ятку архітектури "Кінотеатр імені Щорса"» та Паспорту об'єкта культурної спадщини – «Кінотеатру імені Щорса». У документах вказано, що автором проєкту споруди був художник-архітектор Павло Федорович Савич, репресований у 1937 р., пізніше реабілітований. На біографічній сторінці П.Ф. Савича у Вікіпедії будівлі кінотеатрів імені Щорса у Новоград-Волинському та Чернігові зазначені серед архітектурних об'єктів, збудованих за його проєктами⁴.



Кінотеатр ім. Щорса у Новограді-Волинському, 1950-і рр.⁵



Фото кінотеатру імені Щорса на біографічній сторінці П.Ф. Савича.

³ Паспорт об'єкта культурної спадщини. Кінотеатр імені Щорса. м. Новоград-Волинський, вул. Шевченка 5/1 / Начальник відділу культури міської ради Л.В. Заєць. Управління у справах сім'ї, молоді, фізичної культури та спорту міської ради, вул. Шевченка, 5/1, 2016. 4 арк.

⁴ Павло Федорович Савич. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

⁵ Фото взято зі статті: Сергєєва С. Історія кінотеатру імені Щорса у Чернігові... С. 136.

Майданчик під забудову кінотеатру імені Щорса в Чернігові було відведено поблизу центральної площі, на місці старого одноповерхового будинку, який належав міському трикласному училищу. Через брак коштів, а також зважаючи на великий обсяг роботи, зведення кінотеатру відбувалося надзвичайно повільно. Святкування 21-ї річниці Жовтневої революції, як зазначено у статті «Нове будівництво в Чернігові» газети «Більшовик», прискорило будівельні роботи. Було взято зобов'язання відкрити кінотеатр на початку листопада 1938 р.⁶, проте, звинувачуючи «підлих ворогів народу» у перешкоджанні будівництву, влада виголосила іншу дату введення об'єкта в роботу – 1 травня 1939 р. Задля більш ретельного контролю за будівництвом бюро Чернігівського міського КП(б)У прийняло постанову «Про хід будівництва нового кінотеатру»⁷, у якій не тільки вказало на причини безпідставного затягування будівництва (міжвідомчі суперечки), а й окреслило найближчі завдання безпосередніх виконавців від будтресту, облкінофототресту, міськкомунгоспу, організацій електро- та водопостачання й інших установ: ліквідація усіх непорозумінь між установами; прибирання та облаштування майданчику перед будівлею; підключення водопостачання, каналізації та електроенергії тощо. Проте, травневі свята в Чернігові відбулися без відкриття довгоочікуваної установи: прем'єра кінофільму Олександра Довженка «Щорс» 1 травня 1939 р. демонстрували в кінотеатрі «Перше держкіно».

Відкриття кінотеатру імені Щорса відбулося 10 серпня 1939 р. Головне приміщення – глядацька зала, розрахована на 565 місць, інші приміщення – фойє, кімната відпочинку та їгору, буфет, танцювальний майданчик, газетний кіоск зустрічали усіх охочих містян. Новий кінотеатр назвали на честь радянського полководця Миколи Щорса (1895–1919), чие ім'я почали активно популяризувати в СРСР у другій половині 1930-х рр. Пов'язують це з подією, яка відбулася на врученні О. Довженку в 1935 р. на засіданні Президії ЦВК РСРС ордену Леніна за фільм «Аероград»: тоді Й. Сталін замовив кінорежисеру фільм про «українського Чапаєва». Побажання вождя донести до людей образ Щорса-героя сприйняли як указівку й інші митці – поети, прозаїки, композитори, художники, скульптори. Поет, журналіст Михайло Голодний (справж. Михайло Семенович Епштейн) у 1935 р. написав «Пісню про Щорса», український композитор Борис Лятошинський на лібрето Максима Рильського та Івана Кочерги створив оперу про полководця, український радянський письменник Семен Склярєнко видав тритомник «Шлях на Київ»⁸. У тому ж році рідне місто командира Першої радянської стрілецької дивізії Богунського полку м. Сновськ було перейменовано у м. Щорс. Робота О. Довженка над фільмом «Щорс» затягнулася на кілька років. 19 березня 1939 р. стрічку продемонстрували делегатам 18-го з'їзду ВКП(б). Як зазначалось раніше, у Чернігові фільм уперше показали глядачам 1 травня 1939 р. в кінотеатрі «Перше держкіно».

Відтак першим фільмом, який демонстрували чернігівцям при відкритті кінотеатру імені Щорса 10 серпня 1939 р., була стрічка українського режисера Ігоря Савченка «Вершники» за однойменним твором Юрія Яновського. У всі подальші дні, чергуючи з виголошеною кінокартиною, показували фільм «Щорс», який, до речі, знімали на Чернігівщині⁹.

Кінотеатр імені Щорса, як й інші кінотеатри СРСР того часу, збирав глядачів кінофільмами, що пропагували радянську владу, критикували й засуджували «буржуазні прояви», показували «боротьбу робітників і селян» проти білогвардійців і «петлюрівців» та всіляку підтримку Червоної армії і т. п. – «Арсенал», «Джувльбарс», «На Дальнем Востоке», «Аэроград», «Горный марш», «Огненные годы» та ін. Демонстрували хронікально-документальні фільми про «радісну» зустріч народами Прибалтики, Галичини та Бессарабії червоноармійців, їх «ура» на честь визволителів¹⁰. У передвоєнному році активно демонструвалися стрічки, присвячені військовій тематиці («Моряк», «Истребители» та ін.), політичні драми («Великий гражданин»), присвяти передовикам виробництва, самовідданої праці вчителів тощо. Тобто, фільми пропагували комуністичну ідеологію, радянський спосіб життя, критикували «загниваючий» капіталізм.

З часом кінотеатр імені Щорса став найпопулярнішим осередком відпочинку містян. Його визнали найкращим в області та висунули кандидатом на отримання перехідного Червоного прапора Управління кінофікації при РНК УРСР¹¹.

У роки Другої світової війни Чернігів зазнав неабиякого руйнування. Із 27 червня 1941 р. аж до вступу німецьких військ у місто 9 вересня, його постійно бомбардували.

⁶ Нове будівництво в Чернігові. *Більшовик*. 12 жовтня 1938. С. 3.

⁷ ДАЧО. Ф. П.-616. Оп. 1. Спр. 938. Арк. 478–478 зв.

⁸ Оксана Лук'яненко. Микола Щорс: між міфом і реальністю. *Голос України*. 5 березня 2020. URL: <http://www.golos.com.ua/article/328543>.

⁹ Кінотеатри Чернігова. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.

¹⁰ Сергєєва С. Історія кінотеатру імені Щорса у Чернігові... С. 139.

¹¹ Там само. С. 139.

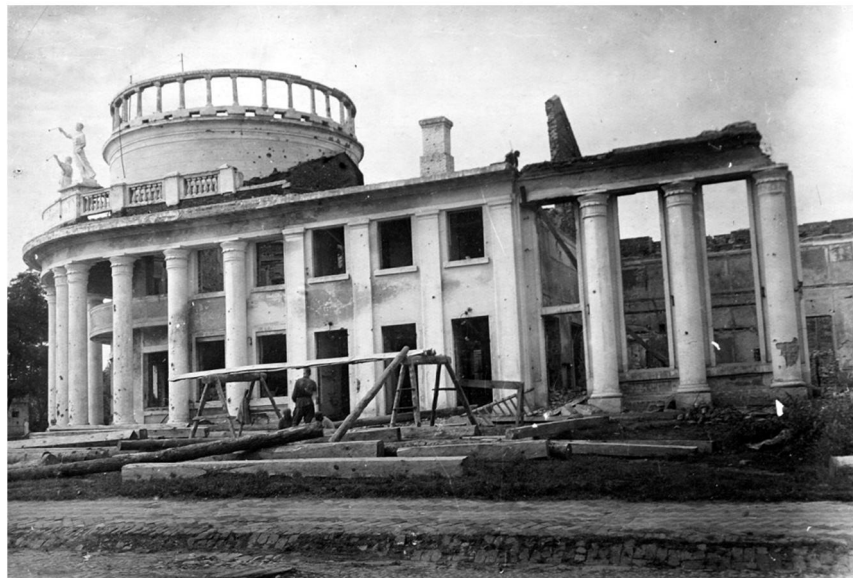
Руйнування Чернігова від бомбардування продовжували великі пожежі в місті. Чернігівський дослідник Дмитро Сіліч організував у міській бібліотеці ім. Коцюбинського фотовиставку з 32-х знімків Чернігова у роки окупації (1941–1943). Як розповів колекціонер, першою фотографією, яку він придбав на військово-історичному форумі в 2011 р., була світлина кінотеатру імені Щорса. На сьогодні зібрання Д. Сіліча нараховує близько 400 знімків, які свідчать про 50% зруйнованих будівель міста різного призначення¹².



*Будівля кінотеатру імені Щорса у часи німецької окупації
(фотографія з колекції Дмитра Сіліча)*

Отже, кінотеатр імені Щорса зазнав 70% руйнування – від усієї будівлі залишився лише фасад. Після звільнення міста від окупантів у Чернігові не залишилось жодного вцілілого кінотеатру.

Відновлювальні роботи будівлі кінотеатру розпочалися влітку 1944 р., а навесні 1946 р., незважаючи на продовження робіт, кінотеатр відкрив частину приміщення для перегляду фільмів. Завершилася відбудова приміщення в 1947 р., після чого у ньому розмістили міський будинок культури.



*Кінотеатр імені Щорса під час реставрації після подій Другої світової війни
(фотографія з Паспорту пам'ятки архітектури місцевого значення
«Кінотеатр імені Щорса», арк. 13).*

¹² Фотографії Чернігова періоду окупації під час II світової війни презентували у міській бібліотеці ім. Коцюбинського. 19 травня 2019. UA: Чернігів. URL: <https://cn.suspilne.media/news/21434>.

Кількість місць у глядацькій залі зменшилася до 500. У лютому 1949 р. на другому поверсі кінотеатру відкрили круглу залу на 100 місць, у фойє першого поверху облаштували естрадний майданчик (зараз там вхід до Червоної зали)¹³.

У 1952 р. у дворі кінотеатру розпочав роботу літній кіномайданчик на 513 місць. Наприкінці 1957 р. у великій залі встановили широкий екран. Важливо зазначити, що протягом 1950-х рр. кінотеатр імені Щорса залишався у Чернігові єдиним приміщенням, яке вміщувало велику кількість глядачів, тому там проводили фактично всі міські публічні заходи – від зустрічі Нового року до судових засідань. Відвідування чернігівцями кінотеатру можна порівняти зі святковою подією – концерт камерного оркестру, танці перед початком сеансу, поїдання смаколиків. Установа з часу свого відкриття виконувала в місті функції головного осередку й під час святкування 1 травня, 7 листопада, Дня Перемоги. Будівлю прикрашали гаслами, транспарантами, портретами Леніна, Сталіна, членів політбюро. На початку 1950 р. після демонстрації у кінотеатрі фільму «Падіння Берліна» вся чернігівська преса обговорювала кінокартину – висвітлювали «патріотизм радянського народу», прославляли «вождя народів» Сталіна тощо.

У 1962 р. за проєктом архітектора Василя Антоновича Карнабеда (1927–2005) була добудована ще одна зала вздовж вул. Магістратської (у минулому – Куйбишева). Роботу виконувало будівельне управління Чернігівської ТЕЦ. Збудована амфітеатром зала мала широкий екран і вміщувала 610 глядачів. Драпірування стін, завіси над півовальним екраном виготовили з тканини червоного кольору, звідси назва – «Червона зала». Стару велику залу задекорували тканиною блакитного кольору та використали аналогічного кольору фарбу для внутрішнього оздоблення, й вона отримала назву «Блакитна». Отож кінотеатр імені Щорса залишався найбільшим і найвідвідуванішим культурним осередком міста: дві великі кінозали – Червона на 610 та Блакитна на 544 місць, Кругла зала на 150 місць і Літня зала у дворі кінотеатру – на 440 глядачів. У приміщенні кінотеатру продовжували проводити загальноміські, обласні заходи різних рівнів та напрямків.

На початку 1970-х рр. над головним входом до театру демонтували дві скульптури – робітника і селянку зі смолоскипами, які з часом почали руйнуватися та загрожувати обвалом¹⁴.

СРСР продовжував виховувати радянську людину в руслі комуністичних ціннісних орієнтирів. До реалізації цього завдання залучали всі культурно-масові установи та заклади; велику роль у цьому відігравали кінотеатри. Демонструючи на великий загальний кінофільми «Оптимистическая трагедия», «Это случилось в милиции», «Повесть пламенных лет», «Щорс», «Земля», «Мичурин», «На крилах пісні» та ін., людей налаштовували думати у «правильному напрямку». Проте не тільки кіносеансами жив кінотеатр імені Щорса. У ньому проводили велику кількість інших масових заходів – фестивалі, присвячені підприємствам та організаціям міста, святкування їхніх ювілеїв (наприклад, проведення фестивалю «Хімія служить людині» (1964), із демонстрацією науково-популярних фільмів та облаштуванням демонстраційних стендів); організація молодіжних вечорів відпочинку; тематичні лекції та покази фільмів до свят або значимих дат. Наприкінці 1980-х рр. у кінотеатрі було створено клуб «Еліт» для перегляду фільмів, розрахованих не на «масового споживача», розвивальну функцію виконував кінолекторій «Хочу все знати» тощо.

2 лютого 1993 р. у Блакитній залі кінотеатру сталася пожежа, під час якої перекриття, охоплені вогнем, обвалилися. Врешті, у Блакитній залі залишилися лише стіни, дерев'яні перекриття фойє Блакитної та Круглої зали вогонь фактично знищив, суттєво постраждала покрівля всього приміщення, виведенні з ладу системи опалення, водо- та електропостачання. У висновку комісія, яка обстежувала приміщення після пожежі, зазначала, що воно не придатне для експлуатації. Із літа 1994 р. розпочалися відновлювані роботи, які виконувало Чернігівське науково-реставраційне проектно-виробниче управління та субпідрядник – трест «Чернігівпромбуд». Найбільш трудомісткі роботи у Блакитній залі виконувало управління «Житлобуд 1». 9 травня 1995 р. у Блакитній залі відбувся перший кіносеанс, а з червня 1995 р. культурний осередок повністю відновив роботу¹⁵.

Початок 2000-х рр. приніс кінотеатру нове технічне забезпечення, нові можливості, але й певні матеріальні труднощі.

Керманичами кінотеатру в різні періоди були: Гаврило Павлович Печорний – перший директор установи; у повоєнні роки – Андрій Гаврилович Куликов; з 1950 р. – Олена Гаврилівна Дальська; з 1974 р. – Валентин Михайлович Ігнатенко; з 1988 р. – Іван Федорович Нетребя; з 2008 р. – Олександр Михайлович Мельник.

¹³ Паспорт пам'ятки архітектури місцевого значення «Кінотеатр імені Щорса» / Ю.В. Травка-Бобенко. Чернігів: ПП «Майстерня архітектора Травки В.А.», 2020. Арк. 3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Сергеева С. Історія кінотеатру імені Щорса у Чернігові... С. 145.

Кінотеатру імені Щорса та самому полководцю із 1935 р. чернігівська преса регулярно присвячувала статті та фотознімки. Газета «Більшовик» не залишала поза увагою жодної події, пов'язаної з ними – «Нове будівництво в Чернігові» (1938), «“Щорс” у Чернігові» (1939), «Пам'ятник Миколі Олександровичу Щорсу має бути встановлений у Чернігові» (1939), «“Щорс в бою під Черніговом” – картина, яку одержав обласний музей» (1939), «Урочисте відкриття нового кінотеатру» (1939), «Новозбудований кінотеатр у Чернігові» (1939) та ін.; «Деснянська правда» – «Вечір молоді» (1953), «Дев'ять днів одного року», «Новий кінозал – відкрито» (1962), «Пожежа в кінотеатрі» (1993), «Допомогти кінотеатру» (1994), «Кінотеатр нашої юності» (1999) та ін.

Інформацію про ланцюг перепризначень установи нам надала директорка сучасного «Чернігівського обласного молодіжного центру» Чернігівської обласної ради (далі – ЧОР) Ірина Юрївна Сімонова¹⁶. Зміни у призначенні кінотеатру розпочалися з 1988 р., коли установу перейменували у «Виробниче об'єднання і прокат кіновідеофільмів». З 1995 р. кінотеатр носить назву Чернігівське державне підприємство «Чернігівкіно», яке з 2005 р. стало комунальним підприємством «Чернігівкіно» ЧОР. Згідно до закону про декомунізацію, прийнятого Верховною Радою України 9 квітня 2015 р., ЧОР було винесене на обговорення питання про перейменування кінотеатру: пропонували перетворити його на культурний центр «Чернігів», назвати «Зачарована Десна» чи «Кінотеатр ім. Довженка», проте жодна з пропозицій не була прийнята. Доля кінотеатру, як і багатьох установ схожого призначення, на другому десятилітті 2000-х рр. змінювалась в одному напрямку – влада, не маючи коштів на утримання закладів (установ) комунальної власності, передавала приміщення в оренду.

У 2016 р. «Чернігівкіно» було ліквідовано, а приміщення перейшло в підпорядкування комунального закладу «Обласний методичний центр навчальних закладів культури і мистецтв» ЧОР й отримало назву – «Кіно-культурний мистецький центр з національно-патріотичного виховання дітей та молоді», керманічкою якого призначили Світлану Сакір. У 2017 р. знову відбулися зміни в долі екс-кінотеатру – було створено КП «Обласний молодіжний центр» ЧОР, яким керували спочатку в. о. директора Вадим Антошин, пізніше – в. о. директора Ірина Сімонова.



КП «Обласний молодіжний центр», колишній кінотеатр імені Щорса.

Протягом року підприємство реорганізували в комунальну установу «Чернігівський обласний молодіжний центр» ЧОР, який працює й досі. Директоркою призначили І.Ю. Сімонову; вона розповіла нам про значне розширення сектору послуг, які пропонують в установі – проведення семінарів, конференцій тренінгів, лекцій, форумів тощо. Важливо зазначити, що функція кінотеатру збережена – відбуваються кінопокази, кінопрезентації. Керманічка культурно-просвітницького центру запевнила: «Планів ще багато, на досягнутому зупинятися не будемо!»

¹⁶ Респондентка Сімонова І.Ю. – директорка комунальної установи «Чернігівський обласний молодіжний центр» ЧОР про історію пам'ятки культури місцевого значення з кінця 80-х ХХ ст. до сьогодення за матеріалами документів, які зберігаються у адміністраторки закладу.

References

- Lep'yavko, S. (2012). Chernihiv. Istoriya mista [Chernihiv. History of the town]. Kyiv, Ukraine.
Travka-Bobenko, Yu. (2020). Pasport pam'yatki arhitekturi miscevoho znachennya «Kinoteatr imeni Shchorsa» [Passport of an architectural monument of local significance «Shchors cinema»]. Chernihiv, Ukraine.
Sergeeva, S. (2014). Istoriya kinoteatru imeni Shchorsa u Chernigovi (do 75-richchya z dnya zasnovannya) [History of the Shchorsa cinema in Chernihiv (to the 75th anniversary of foundation)]. *Skarbnitsya ukrainoi kulturi – Treasury of Ukrainian culture*. Vip. 16.

Дорохіна Тамара Федорівна – кандидат історичних наук, доцент Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського НУЧК ім. Т.Г. Шевченка.

Dorohina Tamara F. – candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines named after O.M. Lazarevsky of the Taras Shevchenko National University «Chernihiv Collegium».

E-mail: tamara-turenok@ukr.net

Косаченко Владислав Сергійович – аспірант Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського НУЧК ім. Т.Г. Шевченка.

Kosachenko Vladyslav S. – graduate student of the Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines named after O.M. Lazarevsky of the Taras Shevchenko National University «Chernihiv Collegium».

E-mail: swimminn@gmail.com

THE FATE OF AN ARCHITECTURAL MONUMENT OF LOCAL IMPORTANCE: SHCHORSA CINEMA IN CHERNIHIV

*The purpose of the article is to present the history of a typical Soviet-era cinema on the example of the Shchors cinema in Chernihiv; to trace how cinema influenced in the education of the Soviet people; to acquaint with the reasons and methods of creation of the cult of Shchors in the 30s of the last century; to analyze the restoration of the cinema after its destruction in the postwar period, partial restoration work in the 60s, after the fire of 1993, as well as the allocation of funds for its continuous improvement as an institution for cultural usage, to determine importance of the cinema to the local population on the periods of city life; to announce the names of the heads of the institution, to remember the trials they overcame for the functioning of the cinema; comment on the present of cultural monument of local importance. **The scientific novelty** of the article is that it offers a complete history of the cinema named after Shchors, presented by the author of the project of the artist-architect from Kyiv P.F. Savich. **The methodological basis** of the work is the principles of integrity, systematization, historicism and objectivity, which allowed to achieve impartiality and provided a comprehensive study of the problem. Virtually all general research **methods** are used: empirical, complex, theoretical and a number of special research methods such as grouping and component analysis. **The conclusions** correspond to the purpose of the study: we traced the history of the architectural monument of local significance from the proclamation of construction in 1935 to the present, when times, values, interests of locals population have changed. It is important to point out that the Chernihiv Regional Youth Center has retained the functions of a cinema – film screenings and film presentations take place there. In addition, seminars, conferences, trainings, lectures, forums, etc. are held in Center too. Building of the 30s of the XX century continues to serve people and delight them with new projects.*

Key words: architectural monument, cinema, Shchors, reconstruction, building.

Дата подання: 31 травня 2021 р.

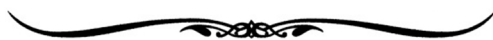
Дата затвердження до друку: 10 квітня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дорохіна, Т., Косаченко, В. Доля пам'ятки архітектури місцевого значення: кінотеатр імені Щорса в Чернігові. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 51–57. DOI: 10.5281/zenodo.5730349.

Цитування за стандартом APA

Dorohina, T., Kosachenko, V. (2021). Dolia pamiatky arkhitektury mistsevoho znachennia: kinoteatr imeni Shchorsa v Chernihovi. [The fate of a Monument of Architecture of local significance: Shchorsa cinema in Chernihiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 51–57. DOI: 10.5281/zenodo.5730349.



УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик



МАТЕРІАЛИ ПОЛЬСЬКОГО МЕМУАРИСТА ПРО СЕМЕНА ПАЛІЯ ТА ІВАНА МАЗЕПУ

DOI: 10.5281/zenodo.5730391

© Ю. Мицик, 2021. CC BY 4.0

Ім'я польського мемуариста Казимира Сарнецького мало про що говорить українському читачеві. Цей скромний білоруський шляхтич був резидентом підканцлера Великого князівства Литовського Кароля Станіслава Радзівіла (1669–1719), близького родича короля Речі Посполитої Яна III Собеського. Як довірена особа К.С. Радзівіла, він мав тісний контакт із представниками королівського двору і був у курсі важливих справ, які там точилися, мав доступ до численних реляцій, що надходили до короля з усіх кінців Речі Посполитої та з-за її меж. А на той час реляції (авізи, кур'єри тощо) виконували роль рукописних газет. К. Сарнецький також чимало подорожував і фіксував у своєму щоденнику побачене й почуте, збирав рукописні реляції.

Отже, його матеріали були систематизовані і врешті осіли в Національній Бібліотеці ім. Оссолінських у Вроцлаві під номером 9765/I. Цей рукопис складається з трьох частин: у перших двох міститься його щоденник 1693–1695 рр., а у третій – листи, які отримував К. Сарнецький, копії реляцій. Крім того, його матеріали зберігають у фонді «Архів Радзівілів» (відділ V, справа № 3349) АГАД (Архіву Головного Актів Давніх) у Варшаві. Тут містяться уривки з його щоденника за 1691 р. і реляції 1690–1692 та 1694–1695 рр. І, хоча не всі матеріали збереглися, ті, що відомі, складають неабияке джерело з військово-політичної історії Речі Посполитої кінця XVII ст. Не випадково до них регулярно зверталися польські історики і, врешті, у 1958 р. їх опублікував відомий польський дослідник Януш Волінський¹. Для українського дослідника перш за все важливими є дані, яким К. Сарнецький надавав особливу увагу: боротьба Речі Посполитої з Османською імперією. Багато уваги приділено подіям у Кам'янці-Подільському, що перебував тоді під владою Османської імперії, та містечку Окопи й укріпленням Святої Трійці, із яких польські війська нападали на турецькі загоны з провіантом для Кам'янця-Подільського; нападам ординців; подіям у Кримському ханстві, яке було тоді васалом Османської імперії. Реляції містять більший і різноманітніший обсяг інформації щодо історії Дніпровських та Азовських походів російських та українських військ. Оскільки саме тут згадують імена фастівського полковника С. Палія та гетьмана України І. Мазепи, ми й зупинимось саме на реляціях. Слід зазначити, що в той час С. Палій перебував на службі Речі Посполитої та активно боровся проти турків і ординців. Красномовним свідченням цього є «Діаріуш воєнних видатків гетьмана коронного Станіслава Ябоновського ... 1693 до 1695...», де щодня нотували видатки на військові потреби, у т. ч. С. Палію та його козакам². Як козацький ватажок С. Палій не привертав особливої уваги дослідників, які вбачали в ньому лише вождя антипольського повстання 1701 р. До речі, у радянський час історики сором'язливо замовчували той факт, що тоді С. Палій виступав як фактичний союзник Швеції, став своєрідним предтечею І. Мазепи. Крім І. Мазепи та С. Палія у реляціях згадується і Самусь – сподвижник Палія, а також татарський ставленик Стець. У щоденнику під 14.09.1691 р. йдеться про сутичку королівського війська з ордою 12 вересня. «У чверті

¹ Sarnecki K. Pamiętniki z czasów Jana Sobieskiego. Diariusz i relacje z lat 1691–1696. Wrocław, 1958.

² Цей «Діаріуш» зберігають у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові (№ 1949) і нині готують до друку співробітники ІУАД НАН України, а уривки з нього були видані мною у збірнику: «Історія державної служби в Україні». Київ: Ніка-Центр, 2009. С. 441–442.

милі від нього [війська] добровільно вискочив п. Іскра, поручник й. м. п. коронного підкоморія, сам збив двох татар, і другий товариш, Белецький ... Іскра, коли поклав [на землю] цих татар, дав вогню, але був двічі вражений списом, поранений в руку ... схоплений татарами, був добитий ними на іншому боці переправи»³. Не без того, що тут ішлося про якогось родича відомого сподвижника С. Палія – Івана Іскри. Наводимо нижче найважливіші уривки зі щоденника та реляцій у перекладі українською, вказавши номери документів згідно з публікацією К. Сарнецького. Тут особливо важливими є свідчення про взяття ординцями Фастова у 1695 р. і роль С. Палія в обороні міста. У цілому ж, свідчення К. Сарнецького щодо І. Мазепи і С. Палія є скупими і мало що додають до відомих уже даних. Тим не менш, деякі з них є оригінальними і трохи проливають світла на життя й діяльність цих відомих в історії України особистостей.

Щоденник:

№ 1

1695, березня 11.

«[...] За цим донесено, щоб царі й. м. не забороняли запорозьким і донським козакам чинити диверсії на Чорному морі [...]» (с. 286–287).

№ 2

1695, травня 26.

Мова йде про провіант, який везли поромами в укріплення Св. Трійці 13 числа. «[...] Відпровадив його п. Загоровський, ротмістр зі Снятина, аж до першої печери, де вже чекав [отаман] Табан з барськими козаками й іншими [...]» (с. 309).

№ 3

1696, лютого 2. – Варшава.

«[...] З Могилева 17 числа пишуть, що там з прикордоння приходять недобрі відомості, що нібито московський шанець, поставлений царем й. м. Петром в милі від Азова, у якому цей же цар 70 тисяч піхоти до майбутньої весни розташував із усім обозом і майже тисячею гармат, азовські яничари, стягши 10 тисяч свіжих яничарів і 5 тисяч пилипонів-сектантів (*старообрядців – Ю.М.*), вигнаних з Москви, узяли штурмом і всіх вирубили. Якщо так є, то є чого жаліти... Були при цьому і ті татари, які проводили царя Петра, що повертався з частиною війська, і так його оточили у певному місці, що татари наосліп через рейтарію хотіли вдиратися у табір і взяли б його, якби не Шеремет, який прибув із Білгороду з 30 тисячами війська. Це з Могилева пишуть, що московський посланець (дяк Кузьма Нефимонов – прим. Волинського) спішно йде до нас і вже минув Могилів, навіть не чекаючи призначених возів згідно з договором» (с. 313–318).

Додатки:

№ 4

1693, червня 30. – Львів.

«У Сороку ввійшли на залогу п'ятсот козаків, отже ця фортеця непогано зміцнена військами й провіантом. До Нового Сонча послана ланова піхота для заготівлі сіна, а в цій роботі чимало допомогу дадуть козаки. Вже прийшло чотириста їх самої піхоти, крім кінноти, під проводом Самуся і Кіліана, тепер знову набраними добрими козаками із Запорозжя» (с. 354).

№ 5

1694, листопада 18. – Львів.

«[...] З Білої Церкви 31 жовтня й. м. п. Ебрайш, у той час білоцерківський комендант, пише, що коли полковник Палій повертався до Фастова повз Білу Церкву, то послав до нього назустріч своїх офіцерів для відомості про його гостину. Вчинив тоді реляцію, що із задніпровськими козаками сплюндрував сім ханських сіл і одну паланку, у якій задніпровські козаки взяли 25 бронзових гармат і всі ханські багаті намети, які мав від турецького султана. Палій дуже скаржився на задніпровських козаків тому, що його не хотіли слухати і далі розвивати успіх, бо цілий Буджак могли б розгромити. Тоді роз'їхався з ними незадоволений» (с. 361).

№ 6

1694, грудня 30. – Львів.

«З Білої Церкви 12 нинішнього місяця й. м. п. Ебрайш, тамошній комендант, пише, що 9 числа кілька десятків кінних татар напали під місто Синяву і захопили дев'ять коней.

Повернувшись із Задніпров'я, один товариш, звітував, що недавно при ньому запорозькі козаки, коли солтан з понад десятком тисяч вибрався до московських слобод, напали на Крим, узяли паланку Арбат (Horbatek) і понад десять сіл, потім, повертаючись назад із здобиччю, мали зіткнутися з ордою під Тонкими Водами над Чорним морем і потужно битися. Від рушниць сам солтан, кілька мурз і чимало ординців загинули. А коли ще п'ять тисяч свіжих козаків із Запорозжя швидко прийшли на допомогу, одразу татари втекли і козаки провели свою здобич [...]» (с. 364).

³ Сарнецький К. Вказ. твір. С. 229.

№ 7

1695, січня 27. – Львів.

«Як із прикордоння, так і з інших місць, тут не має жодної новини, тільки чути, що від Ясса *zachara* була звезена як з Буджаку, так і від Стеця, ханського гетьмана над козаками, і від молдаван. Татари з своїми солтанами, приготувавшись на Буджаку, скоро мали піти» (с. 368).

№ 8

1695, квітня 7. – Львів.

«Із Задніпров'я від різних людей, особливо купців, такі достовірні і однотайні реляції, що жодного іноземця до Москви і за Дніпро не пускають, усіх затримали в Ніжині і звідти теж нікого не пускають. Наказано виступати на головну війну. На Дону виставили шість тисяч чайок і чути, що сам цар Петро піде на Азов» (с. 375).

№ 9

1695, квітня 21. – Львів.

«З України також нема відомостей (?) і знати купецькі люди, на повернення котрих сподівалися, залишаються там у затриманні, бо був наказ, щоб всіх затримали в Ніжині» (с. 375).

№ 10

1695, червня 29.

«З Білої Церкви прийшла досконала реляція про дії неприятеля, який відступив від Кам'янця. Солтан 17 числа прийшов під Фастів. Тоді одразу татари натовпом, одні зсівши з коней, інші – кінно, зламавши тинки, вдерлися в передмістя. Проти них вийшов Палій за греблю до Корнина, прагнучи дати їм відсіч від передмість, особливо від нової слободи, поставленої за греблею. Він узяв із собою 8 гарматок, кількасот піших і кінних людей. Але як татари напали з шаблями на козаків, полягло й посполитства не тільки від шаблі, але й від вогню, бо його всюди запалили, тільки у самому центрі місто залишилося цілим; у брамі списками кололи козаків і забрали гарматки. Палій сам ледь втік до міста з неприятельських рук, бо йому вже татарин лук із сагайдаку вирвав. Спаливши навколо все дотла і переночувавши між Фастовом і Трилісами, пішли повз Білу Церкву до Богуслава, де перейшов Рось і взяв у Трипілью “язика”, який поінформував, що 3 полки задніпровського війська, переправившись на цей бік Дніпра, йдуть на Богуслав до Черкас за ними (*ординцями* – Ю.М.). Цей же солтан, ідучи вдень і вночі, розгромив одну сотню козаків, які йшли з Чорногрудки до Фастова, а другу сотню самих козаків, так що ледве уникнув остаточного розгрому. Біля Котельні, Павлочі, Бердичева орда попала села й позабирала бідло, взагалі все Полісся вогнем і мечем спустошила. “Язик”, узятий під Котельною, нарахував 40 тисяч орди, яка була з солтаном. Про царя є відомість в Україні, що він узяв Азов, однак чекаю на певну відомість» (с. 375–377).

№ 11

1695, липня 7. – Львів.

«Що татари в Україні, пішовши від Кам'янця, чимало наробили там шкоди, почавши від Котельні, спустошили вогнем і мечем села, трохи спалили містечко Коростишів, а інші містечка: Павлоч, Володарку, Рокитне, Брусилів, Трипілья спалили й вирубали. Прийшовши під Фастів, резиденцію Палія, коли він сам із кількома сотнями своїх вийшов за місто, маючи трохи гармат, зразу його відперли, наробили його немало людей, гарматки відібрали, під самим Палієм вбили трьох коней, у самого лук з сагайдаку вирвали і аж за браму старого міста гнали списками. Нове місто з тисячею будинків і всі будинки коло старого міста спалили і рубали людей. Табори, які йшли зі збіжжям у Польщу, вирубали і спалили, а взявши “язика”, що три задніпровські полки переправилися через Дніпро для з'єднання з Палієм, пішли проти цих полків. Про все це надходять щоденно підтвердження.

З Білої Церкви було два посланці, один за другим, і купці, які 24 червня, виїхавши з Кисва, позавчора тут стали, повідомляють про це ж. Однак не можуть сказати, як орда зіткнулася з задніпровськими полками. Про Палія кажуть, що мав з кількома десятками кінних спуститися вниз Дніпром, щоб пробратися до цих задніпровських полків. У Києві оголошено, що московити взяли Азов і мали бої з татарами, унаслідок чого полягло чимало московитів. Задніпровський гетьман Мазепа з князем Шереметом пішов до Перекопу, але козаки не дуже охочі до війни [...]» (с. 377).

№ 12

1695, серпня 11.

«Від ханського гетьмана Стеця втік до й. м. п. краківського, передаючись, писар. Він учинив реляцію, що хан готувався до Угорщини, але як було дано знати, що Москва взяла Азов і Козлов, став на оборону своїх країв. Аджі-Гірей солтан став на Буджаку, Шеремет із Мазепою в середині липня почали будувати над Дніпром замочки; є шість князів з Шереметом. Полковник Палій став під Брацлавом, він мав з'єднатися з Самусем й іншими полками і вдарити на Дубосари [...]. Послів від Шеремета й Мазепа за отриманою від й. м. п. декларацією проводжав уже й. м. п. краківський, урочисто їх прийнявши» (с. 377).

№ 13

1695, серпня 16. – Маріампіль.

«Сьогодні людина й. м. добродія повернулася з Задніпров'я. Півтора (?) тижня як він від'їхав на Сакагані, у дев'яти милях вище Січи, від козацьких і московських військ. Шеремет стоїть тіль-

ки в милі від Мазепи. Козаків нараховують шістдесят тисяч. Про царя така там тоді була відомість, що він з військами ще не дійшов до Дону. Хан помчав за візиром до Угорщини. У Фатчі його приймав молдавський господар [...]» (с. 378).

№ 14

1695, серпня 30. – Табір під Петліківцями.

«Сьогодні два тижні як спеціальний чоловік й. м. добродія виїхав з військ, що були з Шереметом і Мазепою. Вже тоді він приніс звіт досконалу реляцію про справи. При ньому згадані війська здобували замочки на Дніпрі. Найперше атакували Казикермен, найпотужніший замок, що лежить від Польщі на цьому боці Дніпра. Його здобували кілька днів. Урешті проти цього замку кинули масу бомб і одну башту мінами висадивши, привели цим залогом в розпач і зразу почали капітулювати. Піддалися 10 серпня. На чотири тисячі рахували залогом, однак після замирення не було їх і понад півтори тисячі, котрих московіти й козаки забрали в ясир. Два замочки на острові Тавань проти цього першого замку поставлені, були обложені, а третій Аслан – городок, який закривав той бік Дніпра, теж капітулювали (?). Півтори тисячі яничарів відправив Крим до них для посилення гарнізону, але їх не допустили козаки. Пробралось тоді чотири тисячі орди, що як з Аслан-городка, одного замочка на Тавані вивела гарнізон, а другий таванський замок піддався. Усі ці городки захопивши, московіти й козаки Казикермен дощенту розкидали й зруйнували. Це вчинили і з Аслан-городком. На Тавані ж один тільки замочок осадили, давши свою потужну залогом, а другий теж зрівняли з землею. Після цих акцій із тих військ, що вже поверталися, які переправлялися на той бік Дніпра біля Переволочної, і від'їхала цей чоловік й. м. добродія. Московський цар дев'ять днів атакуючи Азов, узяв його вже дев'ятого дня. Татари ні разу не нападали на козацьке й московитське військо [...]» (с. 378–379).

№ 15

1695, вересня 6. – Табір під Петліківцями.

«Про московитів і козаків нема новин [...]. Козаки під проводом Самуся, Палія й інших полковників, додавши кінноти з Сороки, ходили під Дубосари на ханського гетьмана Стеця, звідки він утік. Вони взяли штурмом місто і палаючий замок, бо дійшло до [запалення] пороху, до ґрунту зруйнувавши, вирубили людей до малої дитини, набрали масу здобичі: цінностей на півтори тисячі возів, понад десять тисяч бидла. Але, напившись, ішли в безладі. Між тим Стець, примчавши до бея в Тягину і зібравши своїх, дуже нашкодів козакам і багато здобичі відібрав. Однак козаки втримали кількасот возів і дві тисячі бидла, потім, розлютившись, молдаван сто, які були в них у неволі, до купи зігнавши, порубали і, повертаючись, усі села внівеч обернули. Однак велику справу вчинили, хоч і зі своїми втратами. Полковник Ярема (*Ярема Гладкий, полковник на службі Речі Посполитої – Ю.М.*), чи загинув при цьому чи потрапив у полон. [...] Пошесть у Кам'янці не припиняється» (с. 379).

№ 16

1695 вересня 19. – Табір під Хмельовою.

«Тут із Молдови приходять реляції [...].

Сераскер (ним був новий візир Мухамед Еймас, який раніше був каймаканом – прим. Волінсько-го) із чотирма тисячами в Білгороді і Шахпас – Гірей солтан там же стоїть на сторожі з ордою. Він ходив на Шеремета і Мазепу, але взявши відомість, що московіти й козаки вже переправилися через Дніпро, повернувся з півдороги. [...] Азова Москва ще не взяла, так підтверджено з Ясс. Із Білої Церкви пишуть, що тільки те треба вважати певним, що до Мазепи й Шеремета присланий указ від царя Петра, щоб ішли під Азов, але їх цей указ дійшов, коли вже розходились на розквартирування. У Кам'янці пошесть припиняється і людей щодня помирає по кілька, а раніше кожної ночі помирало кількадесят [...]» (с. 380).

№ 17

1695, вересня 22.

«[...] Про Москву нічого не пишуть [...].

Прийшла пошта з табору 20 числа [...]. У Москві чути, що не взяли Азова і що цар Петро посилав до Шеремета і Мазепи, щоб із військом ішли під Азов» (с. 380–381).

№ 18

1695, вересня 26. – Табір під Хмельовою.

«Цими днями татарин-перекладач привів невольників й. мості добродія з Буджаку; цей про Москву таку приніс реляцію, що як цар приступав із військами до Азова, турки зразу ці дві вежі, які ланцюгами закривають ріку Дон, зовсім їх не боронячи, покинули. Отож сам Азов атакували московіти з боку Дону, апрошами (окопами) йдучи до нього. Тоді як нурадин-солтан із кримськими, черкеськими, ногайськими ордами та іншими прийшов на допомогу. Тоді як ударив на стада, у московському війську вчинилася тривога, а між тим з Азова зробили вилазку і мали вирубати піхоту в апрошах: двох князів взяли в полон і захопили сорок гармат. Другою вилазкою п'ять гармат в апрошах відібрали в московитів. Post haec adversa, коли не вистачало корму коням і докучали татари, які захопили всі переправи на цій річці. З того боку Дону б'ють з гармат до фортеці й кидають вогні. Цей же татарин твердить, що цар повернувся назад relictae sonatibus. Кожної хвилини чекаємо на певнішу відомість про це із Задніпров'я [...]» (с. 381–382).

№ 19

1695, жовтня 3. – Табір під Кошгловцями.

«[...] Москва Азова ще не взяла. Цар під тою фортецею, яка при вежах, що закривали прохід, поставив нову [фортецю] і стоїть з військами. А князь один Азова здобував, від якого відступив, бо йому не вистачало корму, але потім цар віддав йому наказ, щоб під страхом смерті продовжив атаку. І князь знову підступив водою [до Азова], щоб здобувати його» (с. 382).

№ 20

1695, жовтня 21. – Львів.

«[...] Про Москву також не мав жодної реляції протягом кількох тижнів й. м. п. краківський і досі нема певності: Чи взяли Азов чи ні [...]» (с. 385).

№ 21

1695, жовтня 3. – Львів.

«[...] З України й. м. п. краківський мав достовірну реляцію, що Москва, втративши сорок тисяч війська на штурмах, ще не взяла Азова, а цар так розлютився через це, що й зимувати не хоче і відступати, доки його не візьме [...]».

№ 22

1695, жовтня 26.

«[...] «Приведені “язики” про Москву кажуть, що вона не взяла Азов і вже повернулася назад [...]» (с. 385–386).

№ 23

1695, листопада 2. – Львів.

«[...] Про Москву досі нема достовірних вістей, а з приведених “язиків” тільки та реляція, що повернулися додому [...]» (с. 386).

№ 24

1695, грудня 21. – Львів.

«[...] У Сороці тамтешній п. комендант затримав господарську людину, яку послали до Самуся, Палія й за Дніпро задля збунтування або на затяг козаків; нема щоправда в листах, які захопили при ньому, але йому господар дав усну реляцію [щодо цього] [...]» (с. 388–389).

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Дата подання: 10 серпня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 серпня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю. Матеріали польського мемуариста про Семена Палія та Івана Мазепу. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 58–62. DOI: 10.5281/zenodo.5730391.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu. (2021). *Materialy polskoho memuarysta pro Semena Paliia ta Ivana Mazepu* [Materials of a Polish memoirist about Semyon Paliy and Ivan Mazepa]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 58–62. DOI: 10.5281/zenodo.5730391.



ТРИ ЛИСТИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ЗІ ШВЕДСЬКИХ АРХІВІВ



Підготували до друку
Марина Траттнер, о. Юрій Мицик, Орест Заєць

DOI: 10.5281/zenodo.5733962

© М. Траттнер, Ю. Мицик, О. Заєць, 2021. CC BY 4.0

Якщо універсали Івана Мазепи (хоча й не всі) були видані відомим українським археографом Іваном Бутичем¹, то цього аж ніяк не можна сказати про численні листи гетьмана. Хоча в незалежній Україні й активізувалася робота у цьому напрямку, насамперед на сторінках журналу «Сіверянський літопис», однак у архівах їх ще багато. Так, тільки в фонді 124 («Малороссийские дела») РГАДА (Російському державному архіві давніх актів) є не менше 1000 (!) листів. Значний комплекс гетьманських документів зберігається у малодоступних архівах Швеції. У радянські часи працювати там було практично неможливо, бо Швеція була «капіталістичною країною», а до того ж на перешкоді стояв і мовний бар'єр. По суті, крім українських істориків: дореволюційного Никандра Молчановського (1858–1906) й емігрантських Бориса Крупницького (1894–1956) та Богдана Кентржинського (1919–1969), там ніхто не працював. У наш час у Швеції розпочала активну пошукову роботу Марина Траттнер, яка, зокрема, виявила три листи Мазепи², що наводяться нижче. Останні були написані польською мовою, яка сильно перемішана латинськими словами й фразами. Перекладом текстів зайнялися Юрій Мицик (польська мова) і Орест Заєць (латинська). Їх разом з невеликим коментарем (Ю. Мицик) і пропонуємо читачам. Додамо, що ці листи були написані влітку 1704 р. та адресовані каліському воєводі Францішку Зигмунду Галецькому гербу «Юноша». Останній обіймав посади старости бидгоського у 1676–1680, 1685–1710 рр., познанського у 1695–1697 рр., інвровцлавського у 1697–1703, з 3.12.1703 по 1709 рр., познанського у 1709–1711 рр., коронним кухмістром у 1680–1694 рр., каштеляном каліським у 1694–1695 рр. Помер 1711 р. Важливо, що Мазепа й Галецький приязнилися ще з початку 60-х рр. XVII ст., тобто з часу служби майбутнього гетьмана при дворі короля Речі Посполитої Яна Казимира (див. лист № 1).

Отже, ці листи були написані в липні–серпні 1704 р. в розпал Північної війни. Якраз тоді (12 липня 1704 р.) на престол Речі Посполитої за підтримки Швеції було обрано королем Станіслава Лещинського і опозиція посилила наступ на короля Августа II. Останній благав про допомогу Мазепу (мова йшла про 30000 козаків), зокрема, для посилення львівського гарнізону. Гетьман послав на допомогу 10000 козаків на чолі з наказним гетьманом, переяславським полковником Іваном Мировичем, а сам з 20000 став на території сучасної Житомирської області³. Листи проливають світло на обставини цього епізоду Північної війни і дають змогу уточнити ітінераріум (час і місцеперебування) Мазепи (Паволоч – Бердичів – Чуднів). Взагалі, треба врешті скласти повний його ітінераріум, тим більше, що важливі кроки на шляху його створення були зроблені І. Бутичем на основі свідчень універсалів.

Таким чином, листи дозволяють поповнити майбутній «Український Дипломатарій» щодо документів Івана Мазепи і проливають трохи світла на біографію гетьмана та його похід влітку 1704 р.

* *

№ 1

1704, липня 20. – Табір під Паволоччю.

«Z obozu pod Pawłoczą july 20 a[nn]o 1704.

Jaśnie wielmożny mścił panie wojewoda kaliski, mnie wielce mścił panie i bracie.

¹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709. Київ–Львів, 2002. Ч. 1; 2006. Ч. 2.

² Державний архів Швеції (Riksarkivet) у Стокгольмі. Ф. Колекція Extranea (Extranea-samlingen). Том 136.

³ Павленко С. Іван Мазепа. Київ: Мистецтво, 2003. С. 270.

Kiedy mi przychodzi post tot decursus annorum dawniej z w. m. m. panem, konfidencyą i conversacyą renovare, która nas jeszcze na dworze stej pamięci najasniejszego króla j. mści Kazimierza in simul zostających mutuo animorum nexu copulavit, któż tedy nie przyzna, że te politicum axioma felici documento in hoc instanti practicatur. Dulcis est recordatio praeteritorum i lubo dotąd żadna niepozorna vorago rerum amnistia, nie mogła godnej w. m., m. m. pana, osoby i ścisłego afektu wygładzić z serca mego, który caelesti prawie ambrosia dulcem wielkiego w. m., m. m. pana, imienia recordationem, in candido meo cukrował animo, i vivam onego imaginem w wysokiej zawsze stymie (?) i imprezie mojej reprezentował, jednak tym bardziej teraz aureo affectu w. m., m. m. Pana calcari, stimulator i provocor do iteracyej ścisłej z w. m., m. m. panem, dawnej konfidenciej, kiedy w. m., m. m. pan, agendo in distans raczy już to geminata litera, animi sui indice oną renovare i podufała ze mną correspondencyą stabilire, za wiele w. m., m. m. Panu, dziękując, zabieram na siebie debito jure takowy oblię, że pari afektu gotow będę in omni passu, generosae w. m., m. m. pana menti, moie conformować chęci, którego nutibus, gdy i teraz amico calamo, conformem zapisuję promptitudinem upraszam się w nieodmienną w. m., m. m. panu łaskę dawniej afekt i konfidencyą, a sam in puro favorabilis mei animi candore eo zapisuje się pradicamento żem jest w. m., m. m. p., uprzejmie życzliwy brat i sługa płm Jan Mazepa, hetman i kawaler jego carskiego wielicestwa Wojska Zapor[ozkiego]».

Переклад:

«З табору під Паволоччю 20 липня 1704 року.

Ясновельможний мось панє калиський воєвода, мені вельми мось панє і брате.

Коли до мене приходить після плину стількох років давньої з в. м., м. м. паном довіри в спілкуванні, яка була у нас ще при дворі святої пам'яті найяснішого короля й. мось Казимира і яка є одночасно взаємним обов'язком друзів, хто ж тоді не визнає, що в цей час такє твердження користується щасливим документом. Солодким є спогад про речі минулі і його, здається, досі жодна маса справ не могла викинути з мого серця належної приязні, гідної особи в. м., м. м. pana. Солодкий спогад великого імені вашмось pana підсолоджував майже небесною амброзією мою чисту душу, і завжди я уявляв у високій стимі (?) мої зустрічі. Однак тим більше зараз блага поривання в. м., м. м. pana, мене заохочують і спонукають до точного відтворення давньої конфіденційності з в. м., м. м. паном, коли в. м., м. м. пан, дієш на віддалі і зволиш це подвійним листом, суттю свого задуму відновити її і вірити (?), що її зміцниш кореспонденцією зі мною. Дуже в. м., м. м. пану, дякуючи, беру на себе за належним правом такє зобов'язання, що буду готовий у всякому разі, за шляхетною думкою в. м., м. м. pana, пристосовувати свої бажання. Схвалюючи це, дружнім пером пишу тепер відповідну готовність і прошу неодмінної в. м., м. м. pana, давніх милості, приязні і конфіденції, а сам у чистому запалі прихильного мого духу пишуся з таким зазначенням, що я є в. м., м. м. п., люб'язно зичливий брат і покірний слуга Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської величності Війська Запорозького».

№ 2

1704, серпня 8. – Табір під Бердичевом.

«Jaśnie wielmożny mści panie wojewoda kaliski, mnie wielce mści panie i bracie.

Doszedł mie od jego królewskiej mści poważny list 6-ta augusti, z takową w nim wyrażoną affekcją, abym i sam z Wojskami Zaporozkimi ulteriori passu ciągnął do boku jego królewskiej mści prodandis suppetys contra hostilitatem potenciej szwedzkiej i serdiukow ad presidium lwowskiego posyłał, który supremo cultu et honore u siebie acceptując, i patendo w tym chętnie nicibus jego królewskiej mści conformi effectu, posyłam ztąd od siebie z obozu lubo nie serdiukow, jednak dobrego i wybornego piechotyńca 400 ludzi zaporozców do gwarnizonu lwowskiego, a do pana półkownika perejasławskiego, który jest przede mną przodem z wojskami auxiliarnemi pro subsidio jego królewskiej mści ordinowany, piszę moj ordynans, aby tam u siebie półtrzeciasta piechoty i tamże do pomienionego praesidium expediował. Sam zaś dla ciężarów oboznych z artyllerią i ammunicyami muszę festi na te lente i ruszywszy się ztąd od Berdyczowa ku Połonemu, jak zmoę, zwłaszcza przy częstych w tym kraju przeprawach, gotów będę ad praefixum mnie locum prop(.)ere. Z tą tedy relacyą, gdy nie in atrys w. m., m. pana, venerabundus sistor oraz godną w. m. m. pana osobę, amico convenio amplexu. Z tym się veteri amore ore et remanifestując, żem jest w. m. m. panu uprzejmie życzliwym bratem i sługą powolnem Jan Mazepa, hetman i kawaler jego carskiego prześwieitłego wielicestwa Wojska Zaporozkiego.

W obozie z pod Berdyczową a[nn]o 1704 augusti 8».

Переклад:

«Дійшов до мене 6 серпня важливий лист від його королівської мості, з таким висловленням у ньому побажанням, щоб я сам з Військами Запорозькими дальшим кроком йшов до його королівської мості для надання допомоги проти ворожих шведських сил і послав сердюків до львівського гарнізону. Котрий наказ його королівської мості з величезною почесстю і пошаною сприйнявши, посилаю звідси від себе з табору хоч і не сердюків, однак доброго й добірного піхотинця – 400 душ запорозців до львівського гарнізону. А до pana переяславського полковника, котрий є переді мною з допоміжними військами, послав для допомоги його королівській мості, і пишу мій наказ, щоб послав туди дві з половиною сотні своєї піхоти до згаданого гарнізону. Сам же я через табірні тяжари з артилерією і боеприпасами мушу поспішати і рушившись звідси від Бердичева до Полонного, як зможу, особливо враховуючи нерідкі в цьому краю переправи, і буду готовий прийти на визначене мені місце. Тоді з цією реляцією, коли не в покої в. м. m. pana гідного пошановання постаю, дружньо обіймаю гідну в. м. m. pana особу. З цим виявом давньої дружби заявляю, що я є в. м. m. п., люб'язно зичливим братом і покірним слугою Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Війська Запорозького.

У таборі з-під Бердичева 1704 року 8 серпня».

№ 3

1704, серпня 26 (15). – Табір під Чудновим.

«Z obozu pod Czudnowem a[nn]o 1704 augusti 26/15.

Jaśnie wielmożny mści panie wojewoda kaliski, mnie wielce mści panie i przyjacielu.

Sic stantibus rebus kiedy już jego kr. mśc zpod Sokala regio passu rzuszywszy się, tendit et intendit ku Litwie, convenio w. m., m. m. pana, interprete candidae mea mentis litera wielce upraszając o poufałą informacją, jeśli ta piechota, którą ja parierując votis i desideris jego kr. mści, in certo numero do gwarnizonu lwowskiego pro retundenda et repugnanda hostili ferocia ordinowałem, potrzebna jest albo będzie in praesidio. Której jeśli tam legalis et extrema necessitas mniej exigeret, tedy żeby gdzie casu fortuito ab immani hostilitate marnie nie zginęło, chciej w. m., m. m. pan, segura via, ona do boku pana półkownika pereasławskiego we 20 m. kommunika ad latus jego kr. mści ode mnie pro succursu ordinowanego odesłać. Tudzież wielce w. m., m. m. pana, upraszam o komunikacją cathegoricznej wiadomości, jaka teraz po odeściu jego kr. mści zpod Sokala rerum dispositio jakie są status moderni w Rzplitej actus, także ad quem scopum et terminum one tendunt. Co wszystko że ex special w. m., m. m. pana, gratia odbiorę, bynamniej nie wąpie, ponieważ mie w tym nie tylko dawnia w. m., m. m. pana, confidencia, nieomylną corrobora speransą, lecz i sam jego kr.mśc ad mutuam w. m., m. m. panem, corresponsentiam, poufaly mi ad pene-tralia w. m., m. m. pana, toruje recurs. Zalecając encomiastico praedicamento w liście swoim do mnie niedawno pisanym, stateczną w. m. m. pana senatorską ku majestatowi swemu wiemość i życzliwość, jako prawdziwego boni Rplitej publici zelanta. Czekam tedy audissime na prętkie, a daj Boże, pomyślnie z gazet tamtejszych od w. m., m. m. p[an]a, awizy, a sam przez kuriera mego curro in charitativum emeritae w. m., m. m. p[an]a, personae amplexum, gdzie in atrys w. m., m. m. pana, gdy amico sistor calamo, zapisuje się oraz onym, żem jest w. m., m. m. pana, uprzejmie życzliwy brat i sługa uniżony Jan Mazepa, hetman i kawaler jego carskiego wieliczeństwa Wojska Zapor[ozkiego]».

Переклад:

«З табору під Чудновим року 1704 серпня 26/15.

Ясновельможний мосьт пане каліський воєвода, мені вельми мосьт пане і приятелю.

Справи виглядають так: коли вже його кор. мосьт з-під Сокаля по-королівськи рушивши, йшов і прямував до Литви, згоджуюся з в. м., м. м. паном, за посередництвом листа висловлюю свою чітку думку й дуже прошу про довірчу інформацію, чи та піхота, котру я, виконуючи слова і рішення його кор. мості, послав певну кількість людей до львівського гарнізону потрібну для погамування та відбиття ворожої жорстокості. Якщо ж того там менш вимагала б законна й нагальна потреба, тоді, щоб допомога десь випадково від дикого ворога даремно не загинула, зволь її в. м., м. м. пан, повернути безпечним шляхом до pana переяславського полковника, посланою мною на допомогу з 20 тисячами кінноти його кор. мості. Також дуже в. м., м. м. pana, прошу про надіслання відомості, який тепер стан речей після відходу його кор. мості з-під Сокаля і яке актуальне становище в Речі Посполитій, також до якої цілі і якого кінця вони прямують. Що завдяки особливій ласці в. м., м. м. pana, вдячно отримаю, принаймні не сумніваюсь, оскільки мене у цьому не тільки давня довіра в. м., м. м. pana, безпомилково зміцнює непомилними сподіваннями, але й самого його кор. мості взаємна кореспонденція з в. м., м. м. паном, а ця довірча кореспонденція, прокладає мені шлях до повернення до покоїв в. м., м. м. pana. Віддаючи належне хвалебним твердженням у своїм листі, недавно до мене написаним, бачу statecznu в. м. m. pana senatorsку до свого maestatu вірність і зичливість, як справжнього ревнителя добра Речі Посполитій. Тоді чекаю уважно на швидкі і, дай Боже, добрі з тамтешніх газет авізи від в. м., м. m. pana, а сам я через мого кур'єра прагну ласкаво обійняти заслужену персону в. м., m. m. pana в покоях в. м., m. m. pana. Відкладаючи дружнє перо, пишуся данім конфідентом, що я є в. м., m. m. pana, люб'язно зичливий брат і понижений слуга Іван Мазепа, гетьман і кавалер його царської пресвітлої величності Війська Запорозького».

Траттнер Марина – магістр європейського ділового права, журналіст, перекладач, автор блогу «Наша історія МТ» (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

Trattner Marina – Master of European Business Law, journalist, translator, blogger «Наша історія МТ». (Björkstigen 3, 24732 Södra Sandby, Sverige).

E-mail: marina.trattner1@gmail.com

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii A. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Заєць Орест Андрійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ (вул. Трохосвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

Zayecz` Orest A. – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytelska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: orest80@yahoo.com

Дата подання: 10 серпня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 серпня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Траттнер, М., Мицик, Ю., Заєць, О. Три листи гетьмана Івана Мазепи зі шведських архівів. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 63–66. DOI: 10.5281/zenodo.5733962.

Цитування за стандартом APA

Trattner, M., Mytsyk, Yu., Zayecz, O. Try lysty hetmana Ivana Mazepy zi shvedskykh arkhiviv [Three letters of Hetman Ivan Mazepa from the Swedish archives]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 63–66. DOI: 10.5281/zenodo.5733962.



УДК[94:323.281](477.51)«1919/1920»

Ірина Еткіна



ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ГУБЕРНСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІЙНИЙ ТРИБУНАЛ: «СПРАВА ЛЯХОВИЧІВ»

DOI: 10.5281/zenodo.5732949

© І. Еткіна, 2021. CC BY 4.0

*Метою статті є оприлюднення та аналіз окремої унікальної справи Чернігівського губернского революційного трибуналу, яка проливає світло на процесуальний бік судової установи Чернігівської губернії у 1919–1920 рр., демонструє стратегію виживання пересічних громадян різних соціальних груп та національностей, їх взаємодію в «нештатній» ситуації – громадянській війні російських червоних та білих на території нашого краю. Для цієї розвідки використаний **методологічний підхід** «мікроісторії», а також «історії знизу», який дозволяє розглянути такий феномен, як революційний трибунал, не з точки зору закладених більшовицькими ідеологами програмових документів, а з позиції їх використання в місті Чернігові на долі конкретної групи людей. **Наукова новизна** розвідки полягає в тому, що тема Чернігівського губернского революційного трибуналу системно не досліджена, дуже інформативна з цього погляду «справа Ляховичів» також уперше вводиться до наукового обігу. **Висновки:** «справа Ляховичів» кінця 1919 – першої половини 1920 рр. стала показовою справою губернского революційного трибуналу, який перехопив її у конкуруючої організації – губернской надзвичайної комісії (ЧК). За цією справою більшовицьке правосуддя засудило до розстрілу групу з п'яти осіб на чолі з подружжям Ляховичів, звинувативши останніх у шпигунстві на користь денікінців. Виходячи з матеріалів справи, доказів у цій справі бракувало, звинувачення базувалося на єдиному показі більшовика Науменка, яке спростовували покази кількох свідків. Проте Чернігівський ревтрибунал, не зважаючи на наявність змагальності сторін, не брав до уваги доказів адвоката та свідків з боку адвоката. Ця справа доводить, що більшовицьке правосуддя трибунального періоду за відсутності правової бази (законів та підзаконних актів) базувалося на класовому підході. Коли в коліщата судової установи потрапляли відверті класові опоненти (колишні фабриканти, поміщики, офіцери, члени їх сімей), вона з виховною для всього суспільства метою здійснювала вищу міру покарання – розстріл, застосовуючи його в цьому випадку навіть до жінок.*

Ключові слова: губернский революційний трибунал, більшовики, судова справа, звинувачення, розстріл.

Судова система – одна з найбільших проблем нашого суспільства впродовж 30-ти років незалежності країни, оскільки впродовж цього часу вона так і не набула демократичного змісту. Навіть більше, популістські гасла політиків нарешті «посадити» когось зі своїх політичних опонентів привертають електорат. Отже, українське суспільство, на жаль, не усвідомило того, що підміна більшовиками поняття закону на «революційну доцільність» привела до трагічних наслідків.

Тема Чернігівського губернского революційного трибуналу системно не досліджена, хоча його вирок широко використовували для підготовки історичного проекту «Рєабілітовані історією». Окремі вирокі революційних трибуналів використовували В. Розстальний¹, С. Сергєєва², О. Лейберов³ у межах теми «червоного терору» – більшовицьких репресій. Процесуальний бік діяльності революційного трибуналу, його склад, взаємодія з

¹ Розстальний В. Закривавлене Придесення 1918–1919 рр. *Сівєрянський літопис*. 1995. № 2. С. 9–16.

² Сергєєва С. Чернігівщина у 1919 році. *Скарбниця української культури*: 36. наук. праць. Чернігів, 2006. Вип. 7. С. 3–19.

³ Лейберов О. Більшовицький режим на Чернігівщині у 1919 р. – соціально-економічні та політичні складові становлення нової влади. *Скарбниця української культури*: 36. наук. праць. Чернігів, 2011. Вип. 13. С. 176.

іншими судовими та каральними органами більшовицької влади на час її становлення в Україні на сьогодні не вивчені, авторка цієї статті оприлюднила лише перші студії в цьому напрямі⁴.

У перших студіях на тему Чернігівського революційного губернського трибуналу вже зроблений акцент на відсутності законодавчої бази, на основі якої повинні були працювати ці органи судової влади. Замість верховенства права більшовики впровадили так звану «революційну доцільність», тобто довільне трактування розпливчато сформульованих норм, а також об'єднання в єдиному органі функцій попереднього слідства та судового процесу. Для збереження форми змагальності сторін створювалися колегії обвинувачів і колегії правозахисників. До компетенції трибуналів відносили справи про «контрреволюційні злочини», державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію тощо. У 1920 р. компетенцію трибуналів було розширено, вони отримали право засуджувати до розстрілу. Рішення судової установи залежали не від порушення якихось законів чи норм (радянська влада ще не встигла їх кодифікувати), а від мінливого настрою, переконань членів трибуналу та вдачі засудженого. Сам склад революційного трибуналу впродовж 1919 р. був плинний, до того ж його членам явно бракувало фаховості (відсутність вищої, а подекуди і будь-якої освіти). Один з найважливіших критеріїв вироку – соціальний стан і навіть культурний рівень підозрюваного: чим вони були вищі, тим гірші його справи⁵.

Також у попередніх статтях розглянуто першу та показову справу Чернігівського губернського революційного трибуналу, за якою було засуджено до страти Ісаака Аврамова Шварца, приватного повіреного, мешканця м. Чернігова, який у 1918 р. під час Гетьманату П. Скоропадського допомагав поміщикам навколишніх сіл повернути награване селянами майно, застосовуючи при цьому німецькі загони задля остраху, але не вбивши жодної людини. Вирок був негайно виконаний⁶. Смертні вирoki були не надто розповсюдженим явищем для цієї установи, оскільки багатьох засуджених до вищої міри покарання намагалися врятувати правозахисники за допомогою передачі справи до Вищого касаційного суду в Харкові. Звідти найчастіше приходили розпорядження переглянути справу іншим складом трибуналу або пом'якшити вирок.

Справа Чернігівського губернського трибуналу, яку ми умовно назвали «справою Ляховичів», була розпочата в грудні 1919 р., коли в Чернігів після нетривалого панування Добровольчої армії генерала А. Денікіна, повернулися більшовики. У цій справі проходила група осіб, які на той момент мешкали у м. Чернігові: Ляхович Михайло Йосипович 1873 р. н., його дружина Ляхович Ядвіга Людвігівна 1890 р. н., її сестра Попова Маріана Людвігівна, на той час мала 29 років (можемо припустити, що сестри-литовки були одного року народження), Бородєюк Марія Яківна 1883 р. н., Зелінська (мовою російського діловодства – Зелінская) Поліна Вікентіївна, 1857 р. н. У справі наявне фото однієї з жінок, на жаль, без підпису, припускаємо, що це Ядвіга Ляхович – центральна фігура звинувачення (фото 1).

Справу розпочали на підставі доповідної до Чернігівської ЧК (Надзвичайної комісії). Варто зазначити, що функції ревтрибуналу та ЧК чітко не були розмежовані, і в Чернігові відносини між двома установами були дуже напруженими, про що буде мова у наступних розвідках.

Доповідну написав більшовик Науменко, який назвав себе уповноваженим реввоєнрадою повстанських радянських військ Лівобережжя України. Його залишила радянська влада у вересні 1919 р. в підпіллі в м. Чернігові. Він познайомився з родиною Ляховичів, яка мешкала за адресою: вул. Старокиївська 38. Науменко окреслив соціальний стан родини. Михайло Ляхович – почесний спадковий дворянин, власник мануфактурної фабрики в Петрограді. Маріана Попова – дружина крупного мінського поміщика, присяжного повіреного, власника маєтку Прип'ять, вони втекли з Мінська (узяли литовські документи) до Гомеля (можемо припустити, що це сталося у 1918 р., коли Гомель входив до складу Української Держави гетьмана П. Скоропадського), чоловік там залишився агентом на залізниці, потім повернувся у Мінськ. Маріана Попова поїхала до сестри в Чернігів. Науменко зазначає: щоб втертися в довіру, він видав себе за сина розстріляного більшовиками поміщика, готового підтримати антирадянське повстання. Обидві сестри, відгукнувшись на його становище гнобленого (у тексті – «гонімого»), підшукали йому надійне при-

⁴ Еткіна І. Євреї-судді та жертви Чернігівського губернського революційного трибуналу 1919–1921 рр. *Judaica Ukrainica*. 2017. В. 6. Р. 20–34; Еткіна І. Чернігівський губернський революційний трибунал у 1919–1921 рр.: до постановки питання. *Скарбниця української культури*: 36. наук. праць. Чернігів, 2017. Вип. 18. С. 196–203; Еткіна І. Євреї по обидва боки судових процесів Чернігівського губернського революційного трибуналу (1919–1921 роки). *Євреї України: Революція й післяреволюційна модернізація. Політика. Культура. Суспільство*: 36. ст. / За ред. С. Гіріка. Київ: Laurus, 2018. С. 83–92.

⁵ Еткіна І. Євреї по обидва боки судових процесів... С. 83–92.

⁶ Еткіна І. Євреї-судді та жертви... Р. 20–34.

станице на квартирі колишнього бухгалтера земельного банку (будинок Крихта). У своєму доносі Науменко підкреслює, що жінки інформували його про становище на фронті, висміювали і критикували дії та розпорядження радянської влади і «розпускали низький підлий наклеп на радянську владу, заради її швидкого падіння». Науменко після ряду випробувань став «своєю людиною» для Ляховичів (або контрреволюціонером з його погляду). Жінки відкрили, що знають місцеве підпілля денікінців, яке має зв'язок з подібними організаціями в інших містах. У якійсь пекарні і сараї на горіщі перебувають 10 офіцерів. За декілька днів до приходу денікінців вони повідомили, що в Чернігів має приїхати керівник радянських повстанців і реввоенради товариш Колосов (указали, в якому він буде одязі, скільки матиме валіз, на якому пароплаві прибуде). Колосов з'явився через два дні, Науменко зустрів його і передав йому «все». Той змушений був покинути місто, втікаючи до Гомеля, оскільки за ним стежили⁷.

Доповідна продовжується описом поведінки жінок після вступу денікінців у місто. У перший же день Науменко з сестрами Ядвігою та Маріаною, а також з Поліною Зелінською йшли вітати появу влади. По дорозі сестри зупиняли денікінських солдат, указували їм єврейські квартири, які підлягали терміновому пограбуванню. Офіцерів засипали квітами. Трохи не щодня ходили або до комендатури, або до штабу, звідки «дикі і п'яні відправлялися денікінці на пограбування і вбивства». Він свідчив, що сестри були присутні при пограбуванні будинку Рабіновича на вулиці Старокиївській. Науменко згадав випадок, коли він із сестрами йшов на Вал і побачив, як денікінський караул веде більшовика Вдовенка. Повертаючись додому, дізналися, що Вдовенка вже повісили. Жінки, за словами Науменка, шкодували, що пропустили страту, а Ядвіга Ляхович підійшла до шибениці і розгойдувала труп в усі боки.

Далі Науменко, не очікуючи мобілізації, записався до війська генерала А. Денікіна, там переходив з одного полку до іншого, буцімто очікуючи своїх документів на підтвердження дворянства. Тимчасово він був призначений ад'ютантом коменданта м. Чернігова. Коли вже до міста наближалися радянські війська, Ядвіга Ляхович запропонувала йому піти у контррозвідку до Соколовського. Науменко доповідав, що йому запропонували стати «своєю людиною» серед червоних, щоб помститися за батька і допомогти відродити Росію, і він погодився. Йому виписали мандат у формі трикутника з написом «ПЕВЕНЕР» («подполье единой и неделимой России»). Далі Науменко розповідав, що Чернігівський Центр зв'язок об'єднала навколо себе Зелінська Поліна Вікентіївна, якій видали 14 тис. рублів, а членами підпілля були Ляховичі, що тримали явочну квартиру⁸.

Невдовзі місто зайняли більшовики. Але жінки, відповідно до доповідної Науменка, продовжували підтримувати конспіративні зв'язки з денікінським підпіллям. Науменко хотів випитати про нього, але Ядвіга віднікувалася, пояснюючи необхідністю конспірації. Вона ж повідомила, що ЧК розстріляли Гордієвського, а він був членом «кореші». Ядвіга Ляхович знала, що Науменко пішов на службу до більшовиків, але була впевнена, що він це робить заради майбутньої допомоги білим. Науменко розмірковує у своєму довгому документі, що Маріана Попова наче б то була осторонь денікінського підпілля, але потім згадує інцидент із сімейною сваркою, після якої всі розмовляли наодинці. З цього випадку він виводить висновок, що і Попова теж була причетна до денікінської організації № 2 (більше про цю організацію немає ні слова). Причетність Марії Бородеюк зумовлювалася тим, що одного разу вона прийшла до Ядвіги Ляхович і сказала, щоб до неї нікого не присилали, бо вона боїться і за нею стежать. При цьому Науменко підкреслював, що вона була дружиною полковника.

Цей документ – основа обвинувачення групи осіб у контррозвідувальних діях та шпигуванні на користь денікінців. У спільній заяві на ім'я Абрамова – голови карального підвідділу губернського революційного трибуналу, Ядвіга Ляхович, Маріана Попова, Поліна Зелінська пояснювали донос Науменка тим, що він харчувався у них, а потім в обідах йому було відмовлено, і його відносини з родиною Ляховичів змінилися. Жінки вказували на особливості емоційного стану Науменка, який в одній сорочці вискакував на мороз, щоб застудитися і померти. В заяві згадано про порятунок життя і майна родини Беніних (з 8 осіб) – євреїв, які переховувалися у них під час перебування денікінців у місті. Звинувачені наполягали, що самі трохи не постраждали від денікінців, просили розібратися, щоб не стати жертвами глибокого непорозуміння. Жінки просили революційний трибунал допитати велику кількість свідків, які могли заперечити все, про що написав Науменко⁹.

Звинувачених захищав у революційному трибуналі правозахисник Іван Миколайович Антоненко, якому вдалося врятувати вже не одне життя шляхом передання справ

⁷ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 133–133 зв.

⁸ Там само. Арк. 134–134 зв.

⁹ Там само. Арк. 12–13.

до Вищого касаційного суду у Харкові. Цікаво, що термін «правозаступник» регулярно використовувався у російськомовному діловодстві революційного трибуналу. Адвокат сформулював основні тези захисту, які спростовували заяву Науменка. По-перше, ніяких квітів не було. Лише через 3 тижні після приходу денікінців Науменко, жартуючи, запропонував їх узяти. Бабуся Зелінська нарвала в саду замерзлі жоржини і ромашки, та врешті і їх викинули. По-друге, труп ніхто не гойдав, на що є свідки. Далі Науменко знав, що у П. Зелінської є 13 тис. радянських рублів від продажу годинника, повернутого боргу та торгівлі солодощами. Науменко ніколи не вступав до військової служби. Кімнату в Бородеюк займав Ціпін, отже, вона не могла бути явочною. І найважливіше: Науменко ексцентрична, неврівноважена натура, вірити доносу якої не можна. Він у присутності Люби Лемашової та інших плакав, хотів на фронт, щоб перша куля вбила його. Правозаступник пропонував запросити 13 свідків¹⁰. Далеко не всі свідки з'явилися на допит, зокрема не з'явилася і Л. Лемашова.

Проте у справі знаходимо і позицію свідків. Допити їх проводив та протоколював слідчий Беляєв. До революційного трибуналу надійшла заява Фані Львівни Кричевської, яка була знайомою з Ядвігою та Михайлом Ляховичами 4 роки. У період денікінської влади вона переховувалася у них із своєю родиною. Ляховичі знали, що сини Кричевської були комуністами і працювали в Чернігівській губернській ЧК. Проте вони не видали їх, ділилися останнім шматком хліба. Вже це, наполягала авторка заяви, свідчило про те, що вони не могли бути контрреволюціонерами. Ф. Кричевська свідчила, що родина Ляховичів сама голодувала і змушена була продавати «останні пожитки за хліб». Свідок залишила свою адресу: вул. Сіверянська 75. У її заяві присутні відкриті прохання до більшовицької судової установи: «не припустимо, щоб ці люди постраждали», «у сподіваннях, що на ці слова звернуть увагу»¹¹.

Покази слідчому давав Бенін Шмай Іцков. Він разом із родиною жив у цьому ж дворі. Свідок розказав, що Ляховичі врятували його двічі, коли чеченці (в складі денікінської армії) збиралися їх бити. Про Науменка свідок знав мало, але при ньому на військову службу той не ставав¹².

Також показання слідству давала Ольга Кривицька, яка жила в одному домі з Ляховичами. Вона розказала, що до приходу денікінців у Ляховичів обідали червоні офіцери. Обіди готувала Маріана Попова, Ляховичі їй у цьому допомагали. Це був вимушений заробіток, оскільки всі були без засобів для існування. Але свідок не бачила, щоб у них харчувалися денікінці. Про гроші П.В. Зелінської знала, що їй щось залишилося по смерті чоловіка – полковника царської армії, який загинув у 1915 р. Крім того, вона отримувала допомогу при «старому режимі» від відділу соціального забезпечення¹³.

Крихта Леонтій Тимофійович, власник будинку, де квартирували Ляховичі та Зелінська, у своїх показах зазначав, що Зелінська була жінкою підприємливою, цілими днями моталася по місту, торгуючи папіросами, старими речами, за якусь непогану суму продавала годинник покійного чоловіка, також торгувала яблуками та грушами. Вона давала в борг Маріані Поповій, яка незадовго до арешту повернула їй борг у розмірі 4 тис. рублів, і скаржилася Крихті на Ляховичів, які не мали чим заплатити борг¹⁴.

Слідчий взяв покази у мешканки Чернігова Лапутько Ксенії Іванівни, яка була свідком страти денікінцями більшовика Вдовенка. Остання бачила, як більшовика повісили на поперечці між телеграфними стовпами на розі вулиць Богоявленської та Шосейної (Красна площа), також запам'ятала компанію з Ядвіги Ляхович, Маріани Попової, Поліни Зелінської та молодого чоловіка з ними (Науменка), але вони стояли в 6–7 кроках від трупа, ближче не підходили і руками не чіпали¹⁵.

Натомість був свідок, який підтверджував всі слова Науменка – Борис Давидович Борисов-Вінер, секретар Чернігівської губернської ЧК, віком 28 років. Впевненість його обґрунтовувалася тим, що ці ж самі свідчення він чув від Науменка раніше у присутності тодішнього голови ЧК Вольського. Науменко повідомляв про чернігівські та київські явочні квартири денікінської контррозвідки та їхні паролі на зразок «Чи здорова мама?». Чекіст аргументує свою впевненість у правоті Науменка тим, що останній «розумний партійний діяч, який не переслідував жодних кар'єристських цілей, а працював в ім'я революційного сумління»¹⁶.

¹⁰ Там само. Арк. 28–29.

¹¹ Там само. Арк. 26–27.

¹² Там само. Арк. 56–57.

¹³ Там само. Арк. 58 зв.–59.

¹⁴ Там само. Арк. 59, 59 зв., 60.

¹⁵ Там само. Арк. 82–82 зв.

¹⁶ Там само. Арк. 57–58.

Тобто цей свідок про групу контррозвідників знав тільки зі слів самого Науменка. Але більшовицька неписана етика ґрунтувалася на тому, що свої говорять істину, а класові вороги брешуть. Про діяльність, цілі та сумління чекістів у Чернігові в 1919 р. наукова спільнота багато цікавого дізналася зі спогадів тюремного інспектора Д. Країнського¹⁷, який дуже відверто описав усі жахи їхньої влади в місті.

Крім подібних свідчень, обвинувачення використало психологічні спостереження своїх інформаторів. Агентурна записка інформатора № 1 як документ більшовицького правосуддя вартій того, щоб його оприлюднювати в оригіналі. Документ датується 15 грудня 1919 р. Інформатор повідомляє, що ним вчора був проведений арешт громадянки Попової, яка при цьому страшенно хвилювалася, двічі схопила його за руки і говорила: «товаришу, відпустіть мене». На основі цього інформатор вважає, що вона дійсно належала до денікінської контррозвідки (фото 2).

І нарешті вирок (мовою оригіналу – «заключение») слідчого юридичного відділу губернської ЧК, датований 6 січня 1920 р.: «У листопаді 1919 р. виявлена в м. Чернігові контрреволюційна організація, що займалася шпionaжем на користь білих, стежили за комуністами, що приїжджали у місто, змушуючи їх покидати Чернігів, розповсюджували нісенітницю про становище фронту. Члени організації брали участь у паскудстві, яке чинили денікінці, при відступі денікінців пішли в підпілля, намагаючись продовжити свою діяльність за директивами денікінців. Намагались зв'язатися з подібними організаціями в інших містах, але не встигли через провал.

Організація суто конспіративна, кожен член знав не більше 2–3 членів, як завжди буває з подібними організаціями. При обшуку нічого, крім шифрованого листа, датованого літом 1919 р., та декількох дрібних доказів не знайдено. Члени організації трималися на допитах дуже обережно, але суперечили один одному на кожному кроці, навіть у дрібницях.

Ядвіга Ляхович – центральна фігура організації, дружина фабриканта. Займалася вербуванням людей для контррозвідки, наприклад одного товариша, що увійшов до організації та втерся в довіру, водила в контррозвідку для отримання директив. При входженні денікінців осипала їх квітами, глумилася над трупом повішеного товариша Вдовенка, сміючись його в різні боки. Її квартира опорний пункт організації.

Ляхович Мизайло – колишній власник тюлевої фабрики в Петрограді. До приходу денікінців вступив до Державної охорони (денікінської охоранки) писарем. Як інформатор він не поступав, бажаючи очевидно зберегти себе для майбутньої підпільної роботи. При поверненні радянської влади став на радянську службу, намагаючись використати її для своїх контрреволюційних цілей.

Маріана Попова – дружина великого поміщика, людини з темним минулим. Вона давала домашні обіди, це відомий спосіб маскуванню підпільної роботи. До цих обідів допущені тільки обрані, яких вербують для контррозвідки. При поверненні радянської влади бере пропуск до Гомеля, заявляючи, що їде до свого чоловіка, але він за свідченнями ЧК вже у Харкові, а при денікінцях очікували його приїзду в Чернігів. Також зустрічала денікінців з квітами.

Зелінська Поліна – дружина полковника. Брала активну участь в контрреволюційній організації. Зустрічала денікінців з квітами. При відступі денікінців вона була залишена для зв'язку між членами організації і для цієї мети денікінський контррозвідувальний відділ відпустив їй 14000 руб.

Бородєюк Марія – дружина колезького секретаря. Служила в міліції. При відході денікінців вона була залишена для підпільної роботи, її квартира була визнана явочною, вона настільки пильно охороняла інтереси організації, що відразу помітила легке стеження, встановлене Особливим відділом за її квартирою і негайно доповіла про це членам організації.

Приймаючи до уваги вищевикладене, вважаю, що Ляхович Ядвігу, Ляхович Михайла, Попову Маріану, Зелінську Поліну і Бородєюк Марію як членів організації, що ставила за мету скинення Радянської влади і шпигування на користь її ворогів, необхідно піддати вищій мірі покарання (розстріляти).

Слідчий (підпис)

Завідуючий юридичним відділом (підпис)».¹⁸

Цей документ засвідчує, що спочатку справа розглядалася губернською надзвичайною комісією (ЧК). Вкрай важливо підкреслити, що висновок слідчого ЧК є копією обвинувального акту, який передавав справу на розгляд Чернігівського губернського револю-

¹⁷ Краинский Д.В. Записки тюремного инспектора / Отв. ред. О.А. Платонов. Москва: Институт русской цивилизации, 2016. 896 с.

¹⁸ ДАЧО. Ф. Р-4609. Оп. 1. Спр. 507. Арк. 176–177.

ційного трибуналу¹⁹. Відмінність полягає лише в тому, що перший документ закінчується приписом «розстріляти», а другий, датований лютим 1920 р., з тими ж самими формулюваннями вирішує віддати справу на розгляд губревтрибуналу.

Поки тривало слідство губревтрибуналу, Михайло Йосипович Ляхович помер у тюрмі від паралічу серця. Зелінська Поліна померла від сипного тифу 8 березня 1920 р.²⁰ Оскільки Попова Маріана теж була хворою на сипний тиф, губтрибунал вирішив помістити її у «заразне» (інфекційне) відділення госпіталю²¹.

Урешті кількомісячне слідство губревтрибуналу, де був присутній неформальний правозаступник (адвокат), виступали свідки, спростовуючи всі покази Науменка, який звинуватив родину Ляховичів та їх оточення у шпигунстві, закінчився 11 травня 1920 р. засудженням до розстрілу Попової Маріани та Ляхович Ядвіги. Вирок був виконаний 15 травня 1920 р. Долю Марії Бородіюк за цією справою відстежити не вдалося.



Фото 1²²

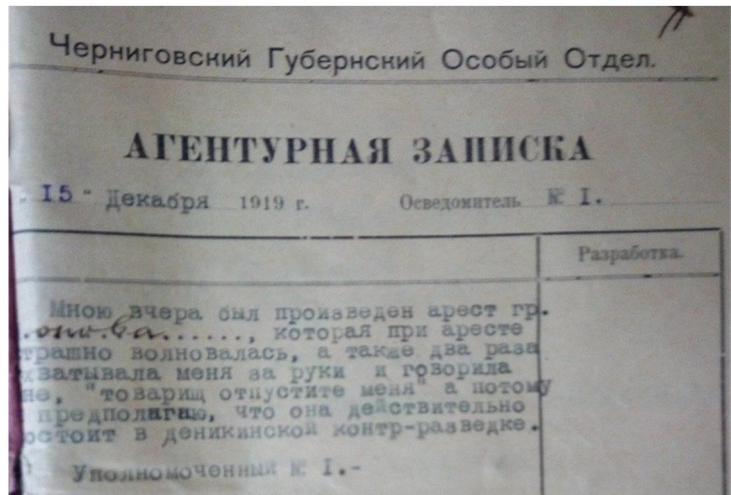


Фото 2²³

Отож «справа Ляховичів» є вкрай важливим джерелом, яке характеризує судову систему більшовиків на момент їх приходу та утвердження при владі в Україні. Справа збереглася повністю, і це дає змогу побачити весь судовий процес від початку до вироку, що траплялося нечасто у лихоманці військового часу та неохайності провінційного більшовицького діловодства. Тому ця справа дозволяє розглянути процесуальний бік судової системи більшовиків часів трибунального періоду.

На підставі цієї справи можемо говорити про нерозмежованість функцій губернської комісії (ЧК) у боротьбі з контрреволюцією та саботажом з одного боку та губревтрибуналу – з іншого. Справу розпочала ЧК, у якій все було просто і чітко, слідчі дії проти класових ворогів швидко закінчувалися розстрілами. Але конкуруючий з ними губревтрибунал перехопив справу про шпигунство, намагався похизуватися законністю при відсутності законодавчої бази, відводив на справу певний час, залучав справжніх адвокатів (Антоненко працював у юридичній сфері ще до революції), допитував свідків. Але все це не допомогло підозрюваним, і губревтрибунал через декілька місяців роботи підтвердив вирок ЧК – розстріл. Причина цього криється у класовому походженні підозрюваних – фабрикант із дружиною, дружина поміщика, дружина полковника царської армії. Понад те, звинувачення на них у справі шпигунства на користь денікінців написав «свій», більшовик, наблизений до ЧК. При такому розкладі судова установа більшовиків зімітувала роботу, змагальність сторін, оскільки справа стала показовою, але вирок був запрограмований самою класовою ідеологією більшовизму.

Неупереджений дослідник може стверджувати, що денікінськими шпигунами сестри Ляхович та їх приятельки не були. Для цього достатньо прочитати штучність формулювань звинувачення, де на першому місці виступає виключно класовий підхід, а всі докази або відсутні, або «притягнені за вуха». Відсутність доказів приховано фразами про над-

¹⁹ Там само. Арк. 14, 14 зв.

²⁰ Там само. Арк. 104.

²¹ Там само. Арк. 107.

²² Там само. Арк. 1.

²³ Там само. Арк. 111.

звичайну законспірованість організації та обережність і пильність досвідчених шпигунок-жінок, чий старанно зашифрований лист чекістам розшифрувати так і не вдалося. Причетність більшості звинувачених до радянських органів влади дивовижним чином теж ставлять їм за провинку.

Але можна погодитися з більшовицьким правосуддям у тому, що ця компанія звинувачених ненавиділа радянську владу й раділа приходу Добровольчої армії, незалежно від того, вдалося їм подарувати квіти чи ні. Всі верстви суспільства з «колишніх» за визначенням повинні були підтримувати білих. Тут логіка більшовиків беззаперечна. Вивчаючи архівні матеріали та джерела особового походження про методи встановлення більшовицької влади в Україні, зокрема в Чернігові, розуміємо, що в ненависті до більшовиків у 1919–1920 рр. можна було звинуватити значну частину суспільства, яка залишилася без засобів до існування. Ця справа нам демонструє, як представники вищих верств суспільства намагалися вижити, пристосуватися до нових умов життя. Ляховичам та їх жіноцтву це не вдалося, незважаючи на працелюбність, підприємливість, гнучкість поведінки та конформізм до будь-якої влади.

References

- Etkina, I. (2017). Chernihivskiyi hubernskiyi revoliutsiyniy trybunalu 1919–1921 rr.: do postanovky pytannya [Chernihiv Provincial Revolutionary Tribunal in 1919–1921: to the question]. *Skarbnytsia ukrain-skoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*. Chernihiv, Ukraine.
- Etkina, I. (2017). Yevrei-suddi ta zhertry Chernihivskoho hubernskoho revoliutsiinoho trybunalu 1919–1921 rr. [Jewish judges and victims of the Chernihiv Provincial Revolutionary Tribunal of 1919–1921]. Kyiv, Ukraine.
- Etkina, I. (2018). Yevrei po obydvya boky sudovykh protsesiv Chernihivskoho hubernskoho revoliutsiinoho trybunalu (1919–1921 r.) [Jews on both sides of the trials of the Chernihiv Provincial Revolutionary Tribunal (1919–1921)]. Kyiv, Ukraine.
- Leiberov, O. (2011). Bilshovytskyi rezhym na Chernihivshchyni u 1919 r. – sotsialno-ekonomichni ta politychni skladovi stanovlennia novoi vlady [The Bolshevik regime in Chernihiv region in 1919 – socio-economic and political components of the formation of the new government]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*. Chernihiv, Ukraine.
- Rozstalnyi, V. (1995). Zakryvavlene Prydesennia 1918–1919 rr. [Bloody Prydesennia in 1918–1919]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*. Chernihiv, Ukraine.
- Serhieieva, S. (2006). Chernihivshchyna u 1919 rotsi [Chernihiv region in 1919]. *Skarbnytsia ukrain-skoi kultury – Treasury of Ukrainian culture*. Chernihiv, Ukraine.

Еткіна Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Etkina Iryna I. – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Taras Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetman Polubotko St., Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: etkina@ukr.net.

CHERNIGIV PROVINCIAL REVOLUTIONARY TRIBUNAL: «THE CASE OF LYAKHOVYCH»

The aim of the article is to publish and analyze a unique case of the Chernihiv Provincial Revolutionary Tribunal, which examines the procedural side of the of the Chernihiv province judicial institution in 1919–1920, demonstrates the survival strategy of ordinary citizens of different social groups and nationalities, their interaction during the Civil War of Russian Reds and Whites on the territory of our region. **The methodological approach** of «microhistory» as well as «history from below» is used for this investigation, which allows to consider such phenomenon as a revolutionary tribunal not from the point of view of Bolshevik program documents, but from the point of view of their usage in Chernihiv. **The scientific novelty** of research lies in the fact that the topic of the Chernihiv Provincial Revolutionary Tribunal has not been systematically studied. Moreover, very informative from this point of view, the «Lyakhovych case», is also introduced into scientific circulation for the first time. **Conclusions.** The «Lyakhovych case» of the end of 1919 – the first half of 1920 became an illustrative case of the provincial revolutionary tribunal, which intercepted it from a competing organization – the provincial emergency commission (CHK). In this case, the Bolshevik judiciary sentenced to death a group of five people led by the Lyakhovychs, accusing them of espionage in favor of the Denikinists. Based on the case file, there was a lack of evidence in this case, the accusation was based on a single testimony of the Bolshevik Naumenko, which was refuted by the testimony of several witnesses. However, the Chernihiv Revolutionary Tribunal did not take into account the evidence of the lawyer and witnesses from the lawyer. This case proves that the Bolshevik justice of the tribunal period in the absence of laws was based on a class approach. When outspoken class opponents (former manufacturers, landowners, officers, and members of their families) entered the judiciary, it used executions, even against women, for educational purposes.

Keywords: provincial revolutionary tribunal, Bolsheviks, court case, charges, execution.

Дата подання: 10 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 23 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Еткіна, І. Чернігівський губернський революційний трибунал: «справа Ляховичів». *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 67–74. DOI: 10.5281/zenodo.5732949.

Цитування за стандартом APA

Etkina, I. (2021). Chernihivskiy hubernskiy revoliutsiyniy trybunal: «sprava Liakhovychiv» [Chernihiv Provincial Revolutionary Tribunal: «the Case of Lyakhovych»]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 67–74. DOI: 10.5281/zenodo.5732949.



Тетяна Сопронюк

СВЯТО 8 БЕРЕЗНЯ В РОКИ ГОЛОДОМОРУ (НА МАТЕРІАЛАХ РАЙОННОЇ ПРЕСИ ЧЕРНІГІВЩИНИ)

DOI: 10.5281/zenodo.5732907

© Т. Сопронюк, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – встановити особливості репрезентації Міжнародного жіночого дня в регіональній комуністичній пресі (на прикладі Чернігівщини) протягом 1932–1933 рр., а також виявити елементи повсякденного жіночого досвіду, що випливають із згаданих публікацій. Дослідження базується на **методологічних** принципах жіночої історії, які полягають у вивченні повсякденного жіночого досвіду. Специфіка проаналізованого в статті хронологічного періоду – це екстремальні умови Голодомору, що вплинули на всі аспекти людського життя. **Новизна дослідження** полягає у тому, що вперше місцева преса Чернігівщини була проаналізована крізь призму пропаганди для жінок. Також опубліковані в газетах матеріали були верифіковані на підґрунті фактичних статистичних даних. **Висновки.** На початку 1930-х рр. свято 8 березня було потужним пропагандистським приводом, що відбилось і на матеріалах місцевої преси. Комуністична ідеологія декларувала рівність чоловіків та жінок, однак у специфічний спосіб – через активне використання жіночої праці. Режим потребував «жіночих рук» для проведення масових кампаній і викачування всіх можливих ресурсів (трудових, фінансових тощо). Потреба ідеологічної роботи серед жінок, яку активно обговорювали у публікаціях до 8 березня, також була зумовлена необхідністю якомога ширшого залучення жінок до праці в колгоспах. Із проаналізованих публікацій постає узагальнений образ жінки-трудівниці – доярки, колгоспниці, вишивальниці, працівниці ясел, рідше – трактористки і бригадирки, зовсім нечасто – сільської голови чи голови колгоспу (останніх, як показує статистика, було дуже мало, але у святкових публікаціях всіляко наголошували їхню роль у «соціалістичному будівництві»). Варто додати, що статті, присвячені жіночому дню, часто побудовані на антагонізмах «колись/тепер», «тут/там», що мали б демонструвати переваги соціалізму. Натомість і графічні, і текстові матеріали підтверджують той факт, що жінка в УСРР зазнавала дискримінації й експлуатації.

Ключові слова: 8 березня, Голодомор, місцева преса, жіноча історія, пропаганда.

Останніми роками дискусії довкола святкування «8 березня» стають усе більш активними. Одні вважають цей день способом заявити про гендерну нерівність і потребу повернення уваги до прав жінок, інші називають атавізмом комуністичного минулого, від якого слід рішуче позбавлятися. «Свято весни і жіночності», як воно часто фігурує у масовій свідомості українців, не завжди асоціювалося з квітами та подарунками. А втім, для більшовицького режиму Міжнародний жіночий день повсякчас був потужним пропагандистським приводом, внутрішній ідеологічний зміст якого час від часу змінювався. Особливо цинічними такі «святкування» були в 1932–1933 рр., коли мільйони українців гинули з голоду. Незважаючи на це, комуністична пропаганда заявляла про «визволення жінок з кухонного рабства». Про всеохопність та масштабність такої пропаганди свідчать, зокрема, публікації в локальній пресі.

Вплив преси (зокрема жіночих журналів) на формування «нової жінки» в СРСР ґрунтовно дослідила Л. Етвуд¹. З-поміж інших учених, які вивчали жіночу пресу радянського періоду, варто виділити О. Балдинюк², Т. Дашкову³, О. Поду⁴ та ін. Святкування 8 березня в СРСР як лицемірну ідеологічну акцію, що з часом змінювала свої смислові конотації,

¹ Attwood L. Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Soviet Identity. 1922–53. London: Palgrave Macmillan, 1999. 213 p.

² Балдинюк О. Роль жіночої періодичної преси у здійсненні культурно-просвітницької роботи серед населення (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). *Інноваційна педагогіка*. 2018. Вип. 4. Т. 1. С. 21–26.

³ Дашкова Т. Трансформація женских образов на страницах советских журналов 1920–1930-х годов. *Литературоведческие тексты*. URL: http://www.a-z.ru/women_cd1/html/dashkova.htm.

⁴ Пода О. Роль гендерного фактору у формуванні редакційної політики журналів Радянської України 20-х років XX століття (на прикладі «Комунарки України», «Селянки України», «Червоної преси»). *Діалог: медіастудії*. 2009. № 8. С. 217–229; Ї ж. Радянська жіноча преса і художнє кіно 1920–1940-х років як канали гендерної комунікації влади. *Держава та регіони. Сер. «Гуманітарні науки»*. 2011. № 2. С. 149–154; Ї ж. Газети Радянської України 20–40-х рр. XX ст.: проблема гендерного маркування. *Психолінгвістика*. 2008. Вип. 1.

проаналізувала О. Кісь⁵. Утім, малодослідженим лишається локальний рівень згаданої проблеми.

Мета статті – встановити особливості репрезентації свята «8 березня» у регіональній комуністичній пресі (на прикладі Чернігівщини) протягом 1932–1933 рр., а також виявити елементи повсякденного жіночого досвіду, що впливають із згаданих публікацій.

Перш за все, варто відзначити, що в березневих номерах районних газет «жіноча тема» не була ключовою. Більшовицький режим використовував пресу головно як засіб пропаганди масових господарсько-політичних кампаній (колективізація, хлібозаготівлі, посівна тощо). Всі інші теми, зокрема 8 березня, підпорядковувалися цим ідеологічним потребам.

До того ж, статті й замітки, присвячені Міжнародному жіночому дню, здебільшого не публікували на першій сторінці, хоча зрідка трапляються спеціально оформлені та проілюстровані до 8 березня перші шпальти⁶. Частіше такі статті виходили на другій, третій, а то й четвертій сторінках нарівні з іншими замітками та сількорівськими дописами.

Теми власне жіночого руху та самого свята 8 березня відходили на другий план порівняно з необхідністю виконання масових кампаній. Наприклад, святкування жіночого дня мало відбуватися через ударну роботу: «Добре підготуватися до весняної сівби, зібрати насіннєві і страхові фонди, вивезти весь гній на лани, організувати зерновідчистку – ось бойові першочергові завдання, що ми їх мусимо виконувати, спрямувавши на виконання їх всю енергію трудящого жіноцтва»⁷. Щоправда, на початку 1930-х рр. комуністична пропаганда закликала до трудових подвигів через будь-які державні свята (23 лютого, 1 травня, 7 листопада тощо), які мали б мобілізувати населення до форсованого виконання планів.

Прикметно, що, оскільки Міжнародний жіночий день святкували навесні, він збігався із часом виконання окремих сільськогосподарських робіт, зокрема вивезення гною на поля. Саме тому багато публікацій, приурочених до 8 березня, розповідають про загноєння ланів. Наприклад, «За ініціативою стіннівки “Сталінка” з кращих жінок-ударниць-сількорів утворено штурмову бригаду по вивозці гною з 10 осіб, які вивезли 2375 цент. гною»⁸. Як бачимо, найкращих трудівниць «преміювали» не нагородами, а додатковою (і досить неприємною) роботою. Про подібний спосіб святкувати успіхи свідчить ще одна публікація: «Ударниці-текстильниці, підсумувавши свої досягнення, самозакріпилися за підприємством до кінця другої п’ятирічки і дали обіцянку ще з більшим ентузіазмом виконувати покладені на них завдання»⁹.

Крім перевиконання планів у сільському господарстві та виробництві, необхідною для режиму була й кампанія «мобілізації коштів». Приводом для її активізації було й 8 березня. «Полтавські робітничі залізничного транспорту зібрали 7000 крб. на збудування ескадрілії ім. 8 березня і викликають робітниць, колгоспниць, одноосібниць піти за їхнім прикладом»¹⁰, – писала іваницька районка.

Цікаву замітку знаходимо у випуску березнівської газети «За більшовицькі темпи» за 9 березня. Хоч у ній і не йдеться прямо про Міжнародний жіночий день, вона дає уявлення про певний ідеал колгоспниці: «Одна з кращих колгоспниць нашої артілі “Червоний прапор” Мотря Іванівна Лапа. Ніколи вона не відмовляється від роботи, ніколи не почувєте від неї: – не піду, не можу. На всяку роботу йде Мотря Іванівна: ліс вивозить, сіно. Дбає вона й за врожай, знаючи добре, що високий врожай – це зміцнення колгоспу, піднесення добробуту колгоспників. По-ударному зараз Лапа вивозить на поле гній. Часто-густо вона дає вказівки, поради колгоспникам, як треба краще й сумлінно працювати»¹¹. Крім вже згаданого вивезення гною, привертає до себе увагу також інша тяжка традиційно «чоловіча» робота, якою займається жінка – транспортування лісу.

Зрідка у восьмоберезневих номерах районок друкували портрети жінок-ударниць, які були прикладом для наслідування. В одному з таких випусків під світлиною читаємо промовисті рядки: «Ось Ждан Федоська. Це краща ударниця, знатна людина. Правда, вона менше балакає, зате більше діла робить»¹². Як бачимо, найбільш похвальна риса, яку виділили кореспонденти, – це покірне виконання трудових обов’язків без висловлення незадо-

⁵ Кісь О. Украдене свято: історичні трансформації смислу 8 березня. *Zn.ua*. 2013. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/ukradene-svyato-istorichni-transformaciyi-smislu-8-bereznaya_.html.

⁶ *Колективіст Глухівщини*. 1932. 8 березня. С. 1; *В соціалістичний наступ* (Добрянка). 1932. 7 березня. С. 1.

⁷ Зустріти день 8-го березня в бойовій готовності. *Прапор комуни* (Бахмач). 1932. 6 березня. С. 2.

⁸ Бригада «ПК» Хвостик Наталка, Дяченко Тетяна. Наслідуйте приклад Батуринських ударниць. *Прапор комуни*. 1933. 6 березня. С. 1.

⁹ У. А. У боротьбі за проміфінплан перемогли. *Колгоспник Борзеници*. 1933. 8 березня. С. 2.

¹⁰ Збудувати ескадрілії ім. 8 березня. *Соціалістичний наступ* (Іваниця). 1932. 4 березня. С. 1.

¹¹ Шелеміха Т. Беріть приклад з Мотрі Іванівни. *За більшовицькі темпи* (Березна). 1933. 9 березня. С. 2.

¹² Грамота П. Колгоспниці-ударниці Бобровищини. *За суцільну колективізацію* (Бобровиця). 1934. 8 березня. С. 1.

волення. Проступає тут і прихована критика балакучості як риси, стереотипно приписуваної саме жінкам.

Для того, щоб наголосити на необхідності жіночої праці в колгоспах та на виробництві, часто використовували цитату Леніна «Створити правову рівність жінки – це тільки початок, для цілкового визволення жінки і для справжньої рівності її з чоловіком, треба щоб було громадське господарство, і була участь жінок спільною продукційною працею». Інше подібне за змістом гасло – «Закріпимо рівність з чоловіками ударною роботою з чоловіками»¹³.

Комуністична пропаганда стверджувала, що СРСР «визволив» жінку, дав їй можливість працювати нарівні з чоловіками. Характерною в цьому сенсі є графіка «Від чавунка до чавуну»¹⁴. Чавунок – посудина для приготування їжі, що символізує «старий» лад. З правого боку зображення жінка працює у важкій промисловості, на виробництві чавуну. До того ж жіноча постать маскулінізована цілком у традиціях більшовицьких агітплакатів. Насправді ж жінка працювала і на виробництві, і вдома, адже побут все одно залишався поза чоловічими обов'язками. Жодних закликів до чоловіків брати участь у «домашніх справах» комуністична преса не друкувала.

Цікава й інша картинка, де змальовано нібито побут села до та після приходу більшовиків¹⁵. Зліва жінка гнеться довкола печі, а справа – за накритим столом, де зібралася вся родина, читає щось уголос чоловікові й дітям. Постає закономірне питання: хто ж приготував їжу і накрити стіл?

У пропагандистських текстах минуле, де жінка була пригноблена, має чіткі маркери: «Правда, над частиною селянського жіноцтва ще тяжать рештки проклятого минулого – дрібновласницькі настрої, релігія. Але день-крізь-день, у супереч опорові куркулів та попів, меншає ця частина, день-крізь-день зростають лави колгоспного жіноцтва...»¹⁶ Боротьба з релігією й насаджування колективізації замасковані під добрі наміри «визволення» жінок.

Ще одне дещо карикатурне зображення також образно змальовує ситуацію до приходу більшовиків: чоловік б'є жінку плакатом про 8 березня. На фоні – силует герба Російської імперії, а з правого боку на передньому плані – та сама жінка за віялкою¹⁷, тобто за виконанням традиційно жіночої роботи. Тут образ минулого, де жінка пригноблена, конкретизований політично – це не просто ситуація в патріархальному аграрному суспільстві, а чітке покликання на дореволюційну епоху.

Згадане зображення апелює також і до того, що «визволення» жінки відбулося через залучення її до політичного життя. До 8 березня районні газети багато писали про роботу жіночих об'єднань, важливих для насаджування необхідних для режиму ідей. Наприклад, «Готуючись до весняної сівби, потрібно рішуче покінчити з будь-яким недооцінюванням роботи з жінками. Насамперед потрібно створити колгоспні жіночі активи, згуртувати його навколо парторганізації і спираючись на нього здійснювати величезні завдання, що поставлені перед парторганізацією на селі»¹⁸. Жінка постає інструментом виконання трудових та ідеологічних завдань. Однак про рівність жінок та чоловіків поза цими сферами (зокрема, у побуті, вихованні дітей тощо) більшовикам не йшлося.

Рядки «Не від свята до свята згадувати за неї (роботу з жінками – Т.С.), а повсякденно, систематично боротися за залучення жінки до виробництва, створення їй відповідних умов роботи, залучати жінку до виконання господарчо політичних компаній, до боротьби за соціалізм. Святкуючи 8 березня, треба виявити всі хиби та мобілізувати жіноцтво на їх ліквідацію»¹⁹ також свідчать про ставлення до жінок як до трудового ресурсу.

Ще один лейтмотив публікацій, приурочених до 8 березня, – критика «загниваючого капіталізму». Наприклад, «Найширші маси трудящих жінок капіталістичних країн, знемагаючи під нечуваним ярмом світової кризи, що все погіршується, вивчають досвід країни Рад, досвід диктатури пролетаріату, що дав трудящій жінці розкріпачення, щоб у день 8 березня влитись у загальні лави пролетаріату, який бореться під прапором Комінтерну за світову пролетарську революцію»²⁰. Пропаганда вибудовує опозицію «тут/там», аналогічно до згаданого вище антагонізму «минуле/сучасне», підштовхуючи читача до висновків про очевидні переваги соціалістичного устрою.

¹³ Там само.

¹⁴ *Нове село* (Ніжин). 1932. 8 березня. С. 3.

¹⁵ Колгосп звільнив жінку від нерівності і куркульської неволі. *За суцільну колективізацію*. 1932. 8 березня. С. 2.

¹⁶ 8 березня. *Комунар* (Городня). 1932. 8 березня. С. 1.

¹⁷ *Колгоспник Борзенщини*. 1933. 8 березня. С. 2.

¹⁸ Створити і виховати жіночий колгоспний актив. *Прапор комуні*. 1933. 6 березня. С. 1.

¹⁹ Делегатка. Жінроботу на рівень першочергових завдань. *Нове село*. 1932. 8 березня. С. 3.

²⁰ Нюрин Ф. Міжнародний жіночий день. *За суцільну колективізацію*. 1932. 6 березня. С. 1.

Протиставляючи соціалістичний світ капіталістичному, більшовики так характеризували переваги першого з них для жінок: «В Країні Рад розкріпачена жінка стає активною учасницею соціалістичного будівництва, застрільником колективізації, ударницею соціалістичних ланів в боротьбі за організаційно-господарське зміцнення колгоспів, за суцільну колективізацію та ліквідацію на її основі куркульства як класу»²¹. Тяжку фізичну роботу й участь в ідеологічних кампаніях представлено як очевидні переваги.

Крім того, на підтвердження слів про «розкріпачення» жінок преса писала про зростання їх кількості на керівних посадах, наводячи статистику («В правліннях колгоспів нашого району є 11 жінок, 22 жінки членів сільрад»²²). У 1932 р. Борзнянський район складався з 13 сільських і однієї селищної ради²³, населення станом на 1 січня 1932 р. становило 51389 осіб²⁴. Станом на 21 березня 1932 р. у цьому районі було утворено 45 колгоспів²⁵. Таким чином, видно, що жіноче представництво було суттєвішим у сільрадах порівняно з правліннями колгоспів.

У центральній газеті «Вісті ВУЦВК» було опубліковано статтю про жінку – голову Чорногорської сільради (Березнівський район), на матеріалі якої можна зробити висновки про узагальнений портрет жінки-активістки в селі. Новопризначена голова – колишня наймичка «куркуля», майно якого стало основою колгоспу. Вся стаття побудована довкола теми ефективної та щасливої праці жінок у колгоспі й сільраді, де керує Катерина Лявдерміль. Автор, щоб підкреслити владу жінок, уміщує в статтю епізод, коли жінки ініціювали стягнення частини трудоводня з чоловіка-колгоспника за повільну працю²⁶. Утім, правління колгоспів та сільрад – посади порівняно невисокі, і їх дії здебільшого повністю контролювали чиновники вищого рангу.

Серед вищого державного й партійного керівництва жінок майже не було²⁷. Аналізуючи матеріали центральної преси, де поміщені виступи жінок-членів ВУЦВК, можна зробити висновок про їхню формальність саме для показу жіночого представництва²⁸. Дослідниця М. Богачевська-Хом'як звертає увагу на національність жінок-членів компартії в УСРР (саме вони здебільшого й посідали керівні посади). Зокрема, станом на 1929 р. серед жінок-членів КП(б)У тільки 9% становили українки, ще 9% було єврейок, а більшість – 84% становили росіянки²⁹. Натомість згідно з переписом 1926 р., в УСРР більше 80% населення були українцями (23218860 осіб), приблизно 9,2% – росіянами (2677166 осіб), 5,4% – євреями (1574391)³⁰. Таке відсоткове співвідношення в цілому зберігається, якщо розглядати й суто жіноче населення УСРР: українок – більше 80,1% (11961828 осіб), росіянок – більше 9% (1346647 осіб), єврейок – більше 5,6% (840569 осіб)³¹. Зважаючи на це, варто відзначити, що жінки, які займали керівні посади різного рівня в УСРР, переважно не репрезентували українок, які проживали наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. на території України. Вони радше були прислужницями комуністичного тоталітарного режиму, які слухняно підкорялися наказам згори.

Про намагання «покращити статистику» до певної дати, зокрема до свята 8 березня (що було характерною рисою для способу господарювання в СРСР загалом), свідчить така замітка: «Президія райвиконкому постановила на відзнаку міжнародного жіночого дня висунути на голову районного суду жінку й затвердила головою т. Юкову П.»³².

Отож, на початку 1930-х років свято 8 березня було прожитим пропагандистським приводом, що відбулося і на матеріалах місцевої преси. Комуністична ідеологія декларувала рівність чоловіків та жінок, однак специфічним способом – через активне використання жіночої праці. Режим потребував «жіночих рук» для проведення масових кампаній та викачування всіх можливих ресурсів (трудових, фінансових тощо). Потреба ідеологічної роботи серед жінок, яку активно обговорювали у публікаціях до 8 березня, також була

²¹ Зустріти день 8-го березня в бойовій готовності. *Прапор комуни*. 1932. 6 березня. С. 2.

²² До 22 річниці 8-го березня. *Колгоспник Борзенщини*. 1932. 6 березня. С. 2.

²³ Короткий статистично-економічний довідник Київської області 1932 року з адміністративною картою області. Київ: Облліт, 1932. С. 3.

²⁴ Чернігівська область. Короткий статистично-економічний довідник 1932 року. Чернігів: Чернігівська обласна державна планова комісія, 1932. С. 109.

²⁵ Короткий статистично-економічний довідник Київської області 1932 року з адміністративною картою області. Київ: Облліт, 1932. С. 69.

²⁶ Бутченко Г. Беріть приклад з Чорногорської сільради. *Вісті ВУЦВК*. 1931. 14 липня. С. 3.

²⁷ Коханова О. Суспільно-політичне становище жінки в Радянській Україні (20–30-ті рр. ХХ ст). дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків, 2015. С. 207.

²⁸ Друга сесія ВУЦВК. *Вісті ВУЦВК*. 1931. 1 липня. С. 5–6.

²⁹ Богачевська-Хом'як М. Білим по білому: жінки в громадському житті України, 1884–1939. Київ: Либідь, 1995. С. 337.

³⁰ Хоменко А. Національний склад людності УСРР. Харків: Держвидав «Господарство України», 1931. С. 17.

³¹ Там само.

³² На голову суду висунуто жінку. *В соціалістичний наступ*. 1932. 7 березня. С. 1.

зумовлена необхідністю якомога ширшого залучення жінок до праці в колгоспах. Із проаналізованих публікацій постає узагальнений образ жінки-трудівниці – доярки, колгоспниці, вишивальниці, працівниці ясел, рідше – трактористки і бригадирки, зовсім нечасто – сільської голови чи голови колгоспу (останніх, як показує статистика, було дуже мало, але у святкових публікаціях всіляко наголошували їхню роль у «соціалістичному будівництві»). Крім того, 8 березня стало приводом для формування культу жінок-ударниць, що був способом пропаганди ударної праці. Варто додати, що статті, присвячені жіночому дню, часто побудовані на антагонізмах «колись/тепер», «тут/там», що мали б демонструвати переваги соціалізму. Натомість і графічні, і текстові матеріали підтверджують той факт, що жінка в УСРР зазнавала постійної дискримінації та експлуатації.

References

- Attwood, L. (1999). *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Soviet Identity. 1922–53*. London, England.
- Baldyniuk, O. (2008). Rol zhinochoi periodychnoi presy u zdiisnenni kulturno-prosvitnytskoi roboty sered naselennia (kinets XIX – 30-ti roky XX stolittia) [The role of women's periodical press in the cultural and educational work among the population (late 19th century – 1930s)]. *Innovatsiina pedahohika – Innovative pedagogy*, Issue 4, Vol. 1.
- Bohachevsky-Chomiak, M. (1995). Bilym po bilomu: zhinky v hromadskom zhytti Ukrainy, 1884–1939 [White on the white: women in the public life of Ukraine, 1884–1939]. Kyiv, Ukraine.
- Kokhanova, O. (2015). Suspilno-politychne stanovyshche zhinky v Radianskii Ukraini (20–30-ti rr. XX st.) [Social and political state of a woman in the Soviet Ukraine (1920s – 1930s of XX c.)]. Kharkiv, Ukraine.
- Poda, O. (2008). Hazety Radianskoi Ukrainy 20–40-kh rr. XX st.: problema hendernoho markuvannia [Newspapers of Soviet Ukraine of 1920s – 1940s: problem of gender marking]. *Psycholinguistics*, issue 1.
- Poda, O. (2009). Rol hendernoho faktoru u formuvanni redaktsiinoi polityky zhurnaliv Radianskoi Ukrainy 20-kh rokiv XX stolittia (na prykladi «Komunarka Ukrainy», «Selianka Ukrainy», «Chervonoï presy») [The role of gender factor in the shaping of editorial policy of the magazines of Soviet Ukraine of the 1920s (on the example of «Communarka Ukraine», «Selianka Ukraine», «Chervona presa»)]. *Dialog: mediastudii – Dialogue: media studies*, No. 8.
- Poda, O. (2011). Radianska zhinocha presa i khudozhnie kino 1920–1940-kh rokiv yak kanaly hendernoi komunikatsii vlady [Soviet women's press and art movies of the 1920s – 1940s as the channels of gender communication of the authorities]. *Derzhava ta rehiony. Ser. «Humanitarni nauky» – State and regions. Set «Humanities»*, No. 2.

Сопронюк Тетяна Михайлівна – провідна редакторка Національного музею Голодомору-геноциду (вул. Лаврська 3, м. Київ, 01015, Україна).

Soproniuk Tetiana M. – leading editor at the National Museum of the Holodomor Genocide (3 Lavrska Street, Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: tanyasopron@gmail.com

THE HOLIDAY OF MARCH 8 DURING THE HOLODOMOR YEARS (ON THE MATERIALS OF LOCAL PRESS OF CHERNIHIV REGION)

The purpose of the article is to define the specific features of the representation of International Women's Day in the regional communist press (on the example of Chernihiv region) in 1932–1933, and also to find the elements of women's everyday experience that arise from these publications. The study is based on the **methodological** principles of women's history, which require studying of everyday women's experiences. The specifics of the chronological period analyzed in the article are the extreme conditions of the Holodomor, which affected all aspects of human life. **The novelty of the study** is that the local press of Chernihiv region was analyzed through the prism of propaganda for women for the first time. Materials published in newspapers were also verified on the basis of actual statistics. **Conclusions.** In the early 1930s, the March 8 holiday was a powerful propaganda occasion, which was reflected in the materials of the local press. Communist ideology declared equality between men and women, but in a specific way – through the active use of women's labor. The regime needed “women's hands” to conduct mass campaigns and pump out all possible resources (labor, finance, etc.). The need for ideological work among women, which was actively discussed in publications devoted to the March 8, was also caused by the need to involve women as widely as possible in work on collective farms. The analyzed publications create a generalized image of a working woman – a milkmaid, collective farmer, embroiderer, nursery worker, less often – tractor driver and forewoman, very rarely – the village head or head of the collective farm (according to statistics, there were very few of the latter, but festive publications always emphasized their role in “socialist construction”). It should be added that articles dedicated to Women's Day are often based on the antagonisms of “once / now”, “here / there”, which should demonstrate the benefits of socialism. Instead, both graphic and textual materials confirm the fact that women in the USSR were discriminated against and exploited.

Key words: March 8, Holodomor, local press, women's history, propaganda.

Дата подання: 5 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Сопронюк, Т. Свято 8 березня в роки Голодомору (на матеріалах районної преси Чернігівщини). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 75–80. DOI: 10.5281/zenodo.5732907.

Цитування за стандартом APA

Soproniuk, T. Sviato 8 bereznia v roky Holodomoru (na materialakh raionnoi presy Chernihivshchyny) [The holiday of March 8 during the Holodomor years (on the materials of local press of Chernihiv region)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 75–80. DOI: 10.5281/zenodo.5732907.



НАСТРОЇ ПРАЦІВНИКІВ ЗАЛІЗНИЦЬ ЧЕРНІГІВЩИНИ В 1932–1933 РОКАХ У КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ

DOI: 10.5281/zenodo.5748927

© М. Костів, І. Петренко, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – охарактеризувати настрої та поведінку працівників залізниці на Чернігівщині в 1932–1933 рр., а також проаналізувати ставлення залізничників до злочинних дій комуністичного тоталітарного режиму в роки Голодомору-геноциду. У статті застосовано принципи історизму, об'єктивності, системності, комплексності, загальнонаукові **методи**. Використано й підходи мікроісторії та локальної історії, що містять аналіз одиничних подій і ситуацій, які дають змогу реконструювати конкретну історичну реальність. Основними локаціями подій, про які йдеться у статті, є залізничні станції Конотоп, Ворожба та Бахмач і Конотопський паровозоремонтний завод. **Новизна дослідження** полягає у введенні до наукового обігу нових архівних матеріалів про діяльність ОДПУ під час Голодомору-геноциду. **Висновки**. Документи ОДПУ за 1932–1933 рр., що стосуються системи залізничного транспорту на Чернігівщині, свідчать про масове невдоволення населення, зокрема працівників транспортної сфери, щодо нестачі харчів та смертності від голоду. Важливо, що в документах ці випадки розглянуті суто як потенційні приводи до можливих заворушень, а не як свідчення катастрофічної ситуації в регіоні. Також проаналізовані у статті матеріали містять інформацію про канібалізм та умисні вбивства, спричинені голодом. Крім того, транспортні відділення ОДПУ фіксували масові міграції з південних районів України на північ, зокрема до РФСР, у пошуках харчів. Часто ці люди помирали на залізничних станціях, вокзалах і коліях. Зважаючи на таку ситуацію, залізничники скептично ставилися до пропаганди, яка ігнорувала реальний стан справ та описувала «перемоги» соціалістичного будівництва. Робітники порівнювали ситуацію в УСРР та РФСР і наголошували на спланованому вивезенні харчів з України.

Ключові слова: комуністичний тоталітарний режим, ОДПУ, залізниця, настрої, Голодомор-геноцид, Чернігівщина.

Комуністичний тоталітарний режим постійно аналізував настрої та поведінку різних груп населення УСРР. Моніторинг ситуації в середовищі працівників транспорту та недопущення страйків робітників були одними з головних завдань транспортних відділів ОДПУ. Крім того, велося і спостереження за ситуацією у населених пунктах, які розташовувалися поблизу об'єктів транспортної інфраструктури.

Дослідник В. Окіпнюк наголошує, що наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. транспортні відділи ОДПУ були безпосередньо залучені до репресій в УСРР¹. О. Мовчан розглянула настрої робітників УСРР стосовно антирелігійної кампанії у 1930-х рр.² На основі широкої джерельної бази авторка довела, що у середовищі робітників антирадянські настрої були досить поширеними, і вони посилювалися у зв'язку з проведенням масштабної антирелігійної кампанії на початку 1930-х рр. У вступній статті збірника документів «Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938»³ упорядники видання проаналізували ставлення населення Чернігівщини до комуністичного тоталітарного режиму. У книзі прослідковано причиново-наслідкові зв'язки у поведінці робітників регіону. В. Васильєв наголосив: «На спектр настроїв нечисельних працівників промисловості краю, які були тісно пов'язані з селом, впливала ситуація в сільськогосподарському секторі економіки»⁴.

¹ Окіпнюк В. Державне політичне управління УСРР (1922–1934 рр.): історико-юридичний аналіз: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 Київ, 2001. С. 10.

² Мовчан О. Ставлення робітників УСРР до антирелігійної політики влади: початок 1930-х рр. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2013. Вип. 1: у 2 ч. ч. 1. С. 37–43.

³ Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. Чернігів, 2012. 464 с.

⁴ Васильєв В. Настрої та поведінка населення Чернігівщини доби «великого переламу» та початку суцільної колективізації сільського господарства. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської «революції згори». 1928–1938*. С. 27.

Моніторингом ситуації на Чернігівщині безпосередньо займалося Відділення шляхо-транспортного відділу об'єднаного державного політичного управління (ВШТВОДПУ)⁵. Агенти цього підрозділу ОДПУ слідували як за працівниками на об'єктах транспортної інфраструктури, так і в населених пунктах поблизу них.

Про важливість цього структурного підрозділу ОДПУ, зокрема, у процесі перевезення вилученого в українців зерна та інших харчів дізнаємось зі зведень польських дипломатів: «Для збільшення продуктивності праці на залізниці створено спеціальні залізничні політичні відділи на чолі з енергійними комісарами, яким довірено окремі райони. Відділи мали досить важке завдання з огляду на загальну дезорганізацію, брак дисципліни серед персоналу, фатальний стан рухомого складу, нарешті – масові крадіжки і грабунки, здійснювані зголоднілим населенням. Однак, завдяки нещадним методам і невідкладним суворим покаранням політичним відділам ситуацію на залізниці України вдалося виправити. Так, виконання денного плану перевезення зерна, яке становило в середньому 70–72%, зросло до 78%»⁶.

Перш за все, ВШТВОДПУ звертало увагу на настрої робітників, що стосувалися можливості покинути робочі місця, а також аналізувало ризики влаштування страйків через погане постачання. Усі випадки звільнення з залізниці ретельно відслідковували, причини невиходу на роботу ретельно аналізували, зокрема, звертали увагу на вплив так званої «антирадянської пропаганди». Негативні настрої, пов'язані з поганим забезпеченням робітників і діями режиму, були поширеними і серед партійців. Наприклад, члени КП(б)У Дембійський і Дунаєвський (обоє – чергові на станції Коростень) висловили ідею організовано покинути роботу: «Якщо б всі організовано покинули роботу, то покращилося б матеріальне становище робочого класу»⁷. На основі зведень робимо висновок, що настрої серед робітників були різко негативними, проте масових звільнень не зафіксовано. Наводимо пряму мову працівників залізниць зі зведень ВШТВ ОДПУ за травень 1933 р.: «Пухнеш від голоду, жерти не дають, а тут ще й суботник організовують, для кого працювати і кому користь коли все погіршується, а не покращується (стрілочник ст. Ворожба Пушкало В. на суботнику по відвантаженню солі)»⁸.

У цьому ж зведенні зафіксовано 10 випадків смертей на перегонах між залізничними станціями. Жертвами були мігранти з півдня України, які сподівалися врятуватися: «Другим моментом, що впливає на політичне становище транспорту є походи селянства з південних районів України в пошуках хліба, хоча останнім часом це зменшується, але все таки має місце, від яких і поширюються чутки про голод в Україні, частина цих людей іде пішки вздовж лінії, жебракуючи собі харчі, в деяких випадках помирають на перегонах (зафіксовано 10 випадків). Ці ж чутки вони поширюють і в поїздах. В результаті їх напливу створилася велика кількість жебраків, особливо жінок і дітей, в останніх вік від 8 до 12 років, що особливо діє на місцях і викликає цілий ряд суджень...»⁹ Також зі зведення можна зробити висновок про значний вплив цієї міграції на настрої населення Чернігівщини: «Компартія будує один корабель, але як видно він тоне і потрібно б було його рятувати так як далі терпіти неможна, оскільки з півдня рухаються голодні, які доїжджають до нас, пухнуть від голоду і помирають. Не вжити заходів буде ще гірше (машиніст депо Конотоп Ульянов). Ось до чого дожились, що тільки робиться в Україні – голод, люди помирають, до чого довела наша влада ... (агент передачі Ворожба Рудик Андрій і СП Південного поста Лелета)»¹⁰. Свідок Голодомору з смт Ямпіль Кононець Софія Іванівна (1927 р. н.) також згадувала про масовий рух українців, що сподівалися вижити через утечу до Росії, проте на станції Хутір Михайлівський їх зупиняли: «Тоді ходили до Хутора Михайлівського, а далі людей не пускали»¹¹.

У червні 1933 р. ОДПУ звітувало про виявлені на станціях та коліях трупи виснажених голодом людей. Це явище набуло масовості: «Бахмач 13/VI-ц/р виявлено 2 трупи по-

⁵ Діловодство цього підрозділу ОДПУ у досліджуваний період велося здебільшого російською мовою і в архівних матеріалах часто зустрічається абревіатура ДТО (рос.: Дорожно-транспортное отделение), українська абревіатура ВШТВОДПУ (Відділення шляхо-транспортного відділу об'єднаного державного політичного управління) застосовувалася тільки на деяких двомовних штампах.

⁶ Кусьнеж Р. Голод на Україні 1932–1933 рр. (за документами польських дипломатів). *Архіви України*. 2008. № 3–4. С. 51.

⁷ Доповідна записка секретарю обласного комітету КП(б)У від начальника відділення шляхового транспортного відділу ОДПУ ст. Чернігів Старичкова О.В. «Про стан партійних організацій на ділянці ВШТВ ОДПУ Чернігів» (не пізніше 15 лютого 1933 р.). *Державний архів Чернігівської області*. Ф. П.-470. Оп. 1. Спр. 81. Арк. 8. Далі про посылання на цю справу будемо вказувати лише назву архіву (ДАЧО).

⁸ Політичне зведення відділення шляхового транспортного відділу ОДПУ ст. Конотоп Західної залізниці за травень 1933 року від 2 червня 1933 р. ДАЧО. Арк. 48.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Кононець Софія Іванівна, 1927 р. н. *Музей Голодомору*. URL: <https://map.memorialholodomor.org.ua/testimony/kononets-sofiya-ivanivna-1927-r-n/>.

мерлих від виснаження, обидва без документів, 14/VI-ц/р – 6 трупів, з яких 4 на вокзалі, 2 на пероні, із них 3 жінки і 3 чоловіки і 1 хлопчик 10-ти років. 15/VI-ц/р – 5 трупів, із них 3 чоловіки, 2 жінки – без документів. 16/VI-ц/р – 3 трупи, із яких один [з] Бахмацького району, села Варварівка, інші без документів. 19/VI-ц/р – 2 трупи без-документні»¹². Розв'язати цю ситуацію місцеве керівництво спецслужби на транспорті запропонувало «за допомогою заслонів і бригад»¹³, що демонструє цинічність дій режиму та розвінчує міф про «продовольчу допомогу» голодним.

У зведеннях ВШТВ ОДПУ чітко зафіксована масова смертність від голоду: «Настрої селянства місцевостей, які прилягають до залізниці, особливо в Бахмацькому районі, де становище найгірше [у порівнянні] з іншими районами в сенсі наявності продуктів для харчування і мають місце [факти] масового голодування, що особливо в селах Мартинівка, де зареєстровано опухлих на цьому ґрунті до 100 сімей. В селі Більмачівка – 60 сімей. Таке ж становище і в селах Фастівці, Варварівка, Піски, Красилівка і Івангород й інших. Смертність на цьому ґрунті буває щоденно від 4 до 10 людей...»¹⁴ Зведення продовжується констатацією повної відсутності обліку смертності: «...але обліку їх не ведеться ні РВК ні сільрадою і хороняться без гробів...»¹⁵. В іншому документі встановлено кількість випадків опухання з голоду серед залізничників – станом на червень 1933 р. таких було 633 особи, більшість із яких мешкали в Конотопському районі¹⁶. При цьому за 6 днів ця кількість зросла ще на 221 особу¹⁷.

Ситуація безвиході, спричиненої голодом, штовхала людей на жакливі вчинки, про які також згадано в спецзведеннях: «... в цьому ж селі (Велика Загорівка – *Авт.*) 7/VI-ц. р. один селянин убив чотирьох своїх дітей, оскільки їх нічим було годувати»¹⁸. Інший випадок навмисного вбивства, спричиненого голодуванням, відбувся прямо на залізниці: «8/VI-ц. р. інвалід села Лизогубівка Яковенко Ф.А. скинув з гальма на ходу баластного поїзда, ділянка роз'їзд Вирівка кар'єр робітника КПВРЗ Булгакова В.І. з метою відібрати в нього 4 буханки хліба, під час слідства заявив, що він і його сім'я 5 осіб голодують, і на цій підставі він вчинив цей злочин, під час обшуку продуктів у нього вдома не виявлено»¹⁹. Наведено в документах і жакливий випадок канібалізму, матеріальні докази якого лишилися в лісі за 100 метрів від станції Неплюєво – був знайдений труп дитини з відрізними частинами тіла та попіл від вогнища, на якому це м'ясо, вочевидь, зварили²⁰.

На фоні такої ситуації працівники залізниці різко негативно висловлювалися стосовно злочинних дій комуністичного тоталітарного режиму: «Довели селянство своїми колективами до голоду і самі сидимо голодні, раніше не було цих колективів і був і хліб і сало і скільки завгодно, а зараз на селах мруть з голоду (слюсарі депо Бахмач Мусієнко Микита і Шульгін Павло)»²¹.

ВШТВ ОДПУ також зафіксувало негативне ставлення до колективізації та колгоспів серед робітників сфери транспорту. Із звітів дізнаємося, що багато робітників мали тісні зв'язки з селом, оскільки чимало вони походили з сіл чи проживали безпосередньо в сільській місцевості: «Серед робітників, пов'язаних з селом, члени родин яких зняті з постачання ТВО [територіально-виробничі об'єднання] сільгоспродуктами, особливо відзначається різке невдоволення і з боку окремих осіб зареєстровано таке реагування. "Напевно перед погібеллю сім'ям робочих припиняють видавати нещасний пайок. І в колгоспі працювали, працювали, а плата за всю роботу – підносять повістку на вивезення хліба ще з кожного будинку по 14 пудів. Через колгоспи, комуни, кооперації є шлях до 'могили', тобто до соціалізму", – говорить іронічно серед машиністів депо Ворожба машиніст Ворона Сергій»²².

Зазначимо, що в роки Голодомору-геноциду українці порівнювали становище в УСРР та в Росії, відзначаючи насмішки з боку росіян: «Робочі Москви не знають ні колгоспів, ні радгоспів, а заробляють великі гроші і живуть краще нашого. Над нами ж вони сміються і при зустрічах іронічно запитують: Ну, як справи, колективізатори? (Машиніст

¹² Політичне зведення... за період 14–20.06.1933 р. ДАЧО. Арк. 59.

¹³ Там само. Арк. 60.

¹⁴ Політичне зведення... за травень 1933 р. від 2 червня 1933 р. ДАЧО. Арк. 49.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Політичне зведення... станом на 14.06.1933 р. ДАЧО. Арк. 51.

¹⁷ Політичне зведення... за період 14–20.06.1933 р. ДАЧО. Арк. 58.

¹⁸ Політичне зведення... 14.06.1933 р. ДАЧО. Арк. 52.

¹⁹ Там само. Арк. 53.

²⁰ Політичне зведення... за період 14–20.06.1933 р. ДАЧО. Арк. 58.

²¹ Політичне зведення... за травень 1933 р. від 2 червня 1933 р. ДАЧО. Арк. 49.

²² Спецдонесення відділення шляхового транспортного відділу ОДПУ ст. Конотоп на Сумщині з питань погіршення забезпечення продуктами харчування працівників залізничного транспорту від 5 лютого 1932 р. *Голодомор 1932–1933 років на Сумщині* / упор. Л. Покидченко. Суми: Ярославна, 2006. С. 29.

депо Ворожба)»²³. Подібні думки висловлювали і слюсарі станції Конотоп Хоменко і Курчакін: «як це так, Україна – житниця Росії і сидить без хліба, в РФСРР менше родить хліба і сидить з хлібом і об'їдають нас»²⁴.

Працівники залізниці не сприймали комуністичної пропаганди про зерно в «куркульських ямах» і труднощі через «куркулів». Це чітко зрозуміло з розмов у середовищі залізничників, які подані у звітах ВШТВ ОДПУ. До прикладу, службовець станції Ворожба Гераненко у січні 1933 р. говорив: «До чого дожили, що народ харчується замість хліба макухою, соромно владі, що довела до цього народ, обібрали хліб у селян, а тепер, що хочуть, то і роблять з народом за цей хліб»²⁵. Глущенко Сергій у конторі станції Ворожба (професію і місце роботи у документі не вказано) говорив у тому ж ключі: «До чого рада влада дійшла, що на 15 році революції доводиться голодувати, а весною обов'язково має бути голод, так як в січні місяці [1933 року] постачання уже погане, а далі буде гірше»²⁶. Наявні й інші подібні матеріали: «Жити на селі стало зовсім неможливо, навіть ночами приходять із сільради, забирають вся і саджають селян в холодний сарай, не рахуючись ні з бідняком, ні з середняком, напевно роблять це для того, щоб народ збунтувався»²⁷.

Крім того, є свідчення про несприйняття матеріалів з газет: «пишуть в газетах, що хліб іде для робітників, але це чиста брехня, оскільки робітники сидять напівголодні, а те приховують, що увесь хліб відправляють закордон не дивлячись на те, що свої робітники мруть з голоду»²⁸, – такі слова помічника машиніста ст. Глухів Чумака Івана у лютому 1933 р. зафіксувало ВДТВОДПУ. Залізничники не довіряли й газетним публікаціям, що розповідали про погане становище робітників у капіталістичних країнах: «Тільки пишуть, що за кордоном – голод, а насправді там живуть краще і не пухнуть від голоду, а якщо і працюють трохи більше за нас, на те й забезпечені добре»²⁹.

До того ж робітники відмовлялися від примусової передплати комуністичних газет, нав'язуваної безпосередньо на місці роботи: «В іншому випадку до цього ж ФЕНІСОК підійшов член бюро осередку з розповсюдження газет (виділений для цього) і запропонував йому ФЕНІСКУ, чи буде він передплачувати газету “Правду”, то отримав від нього відповід з майданною лайкою в бік газети і додав: Мені жерти нічого, я голодний сиджу, так ще барахло всіяке виписувати»³⁰.

Працівник складу палива станції Терещенська Степаненко Микола порівнював ситуацію у 1933 р. з кріпацтвом: «Ось настало кріпосне право, та і тоді собак годували краще, як зараз працівників»³¹. Такі настрої у середовищі працівників залізниці мали наслідком самовільне покидання робочих місць, що було виявом спротиву діям режиму, зокрема на вищезгаданій станції Терещенська в лютому 1933 р. роботу покинули три вуглярі³².

ВДТВОДПУ звертало увагу і на подібні розмови у середовищі партійців. Наприклад, монтер будівельного цеху Конотопського паровозовагонного ремонтного заводу (КПВРЗ) і партієць Кошовий висловлював незадоволення з приводу офіційних декретів та при цьому говорив: «...краще видали б декрет, який покращує харчування»³³. Інший член КП(б)У, машиніст Козловський, відмовився вести потяг через те, що не отримав хліба³⁴. Коли бюро виключило його з партії, загальні збори осередку виступили проти такого рішення, аргументуючи: «за це не виключають із партії, коли немає хліба і немає з чим їхати»³⁵.

Працівники, які висловлювали свої думки про реальне ставлення до дій режиму, одразу ж потрапляли під нагляд ВДТВОДПУ: «У відношенні виявлених осіб з явно антирадянським ухилом, які ведуть розкладницьку роботу на транспорті, які беруться на облік для перевірки і заходів по запобіганню їх дій»³⁶.

Про постійний моніторинг спецслужб за ситуацією на залізницях дізнаємося зі зведення до партійного керівництва УСРР. Наприклад, 1 лютого 1933 р. була надіслана доповідна записка генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору за підписом голови ДПУ УСРР С. Реденса про оперативні заходи органів ДПУ УСРР щодо «контрреволюційного

²³ Спецдонесення відділення шляхового транспортного відділу ОДПУ. С. 29.

²⁴ Політичне зведення... станом на 1 липня 1933 року від 2 липня 1933 р. ДАЧО. Арк. 75.

²⁵ Політичне зведення... за січень 1933 р. від 2 лютого 1933 р. ДАЧО. Арк. 5.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. Арк. 6.

²⁸ Політичне зведення... за лютий 1933 р. (не пізніше 5 березня 1933 р.). ДАЧО. Арк. 10.

²⁹ Політичне зведення... станом на 1 липня 1933 року від 2 липня 1933 р. ДАЧО. Арк. 75.

³⁰ Політичне зведення... станом на 25.04.1933 р. (не пізніше 30 квітня 1933 р.). ДАЧО. Арк. 33.

³¹ Політичне зведення... за лютий 1933 р. (не пізніше 5 березня 1933 р.). ДАЧО. Арк. 10.

³² Там само.

³³ Політичне зведення... за січень 1933 р. від 2 лютого 1933 р. ДАЧО. Арк. 6.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

підпілля» на Чернігівщині. У цьому документі згадано й «повстанське підпілля» на залізничних станціях Чернігівської області: «Широко розгалужене контрреволюційне повстанське підпілля, що охоплювало м. Чернігів і райони – Чернігівський, Городнянський, Ріпкинський, Олішевський, Березнянський, ряд залізничних станцій і пов'язане з БССР»³⁷.

Отже, матеріали ОДПУ за 1932–1933 рр., що стосуються системи залізничного транспорту Чернігівщини, свідчать про масове невдоволення населення, зокрема працівників транспортної сфери, щодо нестачі харчів та смертності від голоду. Важливо, що в документах ці випадки розглянуті суто як потенційні приводи до можливих заворушень, а не як свідчення катастрофічної ситуації в регіоні. Також проаналізовані у статті матеріали містять інформацію про канібалізм та умисні вбивства, спричинені голодом. Крім того, транспортні відділення ОДПУ фіксували масові міграції з південних районів України на північ, зокрема до РФСРР, у пошуках харчів. Часто ці люди помирали на залізничних станціях, вокзалах і коляях. Зважаючи на таку ситуацію, залізничники скептично ставилися до пропаганди, яка ігнорувала реальний стан справ та описувала «перемоги» соціалістичного будівництва. Робітники порівнювали ситуацію в УСРР та РФСРР і наголошували на спланованому вивезенні харчів з України.

References

Kovalenko, O., Podkur, R., Vasyliov, V., Lysenko, O. (Eds.). (2012). *Nastroi tapovedinka naseleennia Chernihivshchyny v umovakh stalinskoï revoliutsii "zghory". 1928–1938* [Sentiments and Behavior of the Population of Chernihiv Region under the Circumstances of the Stalinist Revolution "From Above". 1928–1938]. Chernihiv, Ukraine.

Kuśnierz, R. (2008). *Holod na Ukraini 1932–1933 rr. (za dokumentamy polskykh dyplomativ)* [The Famine in Ukraine in 1932–1933 (according to documents of polish diplomats)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*.

Movchan, O. (2013). *Stavlennia robitnykiv USRR do antyrelihiinoï polityky vladı: pochatok 1930-kh rr.* [The attitude of the workers of the USSR to the Anti-religious policy of the authorities: the early 1930s.]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istoriia. – Proceedings of Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. History series, part 1.*

Okipniuk, V. (2001). *Derzhavne politychne upravlinnia USRR (1922–1934 rr.): istoryko-yurydychnyi analiz* [State Political Directorate of the USSR (1922–1934): historical and legal analysis]. Kiev, Ukraine.

Pokydchenko, L. (Ed.). (2006). *Holodomor 1932–1933 rokiv na Sumshchyni* [The Holodomor of 1932–1933 in the Sumy Region]. Sumy, Ukraine.

Костів Михайло Богданович – аспірант кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (вул. Графська, 2, м. Ніжин, 16600, Україна).

Kostiv Mykhailo B. – Ph.D Student of the Department of History of Ukraine of Nizhyn Mykola Gogol State University (2 Hrafska St., Nizhyn, 16600, Ukraine).

E-mail: kostivmb@gmail.com

Петренко Іван Євгенович – кандидат історичних наук, заступник директора філіалу «Інститут дослідження Голодомору» Національного музею Голодомору-геноциду (вул. Лаврська 3, м. Київ, 01015, Україна).

Petrenko Ivan Ye. – Ph.D in History, deputy director of the "Holodomor Research Institute" branch of the National Museum of the Holodomor Genocide (3 Lavrska St., Kyiv, 01015, Ukraine).

E-mail: ivanpetrenko753@gmail.com

SENTIMENTS OF THE RAILWAY WORKERS OF CHERNIHIV REGION IN 1932 AND 1933 IN THE CONTEXT OF THE HOLODOMOR GENOCIDE HISTORY

The purpose of the article is to characterize the sentiments and behavior of the railway workers in Chernihiv region in 1932–1933 and to analyze their attitude to the criminal actions of the communist totalitarian regime during the Holodomor genocide. The author used the principles of historicism, objectivity, systematic, complexity and general scientific methods. The approaches of microhistory and local history were used, too. They provide for analysis of single events and situations, which help to reconstruct the specific historical reality. The main locations of events described in the articles are Konotop, Vorozhba and Bakhmach railway stations, and Konotop Steam Engine Repair Plant. Novelty of the study is the fact that

³⁷ Витяг із доповідної записки голови ДПУ УСРР С. Реденса генеральному секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору про оперативні заходи органів ДПУ УСРР щодо «контрреволюційного підпілля» на Чернігівщині від 1 лютого 1933 р. *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської «революції згори». 1928–1938.* С. 299.

new archival materials about the OGPU activities during the Holodomor genocide were introduced into the scientific use. **Consequences.** The OGPU documents for 1932–1933 related to the railway transport system in Chernihiv region show the mass dissatisfaction of the population, especially transport sphere workers, with the lack of food products and mortality from starvation. It is important that these facts are given in the documents as the potential pretext for possible riots, and not as the evidence of catastrophic situation in the region. Also, the analyzed materials contain the information about cannibalism and premeditated murders caused by starvation. Moreover, transport departments of the OGPU recorded the mass migration from the south regions of Ukraine to the north, especially to the Russian Federative Socialist Soviet Republic, in search of food. Very often, these people died at the railway stations and tracks. Considering this situation, the railway workers were skeptical towards propaganda, which ignored the real state of things and described the “victories” of socialist construction. The workers compared the situation in the Ukrainian SSR and RFSSR and emphasized the intentional pumping of the food products out of Ukraine.

Key words: communist totalitarian regime, OGPU, railway, sentiments, Holodomor-genocide, Chernihiv region.

Дата подання: 23 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Костів, М., Петренко, І. Настрої працівників залізниць Чернігівщини в 1932–1933 роках у контексті історії голодомору-геноциду. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 81–86. DOI: 10.5281/zenodo.5748927.

Цитування за стандартом APA

Kostiv, M., Petrenko, I. (2021). [Sentiments of the railway workers of Chernihiv Region in 1932 and 1933 in the context of the Holodomor Genocide history]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 81–86. DOI: 10.5281/zenodo.5748927.



Світлана Батуріна

●

**«ЧУЖІ СВОЇ»:
ДО ПИТАННЯ ПРО РЕПРЕЗЕНТАЦІЮ
ІСТОРІЇ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ
НА СТОРІНКАХ УКРАЇНСЬКИХ ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКІВ**

DOI: 10.5281/zenodo.5748112

© С. Батуріна, 2021. CC BY 4.0

Метою статті є реконструкція образу минулого кримських татар, який склався на сторінках вітчизняних підручників з історії впродовж двох останніх десятиріч. **Основними завданнями** є з'ясування, чи представлені татари органічною частиною спільного минулого, чи їхню історію подають відособлено від української? Їхнє минуле в українській візії – це історія ворога, сусіда, партнера спільного минулого? Які теми, періоди історичного шляху кримських татар, їхньої держави зацікавили авторів вітчизняних підручників? Яким способом ці хронологічні періоди співвідносяться з відповідними віхами, подіями української історії? Що переважає в підручниках – історія народу чи держави? Які особливості репрезентації історії кримських татар залежно від часу написання підручника? **Наукова новизна** полягає в комплексному дослідженні українських підручників, матеріал яких уперше проаналізований в такому контексті. **Висновки.** За відносно невеликий проміжок часу схема минулого кримськотатарського народу в структурі шкільного курсу української історії зазнала суттєвих змін. Вони були передусім зумовлені політичними подіями 2014 р. Українські підручники можна розділити на дві часові категорії. В одній із них, представлених виданнями переважно до 2016 р., існує традиційна вітчизняна і радянська історія з яскраво вираженим фронтальним дискурсом, згідно з яким степовий світ, представниками якого були й кримські татари, вважали чужим, ворожим і деструктивним. У національному наративі він виступав винятково в ролі антагоніста. Причому кримська тематика в підручниках ніколи не була самостійною, а висвітлювалася ситуативно задля підкреслення трагічних чи героїчних сторінок українського минулого. В новому поколінні підручників зроблена спроба трактування історії кримськотатарського народу як самостійної категорії, розуміння непростого досвіду українсько-татарського співіснування на спільній території.

Ключові слова: підручники, образ «іношого», кримськотатарський народ.

Упродовж тривалого часу кримські татари, як представники етносу, репрезентанти держави, справляли вагомий вплив на хід української історії. Відтак спробуємо простежити, як саме цей образ і вплив відображений в українських підручниках. Чи представлені татари органічною частиною спільного минулого, чи їхня історія подається відособлено від української? Їхнє минуле в українській візії – це історія ворога, сусіда, партнера спільного минулого? Які теми, періоди історичного шляху кримських татар, їх держави зацікавили авторів вітчизняних підручників? Як ці хронологічні періоди співвідносяться з відповідними віхами, подіями української історії? Що переважає в підручниках – історія народу чи держави? Які особливості репрезентації історії кримських татар залежно від часу написання підручника?

Для того, аби відповісти на поставлені запитання, до аналізу було залучено 55 українських підручників з історії для середньої школи від п'ятого до одинадцятого класу. Хронологічно вони охоплюють матеріал від середньовіччя до сьогодення. Крайні ж часові межі самих видань охоплюють період 2002–2020 рр.¹ Звернімося до їх аналізу в контексті

¹ Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2002; Мисан В. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2010; Пометун І., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. Київ, 2013; Власов В., Данилевська О. Історія України. Підручник для 5-го класу. Київ, 2010; Власов В. Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. Київ, 2013; Пастушенко Р. Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Тернопіль, 2018; Щупак І., Піскарьова І., Бурлака О. Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Київ, 2018; Мороз П., Мороз І. Вступ до історії. Підручник для 5-го класу. Київ, 2018; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 7-го кл. Тернопіль, 2020; Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; Дрібниць В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Тернопіль, 2020; Гісем О., Мартинюк О. Історія України.

визначених проблем, скориставшись для цього хронологічним принципом викладу матеріалу.

Варто відзначити важливу особливість українських підручників у контексті висвітлення історії кримських татар, конструюванні її образу на сторінках цих видань. Їх можна поділити на дві умовні групи: ті, що писали до 2016–2017 рр., а також підручники від цих років і до останніх публікацій. Різниця насамперед полягає в детальності висвітлення кримськотатарської тематики, чи навіть взагалі її присутності в проаналізованих текстах, а також оцінці кримськотатарської історії та її співвідношення з українською.

Якщо загалом спробувати окреслити особливості репрезентації й конструювання образу кримських татар у підручниках обох груп, то за головний їх принцип можна виділити сприйняття цього народу як «свого» – або «чужого», партнера спільної історії, чи навпаки – ворожого сусіда. Відтак татари і їх держава – Кримське ханство – згадуються по-біжно, як ворог і небезпечний сусід, або ж інформація про них узагалі відсутня, або ж вони виступають як співучасники, партнери спільної історії з усіма її проблемами й контрастами. У такому розрізі їх минуле до певної міри співзвучне з українською історією. У цьому спільному минулому були трагедії, конфлікти, але й періоди союзів і мирного співіснування.

Важко сказати, чому саме 2016 р. став рубіжним для зміни в репрезентації татар на сторінках вітчизняної дидактичної літератури. Цьому очевидно сприяли об'єктивні фактори сучасної соціально-політичної ситуації в державі. В 2016 р. побачила світ колективна публікація «Наш Крим: неросійські історії українського півострова», ініційована Українським інститутом національної пам'яті². Це збірник статей, у якому історики, публіцисти ставили за мету підважити певні російські міфи про історію Криму й робили акцент на позитивному досвіді спільного українсько-татарського минулого. Цілком можливо, що саме цей проєкт посприяв започаткуванню відповідних змін і в історичній дидактиці. Крім цього, на початку 2017 р. відбулася презентація означеного збірника, учасники якої наголошували на необхідності змін у сучасних українських підручниках, до яких має бути адаптовано історію Криму та кримських татар³.

Вперше про татар, щоправда не кримських, а їх предків, які брали участь у формуванні кримськотатарського етносу, дізнаються учні 5-го класу в матеріалі про монголо-татарську навалу XIII ст. Одним із її наслідків стало утворення Золотої Орди, для якої Крим був однією з окраїн, окремим улусом. Прихід монголів сприяв формуванню кримськотатарського етносу на цих теренах. Це стало можливим завдяки змішанню конгломе-

Підручник для 7-го кл. Харків, 2020; Дудар О., Гук О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2020; Смолий В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2007; Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2007; Смолий В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2015; Власов В. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2015; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2016; Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. Київ, 2015; Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2008; Швидько Г. Історія України (XVI–XVIII ст.). Київ, 2008; Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2008; Струкевич О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Бурнейко І., Наумчук О., Крижановська М., Штанько О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Швидько Г., Чорнобай П. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016; Струкевич О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Тернопіль, 2015; Бурнейко І., Хлібовська Г., Крижановська М., Наумчук О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Тернопіль, 2015; Реєнт О., Малій О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Турченко Ф., Мороко В. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Власов В. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2017; Реєнт О., Малій О. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2009; Турченко Ф. Історія України. Підручник для 9-го кл. Київ, 2009; Струкевич О. Історія України. Підручник для 9-го кл. К., 2009; Кульчицький С., Власов В. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2018; Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2012; Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ. Підручник для 10-го кл. Київ, 2018; Турченко Ф. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; Кульчицький С., Лебедєва Ю. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; Реєнт О., Малій О. Історія України. Підручник для 10-го кл. Київ, 2010; Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 11-го кл. Харків, 2012; Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; Турченко Ф. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2011; Кульчицький С., Лебедєва Ю. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2011; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Гирич І., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 11-го кл. Тернопіль, 2019; Власов В. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; Даниленко В., Смолянська М. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019; Мудрий М., Гаркуша О. Історія. Україна і світ. Інтегрований курс. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019.

² Наш Крим: неросійські історії українського півострова / упоряд. та вступ С. Громенко. Київ: Вид-во К.І.С., 2016. 315 с.

³ Наш Крим: неросійські історії українського півострова. *Укрінформ*. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-pres-shall/2157372-nas-krim-nerosijski-istorii-ukrainskogo-pivostrova.html>.

рату народів, які проживали в Криму – половців, готів, греків, вірмен, з монголами⁴. Важливим чинником формування нового етносу з самоназвою кирилли стала ісламська релігія, а також мова і спільна територія⁵.

Рубіжним етапом для кримськотатарського етносу стало створення держави – Кримського ханства, яке постало в результаті дезінтеграційних процесів у Золотій Орді. Його виникнення мало визначний вплив і на українські землі. Власне цей аспект є одним із визначальних, який вирізняє спосіб репрезентації кримських татар у двох вищезазначених групах українських підручників. У виданнях до 2016–2017 рр. домінує фронтірний дискурс, згідно з яким Україна була в той час кордоном, стіною, що розділяла іслам і християнство, цивілізації осідлу й кочову. Кримське ханство стало джерелом постійної небезпеки з півдня, базою для грабіжницьких походів⁶. Самі ж кримські татари означалися часто як «татарські людолови», «жорстокі зайди»⁷. Створення Кримського ханства обернулося для українців жахливою трагедією й було тісно пов'язано з початком спустошливих походів на українські терени⁸. Вони стали однією із найтрагічніших сторінок в історії України: український народ впродовж XV–XVI ст. зазнав колосальних демографічних втрат – до 2,5 млн. вбитих і забраних в рабство. Ці факти дозволили авторам одного з підручників означити події цього періоду як «друге монголо-татарське нашествя», яке перетворилося на загрозу для Європи⁹. Причини набігів убачали в примітивній економіці ханства, слабкості сільського господарства, що змушувало його населення вдаватися до грабунків і работоргівлі. Додатковим фактором агресивної зовнішньої політики стало підпорядкування ханства Османській імперії й «загарбницькій політиці турецьких феодалів»¹⁰. На такому тлі дещо вирізняється один із підручників 2007 р. видання. Його автори вказують на велике значення створення держави для консолідації кримськотатарського етносу, відзначають, що її створення сприяло поживленню економіки на півострові. Причини ж набігів у цьому підручнику пояснювали, серед іншого, агресивністю кримськотатарської еліти¹¹.

Риторика текстів підручників від 2016–2017 рр. кардинально різниться. Сам об'єкт матеріалу, присвячений Кримському ханству XV–XVII ст., тут значно переважає. Детально висвітлені передумови виникнення держави, приділена значна увага її першим правителям, структурі влади загалом. Охарактеризоване господарське життя, побут мешканців, їхню культуру, звичаї, традицію, релігійне життя¹². Підкреслювалося спростування міфу про ворожість татар до християн і християнства в цілому, позаяк у Криму довгий час існувала християнська митрополія, що перебувала під покровительством ханів¹³.

Економіка, за версією цієї групи підручників, не була примітивною, а існувала у відповідному симбіозі з торговими центрами південного Криму – генуезькими колоніями, де проживало багатонаціональне населення – греки, вірмени, євреї, активний фактор економічного розвитку. Що ж до основної частини кримськотатарського населення, автори підручників наголошують на їх осілості, успішному занятті сільським господарством, розвиткові ремесел, скотарства. Кримськотатарське суспільство відзначалося відкритістю, поважним ставленням до жінок, особливо толерували свободу і гідність¹⁴. Тема походів за ясиром, работоргівлі в окремих підручниках означеного періоду взагалі відсутня, або ж обмежується ремарками про їх вторинний характер, чи такий, що був здебільшого зумовлений мілітаризацією кримського суспільства. Військо в ханстві виступало запорукою передусім внутрішнього порядку¹⁵.

Незмінним атрибутом при згадці про походи на українські землі в підручниках виступає зовнішній фактор – вже згадувана васальна залежність від османів чи союз із Московією. Турки фактично змушували до грабіжницьких походів задля поповнення невідь-

⁴ Мисан В. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. С. 59–60; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 140; Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 168.

⁵ Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 73; Дрібниця В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 147; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 174.

⁶ Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. С. 98–99; Власов В., Данилевська О. Історія України. Підручник для 5-го класу. С. 96.

⁷ Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. С. 115.

⁸ Пометун І., Костюк І., Малієнко Ю. Історія України (Вступ до історії України). Підручник для 5-го класу. Київ, 2013. С. 92.

⁹ Свідерський Ю., Ладиченко Т., Романишин Н. Історія України. 2007. С. 204.

¹⁰ Там само. С. 204.

¹¹ Смолій В., Степанков В. Історія України. Підручник для 7-го кл. К., 2007. С. 169–170.

¹² Див. напр.: Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 69–73; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська О., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 151–152.

¹³ Дрібниця В., Щупак І., Бурлака О., Піскарьова І. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 150.

¹⁴ Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 167; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 175.

¹⁵ Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 175.

ницьких ринків Анатолії. Перший же, один із найбільш руйнівних походів татар, унаслідок якого був зруйнований Київ і пограбований храм Софії, був здійснений у межах союзницьких відносин із московським царем¹⁶.

Фактор набігів, як зазначалося в текстах, безумовно мав украї трагічні наслідки для української людності, економіки, культурного розвитку. Утім, він також сприяв розвитку оборонної архітектури, містобудуванню. Небезпека «надихала митців», що сприяло виникненню героїчної поезії, історичних пісень, дум, «кристалізації українського народного характеру»¹⁷.

У цих підручниках навіть здійснена спроба ототожнити історичну долю обох народів у добу XVI–XVII ст. – українського і кримськотатарського. Фактором консолідації їх обох виступали власні держави – Гетьманщина і Кримське ханство. Вони врешті-решт стали жертвою російського експансіонізму, що мало трагічні наслідки для історичної долі обох народів¹⁸. Наголошувалося, що українці і татари не були явними антагоністами, в історії яких можна простежити позитивні й негативні контакти¹⁹. Така спроба ототожнення, попри раціональне зерно, зводилася іноді до курйозів. Так, автори одного із підручників пропонують учням порівняти ханський палац в Бахчисараї та резиденцію гетьмана Богдана Хмельницького в Суботіві, знайти спільні та відмінні риси²⁰. В іншому виданні запропоновано порівняти тепер уже облаштування житла кримського татарина й мешканця України²¹. Інші автори стверджували про подібність орнаментів на кримськотатарських і подільських вишивках, позаяк багато українців, що потрапляли в Крим як ясир, змішувались з місцевим населенням, приносили свої культурні традиції²².

Кримський фактор використаний авторами підручників у розділах про формування українського козацтва та власне його виникнення. Це була відповідь на виклик степової загрози. Саме з боротьбою проти татар і турків пов'язана героїчна діяльність козацьких очільників – Самійла Кішки, Дмитра Вишневецького, Петра Сагайдачного, Михайла Дорошенка²³. Подальші згадки й репрезентація кримських татар у підручниках тісно пов'язані з козацтвом та періодом Гетьманщини. При цьому специфіка цієї репрезентації, як і в попередньому періоді історії, залежить від хронології випуску самих підручників.

Зокрема в підручниках для 8-го класу представлений сюжет про військовий союз кримського хана Іслам Гірея й гетьмана Богдана Хмельницького задля спільних дій проти польського війська. Цей сюжет можна розділити на дві частини: обставини й причини укладення союзу, і участь кримськотатарських військ у Берестецькій битві. У ряді підручників, що передували виданням 2016–2017 рр., такий союз пояснювали вимушеними обставинами – відсутністю власної кінноти, небезпека «удару в спину»²⁴. У більш пізніх виданнях можна натрапити на повсюдне вживання конструкцій «українсько-татарське військо», «козацько-татарське військо». Отож переможні перші битви під Жовтими Водами, Корсунем, Жванцем, облога Львова представлені як спільні перемоги²⁵. Про обставини Берестецької битви та участі у ній військ ханства автори підручників розходяться. У більш ранніх підручниках наголошують на віроломстві татар, утечі й зраді хана, який насправді не хотів поразки польських військ, а використовував конфлікт у власних цілях²⁶. Як зазначено в одному з видань, він не був зацікавлений у створенні сильної і незалежної України, яка б не давала татарам займатися своїм основним промислом – людоловством. Хан начебто домовився з королем про залишення полю бою за відповідну суму й можливість брати ясир²⁷. При цьому заперечують суто військові аспекти втечі хана, який залишив своїх союзників зовсім не через обстріл, позаяк у бік татарського табору пролунав лише один постріл²⁸.

Натомість автори пізніших підручників стверджували, що хан не витримав шквального вогню по своїх позиціях і змушений був відступити, оскільки налякане військо поча-

¹⁶ Гісем О., Мартинюк О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 120; Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 143.

¹⁷ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 164–165.

¹⁸ Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 164; Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. С. 135.

¹⁹ Пастушенко Р. Вступ до історії. С. 167.

²⁰ Там само. С. 165.

²¹ Власов В., Панарін О., Топольницька Ю. Історія України. Підручник для 7-го кл. С. 151.

²² Свідерський Ю., Романишин Н. Історія України. С. 135.

²³ Власов В., Данилевська О. Історія України. Підручник для 5-го класу. С. 102; Власов В., Данилевська О. Вступ до історії України. Підручник для 5-го класу. С. 120, 124; Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 12–13; Швидько Г. Історія України (XVI–XVIII ст.). С. 36.

²⁴ Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 110; Швидько Г. Історія України (XVI–XVIII ст.). С. 122; Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 104.

²⁵ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. К., 2016. С. 129–130.

²⁶ Власов В. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 131.

²⁷ Струкевич О. Історія України. Підручник для 8-го кл. Київ, 2016. С. 112.

²⁸ Струкевич О., Романюк І., Пірус Т. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 102.

ло в паніці втікати. Б. Хмельницький, який поїхав наздоганяти хана, врешті погодився з ним, що повернути назад деморалізоване татарське військо не було ніякої змоги²⁹. Про полонення Б. Хмельницького ханом у цих текстах не йдеться.

У підручниках до 2016–2017 рр. вищезгаданими сюжетами, тобто участю і роль у Визвольній війні, інформація про кримських татар обмежується. У виданнях більш сучасних містяться відомості про спільні походи козацько-татарських військ у Молдову (1650), участь у Конотопській битві, обставини розриву з татарами після підписання Переяславської ради й відновлення союзу, а також згадки про спільну боротьбу проти османів у 1624 р.³⁰ У цих же виданнях, як правило, поміщений окремий розділ про ліквідацію Кримського ханства у 1783 р. та його трагічні наслідки для кримськотатарського народу. Цей сюжет часто змальовують у контексті з подіями й процесами української історії – ліквідації Січі й скасування автономії Гетьманщини, підкреслюючи таким чином подібність історичних долів обох народів³¹. Утім у той же час можна прочитати й про трактування цих подій як остаточне зникнення турецько-татарської загрози, що мало позитивні наслідки для українських земель³².

Зазначимо, що в період від Конотопської битви до ліквідації Кримського ханства в українських підручниках кримські татари не фігурують жодним чином, хоча цей часовий відрізок був доволі багатий на події спільної історії.

Українська історія XIX ст. й представлення в ній кримськотатарської тематики зовсім випадає з поля зору авторів підручників до 2016–2017 рр. Там означена тема відсутня взагалі. Хіба що можна в поодиноких виданнях натрапити на коротку згадку про кримських татар у контексті етнічного складу населення України. Утім, в іншій аналізованій групі підручників ця тема висвітлена в двох аспектах: Кримська війна і національне відродження другої половини XIX ст. Зокрема зазначають, що події Кримської війни (1853–1856) мали вкрай трагічний наслідок для кримських татар, які часто сприймалися імперською владою як колаборанти. Відтак проводилося їх насильницьке виселення з півострова як «некорисного елемента»³³. Це була фактично друга велика хвиля еміграції кримських татар від часів аналогічної першої хвилі, спричиненої російською анексією Кримського ханства.

Наступний сюжетний блок присвячений в підручниках кримському національному відродженню, пов'язаному передусім із діяльністю Ісмаїла Гаспринського (1851–1914) – просвітителя, письменника, педагога, культурного та громадсько-політичного діяча. Він активно здійснював реформу освіти, мови, проводив видавничу діяльність, був представником нової генерації кримськотатарської інтелігенції. Його діяльність у підручниках представлена здебільшого в контексті аналогічних процесів національного відродження, які відбувалися на українських землях. Проте в окремих випадках І. Гаспринського згадують у контексті загальнотуркського модернізаційного руху, процесів панісламізму, які мали місце в означений період³⁴.

Висвітлення XX ст. в історії кримськотатарського народу починається в підручниках для 10-го класу. Йдеться загалом про період від початку століття до закінчення української революції (1921 р.). В окремих підручниках охоплено матеріал до закінчення Другої світової війни. Знову ж таки, як і при висвітленні попередніх періодів історії, інформація про кримських татар практично відсутня у виданнях, написаних до 2016 р., або ж представлена фрагментарно. Так, наприклад, в одному з підручників 2012 р. вони фігурують серед статистичних даних етнічного складу населення України. Тут же міститься інформація про кримських татар серед делегатів з'їзду народів Росії, що проходив у Києві в 1917 р.³⁵

У підручникових виданнях, ближчих до сьогодення, кримська тематика представлена у двох великих сюжетах, яким зазвичай присвячені окремі параграфи. Йдеться зокрема про кримськотатарський національний рух у 1917 р. Він висвітлений в контексті подій української революції того ж періоду як спрямований на самовизначення народів Російської імперії, створення ними власних держав. У підручниках проводять певні аналогії

²⁹ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 147; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 157.

³⁰ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 148–168; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 160, 177.

³¹ Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 270–271; Гупан Н., Смагін І., Пометун О. Історія України. Підручник для 8-го кл. С. 262–263.

³² Струкевич О. Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 71.

³³ Там само. С. 96.

³⁴ Там само. С. 127–128. Сорочинська Н., Гісем О. Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 154–155; Пометун О., Гупан Н., Смагін І. Історія України. Підручник для 9-го кл. С. 140–142.

³⁵ Пометун О., Гупан Н. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 80.

між Кримською народною республікою та Українською народною республікою як уособлення державотворчих прагнень обох народів і важливі віхи їхньої історії³⁶.

Наступний блок інформації, що стосується кримських татар, присвячений трагічним подіям депортації народу в 1944 р. Спільною рисою усіх видань можна назвати емоційну складову при висвітленні подій, яка базується передусім на документах-спогадах людей, які пережили депортацію³⁷.

Післявоєнний сегмент історії кримськотатарського народу в українських підручниках представлено кількома темами – перехід Криму до складу УРСР, кримськотатарський дисидентський рух та події новітньої доби, пов'язані з анексією Криму. Зокрема, автори ряду підручників, описуючи обставини «дарування» півострова, вбачали в цьому, окрім суто економічних аспектів, також ідеологічний підтекст, пов'язаний з депортацією 1944 р. Таким способом союзне керівництво намагалося перекласти частину відповідальності за примусове виселення корінного народу³⁸.

Умовний поділ підручників за ступенем репрезентативності інформації про кримських татар та її трактування при висвітленні періоду новітньої історії продовжує діяти, втім він не так чітко виражений.

Післявоєнна історія кримських татар у підручниках представлена двома основними блоками, що пов'язані між собою: рух за повернення з депортації та кримськотатарський національний рух. Прикметно, що в більш ранніх підручниках означені теми не зачіпають узагалі. Лише в окремих виданнях національний рух кримців розглянутий у контексті дисидентської та правозахисної діяльності українців у 60–70-х рр. XX ст.³⁹ Найбільш докладно означена тема висвітлена в одному з підручників 2019 р. Тут їй присвячено окремий параграф із детальним аналізом передумов, періодизації, персоналіями національного руху кримських татар⁴⁰.

Нова сторінка історії кримськотатарського народу в українському минулому в підручниках представлена періодом 1989–1991 рр. – часу масового повернення на батьківщину та виникнення перших політичних організацій. Заснування останніх переважно розглянуті в руслі аналогічних процесів, які відбувалися в Україні означеного періоду. Йдеться про спільні риси в передумовах виникнення, організації Меджилісу, ОКНР (Організація кримськотатарського національного руху) та НРУ (Народний Рух України)⁴¹. Як відзначають автори підручників, репатріація кримських татар була позначена труднощами політичними, соціальними та економічними⁴².

За відносно невеликий проміжок часу, який містить крайні роки публікації проаналізованих тут підручників, схема минулого кримськотатарського народу в структурі шкільного курсу української історії зазнала суттєвих змін. Вони були передусім зумовлені політичними подіями 2014 р. Українські підручники можна розділити на дві часові категорії. В одній із них, представлених виданнями переважно до 2016 р., існує традиція вітчизняної і радянської історії з яскраво вираженим фронтирним дискурсом, згідно з яким степовий світ, представниками якого були й кримські татари, вважали чужим, ворожим і деструктивним. У національному наративі він виступав винятково в ролі антагоніста. Причому кримська тематика в підручниках ніколи не була самостійною, а висвітлювалася ситуативно задля підкреслення трагічних чи героїчних сторінок українського минулого. У новому поколінні підручників здійснено спробу трактування історії кримськотатарського народу як самостійної категорії, розуміння непростого досвіду українсько-татарського співіснування на спільній території.

References

- Burnejko, I., Khlbovs'ka, H., Kryzhanov'ska, M., Naumchuk, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Burnejko, I., Naumchuk, O., Kryzhanov'ska, M., Shtanko, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Danylenko, V., Smolnitska, M. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Dribnytsia, V., Schupak, I., Burlaka, O., Piskarova, I. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.

³⁶ Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ. Підручник для 10-го кл. С. 72; Кульчицький С., Власов В. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 55.

³⁷ Мудрий М., Аркуша О. Історія. Україна і світ. Підручник для 10-го кл. С. 283–285; Кульчицький С., Власов В. Історія України. Підручник для 10-го кл. С. 231–240.

³⁸ Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 21; Хлібовська Г., Наумчук О., Крижановська М., Гирич І., Бурнейко І. Історія України. Підручник для 11-го кл. С. 59.

³⁹ Турченко Ф. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2011. С. 202–203.

⁴⁰ Даниленко В., Смольницька М. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019. С. 101–104.

⁴¹ Там само. С. 153–155; Струкевич О., Дровозюк С. Історія України. Підручник для 11-го кл. Київ, 2019. С. 146.

⁴² Там само. С. 176.

- Dudar, O., Huk, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Hisem, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Hisem, O., Martyniuk, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kharkiv, Ukraine.
- Hupan, N., Smahin, I., Pometun, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Hupan, N., Smahin, I., Pometun, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Khlibovska, H., Naumchuk, O., Kryzhanovska, M., Hyrych, I., Burnejko, I. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [History of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Khlibovska, H., Naumchuk, O., Kryzhanovska, O., Burnejko, I. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Kulchyts'kyj, S., Lebedieva, Yu. (2011). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Kul'chyts'kyj, S., Lebedieva, Yu. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Kulchyts'kyj, S., Vlasov, V. (2018). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Moroz, P., Moroz, I. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to the history. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Mudryj, M., Arkusha, O. (2018). *Istoriia. Ukraina i svit. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [History. Ukraine and the world. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Mudryj, M., Harkusha, O. (2019). *Istoriia. Ukraina i svit. Intehrovanyj kurs. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [History. Ukraine and the world. International course. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Mysan, V. (2010). *Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to The history of Ukraine. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Pastushenko, R. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to the history. Textbook for 5th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Pometun, I., Kostiuk, I., Maliienko, Yu. (2013). *Istoriia Ukrainy (Vstup do istorii Ukrainy). Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [The history of Ukraine. (Introduction to the history of Ukraine. Textbook for 5th grade secondary schools)]. Kyiv, Ukraine.
- Pometun, O., Hupan, N. (2012). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Pometun, O., Hupan, N. (2012). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kharkiv, Ukraine.
- Pometun, O., Hupan, N., Smahin, I. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Reient, O., Malij, O. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Reient, O., Malij, O. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Reient, O., Malij, O. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Schupak, I., Piskarova, I., Burlaka, O. (2018). *Vstup do istorii. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to the history. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Shvyd'ko, H. (2008). *Istoriia Ukrainy (XVI–XVIII st.)* [The history of Ukraine (XVI–XVIII c.)]. Kyiv, Ukraine.
- Shvyd'ko, H., Chornobaj, P. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Smolij, V., Stepankov, V. (2007). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Smolij, V., Stepankov, V. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sorochynska, N., Hisem, O. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Sorochynska, N., Hisem, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sorochynska, N., Hisem, O. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sorochynska, N., Hisem, O. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Ternopil, Ukraine.
- Strukevych, O. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Strukevych, O. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.

- Strukevych, O. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Strukevych, O., Drovoziuk, S. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Strukevych, O., Romaniuk, I., Pirus, T. (2008). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sviderskyj, Yu., Ladychenko, T., Romanyshyn, N. (2007). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Sviderskyj, Yu., Romanyshyn, N. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Turchenko, F. (2009). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Turchenko, F. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 10-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 10th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Turchenko, F. (2011). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Turchenko, F., Moroko, V. *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2008). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2013). *Istoriia Ukrainy (Vstup do istorii Ukrainy). Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [The history of Ukraine. (Introduction to the history of Ukraine). Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2015). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2016). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 8-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 8th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2019). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 11-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 11th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V., Danylevska, O. (2001). *Vstup do istorii Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [Introduction to the history of Ukraine. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V., Danylevska, O. (2010). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 5-ho klasu* [The history of Ukraine. Textbook for 5th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V., Panarin, O., Topolnytska, Yu. (2020). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 7-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 7th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.
- Vlasov, V. (2017). *Istoriia Ukrainy. Pidruchnyk dlia 9-ho kl.* [The history of Ukraine. Textbook for 9th grade secondary schools]. Kyiv, Ukraine.

Батуріна Світлана – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії, Інститут історії України НАН України (Київ, Україна).

Baturina Svitlana – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow of Department of Ukrainian Historiography, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine).

E-mail: baturina@ukr.net

"THE OWN STRANGERS": TO THE QUESTION OF THE REPRESENTATION OF THE HISTORY OF THE CRIMEAN TATAR IN UKRAINIAN SCHOOL TEXTBOOKS

The purpose of the article is to reconstruct the image of the past of the Crimean Tatars, which has developed in the pages of Ukrainian history textbooks over the past two decades. The main tasks are to find out whether the Tatars are represented as an organic part of the common past, or whether their history is presented separately from the Ukrainian one? If their past in the Ukrainian vision is a story of an enemy, a neighbor, a partner of a common past? What topics, periods of the historical path of the Crimean Tatars, their states interested the authors of textbooks? How do these chronological periods relate to the relevant milestones, events in Ukrainian history? What prevails in textbooks – the history of the people or the state? What are the features of the representation of the history of the Crimean Tatars depending on the time of writing the textbook? The scientific novelty lies in a comprehensive study of Ukrainian textbooks, the material of which was first analyzed in this context. Conclusions. To conduct this study 55 ukrainian history textbooks were included in the analysis. Chronologically, they cover material from the Middle Ages to the present. Are the Tatars represented as a part of the common past, or is their history presented separately from the Ukrainian one? Is their past in the Ukrainian vision a story of an enemy, a neighbor, a partner of a common past? What topics, periods of the historical path of the Crimean Tatars, their states interested the authors of textbooks? How do these chronological periods relate to the relevant events in Ukrainian history? What prevails in textbooks – the history of the people or the state? What are the features of the representation of the history of the Crimean Tatars depending on the time of writing the textbook? In a

relatively short period of time, the scheme of the past of the Crimean Tatar people in the structure of the school course of Ukrainian history has undergone significant changes. They were primarily due to the political events of 2014. Ukrainian textbooks can be divided into two time categories. In one of them, presented by publications mainly until 2016, there is a tradition of national and Soviet history with a pronounced frontier discourse, according to which the steppe world, which was represented by the Crimean Tatars, was considered alien, hostile and destructive. In the national narrative, they acted exclusively as an antagonist. Moreover, the Crimean theme in the textbooks was never independent, but was covered situationally to emphasize the tragic or heroic pages of the Ukrainian past. In the new generation of text-books, an attempt is made to interpret the history of the Crimean Tatar people as an independent category, to understand the difficult experience of Ukrainian-Tatar coexistence on a common territory.

Key words: textbooks, image of "other", Crimean-Tatar people.

Дата подання: 5 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування ЗА дсту 8302:2015

Батуріна, С. «Чужі свої»: до питання про репрезентацію історії кримськотатарського народу на сторінках українських шкільних підручників. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 87–95. DOI: 10.5281/zenodo.5748112.

Цитування за стандартом APA

Baturina, S. (2021). «Chuzhi soi»: do pytannia pro reprezentatsiiu istorii krymskotatarskoho narodu na storinkakh ukrainskykh shkilnykh pidruchnykiv [«The Own Strangers»: to the question of the representation of the history of the Crimean Tatar in Ukrainian school textbooks]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 87–95. DOI: 10.5281/zenodo.5748112.



УДК 821.161'01-97«11/13»

Світлана Шуміло



ЗАПОЗИЧЕННЯ З БОГОСЛУЖБОВИХ ТЕКСТІВ У ЖИТІЯХ БОРИСА ТА ГЛІБА

DOI: 10.5281/zenodo.5722300

© С. Шуміло, 2021. CC BY 4.0

Казання та Читання про Бориса і Гліба, як і багато інших агіографічних творів давнини, мають у якості літературних джерел кілька богослужбових книг: Ірмолгій, Тріодь і Требник (текст Відспівування). Використання запозичень із цих книг може розглядатися як давній літературний прийом, схожий на прийоми алюзії та ремінісценції в сучасній літературі. Богослужбові запозичення, які часто трапляються в Житіях Бориса і Гліба, створюють алюзію на Страсті Христові, і цей підтекст дозволяє авторам проводити паралелі між Святополком та Юдою, а також між святими братами та Христом. Запозичення з богослужбових текстів допомагають агіографам створювати певний підтекст їх творів та наділяють житійні твори особливою виразністю.

Ключові слова: Житія Бориса та Гліба, запозичення, богослужбова література, літературне джерело.

Актуальність обраної теми полягає в невивченості богослужбових творів як важливого літературного джерела середньовічної агіографії та інших жанрів. Свого часу стаття Ф. Вігзелл¹, яка довела, що, цитуючи Біблію, Єпіфаній Премудрий користується не якоюсь конкретною Біблією, а виключно тими її уривками, які звучать під час богослужіння, стала своєрідним проривом в уявленнях про характер середньовічного цитування. Але й Біблія, і Псалтир як літературні джерела середньовічних творів вивчені досить глибоко, чого не можна сказати про богослужбові твори. Алюзії та ремінісценції на богослужбові тексти, як і дослівне їх цитування, не враховуються при публікації середньовічних житій і проповідей, на відміну від цитування біблійних текстів. Це збіднює сприйняття давніх творів і, загалом, середньовічної картини світу.

Тим не менш, для середньовічного письменника літературою, що читається найбільш часто, є молитовні тексти. Храмова або келійна молитва стає своєрідним словесним середовищем, у якому народжуються середньовічні твори, звідси книжник черпає художні прийоми, синтаксичні конструкції, лексику і фразеологію.

Говорячи про цитування, ми повинні розуміти умовність терміна «цитата» стосовно давньої літератури. Києворуський книжник не цитує якісь тексти в прямому сенсі слова, за рідким винятком спеціальних застережень автора, а використовує чужий текст як частину свого – частково приводить його дослівно, частково вільно переказує, може замінювати ті чи інші слова в ньому, розширювати його введенням якоїсь своєї ампліфікації. Це літературний прийом, що його обумовлено особливостями середньовічного естетичного сприйняття та світоглядом, і який дуже давно пішов в минуле літератури, щоб позначатися якимось сучасним літературознавчим терміном. Спробуємо вникнути в причини появи цього прийому, перш ніж розглянути його на конкретному прикладі Борисо-Глібських агіографічних текстів.

Займаючись темою цитування, ми помітили таку закономірність: з усіх богослужбових книг давньоруські книжники найчастіше вибирають у якості джерела цитат три: Ірмолгій, Тріодь, зокрема, тексти першого та останнього тижнів Великого посту і Великодня, і Требник, а саме – служби Відспівування чи Панахиди.

¹ Вігзелл Ф. Цитаты из книг священного писания и сочинения Епифания Премудрого. Труды отдела древнерусской литературы. Ленинград, 1971. Т. 26. С. 232–243.

Ірмологій, очевидно, стає джерелом запозичень найчастіше через легкість запам'ятовування ірмосів, чому сприяє декілька дуже важливих властивостей цих текстів: 1) вони часто повторюються на богослужінні; 2) вони мають своєрідний ірмосний наспів, що відрізняє їх від інших форм богослужбових текстів; 3) вони пов'язують текст канону з біблійними піснями, а отже – з біблійними подіями, тобто виконують роль своєрідних текстувальних скрепів між утреною і Священним Писанням, що важливо для богослужіння, покликаного в якійсь мірі відображати події священної історії; 4) за зразком ірмосів стародавній піснєписець писав тропарі канону – це чітко простежується у древній, і, зокрема, києворуській гімнографії (див., наприклад, канон страстотерпцю Ігорю Чернігівському), тобто ірмоси в той період, коли було написано житіє Борисо-Глібського циклу, ще грали роль текстувальних зразків для книжника, що також сприяло заучуванню їх напам'ять; 5) нарешті, ірмоси мають сувору відповідність тому чи іншому часу річного богослужбового кола, що сприяє асоціюванню деяких з них, наприклад, ірмоси першої седмиці Великого Посту, Великодня, Різдва, Страсної П'ятниці і т. п., з певними святами, настроями, обрядами або часом року (пор., наприклад, чітке асоціювання ірмоса «Исаие, ликуй» з таїнством вінчання, яке знаходить відображення в художній літературі до XIX століття). Таким чином, Ірмологій є зібранням тих коротких гімнів, які дуже легко запам'ятовувалися і викликали своїм вживанням у тексті деякі архетипічні для середньовічного читача і автора асоціації.

Другою найбільш часто цитованою книгою ми позначили Тріодь, а конкретніше – тексти першого тижня Посту і Страсної Седмиці. Дійсно, тріодні богослужіння дуже відрізняються і за змістом, і за естетичним оформленням від, скажімо, Октоїха або Міней – Тріодь набагато глибша, ліричніша та емоційніша, крім того, саме в Тріоді ми можемо знайти вказівки на порушення звичного кола денних богослужінь, наприклад, змін тексту Херувимської пісні, введення літургії Передосвячених дарів, Великого повечір'я і т. п. Іншими словами, Тріодь складена саме так, щоб переривати собою низку звичних богослужінь, відрізнятися від них і на короткий період Посту і Великодня виривати моїльників зі звичного кола богослужінь. Це робило Тріодь однією з найбільш улюблених богослужбових книг для авторів і читачів середньовічної літератури. Крім того, саме в богослужіннях Страсної седмиці зосереджено богослов'я Великодня: всі вони розповідають про велике співчуття Бога до людей і покликані викликати у відповідь співчуття людей до Христа. Переживання подій Страсної седмиці, яке можливо саме завдяки системі страсних богослужінь, – це своєрідний психологічний і духовний центр православного світосприйняття, і, здається, саме тому тексти Страсних пісень стали одним із улюблених літературних джерел у давньоруських авторів.

Третім джерелом ми назвали Требник, точніше, заупокійні богослужіння, поміщені в ньому. Відспівування і панахида, з одного боку, асоціативно, текстологічно та музично пов'язані з богослужінням Страсного тижня, тому популярність цього джерела може бути витлумачена з тієї ж позиції, що і популярність Тріоді. З іншого боку, символічний зв'язок з подією розп'яття і воскресіння після смерті будь-якої людини особливо яскраво простежується у творах, що описують смерть праведника, який дійсно має уподібнитися до Христа, а значить, успадкує і воскресіння в житті вічне. Крім того, тексти відспівування і панахиди були тим єдиним і часто повторюваним словесним оформленням, а їх розспіви – музичним оформленням, якими завжди супроводжувалась смерть людини, тому і опис смерті за асоціацією пов'язувався з цитатами з панахиди і відспівування. Іншими словами, подія смерті сприймалася через призму заупокійних молитов, а вони, у свою чергу, – через символічний зв'язок зі Страсною седмицею. Таким чином, талановитий письменник передавав читачам не тільки розповідь про смерть праведника, але й цілий комплекс духовних переживань і богослужбових асоціацій-спогадів, покликаних сформувати певне ставлення до описаного праведника.

Крім побожного ставлення, богослужбові цитати викликали, звичайно, і молитовний настрій читача, що так важливо для середньовічної літератури.

Отже, літературними джерелами багатьох києворуських творів найчастіше є три названі нами книги: Ірмологій, Тріодь і Требник. Цитування богослужбових текстів, вміщених у них, пов'язано з особливостями давньоруського християнського світосприйняття різних подій через призму річного богослужбового кола. Не менш тісним чином цитування богослужінь стикається з проблемою уподібнення, актуальною для середньовічної літератури. Уподібнення Христу або святому – один з найпоширеніших прийомів середньовічної літератури. Його досить детально розглянуто в роботах О.В. Панченка² та Т.Р. Ру-

² Панченко О.В. Поэтика уподоблений (к вопросу о «типологическом» методе в агиографии, эпидейктике и гимнографии). *ТОДРЛ*. Санкт-Петербург, 2003. Т. 54. С. 491–534.

ді³. Уподібнення святому проводиться не тільки на асоціативному рівні, невербальному, але й на текстуральному, вербальному, якщо користуватися термінологією О.В. Панченка. Проводиться воно і на рівні запозичень: богослужбові тексти, цитовані в різних житійних творах, також підкреслюють ланцюжок уподібнень: від смерті святого – до служби відспівування, від неї – до служби Страсної седмиці, тобто до Христа.

Традиційний мотив в агіографічній літературі, пов'язаний із запозиченнями з Тріоді, – смерть одного з героїв. В Житіях Бориса та Гліба описуються три смерті: Володимира, Бориса і Гліба; всі вони описані з використанням тих чи інших елементів Страсного богослужіння. Ці перегуки зі Страсними службами підкреслюють тему уподібнення святих мучеників Христу, яка ще більше посилюється алюзіями на страсні Євангелія або тему Таємної вечері і зради Іудою Христу, які також зустрічаються в житіях. Наведемо кілька прикладів і дамо коментарі до них. Ми свідомо пропускаємо ті цитування, які вже враховані дослідниками, наприклад, цитування Псалтиря або Євангелії, що подані дослівно і виконують роль посилення на Святе Письмо і не грають ролі в символічному уподібненні святих Христових.

<i>Бъказанне, и страсть, и похвала святую мученику Бориса и Глѣба⁴</i>	<i>Богослужбові, Євангельські тексти</i>
1. <i>Үвы мнѣ, свѣте очию моею, сияние и заре лица моего... Үвы мнѣ, отъче и господине мои, к кому привегну... Үвы мнѣ, үвы мнѣ, како занде свѣте мои ... како проведенъ еси? (С. 290).</i>	<i>Үвы мнѣ, үвы мнѣ, сладчайший Иисусѣ! ... Како погребѣу Тя, Боже мой? ...⁵</i>
2. <i>Къде бо нхъ жития и слава мира сего, и вагряница, и врячины, сребро и золото... (С. 290).</i>	<i>Гдѣ есть мірское пристрастїе; гдѣ есть привременныхъ мечтанїе: гдѣ есть золото и сребро...⁶</i>
3. <i>Да аще бы ми врагъ поносилъ, претерпѣлъ үбо выхъ, аще бы ненавидя мене вельречеваалъ, үкрылъ выхъ ся... (С. 296).</i>	<i>Да аще бы врагъ поносилъ ми, претрѣпѣлъ вымъ үбо, и аще бы ненавидяй мя на мя вельрѣчеваалъ, үкрылъ вымъ ся отъ него⁷.</i>
4. <i>Братіе, пристѣпивше, скончаите службѣ вашѣ... (С. 296).</i>	<i>Глагола ємѹ Иисусъ: еже твориши, сотвори скоро (Ін. 13:27).</i>
5. <i>Тү авне въниде в сръдце его сотона... (С. 298).</i>	<i>И по хлѣбе тогда вниде вонь сатана... (Ін. 13:27–28).</i>
6. <i>Үвы мне, үвы мне! Глыши, небо, и вънүши, земле! (С. 302).</i>	<i>Вонми, небо, и возглаголю и да слышитъ земля глаголы үстѣ моихъ...⁸</i>
7. <i>То үже, сътворивъше, пристѣпльше, сътворите, на не же послани есте! (С. 302).</i>	<i>Глагола ємѹ Иисусъ: еже твориши, сотвори скоро (Ін. 13:27–28).</i>
8. <i>Вама бо дана бысть благодать да молита за ны (С. 310).</i>	<i>Тебѣ бо дадеся благодать молитися за ны⁹.</i>

³ Руди Т.Р. Топика русских житий (вопросы типологии). *Русская агиография*. Вып. 1. Санкт-Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 2005. С. 59–101.

⁴ Сказание и страсть и похвала мученикам святым Борису и Глебу. *Святые князья-мученики Борис и Глеб: исследование и тексты* / исслед. и подг. текстов Н.И. Милотенко. Санкт-Петербург: Изд-во Олега Абышко, 2006. С. 286–312. Далі посилення робимо в тексті в круглих дужках.

⁵ Тріодь цвітна, рукопис. *Російська державна бібліотека*. Збір. ТСЛ. Ф. 304. І. № 399. Арк. 58-зв.

⁶ Требник. Київ, 1658. *РДБ*. Музей книги. Ф. IV: Стародруки. № 397. Арк. 168-зв.

⁷ Часослов. Київ, 1617. *РДБ*. Музей книги. Ф. IV: Стародруки. № 71. Арк. 88–88-зв.

⁸ Ірмологій, 1657. *РДБ*. Музей книги. Ф. V: Стародруки. № 363. Арк. 9.

⁹ Часослов. Київ, 1617. Арк. 140–140-зв.

Чтение о житии и о погублении блаженную страстотерпцю Бориса и Глеба ¹⁰	Богослужбові тексти
9. И держимыя свободи душа, и глагола имъ: «Идѣта в Рай». Они же, радующеся, идоша, хваляще Бога (С. 358).	Бесмысленное Твое милосердіе, иже адовыми узами съдержими зряще, к свѣтѣ идяху Христе, веселыми ногами, Пасху хваляще вѣчнѣю ¹¹ .
10. Ты и нынѣ покон душу раба Твоего, отца моего Василия, со всеми праведными, съ Авраамомъ, Исакомъ, Яковомъ, яко Ты еси покон, воскресение уповающим на Тя, и Тебе славу всылаемъ въ вѣкъ (С. 368).	...яко Ты еси воскресеніе и животъ, и покой усопшаго раба Твоего... ¹² .
11. Нѣ ѹне есть мнѣ одному ѹмрети, нежели толику душъ... (С. 370). ѹняше во святыхъ единъ за вся ѹмрети... (С. 374).	ѹне есть намъ, да единъ человекъ ѹмретъ за люди, а не весь языкъ погивнетъ (Ін. 11:49).

Вигук «ѹвы мнѣ!», як і вигук «*Како проведенъ еси?*», на наш погляд, є алюзією до однієї з центральних страсних стихир «*Тевѣ, одеющагося свѣтомъ, яко ризоу...*» Стихира виконується у Страсну П'ятницю – найскорботніший день у богослужбовому році. Стародавні нотні рукописи фіксують постановку співочого знака фіти на фразі «*ѹвы мнѣ, сладчайший Иисусе*» (див., напр., рукопис РДБ, збір. ТСЛ, ф. 304. I, № 447, арк. 258-зв.). У цьому рукопису на вказану фразу приходиться навіть два знаки фіти, при чому автор наспіву цієї стихирі у даному рукопису пропонує всього дві фіти для неї – саме на фразі, яка нас цікавить, що робило цей вираз крайньої печалі найбільш яскравим та таким, що добре запам'ятовувався. Практично в усіх давньоруських описах смерті зустрічаються поряд дві фрази «*ѹвы мнѣ...*» та «*Како тя...*» як вираз смутку від втрати когось. Так, саме за допомогою них описує зняття тіла Христового з Хреста Кирило Туровський, їх використовує Григорій Цамблак, оплакуючи митрополита Кипріяна. Поза цього контексту зазначений збіг можна розцінити як випадковий, але в контексті загального уподібнення святих братів Христу воно прочитується як алюзія на страсну стихирі. Крім того, той же уривок перегукується з ікосом канону, що читається на навечір'ї Страсної П'ятниці: плач Бориса за батьком уподібнений плачу Богородиці за Христом. Страсна тема в Казанні, таким чином, починається ще зі смерті Володимира і непомітно переходить на тему мучеництва свв. братів.

Розмірковуючи про долю всіх живих (уривок 2), Борис словами з чину відспівування як би заздалегідь відспівує себе – автор загострює передчуття смерті і мотив невинної жертви, які вже введені за допомогою вищевказаних запозичень.

Цитати 3, 4, 5, 7 – це алюзії на страсні Євангелія або тему страстей Христових. Уривок 3 – це вірш із Псалтиря, читається на 6-му часі і присвячений темі зради ближнім. На часі мається на увазі зрада Христа Іудою, в Оповіді, відповідно, Бориса – Святополком. Тема Таємної вечері і Розп'яття вводиться цією невеликою цитатою і потім підтримується рядом інших алюзій: Уривки 4 і 7 проводять тему уподібнення Святополка Іуді, оскільки є ремінісценцією до євангельських слів, звернених до Іуди. Уривок 5 ще більше підкреслює цей зв'язок, знову звертаючи читача до слів Євангелія, буквально – до наступного його вірша, оповідає про Іуду. Характерно, що автор Казання, звертаючись до Нового Заповіту, завжди частіше за все цитує Євангеліє від Іоанна – саме те, яке читається першим на утрєні Страсного П'ятка.

Уривок 6 – цитата з Второзаконня і водночас з ірмосу другої пісні канону, яка виконується тільки у Великий Піст, оскільки є найбільш сумною піснею – піснею гніву Божого на глухоту людських сердець – виконується на першому тижні посту. Вона вводить у богослужбове коло тему смутку і страху Божого. У тексті Казання це запозичення підкреслює абсолютну черствість серця Святополка і відчай святих братів, які намагалися пом'якшити його своїм смиренням.

¹⁰ Чтение о житии и погублении блаженных страстотерпцев Бориса и Глеба. Святые князья-мученики Борис и Глеб: исследование и тексты. С. 356–399. Далі посилання робимо в тексті в круглих дужках.

¹¹ Тріодь цвітна, рукопис. РДБ. Збір. ТСЛ. Ф. 304. I. № 399. Арк. 102.

¹² Требник. Київ, 1658. РДБ. Музей книги. Ф. IV: Стародруки. № 397. Арк. 168.

Уривок 8 – цитата з Великого повечір'я. Автор звертається до свв. братів тими словами, які традиційні на одній з молитов Великого повечір'я. Велике повечір'я – досить рідкісна служба в богослужбовому колі, вона виконується в дні першого тижня Великого Посту та перед деякими великими святами, такими як Різдво і Хрещення. Запозичення з цієї служби черговий раз підкреслює тему уподібнення Христу і нагадує читачеві про дні Великого Посту.

Читання має великий вступ, складений з загальних роздумів про долю світу і Євангельської історії. Тема зішестя в пекло та виведення з нього праведників, показана в уривку 9, – це мотив Великої Суботи (в цей день згадується зішестя Христа в пекло) і ремінісценція до пасхального канону. Можна розглядати уривок і як ремінісценцію до апокрифу про зішестя в пекло Іоанна Хрестителя, але відомо, що і він, і служба Суботи, і, частково, служба Великодня мають спільне літературне джерело – апокрифічне Євангеліє від Никодима. Насмілимося припустити, що з усіх перерахованих текстів найбільше на слуху у автора та читача саме богослужбовий, а тим більше – канон Пасхи, – багаторазово повторюється в тріодному циклі служб. Без сумніву, благочестивий письменник і читач середньовіччя знали цей канон напам'ять і легко вловлювали ремінісценції до нього.

Уривок 10 – цитата з чину Панахиди, зустрічається і в інших заупокійних молитвах, покликана підкреслити тему скорботи і смерті.

Уривок 11 пропонує видозмінену цитату зі страсного Євангелія від Іоанна, в якому йдеться про смерть Христа.

Отже, головна тема, якій підпорядкована мозаїка запозичень і ремінісценцій, – уподібнення святих мучеників Бориса і Гліба Христу, Святополку – Іуді. Знаменно, що у тексті Святополк багаторазово порівнюється з Каїном, таким чином, автор вибудовує ланцюжок уподібнень, досить традиційних для християнської екзегетики: Авель – Христос – сучасний автору святий і Каїн – Юда – сучасний автору зрадник чи вбивця. Запозичення з Тріоди звертають увагу читача не лише на Страсну седмицю, але й на інші дні Великого посту, що підсилює ідею співчуття і покаяння в тексті.

Проблема уподібнення сама по собі також може розглядатися в контексті узгодження житійних текстів з богослужбовими, оскільки православне богослужіння побудовано саме на принципі уподібнення. Аналогічним чином всі богослужіння мають між собою певну схожість, іноді явну, іноді – ледь вловиму. Тонкість естетичного сприйняття дозволила стародавній людині, творцю божественних служб, створити кілька рівнів подібності у богослужбових піснях. Перший і найбільш очевидний – словесний. Нерідко той чи той гімн словесно уподібнюється іншому пісню. Так, деякі недільні стихирі перегукуються зі стихирами Великодня або навіть включають в себе цілі стихирі з Пасхального богослужіння. Наприклад, недільна служба 6-го гласу включає в себе цілу стихирну Пасхи: «**Воскресѣнне Твое, Христѣ Спасѣ...**», і тим самим нагадує нам про Хресну ходу, здійснювану у Великодню ніч.

Тропарі та кондаки передсвята перегукуються з тропарями свят. Так, обидва тропаря передсвята Різдва закінчуються словами: «**Христосъ раждається, прежде падший возставити образъ**», перекликаючись між собою, як би заздалегідь готуючи нас до святвечора, а кондак передсвята практично повністю повторює кондак Різдва. Перекличка цих пісень на словесному рівні зміцнюється тим, що їх співають на один наспів. Так, тропарі Різдва та передсвята виконуються на 4-й глас, а кондак Різдва і передсвята – на 3-й, до того ж є вказівка, що кондак передсвята співається на подoben «**Дѣва дньсь**», тобто не просто на 3-й глас, а на окремих, характерних саме для Різдва наспів. Суть подобнів полягає в мелодичному і текстувальному уподібненні певної групи богослужбових співів обраному гімну якої-небудь найбільш значущої церковної служби. Приблизно цей самий принцип – уподібнення – ми знаходимо і в текстах житій, у нашому випадку, у текстах Казання і Читання про Бориса і Гліба. Цитати і запозичення успадковують богослужбовий принцип подібності, і святість мучеників, таким чином, сприймається в контексті єдності всього світу та всепроникаючого символічного уподібнення святих – Богу.

References

- Milyutenko, N.I. (2006). *Svyatye knyazya-mucheniki Boris i Gleb: issledovanie i teksty* [Holy Knyazs-Martvrs Boris and Gleb: Research and Texts]. St. Petersburg, Russia.
- Panchenko, O.V. (2003). *Poetika upodoblenii (k voprosu o «tipologicheskome» metode v agiografii, epideiktike i gimnografii)* [Poetics of Assimilation (on the Question of the "Typological" Method in Hagiography, Epideictics and Hymnography)]. *Trudy otdela drevnerusskoj literatury – Proceedings of the Department of Old Russian Literature*. T. 54. pp. 491–534. St. Petersburg, Russia.
- Rudi, T.R. (2005). *Topika russkikh zhitii (voprosy tipologii)* [Topics of Russian Lives (Questions of Typology)]. *Russkaya agiografiya – Russian hagiography*. V. 1, pp. 59–101. St. Petersburg, Russia.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svetlana M. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T.H. Shevchenko National University “Chernihiv Colehium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

LITURGICAL TEXTS AS A LITERARY SOURCE HAGIOGRAPHIC LITERATURE ABOUT BORIS AND GLEB

Legend and Reading about Boris and Gleb, like many other hagiographic works of antiquity, use as a literary source several liturgical books: Irmology, Triodion and Trebnik (the text of the funeral service). The use of borrowings from these books can be regarded as some ancient literary device, similar to the methods of allusion and reminiscence in contemporary literature. The liturgical borrowings, which are often found in the Lives of Boris and Gleb, create an allusion to the Passion of Christ, and this subtext allows authors to draw parallels between Svyatopolk and Judas, as well as between holy brothers and Christ. Borrowings from liturgical texts help hagiographers create a certain subtext of their works and endow the hagiographic works special expressiveness.

Key words: Lives of Boris and Gleb, borrowing, liturgical literature, literary source.

Дата подання: 12 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 18 вересня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, С. Запозичення з богослужбових текстів у Життях Бориса та Гліба. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 96–101. DOI: 10.5281/zenodo.5722300.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2021). Zapozychennia z bohosluzhbovykh tekstiv u Zhytiiakh Borysa ta Hliba [Borrowing from liturgical texts in the Lives of Boris and Gleb]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 96–101. DOI: 10.5281/zenodo.5722300.



УДК 94 (477)

Ольга Гриньова



ПЕДАГОГ, ПРОСВІТИТЕЛЬ, ПУБЛІЦИСТ ПУШКІНСЬКОЇ ДОБИ ІВАН МАТВЄЄВИЧ СБІТНЄВ

DOI: 10.5281/zenodo.5750062

© О. Гриньова, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – дістати з небуття ім'я людини, яка зробила неабиякий внесок у розвиток просвіти Сіверщини, Чернігова, Кам'янець-Подільського та Війська Чорноморського початку XIX ст., а також залишила найцікавіші письмові документи щодо історії просвіти України, які мають краєзнавчу та історико-географічну цінність. Дослідження спирається на мікроісторичний метод – через долю однієї людини простежено панівні погляди, тенденції та події в українському суспільстві XIX ст. **Новизна** дослідження полягає в тому, що детально вивчені за архівними документами життя та творчість І.М. Сбітнєва дозволили зробити деякі відкриття щодо, наприклад, віку Чернігівської обласної універсальної наукової бібліотеки, яка, виявляється, є старішою, ніж вважалося досі; привернути увагу до історії появи відомої «Истории Русов», що також не є однозначною; відновити пам'ять про талановитого художника Івана Васькова, однокашника Тараса Шевченка з Петербурзької академії мистецтв, автора портретів відомих людей XIX ст., нині незаслужено забутого, тощо. **Висновки:** знайдені архівні відомості щодо життя Івана Матвєєвича Сбітнєва, його твори: дорожні нотатки, нариси, особисті листи, що зберігаються у Російській державній публічній історичній бібліотеці та в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського в Києві, – усе це допомагає відновити, змалювати досить вичерпну картину життя міста Новгород-Сіверського початку XIX ст.: розташування та оновлення вулиць міста, устрій гімназії, нищівні пожежі, проїзд імператора Александра I через Новгород-Сіверський у 1825 р. тощо. «Записки Івана Матвєєвича Сбітнєва», зокрема, подають детальний аналіз «найтемнішої доби в місцевій історії народної просвіти» на Волині, «Прогулка по Воспорскому проливу» є цінним документом з історії просвіти в Черномор'ї. Ці та інші твори автора мають не лише художню, але й краєзнавчу, історичну цінність як для описаних місцевостей, так і для України в цілому. Вивчення біографії та творчості цієї людини можна внести до навчальних планів історичних навчальних закладів відповідних регіонів.

Ключові слова: Іван Матвєєвич Сбітнєв, історія Волині, просвіта у Війську Чорноморському, Новгород-Сіверська гімназія, Чернігівська гімназія, Чернігівська публічна бібліотека.

Здобуття імені цієї безсумнівно цікавої, обдарованої багатьма талантами людини, яка жила 200 років тому, має свою історію. У 2008 р. до Чернігова приїхав з Росії відомий руський письменник Юрій Сбітнєв. Він завершував історичну діалогію про князя Ігоря Чернігівського і хотів побувати на стародавній чернігівській землі, де відбувалися головні події роману. Водночас письменник спробував розгадати одну давню сімейну таємницю-загадку. У сім'ї Сбітнєвих зберігався атестат (по-нинішньому – трудова книжка) його прадіда – дійсного статського радника Ніколая Івановича Сбітнєва, який після закінчення Харківського університету в середині XIX ст. приїхав працювати в Чернігів. Чому саме сюди, адже в ті часи розподілу не було?! Що привело перспективного дійсного студента з університетського міста, культурного і наукового центру – Харкова – до провінційного Чернігова?

Глибше своє коріння Сбітнєви «не копали» – у відомі часи не варто було виявляти своє «непролетарське» походження, тому всі небезпечні свідчення були знищені, і лише дивом зберігся цей атестат та ще пара документів і світлин. І таємниця залишалася нерозгаданою довгі роки.

«Розкопки» у Чернігівському обласному архіві відкрили, що рід Сбітнєвих принаймні з XVIII ст. жив на Чернігівщині – у Новгороді-Сіверському та Чернігові. А батько Ніко-

лая Івановича, тобто вже прапрадід письменника, Іван Матвєєвич Сбітнєв був учителем, старшим учителем Новгород-Сіверської гімназії, інспектором Кам'янець-Подільської та Чернігівської гімназій, директором училищ губернії, мав у Новгороді-Сіверському садибу, кілька будинків у місті та передмісті.

Але, що найцікавіше, – в російській Державній публічній історичній бібліотеці вдалося знайти публікації Івана Матвєєвича Сбітнєва. Виявляється, він був яскравим письменником-публіцистом, мемуаристом пушкінської доби. Його твори за життя і після смерті друкували в «Отечественных записках», «Украинском журнале», у «Вестнике Европы» і «Киевской старине». За досить короткий час вдалося зібрати невелику електронну бібліотеку творів Івана Матвєєвича.

* * *

Іван Матвєєвич Сбітнєв народився в Новгороді-Сіверському в 1795 або 1796 р. Точного рік народження не вдалося встановити – у двох документах батька Івана Матвєєвича, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області (див. нижче), вказаний вік сина Івана, що відповідає різним рокам народження, але я помітила, що часто в формулярах чиновників вік їхніх дітей вказували з помилками (така ж розбіжність у даних віку і його старшого брата Іосіфа). На думку краснодарського дослідника В.К. Чумаченка, І.М. Сбітнєв народився в загальні у 1798 р., що не відповідає знайденим мною архівним документам. Належав він до дворянського роду, що корінням сягав козацької старшини, яка за часів Катерини II була прирівняна до російського дворянства: дід його Василій Данілович був сотенним отаманом (першою особою після сотника, у XVII ст. начальника адміністративно-територіальної та військової одиниці, разом з яким вирішував усі справи в сотенній канцелярії і виконував обов'язки сотника за його відсутності), а прадід Даніла був військовим товаришем. Це почесний чин в козацькому війську, ним нагороджувалися козаки, які виявили особливу хоробрість у боях і походах. Військові товариші перебували під юрисдикцією гетьмана, не маючи постійних службових обов'язків, виконували окремі доручення вищих посадових осіб.

Спочатку Іван, молодший з трьох синів губернського секретаря, прапорщика Матвея Нікіфоровича Сбітнєва, навчався в повітовому училищі. Знайдений у Чернігівському обласному архіві документ свідчить, що у списку учнів 1-го класу Новгород-Сіверського повітового училища в 1805 р. (65 осіб) під номером 55 числиться Іван Збітнєв (таке написання прізвища членів сім'ї зустрічається ще в середині XX ст.), «9 лет от роду; вступил в класс 1805, 1 августа. Способности, прилежание: понятлив, прилежен»¹. Старші брати, Павел та Іосіф, теж навчаються в цьому училищі, обидва в 3-му класі: «Павел Збитнєв, 16 лет от роду; способности, прилежание: туп, прилежен. Иосиф Збитнєв, 12 лет от роду; способности, прилежание: туп, средств.»². Проте «тупість» не завадила стати в майбутньому одному підпоручиком, другому працювати в повітовому суді «при письмових делах» і дослужитися до чину губернського секретаря³.

Згідно з Історичною запискою про Новгород-Сіверську гімназію Івана Панаженка, у 1810 р. після публічного випробування, що відбулося 28 червня, з другого до третього класу гімназії був переведений серед інших 15-ти учнів Іван Сбітнєв. Тобто, з 1808-го, року заснування гімназії, він став її учнем. У 1807 р. вийшло розпорядження Харківського університету директору повітового училища І.І. Халанському відкрити повітове училище і два класи гімназії. Для відкриття гімназії 14 червня 1808 р. в Новгород-Сіверський приїхав професор Харківського університету Ілля Федорович Тимковський, який через 17 років, у 1825-му, стане її директором. Він провів іспити з усіх предметів, після чого на педраді 27 червня оголосив, що із 154 учнів відібрані для першого класу гімназії 29, серед яких і Іван Сбітнєв, який і став гімназистом.

Цікавий послужний список і доля батька Івана Матвєєвича – «прапорщика Матвея Никифорова сына Сбитнєва», зафіксована у «Формулярных списках о службе чиновников поветовых земских подкоморских судов и др., учиненных 1810 года июня дня 9»: «Прапорщик Матвей Никифоров сын Сбитнєв продолжает службу по выбору дворянства в поветовом земском суде *возным*. Лет от роду 58. Из дворян. Имеет в сем поветовом городе Новгороде Северском 1 мужеска пола душу...» 17-ти років вступив до служби з письмових справ сотенного Першопочепського правління, через 9 років переведений канцеляристом Стародубовської канцелярії, два роки перебував «в оном правлении и затем месяц был не у дел», потім «определился в Стародубовский городской магистрат и тамо

¹ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 382 зв. – 383.

² ДАЧО. Ф. 229. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 370 зв.–372.

³ ДАЧО. Ф. 133. Оп. 1. Спр. 229. Арк. 606.

⁴ Историческая записка о Новгород-Северской гимназии / Сост. Иван Панаженко. Киев, 1889. С. 29.

находился по 18 марта 1882 года. Того же времени отправлен в бывшую Новгородско-Северскую палату уголовного суда, в одной палате произведен коллежским канцеляристом в 1784 году. И будучи в сем звании, ... содержал архив, который и сдал порядочно при увольнении в 1792 году». І.М. Сбітнев відразу вступив на військову службу в Білозерський піхотний полк сержантом і служив майже півтора року, але через хворобу був звільнений від військової служби з нагородженням чином прапорщика, «с которого времени был определен от начальства к смотрению за бывшим новгородсеверской губернии острогом и в другие разные комиссии» (у ці роки і народився молодший син – Іван Матвеевич). У 1801 р. дворянством новгородсько-сіверського повіту він був обраний підкоморським возним, на цій посаді перебував 5 років (після Польського повстання 1830–1831 рр. було ліквідовано підкоморські суди, а їх функції передані до повітових). «А того числа тоже по выбору дворянства выбран на трилетие поветовым возным в суд ... повета Новгородско-Северского, за окончанием коего таки избран дворянством в оный суд на трилетие в октябре месяце 1808 года. Женат, имеет сыновей: Павла, 21 года, находящегося в воинской службе подпорутчиком, Иосифа, 19, служащего в поветовом суде при письменных делах, Ивана, 15 лет, обучающегося в народных школах»⁵.

Возний – посадова особа при місцевих повітових судах (у кожному повіті їх було кілька, а старшого з них називали генералом). У Литовському Статуті 1566 р. записано: «возные назначаются ... с особ, добрых веры годных, цнотливых, оселых в том же повете». Фактично возні були судовими слідчими і виконавцями. До їх обов'язків входив огляд тілесних ушкоджень, інших слідів злочину, збереження речових доказів, визначення розміру заподіяної шкоди, надсилання судових повісток («позовів») та ін. Возні були зобов'язані результати службових дій заносити до судових актових книг і повідомляти суд спеціальною письмовою реляцією. Реляції возних вважали вагомими доказами. Закон захищав возних від різних посягань і одночасно встановлював їх відповідальність за зловживання службовим становищем⁶.

Саме у ці роки на початку ХІХ ст. в Новгороді-Сіверському активно просувається ідея заснування університету. У грудні 1802 р. малоросійський генерал-губернатор А.Б. Куракін доручив тодішньому директору народного училища І.І. Халанському розробити проєкт університету в Новгороді-Сіверському, вважаючи це справою, «только способствующей благу общему». До березня наступного року І.І. Халанський виконав доручення, але до практичного втілення справа не дійшла. Зрозуміло, яким високим був інтелектуальний потенціал міста, що дав ґрунт для виникнення такого задуму. І хоча проєкт цей не реалізувався через велику конкуренцію з боку створеного в 1805 р. університету в Харкові та Ніжинської гімназії вищих наук, замість університету в 1808 р. в Новгороді-Сіверському на основі Головного народного училища заснували гімназію, яка дуже швидко отримала визнання серед тодішньої інтелігенції. У першій половині ХІХ ст. за цією гімназією міцно трималася репутація найкращої в Україні. Чого варті лише такі рядки з документу тих років: «преподавал в 4-м классе дифференциально-интегральное исчисление, криволинейную геометрию, динамику и оптику»! Після смерті І.І. Халанського в 1825 р. його змінив І.Ф. Тимковський. У 1830-х рр. виношувалися плани переведення гімназії в Ніжин для підтримки авторитету і значення Ніжинського ліцею. І.Ф. Тимковський доклав великих зусиль, аби залишити її в Новгороді-Сіверському. Його аргументами були здоровий місцевий клімат, спокій, але найсуттєвіше – непересічна цінність Новгорода як «міста багатьох історичних пам'яток»⁷. Роль гімназії в культурно-освітньому житті краю була велика, про це свідчить запис 1828 р. про Новгород-Сіверський: «Большая часть здешних граждан чаще, нежели жители окрестных городов, обращается с книгами: ибо редкий из их не учился или в бывшем Народном училище или в гимназии»⁸.

У 1808 р., тринадцять років від народження, Іван Матвеевич Сбітнев стає учнем названої гімназії, а після її закінчення в 1816 р., як «понятливый ученик», продовжує освіту в Харківському університеті. Менш «понятливых» «из мещан и бедных дворян, которые пришли поздно и с малыми способностями изучению, уже будучи в полных летах возраста, прилежны, скромны и поведения добропорядочного, но весьма приметно, что в университет поступить не достигнут ... с наблюдением и руководством могут их приготовить на места учителей, или частных, или в другие училища...»⁹ Можна уявити, який був інте-

⁵ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 195. Арк. 44 зв.–45, 111–112.

⁶ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (82 т. и 4 доп.). Санкт-Петербург, 1890–1907.

⁷ Ананьева Т. О неизвестной рукописи Ильи Тимковского «Записки для истории Малороссии» (1849 г.). *Київська Академія*. 2018. Вип. 15.

⁸ Мишанич Я. Одномудці з Гетьманщини. Новгород-Сіверський гурток «автономістів»: відродження українського державотворення. *День*. 14 травня 2005 р.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 78 (из архива С.С. Воинова).

лектуальний рівень у «понятливых учеников», якщо «менее понятливые» могли бути прихvatними вчителями або викладами в училищах.

Іван Сбітнев за два роки опановує курс наук Імператорського Харківського університету – в його Формулярному списку читаємо: «Кончил курс в Новгородсеверской гимназии, и 30 августа 1816 года вступил казеннокоштным студентом в Императорский Харьковский университет, где за окончанием общих лекций наук, относящихся к физико-математическому отделению, удостоен степени кандидата по сему факультету». Під час навчання успішний студент із затвердження Правління Університету «исправляет должность суб-инспектора казеннокоштных студентов» (запис про це зроблено 15 лютого 1818 р.). А 6 листопада 1818 р. «сим же университетом определён в Черноморскую гимназию учителем математики и физики»¹⁰.

Один із найкращих випускників, він був затребуваний в Катеринодар військовим протоієреєм, який завідував освітою Чорноморії, Кирилом Васильовичем Россинським. Дійсний член Харківського університету, Россинський, крім того, був членом-кореспондентом Санкт-Петербурзького Вільного товариства любителів російської словесності, членом-кореспондентом Імператорського людинолюбного товариства і членом Вільного економічного товариства, поетом – загалом одним із найосвіченіших людей свого часу. Приїхавши у Військо Чорноморське, він прийняв на своє піклування всього лише одне повітове училище, а вже через кілька років повсюдно відкрилися десятки шкіл і парафіяльних училищ, цотири з яких з 1 червня по 1 серпня 1819 р. ревізував І.М. Сбітнев. Ось що писав про це професор В.К. Чумаченко: «Начальство поручило ему осмотреть приходские училища, расположенные по берегам Азовского моря. Помимо прочего предстояло увидеть остатки древнего Боспорского царства, которые тогда ещё в изобилии хранили берега Тамани и Крыма. Описанием этой поездки завершаются его “Воспоминания о Черномории”, написанные в 1824 г. и уже через год увидевшие свет на страницах харьковского “Украинского журнала”»¹¹.

Іван Матвєєвич був діяльним помічником Россинського у створенні першої на Кубані гімназії. У цій гімназії, крім математики та фізики, Іван Матвєєвич протягом року з 1 серпня 1819 р. викладав учням 1-го і 2-го класів французьку мову, причому «безмездно». Цей факт свідчить про високу і всебічну освіченість тодішніх випускників університетів. Однак не все було так гладко в житті і роботі Івана Сбітнева в Катеринодарі. Як писав історик освіти в Чорноморії А. Лещенко, «молодые учителя гимназии и уездного училища, назначаемые из студентов Харьковского университета в черноморскую глушь, часто менялись. Они не выдерживали убийственного климата болотистого города, некоторые не могли стерпеть нравственной атмосферы столицы Черномории. Учитель гимназических классов Филиппов умирает от горячки, а молодой физик Сбитнев шлёт Ректору университета умоляющее письмо о переводе, ссылаясь на болезненное изнурение, на гнетущую его нравственную атмосферу: “...Вот я уже целый год в Черномории и могу похвалиться, что я употреблял все усилия для перенесения многих недовольств как со стороны жителей, так и со стороны климата”. Далее он жалуется на испорченный от гниющего камыша и болот воздух, на гнилу, “насекомыми преисполненную воду”, которая может “ускорить его погибель”»¹². Пробувши на Кубані два роки, 24-річний педагог покинув Чорноморію. «Зловредный климат окончательно подорвал его здоровье – когда через год ему дали перевод, бумага не могла быть ему вручена, так как он лежал в горячке, которая по местному называется “корчий”». Про це пізніше він сам написав так: «Университетскому начальству, взявшему во благоуважение расстройство моего здоровья от злокачественного климата Черноморской области, угодно было перевести меня учителем в Новгород-Северскую гимназию». А друга причина від'їзду молодого прогресивного вчителя з Чорноморії була не менш вагомою: у нього закінчилися сили терпіти «недовольства со стороны жителей». І останньою краплею був конфлікт, що стався на урочистому зібранні, присвяченому початку іспитів у гімназії, де молодий педагог виголосив полум'яну промову, в якій говорив про важливість науки в повсякденному житті. Пояснюючи багато природних явищ, як математик, фізик і біолог, він допустив якесь засудження забобонів, що залишались міцними серед міських жителів столиці Чорноморії. Ось уривок з його листа на ім'я ректора Харківського університету: «Жители возроптали на меня за речь, произнесённую мною при публичном экзамене. В ней я потицхлся доказать, сколь полезна физика для искоренения предрассудков, и что человек, занимающийся ею, исполняет свою душу священным благоговением ко Творцу и высокою нравственностью. Здесь также я позволил себе некоторую колкость и, сколько можно, старался представить с смешной

¹⁰ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2020. Арк. 2312–2321.

¹¹ Особистий архів автора. Листування з В.К. Чумаченко.

¹² Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-1547. Оп. 1 Д. 105. Лл. 38–55 (з архіву В.К. Чумаченко).

стороны все мнения невежд о явившейся комете, воздушных метеорах и проч. Я мнил, что, действуя сим способом, можно сколько-нибудь возбудить в них рвение к поддержанию нашей гимназии как заведения, необходимого для воспитания детей. Но я ошибся, ибо жители всё это поняли в другом смысле и предположили, что я, забывая Бога, вздумал их публично осмеять. Убеждения Россинского их в противном не могли меня защитить от имени еретика, боготворящего воздух... Поздно я узнал, как опасно истреблять предрассудки, составляющие существенное достоинство черноморцев! Одним словом, черноморцы не хотят ничему учиться и ничему верить...»¹³

Обивателі углядели в тому для себе образу, і навіть богохульство. Гніву їх не було меж. Не допомогло і щире переконливе заступництво К.В. Россинського: Іван Сбітнев мав покинути назавжди Військо Чорноморське. І «при общем замещении праздных учительских мест по Харьковскому учебному округу» 28 серпня 1820 р. Іван Матвеевич переведений вчителем математики в Новгород-Сіверську гімназію. Пізніше він згадує у примітках до «Воспоминаний и путевых заметок», до яких увійшли «Воспоминания о Черномории»: «Я был учителем в черноморской гимназии, открывшейся 17 мая 1820 г. Университетскому начальству, взявшему во благоуважение расстройство моего здоровья от злокачественного климата Черноморской области, угодно было перевести меня учителем в Новгород-Северскую гимназию. Двухгодичное мое там пребывание я описал в статье «Воспоминания о Черномории», помещенной в «Украинском журнале», на 1825 год изданном»¹⁴.

Вихований на прогресивних ідеях просвітництва, він хотів бути максимально корисним батьківщині, але епоха реакції не дала здійснитися його сподіванням. Після зустрічі з університетськими друзями через 15 років після закінчення університету, він з гіркотою напише, ймовірно, згадуючи і свій катеринодарський досвід: «Мы надеялись играть значительную роль в обществе, получив высшее образование; мы были уверены, что будем пользоваться полным уважением лиц, не видевших стен университета. Однако скоро мы разочаровались в наших мечтах, в ожиданиях! Скучный оклад жалования, встреча с невежеством богатых, с невежеством, гордившимся своим высоким происхождением, нежелаем применяться к пустым обычаям жителей, требовательных и упорных, особенно в малых городах, доставляли нам много неприятностей и горя. Обзаведшись семейством, мы ещё более усилили нашу незавидную долю...»¹⁵

Повертаючись до рідного Новгорода-Сіверського, І. Сбітнев серйозно занедужив, через що була втрачена частина багажу з багатьма записами про його життя в Катеринодарі. Проте вже на батьківщині він пише «Воспоминания о Черномории» – блискучий нарис і, ймовірно, перший свій літературний твір, опублікований у харківському «Украинском журнале» в 1825 р. Дух майбутньої пушкінської прози витає в цих мемуарах, дух ще не написаної генієм «Капитанской дочки». Чого варті лише кілька фраз, що описують зупинку І. Сбітнева на вартовому кордоні міста: «10-го декабря 1818 года издали я приметил соборную церковь, соломенные кровли домов и потом всё пространство города Екатеринодара, расположенного на ровном месте, отлогом к р. Кубани. Вдалеке туманились вершины Кавказских гор, покрытые лесами и снегом, которые черноморцы называют Черкесскими горами. Я оставил на некоторое время рассматривание сих громад и обратил взор мой на тот город, где мне суждено жить – и может быть, долго! Непривлекательный наружный вид одного, бедные хижины погрузили меня в совершенную тоску, производящую печальные размышления. Думал ли я, чтобы, так сказать, столица целого народа, между коим находилось много людей с талантами и вкусом, народа, прославившего себя геройскими подвигами в войнах против турок, народа, имеющего великие богатства, была не что иное, как деревня обыкновенная...»¹⁶

Своїм запискам у руслі того часу І. Сбітнев надав епіграф французькою мовою М. де Жокура: «Путешествия возвышают дух. Воспитывают его, обогащают знаниями и защищают его от национальных предрассудков». Продовження подорожі описане на сторінках знаменитих «Отечественных записок» за 1828–1829 рр. у нарисі «Прогулка по Воспорскому проливу и по берегам Азовского моря в 1820 г.». Насправді мова йде загалом про події все того ж липня 1819 р. «Сидя на крутом утёсе у Киммерического пролива, в нескольких шагах от “города Тамана”, – пише В.К. Чумаченко, – Сбитнев невольно обращал свой взор на излучистые берега Тавриды, “знаменитой многими историческими происшествиями”. И родилось пламенное желание “постранствовать по Воспорскому проливу и по берегам Тавриды”, осуществлению которого охотно поспособствовал начальник

¹³ Там же.

¹⁴ Воспоминания о Черномории Украинский журнал. 1825. Ч. 6. № 11–12. С. 310–340.

¹⁵ Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Киев: Тип-я А. Давиденко, 1887. С. 12.

¹⁶ Воспоминания о Черномории. С. 310.

“острова Тамани” Барыш-Тыщенко. 14 июля он известил, что договорился с хозяином о месте в лодке, отправляющейся в Еникале. На следующий день в 10 часов утра отчалили от берега, и начались приключения, за которыми с большим интересом следили читатели “Отечественных записок” на протяжении нескольких номеров. В соответствии с традициями хроники-путешествия было в записках описание полной опасностей переправы через ночное бушующее море, яркими красками изображены внешний вид, быт и нравы Еникале, вспомнены и восторженно пересказаны все были и легенды, которыми так щедро земля Тавриды»¹⁷.

Рідне місто прийняло «вимушеного мандрівника» привітно. У місцевій гімназії він отримує місце вчителя, пізніше старшого вчителя, його поважають колеги, люблять учні: «был очень любим своими учениками за своё ласковое и обходительное отношение»¹⁸. У пору його педагогічної діяльності в гімназії навчався Костянтин Ушинський, осягали математичну науку на уроках вчителя Сбитнева Пантелеймон Куліш та інші видатні особистості української історії.

Іван Матвеевич через усе своє життя проніс щиру любов до рідного міста. Доля ще не раз розлучить його з батьківщиною, але він буде знову і знову повертатися до рідного вогнища. Тут на початку двадцятих років дев'ятнадцятого століття І. Сбитнев створює сім'ю, одружившись із Марфою Леонтіївною Буковською, яка належала до місцевого новгород-сіверського дворянського роду. У 1788 р. колезький канцелярист Леонтій Андреев син Буковский проживав у с. Стахорщині¹⁹, а пізніше, напевно, переїжджає до Новгород-Северського. У молодого подружжя Сбитневих у 1824 р. (точна дата невідома) народжується первісток Ніколай. Хрестять його, імовірно, у Хрестовоздвиженській церкві, на жаль, не збережений до наших днів, розташований усього за сотню з чимось кроків від родової садиби Сбитневих. Саме про нього, шестирічного Ніколеньку, Іван Матвеевич у нарисі «Поездка в Харьков» писав у квітні 1830 р: «14 июля протекшего года, часов в 6 по полудни, я выехал из Новгорода-Северского; со мною были: племянник мой и сын шести с половиною лет от роду. – Первого я взял, чтобы определить его в Гимназию Харьковскую на казённое иждивение, а второго для утешения своего в дороге. Путешествие в хорошую погоду полезно дитяти в отношении физическом; оно же развивает и душевные силы его; заставляет понимать вещи основательнее; приучает к некоторому трудолюбию и терпению, в дороге неразлучным...»²⁰

Перше десятиліття роботи в гімназії на батьківщині було найщасливішим і цілком наповненим творчою діяльністю. Побачили світ його перші письменницькі досліді: слідом за «Воспоминаниями о Черномории» «Украинский журнал» у 1825 р. публікує нарис «О проезде Государя Императора через Новгород-Северск»²¹. У «Отечественных записках» в Петербурзі 1828 р. з'являється історико-літературний нарис про рідне місто – «Новгород-Северский»²². Відразу за ним, у листопаді 1828 р. цей журнал публікує твір І. Сбитнева «Прогулка по Воспорскому проливу и по берегам Азовского моря в 1820 году»²³. Журнал «Отечественные записки», що видавав тоді Павел Свиньїн, називали «дідусем російських історичних журналів»: у ньому спочатку друкувалися статті з російської етнографії та історії, нарис про подорожі, а пізніше його сторінки прикрасили імена Лермонтова, Одоєвського, Сологуба, Павлова, Герцена, Некрасова, Кольцова, Огарьова, Тургенева та ін. Ось якими словами видавець, історик і письменник Павел Петрович Свиньїн відкриває першу публікацію Івана Сбитнева: «Вот новое утешительное доказательство способностей и трудолюбия господ, обучающихся в Народных школах наших. Прекрасная статья сия сочинена г. Сбитневым, старшим учителем математических наук в Новгород-северской гимназии»²⁴. У ту ж пору написано найцікавіший твір, найцінніший історико-географічний документ – «Поездка в Харьков»²⁵, опублікований у 1830 р. в «Вестнике Европы».

Цікавий той факт, що Іван Сбитнев причетний до появи або виявлення знаменитої «Истории Русов», таємниці походження якої до цього дня слугує причиною дискусій у наукових колах. Досі в науці вважали, що рукопис було знайдено приблизно в 1828 р. в бібліотеці с. Гриньова, маєтку зятя графа І.А. Безбородька (на думку О.П. Оглоблина, ма-

¹⁷ Особистий архів автора. Листування з В.К. Чумаченко.

¹⁸ Тутюмин М.Т. Столетие Черниговской гимназии. 1805–1905. Чернигов, 1906. С. 167.

¹⁹ ДАЧО. Ф. 86. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 102 зв.

²⁰ Поездка в Харьков. Вестник Европы. 1830. Т. 172. № 15–16. С. 203.

²¹ О проезде государя императора через Новгород-Северский. Украинский журнал. 1825. Т. VIII. № 19–20. С. 91–101.

²² Новгород-Северский. Отечественные записки. 1828. Ч. 34. С. 105–137; Ч. 35. С. 313–346.

²³ Прогулка по Воспорскому проливу и по берегам Азовского моря в 1820 году. Отечественные записки. 1828. Ч. 36. № 103. С. 181–205; 1829. Ч. 37. № 105. С. 33–57; № 106. С. 360–381.

²⁴ Новгород-Северский. Отечественные записки. 1828. Ч. 34. С. 105.

²⁵ Поездка в Харьков. Вестник Европы. 1830. Т. 172. № 15–16. С. 203–253; Т. 173. № 17–18. С. 33–65.

єтку С.С. Ширая). На цьому принаймні наполягають прихильники гіпотези про авторство «Истории Русов» Олександра Безбородька. Однак трьома роками раніше (!), у 1825 р., І.М. Сбітнев у нарисі «О проезде Государя Императора через Новгород-Северск» викладає відому оповідь «Истории Русов» про перебування Петра I в Новгороді-Сіверському восени 1703 р.²⁶ Отже, Івану Сбітневу була відома «История Русов» у рукописі. Або він був автором цього розділу, тобто співавтором «Истории Русов»?!. Навряд чи публіцист, педагог, людина з високою гідністю присвоїла б собі чужі дослідження, не оформивши їх цитатою. У будь-якому випадку, його нарис є першою відомою публікацією матеріалів цього твору.

Один з оригінальних письменників пушкінської доби, наділений талантом просто, але надзвичайно точно висловити в слові буття, людина неабиякого літературного дару, Іван Матвєєвич на йоту не зраджує своєму головному призначенню в житті – бути вчителем і громадянином. Ось такий, наприклад, факт: у 1822 р. директор Новгород-Сіверської гімназії Іван Халанський подає прохання на ім'я попечителя Харківського навчального округу, до якого належала гімназія, про дозвіл вчителю математики І.М. Сбітневу добровільно, без грошової винагороди навчати дітей 3–4-х класів гімназії артилерії, оскільки значна частина вихованців гімназії після її закінчення вступає до юнкерської артилерійської школи. Природно, ідея ця належала Івану Матвєєвичу – в ті часи навряд чи було допустимим зобов'язати когось викладати безоплатно. І це знову свідчить про широкую освіченість гімназійного вчителя. У проханні директор гімназії дає таку оцінку вчителю Сбітневу: «он, начавши первоначальное своё обучение в подведомых мне училищах, был всегда в моём виду как благонравный юноша и ученик отличный по успехам его здесь учения. Он, приготовясь к университетским наукам, перешёл для усовершенствования себя в Императорский Харьковский университет, который в последствии времени, удостоив его по экзамену страшим учителем математических наук, определил его в Черноморскую гимназию, откуда по случаю открывшейся вакансии по сему же предмету в вверенной мне гимназии переместил его сюда, и он отправляет своё служение с похвалою и пользою для обучающихся, а для вящего усиления оной для тех, кои, окончивши своё здесь учение из Дворян, поступают большею частью на службу по артиллерии...»²⁷ Клопотання і розроблений план занять отримують вище схвалення, і з лютого 1823 р. Іван Матвєєвич викладає понад своє педагогічне навантаження новий для гімназії предмет. Читаємо про це і у формулярному списку його служби: «В оной гимназии преподавал безмездно ученикам 3 и 4 классов артиллерию 5 с половиной лет»²⁸.

Пізніше Іван Сбітнев плідно, на повну силу працює під керівництвом чудового педагога І.Ф. Тимковського, філософа, філолога і правознавця, одного з найкращих у Російській імперії вчених початку дев'ятнадцятого століття, вимогливого наставника. Новгород-Сіверська гімназія переживає в ці роки надзвичайний розквіт. Вийшовши у відставку у званні професора Харківського університету, вчений бере на себе посаду директора Новгород-Сіверської гімназії в 1825 р. І, без сумніву, всім найкращим, що було в житті Івана Матвєєвича, в його служінні Вітчизні, зобов'язаний він цій величній людині, про яку, на жаль, так мало відомо в історії та культурі нинішньої України, як, утім, і Росії.

Ілля Федорович вимагав від своїх підлеглих і учнів творчо підходити до процесу навчання. «В сей гимназии по определению Директора Иван Матвеевич составил для уездного училища ... руководство учителю арифметики и началам геометрии; преподавал в 4-м классе дифференциально-интегральное исчисление (!), криволинейную геометрию, динамику и оптику», – читаємо у Формулярі запис від 1 серпня 1826 р.²⁹

Відкриті випробування при новому директорі гімназії Іллі Тимковському, як писав в «Исторической записке о Новгород-Северской гимназии» Іван Панаженко, «отчасти потеряли первоначальный характер обнаруживать перед публикой научные сведения учеников: теперь они состояли большею частью из речей и музыки. Так, например, на испытании в 1826 году учитель Капля произнёс латинскую речь, учитель математики Сбитнев сказал речь о водопроводах, ученики читали свои переводы с иностранных языков и стихотворения Державина и Дмитриева»³⁰. Однак «промови» мали і практичну мету – І. Сбітнев на обговорення пропонував відпрацьований за всіма правилами інженерії проєкт влаштування фонтанів у місті. Його активно обговорювали не тільки педагоги, а й учні, вносили свої корективи і пропозиції. І це стало не просто гімназійним заняттям. Скоро в місті запрацювали справжні фонтани, залишки яких збереглися й донині.

²⁶ О проезде государя императора через Новгород-Северский. С. 207–208.

²⁷ ЦДІАК України. Ф. 2162. Оп. 1. Спр. 312. Арк. 1–1 зв., 4 (з архіву С.С. Воїнова).

²⁸ Там само.

²⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

³⁰ Историческая записка о Новгород-Северской гимназии. С. 57.

У 1827 р., судячи зі збережених документів, учитель Іван Матвєєвич Сбітнєв звільняє квартиру в будинку гімназії та переїжджає 14 липня «с казённой квартиры в собственный дом». Зараз важко сказати, чи переїхав він у батьківський дім або в придбаний власний – у Формулярі 1848 р. в графі «майно» читаємо: «родовое – в городе Новгородсѣверске деревянный дом с землею под оным и пахотного поля на 10 десятин (почти 11 га) и заросли на 2 десятины. Благоприобретённое: в городе Новгородсѣверске деревянный дом и пахотное поле на 2 десятины. У жены родовое: в полях городских пахотной земли три десятины и крестьян мужеска пола одну душу. Жена благоприобретённое не имеет»³¹.

Однак ціла добірка архівних документів указує, що в 1831 р. при облаштуванні Поперечної вулиці (нині Червоноармійська в Новгороді-Сіверському), що йде від Хрестовоздвиженської церкви до вулиці Козацької, у старшого вчителя Новгород-Сіверської гімназії Івана Сбітнєва «отрезано садовой его земли с разными плодоносящими деревьями 256 кв. сажень». За його проханням від 8 серпня 1831 р. міська дума у вересні виділила йому 50 кв. сажнів землі, суміжної з ділянками інших дворян, решту ж 206 кв. сажнів має право виділити Чернігівське губернське правління, що і було зроблено пізніше, 19 липня 1832 р. Малоросійський військовий губернатор князь Рєпнін з Петербурга дав згоду на надання І. Сбітнєву ділянки землі в розмірі 206 кв. сажнів. У цій архівній справі міститься цінний план, виконаний у кольорі. На ньому вказано, що садиба І. Сбітнєва розташовувалася вздовж вулиці Глухівської (квартал між нинішніми вулицями Свободи та Червоноармійською). Зі сходу (з боку річки та вул. Губернської) садиба межувала із землями священика Василевського та дворян Смоленського і Карпинського. У садибі було 4 великі будівлі³². Одна з них точно збереглася до наших днів. Саме вона має багату «суспільну» історію.

У цьому будинку свого часу розміщувався повітовий суд, а потім, коли Іван Матвєєвич переїхав до Чернігова і став інспектором Чернігівської гімназії, – повітове училище. В архівах зберігається план будинку із зазначенням приміщень, де були розміщені класи, передпокої, перехід для служителя, сіни, «комната по нужде» і кімната для зберігання приладдя³³. 31 травня 1836 р. Ілля Тимковський доповідав Попечителю Київського навчального округу: «Принесённое смотрителем училища пожертвование, о котором ныне представляю Вашему Превосходительству, дало мне способ приискать и нанять порожнюю часть дому на Глуховской улице за 150 руб. в год, где, хоть и не со всем удобством, однако без тесноты можно поместить два класса училища, в первом от 36 до 45, во втором от 28 до 36 учеников и сего по наличному числу имеющих поступить и довольно, есть при том комната по нужде, и для 3-его класса числом от 20 до 25, но учеников для него в начале не находятся, и она будет занята принадлежностями для училища»³⁴. За цією запискою можна уявити розмір будинку І. Сбітнєва, де тільки в частині будинку можна було розмістити одночасно близько ста учнів і при цьому мати «перехід» для служителя, приміщення для приладдя і кімнату «по нужде». 9 липня 1836 р. Тимковський доповів попечителю округу про відкриття 30 червня повітового училища, яке «совершенно обыкновенным торжественным обрядом»³⁵.

Про цей же будинок йдеться і в рапорті городничого віце-губернатору і новгород-сіверській квартирній комісії від 17 жовтня 1837 р.: «Инспектор Черниговской гимназии Сбитнев жаловался Вашему Превосходительству, что Квартирная комиссия назначила квартиру для обер-офицера в доме его, занимаемом здешним уездным училищем, по какой жалобе последовала от господина гражданского губернатора 26 ноября 1836 года за № 17107-м предписание, дабы дом Сбитнева освободить от постоя, покуда в нём будет помещаться уездное училище, а как тот дом Сбитнева занимаем был прежде по найму уездным судом, а ныне уездным училищем только меньшая половина дома, а прочие комнаты занимает мать Сбитнева и секретарь здешнего уездного суда Созонцов с семейством. Сверх сего ещё у Сбитнева имеется другой дом на предместье Решетиловка, бывший также в наймах, и коли дома Сбитнева состоят под разными номерами, то есть в самом городе под номером 469-м и на предместье под номером 458-м. А в своде законов тома 4 в статье 619 указано: дома под другими номерами числящиеся, когда сами в них хозяева не живут, подлежат квартирной повинности на общем основании. Инспектор же гимназии Сбитнев, находясь в Чернигове, живёт в казённом доме и получает из казны особо ещё квартирные деньги, и по всей справедливости дома Сбитнева, стоящие в здешнем городе, подлежат непременно воинскому постояю, а паче при нынешнем стеснении квартировании штаба четвёртой пехотной дивизии, о чём квартирная комиссия, объясняя Вашему Пре-

³¹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

³² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 1343.

³³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 287. Арк. 79 (з архіву С.С. Воїнова).

³⁴ Там само. Арк. 77 зв. (з архіву С.С. Воїнова).

³⁵ Там само.

восходительству вышепоясненные обстоятельства, покорнейше просит через кого следует повелеть инспектору Сбитневу очистить в доме своём квартиру для штаб-офицера женатого или за дома свои нанять для одного приличную квартиру с отоплением и освещением в трёх комнатах»³⁶. Зараз невідомо, яким способом виконав інспектор Сбитнев цей наказ, але дивує інше – наскільки пильною була увага міської влади до його майна.

Про решетилівський будинок також зберігся цікавий документ, датований 1809 р.: «Из рапорта правящего должность новгородсеверского городничего к Черниговскому губернатору. По прошению жительствоющего в сем городе прапорщика Матвея Сбитнева о позволении в доме его, состоящем на форштате в приходе Николаевском, на улице за Цуприцким рвом, прозываемом Решетилровка, на самом конце к полю перестроить пекарню и поставить внутри ж дома его, за осмотром обще с здешним поветовым землемером Кондратовичем оказалось, что ему по плану надлежит занять ныне находящуюся тамо улицу, загорюдя тем проезд повся, через что последует недозволненное начальством стеснение, но по осмотре найдена оная построенная по его распоряжению, о чем вашему превосходительству сим рапортуя. Хорунжий Иван Бартош, 1809 года ноября 6-го дня»³⁷.

Після пожежі 1853 р., яка знищила 46 дерев'яних і 4 кам'яних будинки, «в том числе и дом титулярного советника Игнатия Ивановского, в коем имел помещение присутствие Суда и Дворянской Опекы», будинок І. Сбитнева знову став у нагоді для розміщення присутнього місця. У тій пожежі загинула «колокольня каменная Воскресенской церкви, все лавки красные, железные, мучные, рыбные и бакалейные, разный скот, одна женщина, находившаяся в услужении мещанина Цапеницкого, архивные некоторые дела трёх присутственных мест: уездного суда, городского магистрата и городской Думы. Дела же городской полиции, хотя все вытащены из архива, но при переноске и по случаю в то время сильного ветра унесены в огонь и тако погорели»³⁸. Потрібне було приміщення, щоб знести туди врятовані від вогню документи і розмістити повітовий суд. Вибір градоначальника знову припав на будинок І. Сбитнева: «В настоящее время в городе Новгородсеверске, при всём неусыпном старании членов, нет в виду удобного дома для помещения присутствия уездного суда и опеки, исключая дом коллежского советника Ивана Сбитнева, который по случаю таковой крайности и нанят за сумму 150 рублей серебром, то есть против прежнего дороже на 64 рубля 28 и одна вторая серебром, куда перевезены все сохранившиеся от пожара дела и прочие документы», – йшлося в рапорті городничего в Чернігівське губерньське правління³⁹.

У Новгороді-Сіверському досі пам'ятають, що в цьому будинку розміщувався повітовий суд, хоча час стер із пам'яті новгород-сіверців ім'я власника нерухомості.

Пожежа і вселення суду відбудуться набагато пізніше – Іван Матвєєвич вже проведе в Чернігові майже 8 років, знову повернеться до рідного міста і проживе тут кілька років... А поки, влітку 1832 р., він серед трьох старших вчителів Новгород-Сіверської гімназії «истребован в Училищный комитет Императорского Харьковского университета» для «дела устройства учебных заведений в юго-западном крае на новых началах», де після Польського повстання замість польських навчальних закладів утворювали російські. 10 січня 1833 р., отримавши в Чернігові від цивільного губернатора «прогінні, подорожні і підйомні» гроші в розмірі 300 крб. асигнаціями, «обійнявши свое семейство», старший вчитель гімназії Іван Матвєєвич Сбитнев відправився в Кам'янець-Подільську гімназію, де до 1835 р. обіймав посаду інспектора, а також викладав «высшую часть математики и физики». 22 серпня 1835 р. він «Всемилоостивейше пожалован знаком отличия за 15-летнюю беспорочную службу (Грамоту на оный знак имеет)»⁴⁰.

Директор Новгород-Сіверської гімназії І. Тимковський, засмучений втратою гімназії єю трьох вчителів, пише в Училищний комітет Імператорського Харківського університету прохання: «После истребования от меня в июле сего года явки в университет старших учителей гимназии Македонского, Сбитнева и Красковского ... я опасаюсь о гимназии, сколько она будет в силах, и сколько я могу понести, чтоб утверждённые в ней благоустройство и степень учения не пострадали со вредом в надеждах родителей...»⁴¹.

У роки роботи на Волині, а саме 9 травня 1833 р., І. Сбитнев «всемилоостивейше пожалован в Коллежские Ассессоры со старшинством». А 30 травня «вследствие предписания г. Попечителя Киевского учебного округа командирован в Волынскую и Подольскую губернии для устройства приходских училищ и разбора их фондушей (так назывався в західних губерніях капітал, заповіданий на благодійні цілі; також маєток, пожертвований

³⁶ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 3960.

³⁷ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 757.

³⁸ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 443. Арк. 1.

³⁹ Там само. Арк. 6.

⁴⁰ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

⁴¹ ДАЧО. Ф. 667. Оп. 287. Спр. 153 (з архіву А.М. Лагути).

на користь будь-яких корисних установ – О.Г.)», перебував там до 12 січня 1834 р., а пізніше деякий час виконував обов'язки директора училищ Подільської губернії⁴².

До часу інспекторства в Кам'янець-Подільській гімназії належить один цікавий лист Івана Матвєєвича, який зберігається у відділі рукописів бібліотеки ім. Вернадського в Києві. 15 грудня 1834 р. він пише своєму землякові Михайлу Олександровичу Максимовичу, який очолив щойно відкритий Київський університет: *«Милостивый Государь Михаил Александрович, узнав, что Вы оставили Московский университет, славный заслугами своими в усовершенствовании Русского языка и переместились в университет святого князя Владимира, ещё возникающий, я почитаю душевною обязанностью поздравить Вас, Милостивый Государь, с новым Вашим местом, и поручить себя начальническому Вашему благорасположению. Да сопутствуют Вам в нынешних Ваших трудах те чувства любви к словесности Российской, которых степень достойно оценены любителями русского слова; да распространение вашим могучим участием этот язык от провинций западных, с привязанностью к царю, его мудрым учреждением к отечественным обычаям...»*⁴³

Поки невідомо, які саме стосунки пов'язували цих двох людей, але можна припустити, що їхнє знайомство розпочалося ще в гімназійні роки: вони одночасно навчалися в новгород-сіверській гімназії до 1816 р. І. Сбітнев, старший за М. Максимовича на 8 років, вже був учнем випускних класів, а Михайл Олександрович, племінник майбутнього директора гімназії І.Ф. Тимковського, тоді вперше сів за гімназійну парту. За змістом листа можна припустити, що це був не поодиноким випадок листування, адже цих двох людей, без сумніву, пов'язувало багато, крім загальної першої альма-матер і любові до «российской словесности».

Роки, проведені на Волині, були для І. Сбітнева всього лише важливим відрядженням. У жовтні 1835 р. він повертається до рідної гімназії, до свого найулюбленішого міста, але, на жаль, ненадовго – всього на два місяці. У цей час працює над досить серйозним науковим твором «Записки Ивана Матвеевича Сбитнева», який було опубліковано вже після його смерті 1887 р. в журналі «Киевская старина»⁴⁴ і видано авторським примірником (книжкою). Ці «Записки», крім літературних переваг, мають ще й історичну цінність, тому що розкривають маловивчений період історії освіти в Україні.

Наприкінці 1835 р. Іван Матвєєвич залишає Новгород-Сіверський – за пропозицією Попечителя Київського навчального округу 1 січня 1836 р. він обійняв посаду інспектора Чернігівської гімназії. Через півроку, 2 червня, «по удостоению Комитета гг. Министров Всемилошвейшее пожалован орденом Св. Станислава 2-й степени»⁴⁵. Цей орден був заснований 7 травня 1765 р. королем польським і великим князем литовським Станіславом Августом Понятовським. У 1831 р. після придушення польського повстання 1830–1831 рр. разом з польським орденом Білого орла він був зарахований до орденів Російської імперії. Управління орденом та право нагородження були передані з Варшави в Санкт-Петербург. У 1832 р. з нього прибрали зображення Св. Станіслава, замінивши його вензелями SS, а одноголові польські орли на орденському хресті були замінені на двоголові орли Російської імперії. У 1839 р. Ніколай I видав новий Статут ордену, згідно з яким він тепер поділявся на три ступеня (до 1839 р. було 2 ступеня), а також нагородженим міг бути «будь-який підданий Російської Імперії і Царства Польського» як за військові і цивільні відзнаки, так і за приватні заслуги. Знак ордену другого ступеня розділявся на два види: хрест, прикрашений імператорською короною, і хрест без корони.

Варто зауважити, що І.М. Сбітнев у ці роки був попечителем Чернігівської публічної бібліотеки, «которую постоянно устраивал и нередко за отсутствием Губернского Предводителя Дворянства исправлял должность очередного попечителя»⁴⁶. Про це до «Формулярного списка коллежского советника» І. Сбітнева вміщено запис, датований травнем 1836 р. Цей документ дає змогу встановити, що Чернігівська публічна бібліотека (нині Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В. Короленка) значно старіша, ніж досі вважалося (1877 р.).

У травні 1838 р. Головою та членами Чернігівського статистичного комітету Іван Матвєєвич «был избран в число членов и приглашен производителем дел сего Комитета, на что от Генерал Губернатора Черниговского, Полтавского и Харьковского Графа Строгонова получил утверждение 11 июня 1838 года, в сей должности был по 29 апреля 1840 года»⁴⁷.

⁴² ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

⁴³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України ім. В.І. Вернадського. Ф. 3. Спр. 7461.

⁴⁴ Записки: Из времени учреждения на Волини и Подолии после восстания 1831 г. русских школ взамен польских. Киевская Старина. 1887. № 2. С. 285–312; № 3. С. 439–468; № 4. С. 649–666; № 5. С. 52–72.

⁴⁵ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само.

Цю посаду він поєднує з основною – інспектора Чернігівської гімназії. У цьому ж 1840 р. в 33-му випуску гімназії закінчує його старший син Ніколай. Саме тому після закінчення університету він повернувся до Чернігова і 10 лютого 1847 р. вступив «в службу к делам Канцелярии Черниговского Гражданского Губернатора»!

Іван Матвєєвич якийсь час (трохи довше, ніж рік, за іншими джерелами – кілька місяців) виконував обов'язки директора губернських училищ. Цього періоду стосується ще один цікавий документ, що свідчить, із якою відповідальністю директор ставиться до своїх нових обов'язків. 29 жовтня 1838 р. «исправляющий должность Директора училищ Черниговской губернии» Сбитнев пише в Київський навчальний округ Міністерства народної освіти та Чернігівському цивільному губернатору: «Штатный смотритель Черниговского уездного училища рапортом на имя Директора училищ Черниговской губернии настоящего октября 27 числа донёс, что в местечке Седнев отпущенный на волю от полковника Ильи Лизогуба крестьянин Яков Немчиков занимается обучением детей, не имея на то установленного свидетельства от училищного начальства на основании положения о домашних наставниках и учителях 1834 года июля месяца Высочайше утвержденного. О таковом донесении штатного Смотрителя Черниговского уездного училища я имею честь покорнейше просить Ваше превосходительство сделать распоряжение, чтоб обучение детей Немчикову воспрещено было за подпиской, которую предписать доставить ко мне». Пізніше, 27 жовтня 1839 р., «непременный заседатель Черниговского земского суда» Дзвонкевич доповідає: «Вышеозначенному Якову Немчикову обучение детей без установленного на то свидетельства от училищного начальства ... здешнего уезда воспрещено, в чём взята от него, Немчикова, подписка, сего числа отослана при отношении к директору училищ Черниговской губернии, о чём Вашему превосходительству сей суд честь имеет донести»⁴⁸.

6 грудня 1839 р. Іван Матвєєвич повернувся до посади інспектора гімназії. «Переменным знаком отличия беспорочной службы за XX лет Всемилоостивейше пожалован» 22 серпня 1841 р. У серпні 1843 р. він «произведён в Коллежские Советники со старшинством» – це 6-й ранг цивільних чинів, і наприкінці року вийшов у відставку: «Согласно прошению его г. Попечителем Киевского учебного округа уволен вовсе от должности 19 Ноября 1843 года»⁴⁹.

Цього ж року український художник Іван Андрійович Васьков, однокашник Тараса Шевченка по Петербурзькій академії мистецтв, нині незаслужено забутий, пише в Глухові сімейний портрет подружжя Сбитневих – Марфи Леонтіївни та Івана Матвєєвича. Обидва портрети й нині зберігаються в діючій експозиції Лебединського художнього музею в Сумській області.



Фото 1⁵⁰.



Фото 2⁵¹.

⁴⁸ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 6196.

⁴⁹ ДАЧО. Ф. 127. Оп. 14. Спр. 2118. Арк. 376–383.

⁵⁰ Портрет И.М. Сбитнева. 1843 г. Холст, масло, размер 70х50. Художник И.А. Васьков (1814 – после 1889). Сумський художній музей, Лебединський філіал. Інв. № Ж-25. На звороті портрету надпис у дореволюційній російській орфографії: «Иван Матвеевич Сбитнев. Инспектор Черниговской Гимназии. Писал Васьков в Глухове 1843 г. Реставрировал В.А. Слендзинский в Сумах 1879 г.».

На чоловічому портреті зображений сповнений гідності чоловік середніх років, у погляді його – стриманість самодостатньої людини і ясний розум, впевненість у собі і легка іронія. На грудях чітко проглядається нагородний знак за вислугу років, орден Святого Станіслава 2 ст., яким І. Сбитнев нагороджений у 1836 р., а також бронзова медаль «В память Отечественной войны 1812 г.». Медаль була заснована 30 серпня 1814 р. і призначалася для нагородження представників дворянства та купецтва, які сприяли перемозі армії у війні. Отримували її глави сімейств, а після їх смерті нагорода залишалася в сім'ї і переходила старшому синові і т. д. Ця медаль свідчить про те, що сім'я Івана Матвєєвича була відзначена за внесок у перемогу над Наполеоном, а станом на 1843 р. Іван був старшим по чоловічій лінії. Донедавна це теж було загадкою: звідки в родині Сбитневих така медаль? Однак при вивченні діяльності професора Харківського університету І.Ф. Тимковського, директора Новгород-Сіверської гімназії з 1825 р., пояснення знайшлося. У вересні 1809 р. Ілля Тимковський одружився з Софією Халанською, дочкою І.І. Халанського, тодішнього директора новгород-сіверської гімназії. У 1811 р. 39-річний І. Тимковський через хворобу попросив про відставку і, домігшись її, переїхав у маєток дружини Туранівку, що в 34 верстах від Новгорода-Сіверського. Але мрії про тихе сімейне життя не виправдалися – у 1812 р. І. Тимковського обирають членом дворянського комітету, який споряджав ополчення. Ось тоді, ймовірно, і дворянин М.Н. Сбитнев, батько Івана Матвєєвича, був залучений до спільної дворянської справи, брав участь у ній з усією відповідальністю і отримав за це названу медаль.

Що пов'язувало художника І. Васькова та Івана Матвєєвича? Що вони робили в Глухові у 1843 р., якщо обидва працювали в цей час у Чернігові: один інспектором Чернігівської гімназії, другий викладав у Чернігівському повітовому училищі? На момент написання портрета 29-річним художником у І.М. Сбитнева за плечима було вже понад 20 років педагогічної діяльності. Але щось пов'язує цих двох людей, крім службових відносин, тому і в портреті «чувствується особий пиетет і тепле внимание художника, тщательно и уважительно изображающего Сбитнева и его супругу»⁵². Відповіді поки немає, але при цьому дивує схожість життєвих шляхів художника з долею героя його портрета. Виходець з Коропа (недалеко від Новгорода-Сіверського), він ніби йшов по слідах Івана Матвєєвича – жив і працював у Чернігові, потім у Кам'янці-Подільському, в Житомирі, де похований син Івана Матвєєвича Ніколай.

Сім років служби і життя Івана Матвєєвича в Чернігові були творчо насичені, як і все життя цієї непересічної, талановитої людини, але, на жаль, поки мало вивчені. За знайденими по крихтах фактами, зокрема й за допомогою новгород-сіверських краєзнавців Антоніни Лагути, Святослава Воїнова та Анатолія Федірка, а також краснодарського дослідника професора Віктора Чумаченка, вимальовується особистісний образ Івана Матвєєвича Сбитнева з деталями характеру, зовнішніми рисами і манерами. «И.М. Сбитнев был вообще образованным и развитым человеком своего времени. Многочисленные ученики его сохранили самую светлую о нём память за его гуманное с ними обращение, он был врагом педантизма того времени, защищал своих учеников в совете гимназии, старался развить в них вкус к литературному чтению и понимание высших интересов жизни»⁵³ (із передмови до твору «Записки Ивана Матвеевича Сбитнева»).

Ось що пише про І. Сбитнева під час його чернігівського періоду життя Л. Рудановський у статті «Черниговская гимназия начала 40-х годов»: «Совершенную по внешности противоположность директору представлял инспектор Иван Матвеевич Сбитнев. Насколько первый был быстр и стремителен в движениях и речи, настолько последний был медлителен, торжественен и важен: медленная поступь, руки, сложенные на груди, неторопливая размеренная речь, выражение благодушия и благоволения на лице. С учениками обращался приветливо, ласково, строгим наказаніям их не подвергал, но понимал отеческими, весьма длинными нотациями...»⁵⁴

«Эрудированный и высокообразованный человек, он принадлежал к поколению, которое жадно впитывало знания, интересовалось искусством и литературой», пише про Івана Матвєєвича в книзі «Забуті імена» В.В. Рубан: «Его соученик вспоминает: "...читали мы с большой пользою, особенно если попадалось что-нибудь занимательное. В это время

⁵¹ Портрет М.Л. Сбитневой. 1843 г. Холст, масло, размер 70х50. Художник И.А. Васьков (1814 – после 1889). Сумський художній музей, Лебединський філіал. Інв. № Ж-26. На звороті портрету надпис: «Марфа Леонтиевна Сбитнева, урожденная Буковская. Писал Васьков в Глухове 1843 г. Реставрировал В.А. Слендзинский в Сумах 1879 г.».

⁵² Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках XIX – начала XX века. Київ: Наукова думка, 1990. С. 146.

⁵³ Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Киев: Тип-я А. Давиденко, 1887.

⁵⁴ Рудановский Л. Черниговская гимназия начала 40-х годов. Киевская старина. Київ, 1894. Т. 47. № 10. С. 90–110.

явился уже и Булгарин со своими юмористическими статьями ... сочинения Пушкина, Жуковского, Батюшкова, рукописная комедия 'Горе от ума' и некоторые др. Мы читали много, читали с удовольствием, даже с наслаждением, а потому немудрено, что наши умственные способности развивались весьма порядочно и у нас появлялись ученики, которые порядочно писали и прозой и стихами»⁵⁵.

Іван Матвєєвич, за освітою фізик, у своїх життєвих інтересах, за своєю духовною сутністю був безсумнівним ліриком. Він прекрасно знав французьку мову, навіть викладав її не тільки в Чорноморській гімназії, а й пізніше – у Кам'янець-Подільській, замінюючи відсутнього вчителя, а тому нерідко його творам передували епіграфи французькою мовою. Він не просто цікавився історією, але глибоко вивчав її. З повним правом його можна назвати одним із перших серйозних українських краєзнавців. У всіх творах І.М. Сбітнєва краєзнавча тема скрупульозно розроблена.

Отримавши на чернігівському терені вислугу років, Іван Матвєєвич знову повертається до своїх пенатів, до улюбленого Новгород-Сіверського. Дворянство Новгород-Сіверського повіту незабаром обрало його на посаду голови повітового Комітету про нагляд за продажем спиртних напоїв, у якій затверджений 29 жовтня 1844 р. Ця посада не заважає йому займатися улюбленою літературною роботою.

Усі ці роки (і багато пізніше, вже після його смерті) твори І. Сбітнєва друкуються в найпопулярніших виданнях того часу. Близкучі подорожні нотатки про поїздку до Харкова, записки «Из времен учреждения русских школ на Волыни...», нариси «Прогулки по Воспорскому проливу...», «О проезде Государя Императора через Новгород-Северск» посідають гідне місце в публіцистиці пушкінської доби. Вчитаймося в ці рядки: «Новгород-Северский принадлежит к числу городов нашей Империи, живописное местоположение имеющих. Он лежит на трех горах, отрасли великой плоской возвышенности, подошвы которых омываются судоходною рекою Десною. Климат в нем приятный и здоровый; почва земли плодороднейшая: ибо состоит из рыхлого чернозема. Плодородный кряж гор сих отлично способствует к разведению садов, и жители Новгорода-Северскаго не оставили сим воспользоваться, так что издали город кажется построенным в саду»⁵⁶. Витончена мальовнича картинка лише кількома соковитими мазками вичерпно зображує це невелике улюблене ним місто-сад.

Нотатки «О проезде Государя Императора через Новгород-Северск» мають не лише літературну, художню цінність, вони – живий документ минулого, написаний з дивовижними подробицями учасником тієї події: «...сообщаю на сей раз приятнейшее известие о редком для Новгорода-Северскаго событии: это посещение Государя Императора, коим осчастливлен наш город 8 сего месяца. Не ожидайте от меня описаний блистательных: одну истину и простой рассказ о сем происшествии найдете вы в нижеследующих строках.

Собранное Дворянство, с одной стороны мужчины, а с другой дамы, в разных нарядах и по причине проливного дождя закутанные, ожидали Августейшего Гостя у ворот дома Судьенкова, где была ему назначена квартира.

Ожидание Венценосца наполняло душу каждого присутствующаго трепетом неизъяснимаго удовольствия, нисколько не уменьшаемаго проливным дождем и холодным ветром. Всякой забывал неприятное явление натуры, будучи томим восхищением и надеждою узреть своего монарха...

...В три часа пополудни приехала свита Его Императорского Величества. Вдруг ударили в колокола, потряслись сердца всех присутствующих как бы от действия искры электрической; толпы народа пошатнулись. В глубоком безмолвии глаза всех устремились на триумфальныя ворота, в кои в 1787 году въезжала Великая Бабка Великаго и Богословеннаго Александра I...

...Вечеру город наш был иллюминирован довольно великолепно. Множество народа всех состояний до полуночи были на дворе квартиры Императорской, многия толпы бродили по улицам с веселыми и живыми рассказами, чему много благоприятствовало прояснившееся небо, украшенное ночью лампадою – луною...»⁵⁷

Поєднання високої художності, образності мови його творів та математичної точності в описі деталей зробили літературну спадщину Івана Матвєєвича Сбітнєва безцінною як для краєзнавства, так і для історії України загалом. Наприклад, «Поездка в Харьков» – це готовий путівник майже 200-річної давнини, у якому дуже детально описані дороги, міста і села, люди, що трапляються на шляху. Цей живий історичний документ має неабияку цінність для історіографії України. У 2013 р. цим же маршрутом група байкерів

⁵⁵ Рубан В.В. Забытые имена. Рассказы об украинских художниках... С. 146.

⁵⁶ Новгород-Северский. *Отечественные записки*. 1828. Ч. 34. С. 105–137; Ч. 35. С. 313–346.

⁵⁷ О проезде государя императора через Новгород-Северский. С. 91–101.

Новгорода-Сіверського здійснила подорож до Харкова. Свою поїздку мотоциклісти назвали: «Подорож з 19 століття в 21-ше», адже вони проїхали практично тим самим маршрутом, що й Іван Матвєєвич майже 200 років тому.

Схильність до подорожей, незважаючи на закоханість у свій край, не залишає Івана Матвєєвича упродовж, мабуть, усього його життя. Не випадково один із перших своїх подорожніх нарисів він відкриває епіграфом французькою мовою з М. де Жокура: «Подорожі підносять дух. Виховують його, збагачують знаннями і захищають його від національних забобів».

У 1849 р. колезький радник І. Сбітнев просить призначити його на службу директором училищ або інспектором гімназії в Кавказькому навчальному окрузі – хист до педагогічної діяльності, а, можливо, і відчуття невиконаного обов'язку перед К. Россинським спонукають його на це. Однак на ім'я Чернігівського цивільного губернатора надійшла відповідь з управління Попечителя Кавказького навчального округу про те, що вакантних посад немає⁵⁸.

Крім сина Ніколая, Іван Матвєєвич мав ще двох дітей: дочку Марію, 1833 року народження, і сина Василя, який народився 1841 року, найімовірніше, у Чернігові. Про Марію є неточні відомості, що вона померла молодою. Але точно відомо, що онуки Івана – Матвєєвича, діти його сина Василя – Василій і Сергій – жили в м. Лебедині Харківської губернії (нині Сумської обл.). Василій Василієвич Сбітнев закінчив у 1905 р., як і його дід, фізико-математичний факультет Харківського університету, був головою Лебединської повітової земської управи, почесним світовим суддею, гласним Лебединської міської думи, членом опікунської ради Лебединського ремісничого училища та жіночої гімназії, комітету опіки над дітьми, батьки яких загинули в роки російсько-японської війни 1905 р. За його сприяння побудовано двоповерхову будівлю земства, нині медичне училище; у Лебединському повіті він мав 756 десятин землі. Його брат Сбітнев Сергій Василієвич – громадський діяч, штаб-ротмістр, меценат, закінчив Миколаївське кавалерійське училище, мав у Лебединському повіті 1606 десятин землі, садибу в с. Гудимівці, винокурний завод в с. Будилці (нині спиртзавод). Він був земським начальником, гласним Лебединського повітового та Харківського губернського земств, дільничним мировим суддею, гласним Лебединської міської думи, а з 1907 р. – членом опікунської ради Лебединського ремісничого училища, повітової сільгоспради, Лебединського товариства сільського господарства, повітової землевпорядної комісії, санітарної ради земства. Факт їх проживання в цьому місті пояснює появу портрета Івана Матвєєвича в Лебединському художньому музеї.

Старший син Івана Матвєєвича Ніколай закінчив Чернігівську гімназію та юридичний факультет Харківського університету, мав чин дійсного статського радника, приймав активну участь у судовій реформі, за що був удостоєний «Его Императорского Величества благоволением», був автором підручників із спадкового права⁵⁹. Одружений на Вірі Олександрівні Уваровій, яка походила по прямій лінії від графа Уварова Федора Петровича (генерал-лейтенанта від кавалерії, ад'ютанта імператора Павла I, а потім Олександра I, героя Вітчизняної війни 1812 р.), Ніколай Іванович мав сімох дітей. До цієї гілки належить наш сучасник – відомий російський письменник Юрій Сбітнев (1931–2021), автор історичних романів, який жив останні 10 років у Чернігові. Він успадкував і примножив письменницький дар свого славетного предка.

* * *

Помер Іван Матвєєвич у 1856 р. і похований, імовірніше, у своєму улюбленому місті. Жорстокі роки ХХ ст., заперечення минулого радянською владою стерли з лиця землі й могили, й ім'я письменника – патріота землі Сіверської. І хочемо цією статтею відновити справедливість, вийняти з темряви небуття ще одне ім'я чудового сина своєї землі.

References

- Anan'eva, T. (2018). O neizvestnoj rukopisi Il'i Timkovskogo «Zapiski dlya istorii Malorossii» (1849 g.) [About the unknown manuscript of Ilya Timkovsky "Notes for the history of Little Russia" (1849)]. *Kyivska Akademiia – Kyiv Academy*. № 15. Kyiv, Ukraine.
- Myshanych, Ya. (2005). Odnodumtsi z Hetmanshchyny. Novhorod-Siverskyi hurtok «avtonomistiv»: vidrozhennia ukrainskoho derzhavotvorennya [Like-minded people from the Hetmanate. Novgorod-Siversky circle of "autonomists": the revival of Ukrainian statehood]. *Den – Day*. Kyiv, Ukraine.

⁵⁸ ДАЧО. Ф. 128. Оп. 1. Спр. 12050. Арк. 1–1 зв.

⁵⁹ Див., наприклад: Сбитнев Н. О духовных завещаниях по русскому праву. *Журнал Министерства юстиции*. 1861. № 5.

Chumachenko, V. (1997). Sbitnev Ivan Matveevich [Sbitnev Ivan Matveevich]. *Encyklopedicheskij slovar po istorii Kubani s drevnejshikh vremen do oktyabrya 1917 goda*. Krasnodar, Russia.

Ruban, V. (1990). Zabytye imena. Rasskazy ob ukrainskikh khudozhnikakh 19 – nachala 20 veka [Forgotten names. Stories about Ukrainian artists of the 19th – early 20th centuries]. Kyiv, Ukraine.

Гриньова Ольга Володимирівна – журналіст, літературний секретар письменника Юрія Сбітнєва, дослідник роду Сбітнєвих (Чернігів).

Hrynova Olga V. – journalist, Mr. Sbitnev's Literature Secretary, Researcher of the Sbitnev family (Chernihiv).

E-mail: asatkan@gmail.com

IVAN MATVEEVICH SBITNEV: TEACHER, ENLIGHTENER, PUBLICIST OF PUSHKIN TIME

The purpose of the article is to obtain from oblivion the name of a person, who made a great contribution to the education development of the Siverschina, Chernihiv, Kamenetz-Podolsky and the Black Sea Cossack Host of the early 19th century and also left the interesting written documents regarding the history of Ukrainian education. These documents have local lore and historical-geographical value. The study relies on the microhistoric method – dominant views, trends and events in Ukrainian society of the 19th century are observed through the fate of one person. The novelty of the study is that studied archival documents of Ivan Sbitnev's life led to the conclusion that the Chernihiv Regional Universal Scientific Library is older than previously thought. Moreover, these documents helped to restore the memory of the undeservedly forgotten artist Ivan Vaskov, who was Taras Shevchenko's classmate at the St. Petersburg Academy of Arts, author of portraits of famous people of the 19th century. Sbitnev's creativity in particular draw attention to the coming to light of famous «History of the Russ» story, which, it turns out, isn't unambiguous, etc. Conclusions. Archival information about one person's life and his creativity (travel notes, essays, personal letters, which are stored now in the Russian State Public Historical Library and V.I. Vernadsky National Library of Ukraine in Kiev) have helped to fill out the picture of life of Novgorod-Siversky at the beginning of the 19th century. For example, was obtained the location and renewal of town streets, the structure of the gymnasium, crushing fires, passing through the town of Novgorod-Siversky in 1825 of the Emperor Alexander I etc. «Ivan Matveevich Sbitnev's notes» gives an exhaustive analysis of the «darkest days in the local history of public education» in Volyn 19th century, «Walking along the Vosporsky Strait» is the valuable document on the history of education in Chernomoria. These and other works of this author have not only artistic, but also local lore and historical value, because describe areas and for the history of Ukraine as a whole. Studying the personality and creativity of this person can be included to the curriculum of historical educational institutions as a local subject of the respective regions.

Key words: Ivan Matveevich Sbitnev, history of education of Volyn, education in the Black Sea Cossack Host, Novgorod-Siversky gymnasium, Chernihiv gymnasium, Chernihiv public library.

Дата подання: 2 червня 2021 р.

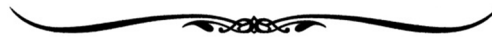
Дата затвердження до друку: 10 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гриньова, О. Педагог, просвітитель, публіцист пушкінської доби Іван Матвєєвич Сбітнєв. Сіверянський літопис. 2021. № 5. С. 102–116. DOI: 10.5281/zenodo.5750062.

Цитування за стандартом APA

Hrynova, O. Pedahoh, prosvitytel, publitsyst pushkinskoi doby Ivan Matvieievych Sbitniev [Ivan Matveevich Sbitnev: teacher, Enlightener, publicist of Pushkin time]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 102–116. DOI: 10.5281/zenodo.5750062.



Олександр Пилипенко

ОРГАНІЗАЦІЯ НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УНІВЕРСИТЕТАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

DOI: 10.5281/zenodo.5091244

© О. Пилипенко, 2021. CC BY 4.0

Метою статті є здійснення ретроспективного аналізу процесу зародження, розвитку та організації наукової діяльності в перших університетах на українських землях Російської імперії в першій половині XIX ст. Робота здійснена з використанням порівняльно-історичного **методу** дослідження. **Науковою новизною дослідження** є запровадження до наукового обігу нових джерел та фактичного матеріалу, які до сьогодні залишалися поза увагою вітчизняних дослідників. Їх обнародування дозволить по-новому підійти до розв'язання багатьох історичних проблем. **Висновки:** на розвиток науки в Наддніпрянській Україні в дореформену добу XIX ст. впливали принципові політичні й соціально-економічні протиріччя того часу. Зародження капіталістичних форм господарювання потребувало широкого вивчення, дослідження й використання природних багатств, поступу наукового прогресу. Але, з іншого боку, намагання пануючої політичної еліти будь-що зберегти феодально-кріпосничі підвалини суттєво перешкоджали розвитку науково-дослідної діяльності. Недостатня кількість кваліфікованих наукових кадрів, хронічне недофінансування й слабка матеріальна база університетів суттєво заважали масштабному проведенню наукових досліджень. У цих умовах науку розвивали ентузіасти. Українські вчені брали активну участь у створенні й діяльності наукових товариств. Науково-дослідна робота членів цих установ була орієнтована на задоволення практичних потреб промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я, розвитку освітнього рівня населення.

Розвиток української науки, удосконалення форм її організації відбувався нерівномірно, переживаючи періоди спаду й піднесення. Аналіз державних заходів щодо керівництва наукою, системи підготовки вчених, удосконалення форм наукової діяльності засвідчує, що вирішення цих важливих проблем перебувало в тісному зв'язку із зовнішньою і внутрішньою політикою царського уряду. Але, попри складні умови, прогрес української науки був неухильним і постійним. Вона почала набирати силу, зростала кількість учених, відбувався процес перетворення науки в національну за своїм складом, що сприяло зародженню, формуванню та становленню вітчизняних наукових шкіл та їх подальшому розвитку.

Ключові слова: університет, Міністерство народної освіти, професорсько-викладацький склад, Навчальний процес, наукова діяльність, дослідження, наукові роботи.

Організація наукової діяльності в першій половині XIX ст. на українських землях відбувалася двома шляхами: завдяки цілеспрямованій політиці й діям уряду Російської імперії та за рахунок ентузіазму професорів і викладачів перших університетів. Так, за ініціативи професора права М.Д. Іванишева на основі зібраних Київською археографічною комісією документів у 1852 р. був створений Центральний архів давніх актів, опіку над яким здійснювало Правління університету св. Володимира. У 1851 р. при Київському університеті почала роботу «Комісія для опису губерній Київського навчального округу». Активну участь у її діяльності брали місцеві професори К.Ф. Кесслер, Р.Е. Траутфеттер, К.М. Феофілактів, В.Ф. Федоров, М.Х. Бунге, О.С. Рогович, А. Метлинський та інші, які вважали краєзнавство важливим науковим заняттям. Комісія складалася з природничо-історичного, географічного, статистичного й промислового відділень. Дослідження проводили в Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській і Полтавській губерніях, результатом стало опублікування чотирьох томів «Праць», видрукованих протягом 1851–1861 рр.¹

Наприкінці 1844 р. Рада Київського університету постановила видавати «Записки імператорського університета св. Володимира» – періодичний орган тиражем в 400 екземплярів. Але цей проект тоді не вдалося реалізувати. Власне друковане періодичне видання Київського університету – щомісячний науково-освітній часопис «Университетские известия» – почало виходити в світ лише з 1861 р. Це видання виходило в чотирьох книгах (відповідно до кожного з наявних на той час університетських відділень: історико-філоло-

¹ Державний архів міста Києва. Уведомление Совету университетов об учреждении Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. 1851 р. Ф. 16. Оп. 290. Спр. 14. Арк. 1–2.

гічного, фізико-математичного, юридичного й медичного), у яких друкували наукові розвідки професорів і викладачів університету².

Наприкінці дореформеної доби в середині XIX ст. завдяки професурі університетів почали регулярно проводити з'їзди з різних галузей знань. Так, за ініціативи професора зоології університету св. Володимира К.Ф. Кеслера в 1861 р. в Києві був організований Перший з'їзд природознавців Російської імперії³. А в наступному році проведений Другий з'їзд природознавців. Головне завдання цих форумів полягало в розвитку та інтенсифікації науково-дослідних робіт у галузі природничих наук⁴.

Однією з форм організації наукової діяльності, яка почала активно поширюватися в Російській імперії в першій половині XIX ст., були наукові товариства. Ці установи були створені за зразком передових країн Західної Європи й Північної Америки. На початку XIX ст. складаються передумови для проведення колективних робіт, установа більш тісних контактів між ученими. Статут 1804 р. передбачав створення при імператорських університетах наукових товариств, які б займалися розповсюдженням в суспільстві гуманітарних, природничих і точних наук⁵.

З розвитком на українських землях університетської освіти помітно активізувалася організація наукових товариств. Ці установи ставали головним осередком університетського наукового життя. Для наукових товариств першої половини XIX ст. характерна чітка спеціалізація: були створені природничі, гуманітарні, технічні, сільськогосподарські та інші установи. Можна чітко виділити два типи наукових товариств: об'єднання, що працювали при університетах, та самостійні заклади. У міру становлення й розвитку українських університетів почали створюватися наукові товариства за тими галузями знань, які в тому чи тому вищому навчальному закладі розвивалися найбільш успішно⁶.

Невдовзі після відкриття Харківського університету його передова професура проявила ініціативу щодо створення при ньому наукового товариства. Уже в 1812 р. заснували установу під назвою «Харківське товариство наук», що ставила собі за мету «розповсюдження наук і знань як через наукові дослідження, так і через видання корисних для суспільства праць». «Товариство наук» складалось з двох відділень: природничого, в якому провадилися дослідження з фізики, хімії, природничих наук, медицини, механіки, та гуманітарного, де вивчалися давні й нові мови та літератури, історія й етнографія. Наукові розвідки друкували в щорічних збірниках⁷.

Перше засідання «Товариства наук» відбулось у березні 1813 р. Щорічно проводили в середньому 5 засідань. Воно існувало безперервно до 1818 р., а потім ще на деякий час було відроджене у 1824 р.⁸ Провідну роль у діяльності цієї установи відігравали професори Харківського університету Т. Осиповський, Г. Успенський, І. Срезневський, І. Шад, І. Каменський та інші. У 1827 р. членами «Товариства наук» були 80 осіб, а в рік відродження – 52 особи⁹. Це перше наукове товариство на території Наддніпрянської України проіснувало до 1830 р.

Статут 1835 р. суттєво коригував право університетів відкривати наукові товариства. На відміну від Статуту 1804 р., у новій редакції було зазначено, що Ради університетів могли засновувати лише ті наукові товариства, які були необхідні «для вдосконалення досліджень в певній галузі науки»¹⁰. Унаслідок цього виникло декілька вузькоспеціалізованих товариств. Зокрема, 1840 р. було засноване «Товариство київських лікарів», провідну роль в діяльності якого відігравали професори-медики Київського університету. У січні 1861 р. завдяки зусиллям професора Харківського університету В.Ф. Грубе було відкрите «Харківське медичне товариство». Першим його очільником став харківський професор Д.П. Лямбль, а серед його членів значилося багато інших професорів університету:

² Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира. Киев: Тип-я императорского университета св. Владимира, 1884. Т. 1. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. С. 465–467.

³ I съезд естествоиспытателей в Киеве с 11 по 18 июня 1861 г. *Университетские известия*. Киев, 1861. № 1 (сентябрь). С. I–XXXIII.

⁴ Второй съезд естествоиспытателей в Киеве. *Университетские известия*. Киев, 1862. № 7–8. С. 1–72.

⁵ Уставы императорских Московского, Харьковского и Казанского университетов [5 ноября 1804 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 266.

⁶ Павлова Г. Е. Организация науки в России в первой половине XIX в. Москва: Наука, 1990. С. 216.

⁷ Устав Харьковского общества наук [ноябрь 1812 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1802–1825)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. Т. 1. Стб. 730, 733.

⁸ История Харьковского общества наук. *Труды Общества наук, состоящего при императорском Харьковском университете*. Харьков, 1817. Т. 1.

⁹ *Украинский журнал*. 1924. № 4. С. 50.

¹⁰ Сравнительная таблица уставов университетов 1884, 1863, 1835 и 1804 годов. Санкт-Петербург: Типография-литография Санкт-Петербургской тюрьмы, 1901. Стб. 147.

Ф.К. Альбрехт, Ф.І. Ган, Є.С. Гордєєнко, К.О. Демонсі, Д.П. Лямбль, Л.С. Ценковський, Л.Л. Гіршман, В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін та інші¹¹.

Міністр народної освіти А.В. Головнін скаржився, що протягом дореформеного періоду кількість наукових товариств була дуже обмеженою, і більша їх частина діяла в Москві й Санкт-Петербурзі, у той час як в інших частинах Російської імперії їх було зовсім мало¹². Але навіть діяльність тих поодиноких наукових товариств, що існували в першій половині XIX ст., підготувала фундамент для масштабних наукових досліджень вітчизняних учених у наступні роки. Важко переоцінити роль цих установ, що об'єднували передових учених-ентузіастів і ставали самостійними науковими центрами, у розповсюдженні й популяризації серед населення знань «практичного напрямку».

Функціонування наукових товариств виражалось у безпосередній організації досліджень, проведенні краєзнавчих експедицій, регулярному проведенні засідань, на яких заслуховували й обговорювали тематичні доповіді, виданні часописів та збірників праць, читанні публічних лекцій, організації виставок тощо. Інститут наукових товариств, що пройшов процес становлення в першій половині XIX ст., і в наші часи продовжує залишатись однією з провідних форм організації наукових досліджень.

Реакційна політика царського уряду, що негативно позначалася на розвитку вищої освіти Російської імперії, зачепила й наукову діяльність. Так, у 1824 р. міністр народної освіти, консервативно налаштований адмірал А.С. Шишков запропонував вжити певних заходів для того, щоб розвиток вітчизняної науки був «очищений від всляких сторонніх і шкідливих мудрувань»¹³. Але ставлення до науки з боку можновладців почало поступово змінюватися за часів царювання Миколи I. Тодішній розробник імперських ідеологічних доктрин міністр народної освіти С.С. Уваров усвідомлював роль наукового прогресу. На його думку, вектор розвитку російської науки мав бути направлений на те, щоб, «зберігаючи всі вигоди європейського просвітництва, просувати наукове життя Росії нарівні з іншими націями», але водночас повинен був дотримуватись і самотності, яка базується «на власних засадах і відповідає потребам народу і держави»¹⁴.

Та лише в середині 1850-х рр., після важкої й болючої поразки в Кримській війні, коли сплила на поверхню науково-технічна відсталість Російської імперії, у царського уряду нарешті з'явилося повне усвідомлення того, що розвиток науки «є необхідністю нашого часу»¹⁵. Майже одразу після приходу до влади нового імператора Олександра II почали згоратися численні реакційні заходи його попередника Миколи I. Стосувалося це й освітньої та наукової сфери, важливість розвитку якої почала підкреслюватися провідними можновладцями. Уже наприкінці 1855 р. тодішній міністр народної освіти О.С. Норов під час ревізійної поїздки по університетах говорив: «Наука, панове, завжди була для нас однією з найважливіших потреб, але тепер вона перша. Потрібні на усіх ланках служби імператору й вітчизні уми розвинені, моральні, збагачені знаннями»¹⁶.

Так, до середини XIX ст. виникає й формується нова корпорація працівників – учені. В 1852 р. міністр народної освіти П.О. Ширинський-Шихматов заявив, що державні службовці з наукової й навчальної частини «складають особливий стан службовців» і «назва учених належить їм як за сутністю і родом занять, так і за самими умовами призначення їх на службу за цією частиною, оскільки для цього вони зобов'язуються або мати науковий ступінь, або підлягають спеціально встановленим випробуванням для підтвердження своїх знань та здатності викладати»¹⁷.

На законодавчому рівні звання «вчений» у Російській імперії було закріплене лише 16 квітня 1862 р., коли вищий законодавчий орган Російської імперії, Державна рада, видала попередньо затверджену Олександром II постанову «До питання про те, кого слід розуміти під назвою “вчених”...» У цьому нормативно-правовому документі роз'яснювали, що «під назвою учених... мають на увазі: а) ті, хто отримав від одного з російських університетів науковий ступінь доктора, магістра або кандидата наук і звання дійсного студента на різних факультетах, а також ті, хто має ступінь доктора медицини, лікаря, магістра

¹¹ Сравнительная таблица уставов университетов... Стб. 147.

¹² Головнін А. В. Обзор деятельности Министерства народного просвещения и подведомственных ему учреждений в 1862, 63 и 64 годах. Санкт-Петербург: [Б. в.], 1865. С. 59.

¹³ Предложение Главному правлению училищ министра народного просвещения Шишкова [11 декабря 1824 г.]. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения (1802–1834). Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1866. Т. 1. Стб. 535.

¹⁴ Уваров С. С. Десятилетие Министерства народного просвещения (1833–1843). Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1864. С. 75–76.

¹⁵ Атеней. 1858. № 48. С. 306.

¹⁶ Отчет министра народного просвещения за 1855 год. Журнал Министерства народного просвещения. 1856. Июнь (№ 6). Отд. I. С. 162.

¹⁷ Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России. Ленинград: Ленинградское отделение «Наука», 1983. С. 36.

фармації, магістра ветеринарних наук, провізора й ветеринара; б) ті, хто закінчив курс у колишньому Педагогічному інституті зі званням старших і молодших учителів гімназій, або ті, хто отримав таке звання за результатами спеціального іспиту; в) ті особи, які стали відомими завдяки власним творам і визнані гідними отримати звання учених за рішенням університетів, академій та наукових товариств»¹⁸.

Учені постійно намагалися довести до можновладців соціальну значимість науки для життя суспільства й держави, а також привернути увагу до її потреб. Зокрема, одним з ініціаторів таких закликів був М.І. Костомаров, який наголошував на корисності розвитку наукових знань для соціального прогресу й зростання добробуту населення. Але імператорські чиновники далеко не завжди поверталися обличчям до наукової галузі та її працівників. Незважаючи на скрутні в ідеологічному, соціально-правовому й матеріальному плані часи, чимало прогресивних професорів-ентузіастів самовіддано займалися науково-дослідною діяльністю та залучали до неї нові покоління молодих учених. Період дії Статуту 1863 р. відзначився реформуванням усієї системи народної освіти та піднесенням суспільно-політичної думки в Російській імперії. Розуміння урядом нових пріоритетів університетської справи відбилося в додатку до Статуту 1863 р. – окремому «Поданні». У ньому основна мета реформи університетів полягала в «розвитку та посиленні їх наукової діяльності»¹⁹.

Отже, перша половина XIX ст. є важливим періодом в історії вітчизняної науки. Саме тоді була заснована система науково-дослідних центрів, яка надалі неухильно еволюціонувала. У цей період отримали подальший розвиток організаційні форми науки на українських землях, які рівнялися на організацію досліджень у провідних країнах Західної Європи. Розвиток науки на території Наддніпрянської України пов'язаний, насамперед, із виникненням Харківського й Київського університетів. Царський уряд пішов на цей крок під впливом тогочасних загальноєвропейських тенденцій. Зародження капіталістичних відносин і промисловості потребували нових наукових і технологічних винаходів та розробок. Без розвитку науки не могло бути й мови про модернізацію економіки держави.

Українська наука зароджувалася у вкрай несприятливих умовах. На розвиток дослідницької роботи професорсько-викладацьких кадрів університетів негативним чином впливали різні фактори: відсутність науково-дослідної інфраструктури, недостатнє фінансування, брак лабораторій, клінік, бібліотек, обсерваторій тощо. Водночас внутрішня структура університетів, а саме поділ на факультети, сприяли й багато в чому зумовили формування нових галузей знань.

На розвиток науки в Наддніпрянській Україні в дореформену добу XIX ст. впливали принципи політичні й соціально-економічні протиріччя того часу. Зародження капіталістичних форм господарювання потребувало широкого вивчення, дослідження й використання природних багатств, поступу наукового прогресу. Але з іншого боку, намагання панівної політичної еліти будь-що зберегти феодально-кріпосницькі підвалини суттєво перешкоджали розвитку науково-дослідної діяльності. Недостатня кількість кваліфікованих наукових кадрів, хронічне недофінансування й слабка матеріальна база університетів суттєво заважали масштабному проведенню наукових досліджень. У цих умовах науку розвивали ентузіасти. Українські вчені брали активну участь у створенні й діяльності наукових товариств. Науково-дослідна робота членів цих установ була орієнтована на задоволення практичних потреб промисловості, сільського господарства, охорони здоров'я, розвитку освітнього рівня населення.

Розвиток української науки, удосконалення форм її організації відбувався нерівномірно, переживаючи періоди спаду й піднесення. Аналіз державних заходів щодо керівництва наукою, системи підготовки учених кадрів, вдосконалення форм наукової діяльності засвідчує, що вирішення цих важливих проблем перебувало в тісному зв'язку із зовнішньою і внутрішньою політикою царського уряду. Але, попри на складні умови, прогрес української науки був неухильним і постійним. Вона почала набирати силу, зростала кількість учених, відбувався процес перетворення науки в національну за своїм складом, що сприяло зародженню, формуванню та становленню вітчизняних наукових шкіл та їх подальшому розвитку.

¹⁸ По вопросу о том, кого следует разуметь под названием «учёных», детям которых принадлежит право вступления в гражданскую службу [16 квітня 1862 г.]. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения (1855–1864)*. Санкт-Петербург: Тип-я Императорской Академии наук, 1865. Т. 3. Стб. 744.

¹⁹ Левицька Н.М. Вища гуманітарна освіта Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.). Монографія. Київ: НУХТ, 2012. С. 199.

Reference

Levytska, N. M. (2012). Vyshcha humanitarna osvita Naddnyprianskoi Ukrainy (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Higher humanitarian education of Right-Bank Ukraine (second half of the XIX – beginning of the XX c.)]. Monohrafiia. Kyiv, Ukraine.

Shyp, N. A. (1991) Yntelyhentsyia na Ukrainy (III v.): Ystoryko-sotsyolohycheskyi ocherk [Intellectual in Ukraine (III v.): historical and sociological essay]. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, 01001 Україна).

Pylypenko Oleksandr E. – Doctor of Historical science, Professor of Human study department National university of food technologies (68 Volodimirska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

ORGANIZATION OF SCIENTIFIC ACTIVITY IN UNIVERSITIES OF NADDNIPRIANSKA UKRAINE IN A PRE-REFORM PERIOD

The purpose of the article is realization of retrospective analysis of process of origin, development and organization of academic activity in the first universities on Ukrainian territory of the Russian empire in the first half of XIX century. **Methodologically** work is carried out with the usage of historic-comparative method of research. **The scientific novelty** of this study is introduction to scientific circulation some new sources and factual materials, that remained out of Ukrainian researchers' attention, which allowed to find a new approaches to the identified tasks. **Conclusions.** Thus, the first half of XIX century is an important period in history of Ukrainian science. So, there was founded system of research centers, that in future evolved steadily. In this period organizational forms of native science got further development on Ukrainian territory. Scientific centers equaled on providing universities in the leading countries of Western Europe. Development of science on territory of Naddnyprianska Ukraine is constrained, first of all, with the origin of the Kharkiv and Kyiv universities. Empire's government contributed to this move under the influence of European tendencies. The origin of capitalist relations and industry needed new scientific and technological inventions and developments. Without science development it could not be modernization processes in economy of the state. Ukrainian science was conceived in extremely unfavorable conditions.

On development of native professors' research work in universities different factors negative influenced, such as absence of research infrastructure, insufficient funding etc. On development of science in Naddnyprianska Ukraine in pre-reform time of XIX century fundamental political and socio-economic contradictions influenced greatly. The origin of capitalist forms of manage needed a wide study, research and usage of natural riches, advancement of science development. But, on the other hand, attempt of dominating political elite to save anything middle ages foundations substantially prevented to development of research activity. The insufficient amount of qualified scientific personnel, chronic moneyless and weak material base of universities, substantially interfered with scale realization of scientific researches. In these conditions native science was developed by enthusiasts. The Ukrainian scientists participated actively in creation and activity of scientific communities. Research work of members of these establishments was oriented to satisfaction of practical necessities of industry, agriculture, health protection, development of educational level of population. Development of Ukrainian science, perfect forms of its organization took place unevenly, experiencing the periods of slump and presentation. Analysis of state politic in relation to guidance by science, the system of preparation of qualified scientific personnel, perfection of forms of scientific activity certifies that a decision of these important problems was in close connection with the foreign and internal policy of empire's government. But, in spite of difficult terms, progress of Ukrainian science was steady and permanent. Native science began to collect force, the amount of scientists grew, there was a process of transformation of science in national after the composition, that assisted an origin, forming and becoming of native scientific schools and then to further development of Ukrainian science at all.

Key words: university, Ministry of Public Education, teaching staff, educational process, scientific activity, research, scientific works.

Дата подання: 28 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Організація наукової діяльності в університетах Наддніпрянської України в до-реформний період. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 117–121. DOI: 10.5281/zenodo.5091244.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. Orhanizatsiia naukovoï diialnosti v universytetakh Naddnyprianskoi Ukrainy v dore-formeniyi period [Organization of scientific activity in universities of Naddnyprianska Ukraine in a pre-reform period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 117–121. DOI: 10.5281/zenodo.5091244.

Світлана Іваницька



**ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ
У ПУБЛІЦИСТИЧНИХ І ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНИХ ПРАЦЯХ
СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА
(1900-ті – 1920-ті роки)**

DOI: 10.5281/zenodo.5089623

© С. Іваницька, 2021. CC BY 4.0

У центрі уваги запропонованої студії перебувають два представники різних поколінь українського руху: Пантелеймон Куліш (1819–1897) і Сергій Єфремов (1876–1939). **Мета статті:** з'ясувати механізм конструювання в публіцистичних і літературно-критичних працях С. Єфремова образів старшої генерації українства. «людей 1840-х років», простежити головні шаблони еволюції в ставленні Єфремова до постаті й спадщини Куліша. **Джерелами** послугували передусім праці С. Єфремова 1900–1920-х рр., найважливішими з яких є «Без синтезу. Пам'яті Куліша» (1912; нова редакція – 1924), «Новий похорон Куліша» (1908), «Біля початків української критики (Куліш як літературний критик)» (1919), «Провіяний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша» (1927), мемуари й щоденники, громадсько-політична й культурологічна публіцистика С. Єфремова. У 1900-ті рр. в своїх спостереженнях критик тяжів здебільшого до соціально-психологічного трактування постаті П. Куліша. Суттєвим у контексті розглянутої проблеми є поняття «комунікативної дії», запозичене з методологічного арсеналу феноменологічної соціології (А. Шюц, Ю. Габермас), яке вимагає, щоб дійові особи були розглянуті як суб'єкти, які говорять і слухають, тісно пов'язані з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом; щоб висували певні претензії на значущість того, про що вони говорять і думають, в чому переконані. Вільна та відкрита комунікація, прибічником якої був у публіцистиці та громадському житті С. Єфремов, підтверджує актуальність цих ключових понять для історико-біографічних досліджень. У публіцистичних текстах С. Єфремова, присвячених представникам старшої генерації українського руху, наявні інтерпретація і репрезентація минулого як складові колективної пам'яті.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, Сергій Єфремов, публіцистика, комунікативна дія, покоління.

Минуло 200 років із дня народження «гарячого Куліша», але його своєрідна особистість і творчий доробок продовжують приваблювати увагу дослідників. Не менш вагомим є питання щодо рецепції його праць представниками покоління «Молодої України», до якого належав Сергій Олександрович Єфремов (1876–1939)¹. Видатний історик літератури, критик, фундатор новітньої української журналістики, громадсько-політичний діяч засобами публіцистики майстерно «конструював» образи відомих діячів, артикулював їхні наміри та ідеї в «тканину» сучасності та сприяв фіксації їхніх заслуг у пам'яті наступних поколінь. У публіцистичних текстах С. Єфремова, присвячених представникам старшої генерації українського руху, наявні інтерпретація і репрезентація минулого як складові колективної пам'яті. Але, друкуючись на шпальтах періодичних видань, Сергій Олександрович був не просто журналістом. У цьому випадку він виконував соціально сконструйовану й історично обумовлену роль «інтелектуала», бо виступав посередником між культурними й політичними сферами, представляючи власні ідеї та мотиви й водночас виконуючи «соціальне замовлення». На прохання редакцій газет «Рада», «Киевская мысль», журналів «Літературно-науковий вістник» (далі – «ЛНВ»), «Киевская старина», «Русское богатство», «Голос минувшего» та деяких інших періодичних видань С. Єфремов писав ювілейні статті, некрологи, пропам'ятні нариси, есеї, виконуючи функцію посередника (медіатора) й «перекладача» (інтерпретатора) між різноманітними сферами діяльності та соціальними групами. Усі соціальні й національні рухи модерної доби продукували «сво-

¹ Докладніше див.: Іваницька С.Г., Демченко Т.П. Сергій Єфремов: «Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці» / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса. Київ: Парламентське вид-во, 2020. 568 с. – (Політичні портрети); Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: Історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Гельветика, 2018. 596 с.

їх» інтелектуалів, у яких формально могло не бути спеціальної освіти (дійсно, у Єфремова не було фахової історичної або філологічної освіти, але була базова юридична освіта та широка самоосвіта у царині літературознавства, історії, економічної теорії). Ці інтелектуали формували стратегію й цінності руху, творили образи колективної пам'яті, забезпечували неперервність культурної традиції. У цьому полягала їхня важлива й незамінна функція у процесах націєтворення.

Мета статті – виокрепивши серед «людей 1840-х років» постать Пантелеймона Куліша, який посів унікальне місце серед представників українофільсько-романтичної доби «збирання спадщини», простежити в публіцистичних і літературно-критичних працях С. Єфремова еволюцію в ставленні до його особи й доробку, показати особливості конструювання «образів» діячів старшої генерації українства.

У методологічному сенсі суттєвим у контексті розглянутої проблеми є поняття «комунікативної дії», запозичене з арсеналу феноменологічної соціології (А. Шюц, Ю. Габермас), яке вимагає, щоб дійові особи були розглянуті як суб'єкти, що говорять і слухають; щоб були пов'язані тісними відносинами з об'єктивним, соціальним або суб'єктивним світом, висували певні претензії на значущість того, про що вони говорять і думають, у чому вони переконані. Вільна та відкрита комунікація, прибічником якої в публіцистиці та громадському житті був С. Єфремов, підтверджує актуальність цих ключових понять для історико-біографічних досліджень. Ставлення окремих суб'єктів до світу завжди опосередковане та релятивоване можливостями комунікації з іншими людьми, їхніми суперечками й здатністю прийти до згоди. Таким чином, «життєсвіт» та «комунікативна дія» становлять взаємодоповнюючі поняття: комунікативна дія відбувається всередині життєсвіту, він стає тим трансцендентальним місцем, де стикаються той, що говорить, та той, що слухає. Вони критикують один одного та вирішують конфлікти, що утворює «контекстно-утворюючий фон процесів досягнення взаєморозуміння»².

Джерелами дослідження послуговували передусім праці С. Єфремова 1900–1920-х рр., найважливішими з яких є «Без синтезу. Пам'яті Куліша» (1912; нова редакція – 1924), «Новий похорон Куліша» (1908), «Біля початків української критики (Куліш як літературний критик)» (1919), «Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша» (1927). У нагоді стали також мемуари й щоденники С. Єфремова, його громадсько-політична й культурологічна публіцистика. Значна частина відповідних текстів критика нещодавно оприлюднена нами в ґрунтовному археографічному виданні³.

Пантелеймон Олександрович Куліш (26 липня (7 серпня) 1819, містечко Вороніж, Глухівський повіт, Чернігівська губернія – 2 (14) лютого 1897, хутір Мотронівка, Борзнянський повіт, Чернігівська губернія) – письменник, історик, публіцист, етнограф, літературний критик, перекладач, редактор, видавець, громадський діяч, одна з найяскравіших, і водночас найбільш складних для розуміння постатей українського XIX ст. За оцінкою Ю. Луцького, як за життя, так і після смерті П. Куліш був суперечливою фігурою. Його акцент на розвитку окремої локальної української високої культури, за одночасного відстоювання політичного союзу з Росією, не знайшов симпатій серед українських народників. Після 1850 р. під час інтенсивної письменницької та видавничої діяльності він залишався осторонь організованого українського громадського життя. Безкомпромісність та егоцентризм П. Куліша часто бували каменем спотикання в його стосунках з іншими. Проте навіть опоненти визнавали його досягнення⁴. Довгий час вивченню колосального інтелектуального надбання П. Куліша перешкоджали відсутність систематизації та повноцінного опрацювання доробку (зокрема, архівних джерел).

На думку І. Гирича, із відстані часу помітно, що «він був одним з творців модерної України, закладав ті фундаментальні основи світовідчуття українця, які згодом розвивалися, модифікувалися й, зрештою, стали невід'ємною частиною української філософії історії»⁵. Узагальнюючи в своєму новітньому дослідженні «особливий шлях» П. Куліша, І. Гирич пише, що «потрійний зрадник» насправді намагався послідовно вибудувати консервативну візію української історії, бо вважав, що лише майновиті верстви суспільства

² Див.: Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації. Першоджерела комунікативної філософії / Пер. з нім. Л. Ситниченко. Київ: Либідь, 1996. С. 84–91.

³ Єфремов С. *Personalialia*: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): В 2-х томах. Т. 1 / Упорядник – С.Г. Іваницька. Запоріжжя–Херсон: Гринь Д. С., 2016. 468 с.; Єфремов С. *Personalialia*: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): В 2-х томах / Упорядник С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. 488 с.

⁴ Luckyj G. Kulish, Panteleimon. *Internet Encyclopedia of Ukraine*. URL: <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CK%5CU%5CKulishPanteleimon.htm>. Також див.: Luckyj G. Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times. Boulder, Colo 1983. 176 p.

⁵ Гирич І. [Рецензія]: Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2006. Вип. 10/11. С. 799–802.

здатні стати матеріальною підпорою та стрижнем національного відродження у другій половині XIX ст. «Його заносило на крайнощі, він не зміг втримати до рівноваги. На заваді успіхові серед широкого загалу були амбітний характер і непогамовані лідерські претензії. Він відмовлявся від того, до чого ще недавно закликав... Його орієнтації на проросійську, пропольську моделі політичного буття України були спробами вироблення українського шляху, що спирався не на містичні особливості, а на суспільні форми, що розквітнули в сусідів»⁶.

Осмислюючи історіософські основи Кулішевого наукового спадку, О. Ясь зазначає, що взагалі Куліш привертає увагу «своїми незвичайними інтелектуальними поворотами думки, дивовижною як на ті часи світоглядною еволюцією, здатністю до інтуїтивного проникнення в сутність історичного руху, егоцентричною вдачею та масштабною і розмаїтою творчою спадщиною». Дослідник підкреслює, що історичні студії П. Куліша цікаві як мінімум з кількох перспектив: з одного боку, вони репрезентують в особі молодого Куліша чільного представника романтичної історичної думки 1840–1850-х рр.; з іншого – у постаті зрілого Куліша спостерігаємо конфронтацію пізнього романтизму, що спирається на позитивістські та цивілізаційно-культурницькі мотиви, з козакофільською візією української історії раннього Куліша. О. Ясь зауважує, що «ця самобутня інтелектуальна метаморфоза й до сьогодні перебуває у сфері зацікавлень багатьох науковців, які пропонують різноманітні тлумачення» та доходить висновку, що «погляди та світогляд П. Куліша формувалися спершу в руслі традиційної апології козащини з виключною увагою до її творчої та конструктивної ролі в українській історії», що «творча натура Куліша вирізняється загостреним мистецьким відчуттям як навколишнього світу, так і минувшини», і що «історія народу сприймалася Кулішем як своєрідна морально-естетична система, у межах якої й складалася взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами»⁷.

Основи сучасного кулішезнавства було закладено у 1917–1920-і рр., коли поряд із науковцями старшої генерації почало працювати нове покоління дослідників. На думку філолога О. Федорука, історико-літературний аспект вивчення П. Куліша започаткував С. Єфремов у праці «Історія українського письменства» (1911)⁸. У програмовій статті «Провіянний Куліш: Характер і завдання дослідів про Куліша» (1920; окреме видання – Київ, 1927) С. Єфремов сформулював завдання, які постали перед кулішезнавцями. Тоді ж було підготовлено два видання, які не вийшли друком і матеріали до яких було втрачено: 1919 р. – спецвипуск журналу «Наше минуле», присвячений Кулішеві і 1923 р. – «П. О. Куліш: Збірник статей і матеріалів» у бібліотеці «Нашого минулого» (ч. 2) видавництва «Друкар»⁹. До обох видань концептуальні статті написав С. Єфремов, відповідно «Провіянний Куліш» (1920; опубліковано 1927) і «Без синтезу. (До життєвої драми Куліша)» (опубліковано 1924). У 1927 р. з'явилися три видання до 30-х роковин Кулішевої смерті, одне з них за редакцією С. Єфремова й О. Дорошкевича «Пантелеймон Куліш: Збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства» зі статтями С. Єфремова, О. Дорошкевича, М. Могиланського (під псевдонімом Петро Чубський), Б. Неймана, В. Петрова. У цей час визріло декілька проєктів, які через майбутні репресії так і не були реалізовані, зокрема «Архів Куліша», до якого мали ввійти Кулішеві спогади «Около полустолетия назад» (упорядник П. Рулін), ймовірно, «Щоденник» (упорядник С. Єфремов або М. Могиланський), а також листування.

Порушуючи гострі проблеми, пов'язані з опрацюванням й ментальним осягненням зробленого П. Кулішем у ювілейний для нього 2019 рік, О. Федорук акцентує, що остання проблема, яка насправді, може, є першою – це те, що «існує великий розрив, як оцінює постать Куліша українська наука, як осмислюється його внесок – багато в чому визначальний – в українську модерну культуру, і як він прописаний у сучасному просторі України як держави, як його сприймає суспільна і громадська думка»⁹. В іншій праці дослідник підсумовує: «Кулішеві з пам'яттю про нього не пощастило, як не пощастило усім нам, його нащадкам. ... Не те, щоб нині ми не знали про Куліша. Ні. Йдеться про те, що він досі належно не осмислений і не введений в новітній канон наших героїв. І навіть як слід не виданий. Кулішів доробок – колосальний. ... За приблизними підрахунками, Кулішів доробок мав би становити близько 40 грубих томів. Натомість найповніше видання його поезій було здійснено ще 1908 року. ... Ситуація з Кулішем, коли він, за влучним і,

⁶ Гирич І. Українська історія: Через ідентичність до держави. Київ: Українські пропілеї, 2021. С. 121.

⁷ Див.: Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років. *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр., 2007. Вип. 17. С. 78–105.

⁸ Див.: Федорук О. Кулішезнавство. *Енциклопедія сучасної України*. Київ, 2016. Т. 16. 81–86. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=51403.

⁹ Федорук О. Кулішезнавство сьогодні: Стан, проблеми і перспектива. *Бюлетень Наукового товариства ім. Шевченка в Америці*. Нью-Йорк, 2019. № 48 (64). С. 6–9.

на жаль, досі актуальним означенням Віктора Петрова, залишається “архівним письменником” (мовляв його доробок значною мірою не введений у публічний простір), не є якась особлива. Практично вся наша класична літературна спадщина – це видання сорока, п’ятдесяти і навіть 60-літньої давності з усіма прикметами, притаманними тій епосі, коли вони були здійснені. І найсумніше, що тепер немає сил зробити краще. Прірва між потребами й забезпеченням тих потреб збільшується»¹⁰.

Публікуючи в 1993 р. щоденник П. Куліша, С. Кіржаєв виокремлює внесок С. Єфремова в текстологічне опрацювання й критичне осмислення доробку одного з духовних батьків «Нової України»: «Дослідження і публікація архівних джерел у галузі кулішезнавства тісно пов’язані з ім’ям С.О. Єфремова. Особа П.О. Куліша була однією з центральних у літературознавчих дослідженнях С.О. Єфремова, навколо якого в 1920-ті рр. гуртувалася нова генерація кулішезнавців. Виходячи з того, що “правда не може бути образливою”, С.О. Єфремов починав нові підходи у вивченні літературної спадщини і соціально-політичних поглядів П.О. Куліша, розширював джерельну базу досліджень»¹¹. В архіві С. Єфремова зберігся неповний за обсягом рукопис збірника статей і матеріалів «П.О. Куліш», який готувався, згідно з окремим титулом, як число 2 «Бібліотеки “Нашого минулого”». У рукописі збірника, на титульній сторінці якого вказано дату 1923 р., збереглися начисто переписані рукою історика й літературознавця В. В. Міяковського кілька сторінок статті С. Єфремова «Без синтезу» та останні сторінки Кулішевого щоденника, включно із записами 1855 р. Археограф висловлює припущення, що наприкінці 1920-х рр. С. Єфремов підготував щоденник до друку»¹².

Оцінюючи історіографічну ситуацію у царині актуалізації Кулішевого інтелектуального доробку, слід визнати, що рефлексії С. Єфремова над постаттю П. Куліша не є наразі достатньо вивченою проблемою. Окремі аспекти були розглянуті у виступах на Всеукраїнських Єфремовських читаннях у Черкасах А. Градовським¹³ і В. Пономарьовою¹⁴. Цікавою є стаття Ольги Меленчук про взаємини Т. Шевченка та П. Куліша¹⁵.

Перші замітки, присвячені П. Кулішу, С. Єфремов друкує наприкінці 1890-х рр. Це повідомлення на сторінках «ЛНВ» 1899 р. (кн. 11, с. 117–118) про реєстр недрукованих творів, які лишилися після П. Куліша. У 1900 р. (кн. 3, с. 213) там само він публікує нотатки «Щедрованне на могилі П.О. Куліша». У ролі властивого інтерпретатора Кулішевої літературної спадщини С. Єфремов уперше виступає на шпальтах журналу «Киевская старина». У рецензії на видання поеми «Хуторні недогарки» (Харків, 1902) він намагається збагнути недвозначність постаті свого героя: «Ім’я Куліша перейшло в історію українського національного руху з подвійною репутацією: з одного боку – це один із видатних діячів, можна сказати – апостолів українського відродження, невтомний працівник на користь рідного народу, який у своїх ранніх творах змалював багато симпатичних образів із середовища цього народу в його минулому та сьогоденні; з іншого боку – фанатичний ненависник історичного минулого своєї батьківщини, що дійшов у своїй ненависті практично до якоїсь манії козакофобства; противник простого народу (“черні”), що не зупиняється ні перед якими крайнощами; людина, яка спалила без оглядки все, чому вклонялася, складаючи в буквальному сенсі оди і гімни особам, про яких народ зберіг не дуже добру пам’ять... Шанувальник і друг Шевченка в ранню пору своєї діяльності – і непримиренний ворог його в останні часи; словом, натура, зіткана з непримиримих протиріч, у своєму роді – дволикий Янус, фігура, перед якою з подивом зупиняється критика і читачі»¹⁶. Препаруючи ключові моменти «Хуторних недогарків», С. Єфремов із обурення зазначає, що «козакофобство у Куліша приймає розміри справжньої манії; немає таких самих огидних вад і злочинів, якими б він не наділив представників козацтва; для зображення його він не шкодує чорних фарб, густими мазками обробляючи небувалі риси». Він підкреслює, що зазначені суперечності досі не отримали пояснення, і тому «майбутньому істориківі

¹⁰ Федорук О. Пантелеймон Куліш – 200 років: Неювілейні думки з приводу ювілею. *Радіо Свобода*. 2019. 7 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30096373.html>.

¹¹ Від упорядника / *Куліш П. Щоденник* / Упорядкування тексту, примітки С. М. Кіржаєва. Київ: Ін-т укр. Археографії НАНУ, 1993. С. 5–9.

¹² Від упорядника. С. 5–9.

¹³ Градовський А.В. С. Єфремов про дезидерати в кулішезнавстві / *Матеріали Всеукр. Єфремовських читань. Черкаси, 1996. [Черкаси, 26–27 вересня 1996 р.; 17–18 жовтня 2001 р.]* / М-во освіти і науки України, КНУ ім. Т. Шевченка; Черкаський держ. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Відлуння-плюс, 2002. С. 66–68.

¹⁴ Пономарьова В. Життєва драма Пантелеймона Куліша в інтерпретації Сергія Єфремова / *Матеріали Четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань: до 130-річчя з дня народж. Сергія Олександровича Єфремова, 5–6 жовт. 2006 р.* / Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси: Брама-Україна, 2007. С. 121–126.

¹⁵ Меленчук О. В. С. Єфремов про взаємини Т. Шевченка і П. Куліша. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського*. Сер.: Філологічні науки. 2013. Вип. 4.11. С. 136–139.

¹⁶ [Єфремов С.]. [Рецензія]: П.А. Куліш. Хуторні недогарки. Стр. 111 in 16. Харків, 1902 г. *Киевская старина*. 1902. Т. 76. Кн. 3. С. 210–216.

українського руху доведеться вирішувати вкрай важку в психологічному відношенні, майже нерозв'язну задачу: висвітлити цю загадкову натуру, дати ключ до розуміння і вирішення цієї втіленої загадки»¹⁷. С. Єфремов зізнавався, що йому страшно ставало за людину, яка «носила в душі свій такий тягар ненависті» і боляче за поета, який не зміг вчасно зупинитися і зробив свою музу знаряддям цієї ненависті. На думку С. Єфремова, «Хуторні Недогарки» – це «темне підземелля, де немає жодного променя світла; в них гірші сторони людської природи, помилки видатної людини виявилися у всій своїй жахливій, неприкритій наготі. Безсумнівно, що “Хуторні Недогарки” і всі подібні їм плоди ненависті приречені на забуття, і чим швидше це трапиться, тим краще, краще для пам'яті того – іншого Куліша...»¹⁸.

Цікаво, що молодший сучасник С. Єфремова, лідер неокласиків літературознавець М. Зеров у дослідженні поетичної творчості П. Куліша в 1920-ті рр. вже по-іншому сприймав цю збірку. Принаймні щодо одного з творів – «Уляна-ключниця», він пише, що тут П. Куліш розгортає «улюблену тему хутора, уявляючи його то великою скарбницею національного духу в найкращих його виявах, то чимось на зразок пушкінської “Деревни”... протиставляє українські громади міст своєму хуторові»¹⁹.

Щодо чинників, які детермінували специфічний характер ставлення С. Єфремова до особи П. Куліша, то уявляємо, що такими могли бути міркування І. Франка й В. Антоновича щодо досягнення цієї складної постаті, ігнорування П. Кулішем ролі й значення Київської (Старої) громади в українському русі, розповіді О. Кониського про поводження й мілітиві переконання П. Куліша, які зафіксував Сергій Олександрович у своєму юнацькому щоденнику 27 травня 1895 р. Зокрема, він писав про те, що в салоні О. Кониського зайшла між іншим розмова з приводу останньої праці П. Куліша в «Русском обозрении», де той негативно висловився про козацтво. «Погляди Куліша в сім разі діаметрально супротивні тому, що він говорив в своїх попередніх працях, наприклад, в історії України. Куліш давно вже вславився тим, що часто суперечить собі, що топче в болото те, чому перше воскресив фіміями, і навіть Олександр Яковлевич оповів декілька фактів, що свідчать про те моральне убожество, про відсутність сталих принципів, якими визначається Куліш»²⁰. Коментуючи слова О. Кониського, С. Єфремов доходив висновку, що «звичайно, тяжке се для нас, українців, що талановиті люде працюють на згубу своєї народности. Ще важче се тоді, коли такими шкідливими людьми суть свідомі українці, як, наприклад, Куліш». Що цікаво, занотовуючи ці факти, молодий С. Єфремов формулює свій моральний імператив, від якого не відступав у подальшому протягом життя: «... здається мені, чоловік переконаний, свідомий не може робити таких вчинків, не може зрадити свою вітчизну тоді, коли він міг би зробити користь для неї. Люде, що кажуть одно, а роблять друге, брешуть тільки язиками і ділами своїми показують, що брешуть. Вчинки Куліша свідчать про те, оскільки було в йому щирости»²¹.

Згодом, у статусі академіка ВУАН, С. Єфремов пригадає час, коли він брав участь у праці Київської семінарської громади, намагаючись додати нові нюанси щодо сприйняття Куліша як патріарха українського руху: «Я добре пам'ятаю, як ми, зелена молодь початку 90-х років, навчаючись українства на творах Куліша, не раз згадували його ім'я, дізнавшись, що він ще живий, та дивувалися, чому він мовчить і не озветься з своєї Мотронівки. І навіть загальний голос тодішнього старшого громадянства, що Куліш себе пережив, не міг того інтересу вбити. Для нас він все ж був немов живим ланцюгом, що єднав нас із славними часами українського відродження 40-х та 60-х років, був наочним свідком тогочасних подій і людей, був активним борцем за українські ідеали, прегарним мітом з поетизованої давнини-бувальщини. В особі Куліша була отут десь близько нас не сама історія, а й жива ще сучасність, до того ж значною мірою неясна, не розгадана, загадкова»²².

1908 р. у газеті «Рада» С. Єфремов подає відгук на «Дневник Веры Сергеевны Аксаковой», який вийшов із-під пера доньки відомого письменника й сестри ватажків старого московського слов'янофільства – Костянтина та Івана Аксакових, звертає увагу на суттєві для досягнення образу свого «героя» деталі. На думку рецензента, авторка повідомила цікаві подробиці щодо візиту П. Куліша, який приїхав на село до Аксакових 30 листопада 1854 р., пробув там декілька тижнів, збираючи матеріал до свого другого видання «Опыта биографии Гоголя» (вийшло в світ 1856 р. під назвою «Записки о жизни Гоголя»). П. Ку-

¹⁷ Там само. С. 210.

¹⁸ Там само. С. 216.

¹⁹ Зеров М. Від Куліша до Винниченка / Зеров М. *Вибрані твори* / Упорядник В. Панченко. Київ: Смолоскип, 2015. С. 401–402.

²⁰ Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. стаття І. Гирича. Київ: Темпора, 2011. С. 108.

²¹ Єфремов С. Там само. С. 109.

²² Єфремов С. Провіяний Куліш / Єфремов С. *Літературно-критичні статті* / Упор., передм. і примітки Е. С. Соловей. Київ: Дніпро, 1993. С. 288.

ліш заподадливо працював над листами М. Гоголя до С. Аксакова та рукописами Гоголя, використовував їх і спомини Аксакова для своєї праці; а скінчивши біографію, читав її вголос Аксаковим. Під час цього читання йому «роблено деякі уваги, він залюбки приймав поради, що йому давали». «Чудний це чоловік, – свідчила В. Аксакова, – здатний так вірно, так тонко бачити й судити, але так само здатний і помилятися, а – головна річ – покласти в фальшиву ноту! Найчастіше вживає він якихось фігуральних, квітчастих виразів, як от літературна мантия і т. і., і це дуже шкодить його часом надзвичайно вірним та глибоким увагам, завжди повним щирої любові й навіть побожності до Гоголя. З Куліша чоловік дуже розумний, спостережливий, але якась чудна плутанина в його поглядах на кохання вразила нас найперше в його повістях, а тепер і в романі “Чорна Рада”, а надто в одній повісті, яку він нам почав був читати, але дочитати до краю не міг²³. Він сам почув її хиби, її фальшивий тон краще, ніж ми йому могли це висловити. Він схопився з стільця і промовив: “ні, не можу читати: я сам почув, як це не гарно, фальшиво. Ось що значить голосно перед великою громадою читати, та ще з людей не дуже знайомих”» Цитуючи цей та деякі інші фрагменти мемуарів, С. Єфремов зауважував, що вони мають «чималу вагу для характеристики нашого письменника»; водночас застерігав, що, може, враження Аксакової не всі вірні, можливо, вона не скрізь добре зрозуміла Куліша, але видно, що вона «силкувалась зрозуміти й розгадати цю складну натуру, пояснити її для самої себе і через те в її характеристиці маємо цінні думки. А вже фактичні відомості, які в *Записках* знаходимо, безперечно, великої ваги, бо новими рисами збагачують те, що ми досі знали про Куліша. Ось через те біографи Куліша не повинні обминати “Дневника” В. Аксакової в тій частині, що говорить про нашого письменника²⁴.

Характерними були критичні зауваги С. Єфремова щодо 20-томного видання творів П. Куліша, яке почав лагодити на прохання вдови письменника Ганни Барвінок директор Київського центрального архіву давніх актів, історик і палеограф І. Каманін²⁵. Видання мало назву «Сочинения и письма П. А. Кулиша. Издание А. М. Кулиш, под редакцией И. Каманина». С. Єфремов ставив на карб упоряднику й редактору «хаотичність» й безсистемність плану видання, докоряв за те, що «нам дають у цьому виданні не тільки не до ладу зредактованого, або краще – механічно зліпленого Куліша», що в збірнику Кулішевих творів «маємо писання, що, скажу так, і не пахнуть Кулішем, зате не знаходимо того, що конче повинно б бути в такому виданні», картав редактора, що «передмова д. Каманина та його редакторські уваги – бліді, тривіальні, нецікаві – ясно показують, що сили та знання у д. Каманина занадто мало, щоб братись за таку відповідальну працю, як редакування Кулішевих творів», а це безперечно стоїть на заваді оцінці ідейної сторони Кулішевих творів та розвитку його літературного хисту. Отже, на погляд С. Єфремова, у підсумку репрезентоване зібрання творів є по суті не що інше, як «механічно наверхана купа суперечностей, що одна одну побивають». Критик твердив, що «Куліш, очевидна річ, не належав до таких велетнів людськості, у яких кожний рядок, кожне слово великої ціни і через те його треба занотувати й зберегти. Як відомо, Куліш не належав до таких людей, що можуть прикласти до себе чудово-гарні слова: “течение скончах, веру соблюдох”, – дуже часто він палив те, чому вклонявся, і вклонявся тому, що палив; кидався од однієї крайності до другої, нігде міри не знаючи, розбивав старих богів, а потім знову збирав од їх трісочки й скалочки і кадив перед ними... Причиною цьому була не поривчастість натури, або принаймні не сама вона, як, напр., у “неистоваго Виссариона”, що не давала йому довго засиживатись на раз здобутій “істині”, а кликала все до нових і нових перспектив, до нового шукання правди. У Куліша домішувалось сюди ще дещо, що саме – досі напевне невідомо, принаймні Кулішеві біографи не розгадали тієї загадки, яку їм ставить ця складна і непроста натура». Дбаючи про адекватне сприйняття П. Куліша майбутніми поколіннями читачів, С. Єфремов застерігав потенційних інтерпретаторів його творчості: «Як-не-як, а коло таких людей треба ходити надто обережно, щоб зрозуміти оту з першого погляду страшну безодню, яка ділить одні їхні вчинки від других; треба вмілою, скажу навіть: люблячою рукою – не засипати оту безодню, ні, бо її нічим усе одно й не засиплеш – а перекинути кладку з одного краю до другого, щоб хоч видко було, що це такі

²³ Йдеться про повість П. Куліша «Ульяна Терентьевна» (прим. С. Єфремова).

²⁴ [Єфремов С.]. До біографії Куліша. *Рада*. 1908. № 224. 1 октябрю (14 листопада). С. 1.

²⁵ Зі змісту листів Івана Каманіна видно, що в грудні 1902 р. вчений дав згоду стати редактором багатотомника і накидав проект майбутнього видання. Зразком послугувало 50-томне зібрання творів М. Гоголя, надруковане самим П. Кулішем. І. Каманін консультувався із власником типографії Тимофієм Мейнандером, який визначив орієнтовну ціну у 10 крб. за том. У жовтні того ж року І. Каманін склав програмну структуру та зміст видання. У 1909 р. перед упорядниками постали фінансові труднощі: з'ясувалося, що грошей на видання усіх 20 томів може не вистачити. Інтерес до видання зростав серед громадськості, але число передплатників залишалося невеликим (близько 60 осіб), що призводило до збільшення собівартості друку (докладніше: Якобчук Н. Історія видання повного зібрання творів та листів Пантелеймона Куліша у листуванні Івана Каманіна до Ганни Барвінок. *Літературознавчі обрії. Праці молодих учених*. 2010. Вип. 18. С. 202–208).

однієї безодні краї. Підбирати й упорядковувати матеріал у таких письменників треба вміння, інакше читач бачитиме тільки механічно наверхану купу суперечностей і не заглядає ніякого органічного зв'язку між поодинокими творами». Показово, що вже тоді С. Єфремов недвозначно висловив свою методологічну настанову стосовно відповідального й вдумливого підходу редакторів до упорядкування корпусу спадщини видатних мислителів: «Я серйозно думаю, що отій самій “Славі”, як і всяким сумної пам'яті “Хуторним недогаркам” та іншим виплодам страшного запаморочення й занепаду письменницького інтелекту, чи не краще було б спочивати по шухлядах, не з'являючись на світ божий, а тим паче у виданнях для широкої публіки. Не підмальовувати я раджу Куліша, або приховувати його темні сторони від читачів: “що написано пером, того не виволочиш і волом”, – але думаю, що такі річі без відповідного редакторського коментаря та без доброго освітлення з літературного, громадського та психологічного боку, поставлені, скажу так, сторч і без зв'язку з іншими писаннями – можуть тільки нашкодити пам'яті все ж таки велими заслуженого письменника і невтомного трудownika»²⁶.

Прагнучи інструменталізувати концепт «покоління» у контексті інтелектуального надбання модерного українства, С. Єфремов окреслює роль й місце П. Куліша в історичній перспективі й формулює свого роду програму дій на майбутнє: «Почасти доля (бо не тільки книги свою долю мають, а й творці книг), почасти цензурні умови поховали були Куліша – того Куліша, якого, знов кажу, варто читати, – і справжня його вага і як українського письменника, і як нещасливої людини, що не завжди вдержувала себе в межах раз узятю напрома, серед теперішнього покоління не вияснена так, як би слід було, зважаючи на великі все ж таки заслуги цього чоловіка перед рідним краєм. Час би вже поставити справжнього Куліша з його заслугами і помилками, з його ясними ділами і темними плямами на цілий зріст перед тими людьми, що служать тій самій ідеї, якій і небіжчик великою мірою служив. Пора поміркувати про таку його біографію, що змалювала б нам людську душу з її ясними й темними сторонами, зазирнувши глибоко до неї й оцінивши ті спружини, що її вчинками керували. Пора й видання його творів зробити таке, щоб тій меті допомагало»²⁷.

У 1912 р., у п'ятнадцять років смерті П. Куліша, в статті «Без синтезу. Пам'яті Куліша» Сергій Олександрович висловив категоричне судження, із яким навряд чи погодилися б сучасні шанувальники творчої спадщини письменника. А саме, думку про те, що «невважаючи на всі заходи близьких по плоті й по духу людей, щоб підігріти ентузіазм до його, неважаючи на те, що тільки торік склепила очі вірна дружина його – Куліш для нас увесь у минулому; його думки, слова і вчинки належать історії і тільки історії. Сучасній людині нічого робить з тією величезною спадщиною, що лишив по собі Куліш, окрім невеличкого числа його поезій та белетристичних творів і етнографічних праць»²⁸. Щоправда, одночасно С. Єфремов визнавав із перспективи наступних генерацій українських інтелектуалів, що «сама постать Куліша ще довго вабитиме до себе допитливе око й багато дослідникам доведеться попрацювати, щоб правдиво освітлити ту психологічну загадку, що завдав нам Куліш. Біографічний матеріал, який досі з'явився в світ, ще не зовсім поясняє її, лишаючи багато темних закутків у цій надзвичайно складній душі. Може бути, що нові матеріали, які ще дожидають своєї черги, кинуть промінь світла в ті закутки; може, й не знайдеться такого матеріалу, і майбутнім дослідникам по-старому доведеться на самих догадках та гіпотезах обмежитися. В усякому разі, чи так, чи інакше, історикові новітньої України треба буде не раз, не два ще спинитися коло цієї визначної, ніби навмисне затемненої постати»²⁹.

Наприкінці С. Єфремов висловив зауваги, важливі для більш адекватного розуміння стилю мислення й цінностей покоління 1890-х, яке прагнуло до гармонійного поєднання традицій та інновацій, виказувало толерантність і повагу до поглядів супротивників і опонентів. А от П. Куліш не такий, він – «інший», він належить до когорти яскравих і неповторних «людей 1840-х». С. Єфремов підкреслював, що саме «ідейний максималізм був головною рисою живого, справжнього, неіконописного чи з боку прихильників, чи з боку ворогів Куліша. І мені здається, що ця риса була завжди тим регулятором, що накерувала Куліша в той чи інший бік, позбавляла його рівноваги й заводила в нетрі суперечностей з самим собою. Іншим він хоч би й хотів бути – не міг. Не міг, навіть бачучи свої помилки, поправити їх; він з реакції просто кидався в протилежний бік, з реакції вигадувал антитези й задовольнявся, коли старе “або” витіснялось і нищилось новим до нової переміни поглядів. Тоді починався той самий процес, часто навпаки, до покинутих і проклятих

²⁶ Див.: Єфремов С. Новий похорон Куліша. *Рада*. 1908. № 236. 16 октября (29 листопада). С. 2–3.

²⁷ Там само. С. 2–3.

²⁸ Єфремов С. Без синтезу. Пам'яті Куліша. *Рада*. 1912. № 27. 2 февраля (15 лютого). С. 1.

²⁹ Там само. С. 1.

тез. Синтезу не знала ця максималістська натура, хоч і тужила за ним, і в цьому власне було її найбільше нещастя, весь трагізм великого розуму й таланту. Він, мов спіймана пташка в сілці, бився безпорадно серед своїх «або – або», – і не здужав знайти ту середню лінію, яку дає тільки синтетичний спосіб думки. Сільця свого максималізму не розірвав ніколи Куліш і вічно ставав його безпорадною жертвою»³⁰. С. Єфремов як цілісна особистість намагався зрозуміти, усвідомити справжні мотиви, якими керувався П. Куліш у нескінчених пошуках універсальної «істини», правди, любові... Але, вірогідно, він так і не спромігся тоді до кінця збагнути екзистенційний сенс максималізму П. Куліша. Принаймні, зважаючи на власну послідовність і принципівність, С. Єфремов особисто для себе не виправдовував Кулішеву «лінію життя», хоча, безперечно, визнавав «великий розум», талант, унікальну працездатність, жертвовність Пантелеймона Олександровича. Та все ж таки це був не «його» герой, принаймні, на початку 1900-х рр. Не вплинув навіть авторитет Б. Грінченка, який майже побожно ставився до П. Куліша. Показово, що згодом М. Зеров не погодився з оцінкою Сергієм Олександровичем поезії зрілого П. Куліша, зауваживши щодо перевидання єфремовської праці «Без синтезу» 1924 р.: «Навряд чи справедливо буде характеризувати цю поезію як тільки літературну вправу холодної і черстої, замкнутої в собі, вибагливої до інших, людини»³¹.

У поминальних згадках про уродженця Чернігівщини Івана Хильчевського С. Єфремов проаналізував взаємини небіжчика з давнім приятелем молодих літ П. Кулішем³², звернувши увагу на той факт, що до українства Куліша значною мірою навернув саме Хильчевський – скромний працівник на освітянській ниві³³ – не випадково саме йому присвятив П. Куліш поему «Настуся». С. Єфремов прослідкував еволюцію їхніх відносин, що завершилася з вини П. Куліша практично розривом стосунків (І. Хильчевський не схвалив його праці останніх літ, П. Кулішу ж це було не до вподоби). Характерними є останні рядки єфремовського тексту: «Хто знає – може, якби Куліш зостався назавсіди тим Кулішем, яким він приятелював з Хильчевським, то Україна не зазнала б від його жадної кривди, а саму лише користь...»³⁴.

С. Єфремов приділив значну увагу постаті П. Куліша у своєму гранд-наративі – «Історії українського письменства» (перше видання: СПб., 1911) і декілька сторінок у популярному викладі, яким стала «Коротка історія українського письменства» (перше видання: Київ, «Криниця», 1918; друге прижиттєве видання: Берлін, «Дніпрові пороги», 1924).

У період Української революції ім'я П. Куліша декілька разів зринало на шпальтах єфремовської публіцистики. Віддаючи шану діячам Кирило-Мефодіївського товариства, які «роками заслання й неволі відпокутували свої благородні заміри...»³⁵, він згадав його в промові 25 березня 1917 р. на з'їзді Товариства українських поступовців (ТУП), пригадав у вересні 1919 р. у статті «Фенікс (1769–1819)» до 150-тих роковин зі дня народження Івана Котляревського («Той самий Куліш, що пробував зухвалою рукою поборювати з голови Котляревського літературні лаври, з глибокою пошаною схилявся перед його громадською заслугою»³⁶). Змальовуючи картину народження нової України, С. Єфремов цитував слова П. Куліша про те, що «з малої і одрубаної собі речі величезне повстало діло невмирущої національної свідомості»³⁷.

На авторитет П. Куліша він покликався в листопаді 1919 р., нагадуючи читачам про «непомічений» ювілей із історії освіти на Україні, коли двісті п'ятдесят років тому, у

³⁰ Єфремов С. Без синтезу. Пам'яті Куліша. С. 1.

³¹ Зеров М. Від Куліша до Винниченка. С. 411.

³² Єфремов С. Іван Пилипович Хильчевський (посмертна згадка). *Літературно-науковий вістник*. 1899. Т. II. Кн. 5. С. 130–132. Републікація і коментарі: Єфремов С. *Personalialia: Публіцистика 1899–1917 років*. («Значущі Інші»: статті, посвяти, сільветки, некрологи, рецензії, полеміка): В 2-х томах / Упорядник С. Г. Іваницька. Т. 2. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 332–335.

³³ Іван Хильчевський (1809–1899), уродженець містечка Воронежа Чернігівської губ.; на початку 1840-х бібліотекар Луцького повітового дворянського училища, згодом учитель географії у Фундуклеївській жіночій гімназії в Києві; близький приятель П. Куліша. Оpubліковане листування Хильчевського з Кулішем – див.: «Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані», що їх підготував Юрій Луцький (Нью-Йорк, Торонто, 1984).

³⁴ Єфремов С. Іван Пилипович Хильчевський (посмертна згадка) / Єфремов С. *Personalialia: Публіцистика 1899–1917 років*. Т. 2. С. 335.

³⁵ Промова секретаря Ради Товариства українських поступовців С. Єфремова, на з'їзді 25 березня / Єфремов С. *Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)*. У 2 т. Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. НАН України. Інститут історії України; Сіверський інститут регіональних досліджень; Державна наукова архівна бібліотека. Київ: Дух і Літера, 2013. – (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). С. 44.

³⁶ Єфремов С. Фенікс (1769–1819) / Єфремов С. *Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.)*. У 2 т. Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилишак, В. Бойко, В. Скальський. НАН України. Інститут історії України; Сіверський інститут регіональних досліджень; Державна наукова архівна бібліотека. Київ: Дух і Літера, 2014. – (Бібліотека спротиву, бібліотека надії). С. 354.

³⁷ Єфремов С. Фенікс (1769–1819). С. 355.

1669 р. постала Могилянська колегія, згодом «славна академія Київська, з приватної школи стала нарешті державною». С. Єфремов вважав слушною думку Панька Омельковича, що братська школа стала притулком дітям небагатих батьків, а «люди солідного стану» намагались помістити своїх дітей у якийсь лицей (по суті – на колонізацію)³⁸. Він інтерпретував цей сюжет у реаліях військової диктатури генерала А. Денікіна в Україні з її відверто антиукраїнською політикою у питаннях культури, зазначав, що «стосунки тодішньої української школи до її привілейованої польської товаришки так нагадують стосунки теперішньої української школи в нашому краї до російської», висловлював надію, що лише «справжня демократія творить свою культуру»³⁹.

Оригінальною щодо трактування внеску П. Куліша в українське літературознавство є студія С. Єфремова в журналі «Книгарь» 1919 р., де він розгорнув тезу про те, що «Куліш був першим українським критиком в правдивому тому слова розумінні»⁴⁰. У статті «Небуденний пам'ятник», присвяченій 60-річчю появи «Народних оповідань» Марка Вовчка, він згадав про заслугу П. Куліша в появі друком цих творів молодого здібного авторки⁴¹.

В академічний період діяльності С. Єфремов знову повертається до П. Куліша, подає оновлене концептуальне осмислення його місця й ролі в поступі модерного українства. Доказом є стаття «Без синтезу (до життєвої драми Куліша)» («Записки Історично-Філологічного Відділу», Всеукраїнська Академія Наук, 1924, кн. IV, с. 58–79), участь у колективному виданні «Пантелеймон Куліш: Збірник праць комісії для видавання пам'яток новітнього письменства» (1927)⁴², розгорнута довідкова стаття про П. Куліша у т. 4 «Повного зібрання творів Тараса Шевченка» (1927)⁴³.

Історіографічне узагальнення всіх суттєвих праць про П. Куліша С. Єфремов здійснив 1926 р. у студії «Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша». На його думку, в сенсі життєписання Кулішеві пощастило, як нікому може з «визначних діячів українства давнішого часу, насамперед із знаменитої трійці 40–60-х років». Навіть Шевченко першої докладнішої книжки про себе – відомої праці М. Чалого – діждався лише за 20 років по своїй смерті та й то були це тільки матеріали, а справжня біографія наспіла тільки на 37-мі роковини (відома книга О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя»). Костомарову пощастило ще менше: окрім популярної книжки Д. Дорошенка, що вийшла 1920 р., досі не було праці, яка б охоплювала життя й діяльність цього «визначного привідця й теоретика української ідеї повно і всіма сторонами»⁴⁴. Щодо літератури про П. Куліша, С. Єфремов очікувано згадав першим біографічний нарис, виданий у Чернігові 1899 р., – «цікаву і змістовну книжку» Б. Грінченка, назвав праці О. Маковея, В. Шенрока й Д. Дорошенка («П. О. Куліш, його життя і літературно-громадська діяльність», Київ, 1918, друге видання в Лейпцигу 1923 р.). Він зазначив, що вже перше п'ятиріччя по смерті письменника дало не одну, а кілька спроб синтезувати його життя та діяльність, не кажучи вже про масив документального матеріалу (листи, спомини і т. ін.), що появився протягом доволі стислого часу. С. Єфремов кваліфікував це як явище «мало не єдине й виключне у всеній історії нашого письменства»⁴⁵. Не проминув увагою Сергій Олександрович намагання створити своєрідний «культ Куліша», який ініціювала Ганна Барвінок; типовим прикладом апокрифічної праці вважав книжку Кулішевого приятеля, російського письменника В. Шенрока⁴⁶. Водночас С. Єфремов зазначив пара-

³⁸ Єфремов С. 3 історичних паралелів / Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.). У 2 т. Т. 2. С. 427.

³⁹ Єфремов С. 3 історичних паралелів. С. 427–428.

⁴⁰ Див: Єфремов С. Біля початків української критики (Куліш як літературний критик). *Книгарь*. 1919. Липень–серпень. Ч. 23–24. стовп. 1529–1538. Републікація з коментарями: Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920). Херсон: Гельветика, 2018. С. 206–216.

⁴¹ Докладніше: Іваницька С., Демченко Т. публіцистика Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1917–1920 роки) / Єфремов С. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917–1920). Херсон: Гельветика, 2018. С. 61–63; Іваницька С. Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. – 1920 рік): монографія. Херсон: Гельветика, 2018. С. 465–466.

⁴² Єфремов С. Провіянний Куліш. Характер і завдання дослідів про Куліша. *Пантелеймон Куліш: збірник праць Комісії для видавання пам'яток новітнього письменства* / За редакцією акад. С. Єфремова та Ол. Дорошкевича. Українська Акад. Наук, збірник Історично-Філологічного Відділу, № 53, у Києві, 1927. С. 5–11. Перевидано: Єфремов С. Провіянний Куліш / Єфремов С. *Літературно-критичні статті* / Упор., передм. і примітки Е. С. Соловей. Київ: Дніпро, 1993. С. 287–293.

⁴³ Єфремов С. Куліш Пантелеймон Олександрович (Панько Омелькович) / *Повне зібрання творів Тараса Шевченка* / Під загальною редакцією акад. Сергія Єфремова. Т. 4. Щоденні записки (журнал) текст, первістні варіанти, коментарі. Українська Академія Наук, Комісія для видавання пам'яток новітнього українського письменства, Державне Видавництво України, 1927. С. 275–285.

⁴⁴ Єфремов С. Провіянний Куліш / Єфремов С. *Літературно-критичні статті* / Упор., передмова і примітки Е. С. Соловей. Київ: Дніпро, 1993. С. 287.

⁴⁵ Там само. С. 287.

⁴⁶ Там само. С. 287–288. Про ставлення Ганни Барвінок до пам'яті свого чоловіка докладніше: Іваницька С. «Я своєму божеству – дружині вічно поклонялась» [рецензія на видання]: Листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага.

доксальність спроб увічнення пам'яті П. Куліша, пригадуючи останній період життя Кулішевого, коли «письменник, хоч не забутий, то замовчуваний, у хуторській самотині доживав віку тільки вдвох з подругою-товаришем цілого життя, Ганною Барвінок. Не випадок тому, що той культ Куліша, який силкувалася була створити Ганна Барвінок, рішуче не прищепився в ширших кругах, і самотня могила письменника тільки далі провадила хуторську самотину живого Куліша»⁴⁷.

С. Єфремов виділяв два головні мотиви, що спонукали до зацікавлення постаттю Куліша у 1920-ті рр.: 1) об'єктивні причини, що «цю постать ставили і ставлять у центрі дослідчої уваги, притягають до неї інтерес нащадків, як колись такий самий інтерес сучасників, не завжди висловлюваний і зафіксований, але раз-у-раз живий і великий. Ці об'єктивні причини коріняться насамперед у діяльності Куліша, в тому величезному сліді, який він залишає за собою в нашій новітній історії – в письменстві, в науці, в громадському житті»; 2) суб'єктивні причини – «сама особа Кулішева, що, як і все незрозуміле та загадкове, навертала до себе зацікавлення, бажання зрозуміти, збагнути, висвітлити й пояснити, нарешті оцінити те, що довгий час було не виясненим і неоціненим...» С. Єфремов наголошував на особливому місці П. Куліша в реалізації «українського проєкту»: «Не треба широко тепер розводитись, чим був для України Куліш. Досить буде тільки нагадати, що він же належав до знаменитої трійці 40–60-х років, яка – Шевченко, Костомаров, Куліш – стояла на чолі всього тодішнього життя українського; що по смерті Шевченка стає він признаним загальною головою й привідцею в нашому письменстві. Правда, після служби в Польщі, а надто після нещасливих літературних виступів (“Історія возсоединения Руси” та ін.) його розвінчано і скинуто з того високого громадського становища; проте популярність його все ж не зменшується. Навіть і розвінчаний, не згадуваний – він не став забути. Мотронівський одлюдько, як колись Фернейський патріарх чи Яснополянский мудрець, все ж притягав до себе увагу всього, що тоді було свідомого на Україні».

С. Єфремов сказав у своїй студії і про появу Кулішевих перекладів з Шекспіра, і про «біблійну працю» (тобто переклад Біблії), про інші за життя незнані твори, знову пригадав розпочаті в 1910-ті рр. повне видання творів та листів («Сочинения и письма», під редакцією І. Каманіна), «правда, з великими редакційними дефектами і до того ж припинене на 5-му томі», а також видання львівської «Просвіти» (в серії «Руської письменності» під редакцією Ю. Романчука), що у своїх 6-х компактних томах подає все головніше з Кулішевої творчості, окрім перекладів. Але, на думку С. Єфремова, саме друга половина 1920-х рр. на 30-ліття від смерті письменника ознаменувала новий етап у дослідженні його спадщини, а тому «власне саме тепер надходить час, щоб оці дезидерати повною мірою справдити і тим новий розпочати період Кулішезнавства»⁴⁸. До Української Академії Наук (УАН) перейшов по смерті І. Каманіна рукописний фонд матеріалів для того не скінченого видання, що складається з автографів П. Куліша, його листування, згадок про нього та інших матеріалів, «любовно зібраних дбайливою рукою дружини Кулішевої», матеріали поліцейських архівів, документальні фонди архівів Ленінграду (Петербургу) й Тули. І все це становить «сущий скарб і щодо біографії письменника, і щодо пізнання його творчості»⁴⁹.

Як уявляємо, міркування С. Єфремова, висловлені наприкінці цієї концептуальної праці, свідчать про переоцінку його колишніх суворих, подекуди безапеляційних, присудів щодо П. Куліша. Учений переконливо формулює чіткі вимоги щодо потреби репрезентативності джерельної бази для досягнення цієї «незрозумілої та загадкової» особистості, розмірковує, якими мають бути завдання й методи пошуку «істини» новими поколіннями істориків літератури й громадських рухів. Він пише про це так: «Але коли змінився об'єкт досліджу, то мусить змінитися й спосіб його. Сучасному дослідникові не доводиться вже полемізувати, як це робили, та й не могли не робити, ті, хто писав про Куліша за його життя. Немає так само потреби в реабілітації, в апології Куліша, що силою самої реакції на попередні писання, входили до певної міри в завдання перших авторів, що пробували робити оцінку Кулішеві незабаром по його смерті: тепер не знайдеться вже людини, що наважилася б відкидати історичні заслуги Куліша. Перед сучасним дослідником стоїть інше завдання. Він мусить насамперед поширити і розробляти поле фактів для досліджу, підвищувати й упорядковувати документальні дані, визначити їхню ціну, вагу та вірогідність і на підставі їх приступити вже до загальних висновків, до синтезу, що має охопити всю особу і всю творчість письменника. ... Оці інші, нові сторінки з новим, може бути, й

Том 1 / Упорядник та редактор Г. Степанець; передмова Т. Демченко. Чернівці: Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник ім. М. Коцюбинського, 2019. 444 с. *Літературний Чернівці*. 2020. № 2 (90). С. 179–184.

⁴⁷ Єфремов С. Провіаний Куліш. С. 287.

⁴⁸ Там само. С. 291.

⁴⁹ Там само.

освітленням і прийшли на чергу дня, становлять завдання нашого часу, – і тепер, здається мені, не може вже ніяких перешкод бути, щоб ті сторінки були написані»⁵⁰. Це можна розглядати як кредо С. Єфремова – проникливого історика й літературного критика.

Урешті-решт академік питає: «Але чи не потерпить на тому пам'ять Куліша, чи не буде це вмавленням його заслуг і розвінчанням його особи?» Він зізнавався з приводу власної спроби накреслити життєву драму П. Куліша (аналізована вище стаття «Без синтезу»), що йому не один раз довелося почути такий закид – усно й листовно. Відповідь була характерною для С. Єфремова: «Правда не може бути образлива. А тим більше для людей, що вже вийшли з зони особистих рахунків, з тієї смуги, де владно панують пристрасті. “Нас возвышающий обман” тут просто нікого вже не височить, не підіймає вгору, як – з другого боку – нема вже і не може тут бути й “низких истин”. Тут повинна говорити сама правда та на ній засновані висновки, нею обґрунтована оцінка. Інша річ, що можуть бути висновки випадкові, недовладна оцінка, але це вже справа логіки, такту, вміння оперувати з фактичними даними; тулити сюди образу чи особисті рахунки принаймні недоцільно, та й недоцільно. І може якраз на Кулішеві це видніше, ніж на кому іншому».

Отже, С. Єфремов визнавав неминучу варіативність інтерпретацій Кулішевої постаті, те, що його ім'я було то центром майже побожної пошани, то непримиренної зненависті, а тому необхідно якнайшвидше одвіяти «ваговите зерно його справжніх, непропавших заслуг од легкої полови скороминущого захоплення, порожнього маріння, особистих вад». Він не вживав поняття «об'єктивність», але закликав послідовно шукати «істину» й цілком справедливо висловлював впевненість, що такий «провіяний ... Куліш безперечно для нас дорожчий і кращий, ніж сухозліткою вимережаний візантійський лик, або на чорне помальований образ усякої скверни». Для зрілого С. Єфремова важливим був «правдивий образ людини, що шукала і помилялась, підносила і падала й знову зводилась». Академік закликав фахівців поставити «дезидерати кулішезнавства» відповідно до вимог наукового неупередженого дослідження, акцентував на потребі реалізації таких постулатів, як «правда, пильне студіювання фактів і документів, критичне зважування та перевіряння їх, а решта... решта приложиться, само прийде наслідком твердого шукання тверезої правди, овіяного до того ж бодай крихіткою любови до нашого минулого»⁵¹. Ці зовні позитивістські принципи історико-біографічного дослідження не втрачають, здається, своєї ваги й у ХХІ ст., у шуканнях і блуканнях гуманітаріїв між «змієвими валами» модерну й постмодерну.

Дотичними до проблеми, що розглядаємо, є зауваження С. Єфремова в передмові «Кулішів щоденник (1845–1848 рр.)». Намагаючись якомога глибше збагнути психологію героя, академік писав: «Кулішів щоденник – на жаль, він обіймає лиш невеличкий період його життя, 1845–1848 роки, та й то з великими прогалинами – це першорядне джерело не тільки до його зовнішньої біографії. Він дає більше. Це, як сказав я на іншому місці, “ключ до вдачі автора, а разом і до того, що я назвав його життєвою драмою” (*Без синтезу [До життєвої драми Куліша] // Записки Істор.-Філол. Відділу Укр. Академії Наук. Кн. IV. К., 1924. С. 63*)». Для С. Єфремова діаріуш не тільки сповідь, що показує, яким був автор; «це документ про те, яким він хотів бути, яким хотілося йому здаватися. І не тільки перед іншими людьми, а й перед самими собою. З такого погляду це певна супротивленість Шевченковому щоденникові, що абсолютно не має і в собі елементу літературщини, це сама щирість і безпосередність. Дуже спокуслива думка зробити порівняння цих двох щоденників таких близьких і таких далеких, абсолютно різних і чужих собі людей, але це лишаю на потім. Тепер же спинюся тільки на історії цього надзвичайно цінного документа, бо загальну його характеристику я вже був дав у згаданій статті»⁵².

Сучасна дослідниця плідно реалізувала ідею С. Єфремова, осмисливши в порівняльному аспекті жанрові особливості щоденників П. Куліша й Т. Шевченка – доволі інтимних текстів двох митців. На погляд Є. Лебідь-Гребенюк, легше відстежити відмінності між текстами Куліша й Шевченка: впадає в око різний вік авторів, несхожість характерів, інший життєвий досвід. На момент написання щоденників П. Кулішеві було 26 років, а Т. Шевченкові – 43, до того ж він пережив найстрашніші роки заслання. Для характеру П. Куліша були властиві «ідейний максималізм», різка зміна настроїв і поглядів, непослідовність у деяких судженнях⁵³. Однак авторка вважає твердження С. Єфремова про те, що щоденник П. Куліша – «певна супротивленість Шевченковому щоденникові», занадто категоричним, наголошуючи, що обидва діаріуші мають більше спільних, ніж відмінних

⁵⁰ Єфремов С. Провіяний Куліш. С. 291–292.

⁵¹ Там само. С. 292.

⁵² Єфремов С. Кулішів щоденник (1845–1848 рр.) / Куліш П. Щоденник / Упорядкування тексту, примітки С. М. Кіржаєва. Київ: Ін-т української археографії НАНУ, 1993. С. 10.

⁵³ Лебідь-Гребенюк Є. Жанр щоденника у творчості П. Куліша і Т. Шевченка. *Слово і Час*. 2017. № 3. С. 16–25.

ознак, до яких належать: російська мова творів (з позицій психолінгвістики це пояснюється поширенням другої після рідної мови в колективі – «колективний білінгвізм»); обидва автори знали, що текст обов'язково буде прочитано, а може, й опубліковано, отже, були орієнтовані на майбутнього читача-реципієнта; обидва писали свої щоденники в межах (за термінологією К. Ясперса) періоди життя, переживши життєві трагедії і виявляючи схильність до самоаналізу; для обох текстів є спільною «атмосфера очікування»; обидва в окремих уривках мають ознаки травелогу – опису подорожі із замальовками, враженнями й рефлексіями⁵⁴.

У 1920-ті роки С. Єфремов у різних за тематикою й жанрами працях звертається до діянь незбагненого П. Куліша. Його формулювання стають більш виваженими й сутнісними. Ось, наприклад, з'ясовуючи народження історіографії українського письменства, у статті «Дорогою синтезу» (1923) він зауважує, що «усі автори цих початкових оглядів більш або менш негативно ставляться до Котляревського – бурлацьке, мовляв, юродство, – вище за його ставлять Артемовського-Гулака і, власне, аж Квітку мають за правдивого батька українського письменства, а тоді найвизначнішу в йому постать одводять Шевченкові, спиняються докладніше на творах Марка Вовчка, ледве по дорозі згадуючи таких письменників, як Боровиковський, Гребінка, Метлинський поруч з поодинокими книгами, як “Чари” Кирила Тополи або “Наські українські казки” Іська Материнки (Бодяньського). Ця схема найвиразніше проступає у найпізнішого зі згаданих авторів, у Куліша, і він же, мабуть, найвлучніше й висловив думки свого покоління на процес зароду письменства на Україні – цього “нового слова між народами” – та на справжнього його батька, Котляревського»⁵⁵. С. Єфремов цитує розлогий вступ із розправи Куліша «Передне слово до громади. Погляд на українську словесність» (Хата. СПб., 1860, с. XVII–XVIII), зауважує, що «чується тут швидше стурбованого критика голос про дошкульну злобу дня, аніж спокійного та об'єктивного історика. Бачимо в цьому загальному тоді погляді на перший твір відродженого письменства нашого насамперед нехтування історичної перспективи...»⁵⁶. На думку С. Єфремова, тоді «ще не прийшов-бо час історії, а критичний аналіз гальмувався од недовершеної свідомості національної – і люди йшли навпомацки, певних критеріїв не здобувши, ясної путі не добаваючи»⁵⁷. Він уважав, що під впливом початкових оглядів Куліша перебували П. Петраченко, автор «Краткого исторического очерка украинской литературы» (Варшава, 1861) й відомий російський дослідник О. Пипін (1833–1904)⁵⁸. Останній завдяки праці «История славянских литератур» (1865; 1874–1881 – друге видання у 2-х томах), підготовленій разом із В. Спасовичем, здобув міжнародне визнання як учений.

В історичному нарисі (1926) про буття української книги з кінця XVIII ст. й до Першої світової війни С. Єфремов послідовно висвітлює внесок П. Куліша у видавничий рух, згадує видану ним у Києві 1843 р. збірку «Україна», зауважує, що початок нового періоду в книжковій справі можна датувати 1856 р. – роком видання першого тому Кулішевих «Записок о Южной Руси». Єфремов говорить про «досить-таки інтенсивний петербургський період українського друкованого слова», коли найбільш енергійним діячем, «душею видавничою справи» стає П. Куліш. «Допіру він дістав змогу, по десятилітньому мовчанні, виступати в літературі вже під власним ім'ям і розгортає кипучу, як на одну людину, і – що найголовніше – систематичну вже до певної міри працю в сфері українського видавництва»⁵⁹. С. Єфремов пригадує власну друкарню П. Куліша, високо оцінює репертуар виданих ним книжок, зокрема «цікаву спробу» серії книжок для народного читання «Сільська бібліотека», яка складалася з творів кращих українських письменників («це була перша спроба систематичного видавництва для народу, а коли не лічити листів Квітчиних, то й перша взагалі спроба цілком популярної книги», тип народної книжки – так званих «метеликів»)⁶⁰. Учений відзначає в позитивному сенсі поліграфічні якості Кулішевих видань: «досить чепурні, хоч і простенькі, охайненько видані, з гарною раз у раз коректою», почувалось на них «дбайливе око ... видавця»⁶¹. Він визнає незамінну роль Куліша в журналі «Основа», де той був «найдіяльнішим співробітником»⁶², підкреслює,

⁵⁴ Див.: Лебідь-Гребенюк Є. Жанр щоденника... С. 17–19.

⁵⁵ Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства / Єфремов С. *Вибране. Статті. Наукові розвідки. Монографії* / Упорядкування, передмова та примітки Е. Соловей. Київ: Наукова думка, 2002. С. 136–137.

⁵⁶ Там само. С. 137.

⁵⁷ Див.: Єфремов С. Дорогою синтезу... С. 137–138.

⁵⁸ Там само. С. 137–139.

⁵⁹ Єфремов С. В тісних рямцях. Українська книга в 1798–1916 рр. / Єфремов С. *Вибране...* С. 157.

⁶⁰ Там само. С. 157–158.

⁶¹ Там само. С. 158.

⁶² Там само. С. 158.

що серед письменників, твори яких друкувало видавництво «Вік» на межі XIX–XX ст., наявні були між іншими й праці П. Куліша. До того ж, «Вік» продовжив традицію виходу в світ серії народних книжок (70 назв до 1918 р.)⁶³.

У монографічних студіях про І. Карпенка-Карого (1924), І. Нечуя-Левицького (1924), П. Мирного (1928) академік С. Єфремов інтерпретує постать П. Куліша виключно у позитивному сенсі. У розвідці про І. Нечуя-Левицького він говорить про «голосне в нашому письменстві подружжя Кулішів», до котрих у Варшаву молодий автор здійснив 1867 р. «літературне паломництво»⁶⁴; іменує П. Куліша «хрещеним батьком Левицького в письменстві»⁶⁵. С. Єфремов зазначає як суттєвий факт, що І. Нечуй-Левицький після смерті П. Куліша 1897 р. на прохання Британського Біблійного товариства продовжив переклад Біблії, на який небіжчик витратив скільки сил і натхнення⁶⁶. У заключній частині монографії С. Єфремов подає таке формулювання: «Квітка, Куліш, Марко Вовчок – і Левицький... Він безпосередньо йде за тими трьома кращими нашими повістями і знаменує собою дальший ступінь в розробці нашої повісті»⁶⁷, недвозначно позначаючи місце письменника в еволюції української прози.

У студії про Панаса Мирного академік зауважує, що початкуючий автор у своєму стилі «вже тоді пішов далі за досягнення таких заслужених попередників, як Квітка чи навіть Куліш»⁶⁸, ставить Куліша поруч з такими «визнаними майстрами художньої прози», як Квітка, Стороженко, Марко Вовчок, Нечуй-Левицький, Свидницький, Кониський⁶⁹.

У вилученому радянською цензурою підрозділі «Історії українського письменства» вчений із гіркотою згадував про непоправну культурну втрату, спричинену 1919 р. комуністичним режимом в Україні. «Загинула отак ціла, присвячена Кулішеві, книжка “Нашого минулого”, у якій надруковано було – Кулішів щоденник, його ж листування з М. Марковичкою, листи Драгоманова до Куліша і т. ін. – усе першорядної ваги історично-літературний матеріал. А як разом пропали й оригінали, то, може зрозуміти, якою для історії нашого письменства втратою був цей переможний монополізацій друківаного слова триумф...»⁷⁰ Але в приватному архіві С. Єфремова лишилося кілька порізаних аркушів із єдиного примірника тієї книги, і, як він писав, «своїм пошматованим виглядом цей нещасний унікум ще більшого завдає жалю за втраченим так нерозумно і вже навіки матеріалом із життя наших творців і майстрів слова»⁷¹.

Таким чином, на підставі розглянутих матеріалів слід визнати недвозначний зміст поглядів С. Єфремова щодо особи й творчості П. Куліша. Вірогідно, у 1900-ті рр. С. Єфремов тяжів здебільшого до соціально-психологічного трактування постаті П. Куліша. В ідеологічній палітрі він виокремлював у світогляді письменника такі маркери, як романтизм, етнографізм, традиціоналізм, ірраціоналізм, націоналізм (зі властивим П. Кулішу химерним поєднанням українського патріотизму та імперської лояльності). Учений постійно акцентував на мотивах комунікативної дії, життєвої й творчої активності П. Куліша, аргументовано аналізував претензії героя на значущість того, про що він говорив і думав, у чому він був переконаний.

У різножанрових працях С. Єфремова простежується складна еволюція сприйняття внеску Куліша в модерну українську культуру. Можливо, своєрідною межею в цих інтелектуальних рефлексіях була «новорадівська» публіцистика революційної доби 1917–1921 рр. й співробітництво в критико-бібліографічному місячнику «Книгарь». Суттєвим кроком стало розширення поля наукових зацікавлень у стінах ВУАН із середини 1920-х рр., історіографічні й джерелознавчі студії, присвячені П. Кулішу. Не випадково саме в праці «Провіяний Куліш» С. Єфремов формулює методологічні настанови, своєрідний академічний «заповіт», що так контрастує з парадоксальними викликами завзятого полеміста 1900–1910-х рр. Не виключено, що коли б не обірвалася так хутко внаслідок злочинних репресій сталінського режиму блискуча діяльність Сергія Єфремова – зрілого вченого, він неодмінно долучився б до проєкту повного видання Кулішевої спадщини.

⁶³ Єфремов С. В тісних рямцях... С. 171–172.

⁶⁴ Єфремов С. Іван Левицький-Нечуй / Єфремов С. *Вибране...* С. 411–412.

⁶⁵ Там само. С. 412.

⁶⁶ Там само. С. 417.

⁶⁷ Там само. С. 466.

⁶⁸ Єфремов С. Панас Мирний / Єфремов С. *Вибране...* С. 575.

⁶⁹ Там само. С. 661.

⁷⁰ Єфремов С. [Вилучений] підрозділ 1 з розділу XVII (додаткового) «Історії українського письменства» / Єфремов С. *Вибране...* С. 680.

⁷¹ Там само. С. 681.

References

- Fedoruk, O. (2016). Kulisheznastvo [Kulisheznastvo]. *Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny*. T. 16. Kyiv, Ukraine.
- Fedoruk, O. (2019). Kulisheznastvo s'ohodni: stan, problemy i perspektyva [Kulisheznastvo today: state, problems and prospects]. *Byuletyn' Naukovoho tovarystva im. Shevchenka v Amerytsi – Bulletin of the Shevchenko Scientific Society in America*, 48 (64). New York, USA.
- Hradovs'kyi, A. (1996). S. Yefremov pro dezyderaty v kulisheznastvi [Yefremov on desiderata in kulisheznastvo] / *Materialy Vseukrains'kykh Yefremivs'kykh chytan'*. Cherkasy, Ukraine.
- Hyrych, I. (2006). [Retsenziya]: Panteleymon Kulish [Review: Panteleimon Kulish. Complete collection of works. Leaves]. *Povne zibrannya tvoriv. Lysty. Ukrains'kyi arkhografichnyi shchorichnyk – Ukrainian archeographic yearbook*. Kyiv, Ukraine.
- Hyrych, I. (2021). *Ukrains'ka istoriya: cherez identychnist' do derzhavy* [Ukrainian history: through identity to the state]. Kyiv, Ukraine.
- Ivanyts'ka, S. (2018). Publitsystychna spadshchyna Serhiya Yefremova v konteksti suspil'nykh transformatsiy: istoryko-biografichni aspekty (kinets' XIX st. – 1920 rik): monohrafiya [Sergiy Yefremov's journalistic legacy in the context of social transformations: historical and biographical aspects (end of 19 century – 1920)]. Kherson, Ukraine.
- Ivanyts'ka, S. (2020). «Ya svoeyu bozhestvu – druzhyni vichno poklonyalas'» [retsenziya na vydannya]: Lysty Hanny Barvinok do Illi Shraha. Tom 1 / Chernihiv: Chernihivs'kyi literaturno-memorial'nyy muzey-zapovidnyk im. M. Kotsyubyns'koho, 2019. 444 s. [“I worshiped my deity – my wife forever” [review of the publication]: Letters of Anna Barvinok to Ilya Shraha. Vol. 1]. *Literaturnyy Chernihiv – Literary Chernihiv*, 2.
- Ivanyts'ka, S., Demchenko, T. (2018). Publitsystyka Serhiya Yefremova na shpal'takh «Knyhary» (1917–1920 roky) [Serhiy Yefremov's journalism on the pages of Knygar (1917–1920)] / *Yefremov, S. Publitsystyka v «Knyhary» doby vyny ta revolyutsiyi (1917–1920)*. Kherson, Ukraine.
- Ivanyts'ka, S., Demchenko, T. (2020). Serhiy Yefremov: «Tse zhyttya bulo odnym sutsil'nym podvyhom neustannoï pratsi» [Serhiy Yefremov: «This life was one continuous feat of tireless work»]. Kyiv, Ukraine.
- Kirzhaev, S. (1993). Vid uporyadnyka / Kulish, P. *Shchodennyk* / Uporyadkuvannya tekstu, prymitky: S. Kirzhayev [From the compiler / P. Kulish. Diary / Arranging the text, notes by]. Kyiv, Ukraine.
- Lebid-Hrebenyuk, Y. (2017). Zhanr shchodennyka u tvorchosti P. Kulisha i T. Shevchenka [The genre of the diary in the works of P. Kulish and T. Shevchenko]. *Slovo y Chas – Word and Time*, 3.
- Melenchuk, O. (2013). S. Yefremov pro vzayemyny T. Shevchenka i P. Kulisha [S. Yefremov about the relationship between T. Shevchenko and P. Kulish]. *Naukovyy visnyk Mykolayivs'koho derzhavnoho universytetu imeni V. O. Sukhomlyns'koho. Ser.: Filolohichni nauky – Scientific Bulletin. Philological sciences*. Issue 4.11.
- Ponomar'ova, V. (2007). Zhyttyeva drama Panteleymona Kulisha v interpretatsiyi Serhiya Yefremova [Life drama of Panteleimon Kulish in the interpretation of Sergei Yefremov]. *Materialy Vseukrains'kykh Yefremivs'kykh chytan'*. Cherkasy, Ukraine.
- Yakobchuk, N. (2010). Istoriya vydannya povnoho zibrannya tvoriv ta lystiv Panteleymona Kulisha u lystuvanni Ivana Kamanina do Hanny Barvinok [History of publishing a complete collection of works and letters of Panteleimon Kulish in Ivan Kamanin's correspondence to Anna Barvinok]. *Literaturoznavchi obryi. Pratsi molodykh uchennykh – Literary horizons. Works of young scientists*, 18. Kyiv, Ukraine.
- Yas', O. (2007). Istorychni pohlyady Panteleymona Kulisha v svitli intelektual'nykh metamorfoz 1870–1880-kh rokiv [Historical views of Panteleimon Kulish in the light of intellectual metamorphoses of 1870–1880]. *Istoriografichni doslidzhennya v Ukrayini: zb. nauk. pr. – Historiographical research in Ukraine: collection of scientific works*, 17. Kyiv, Ukraine.

Іваницька Світлана Григорівна – доктор історичних наук, доцент, викладач соціогуманітарних дисциплін, Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія (вул. Кіашка, 9, Запоріжжя, Україна).

Ivanytska Svetlana G. – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (9 Kyashko Street, Zaporizhzhya, Ukraine).

E-mail: isvetlana@hotmail.com

PANTELEIMON KULISH IN PUBLICISTIC AND LITERARY-CRITICAL WORKS OF SERHIY YEFREMOV (1900s – 1920s)

The proposed study is focused on the two heroes, two actors, two prominent representatives of different generations of the Ukrainian movement, such as Panteleimon Kulish (1819–1897) and Serhiy Yefremov (1876–1939). **The purpose of the article** is to find out the mechanism of constructing images of figures of the older generation of Ukrainians. “people of the 1840s” in Yefremov's publicistic and literary-critical works, to trace the main evolutions in Yefremov's attitude to the figure and heritage of Kulish. **The sources** were primarily the Yefremov's works of the 1900s – 1920s, the most important of which are “Without synthesis. In Memory of Kulish” (1912; new edition – 1924), “New Funeral of Kulish” (1908), “Near the beginning of Ukrainian Criticism (Kulish as a Literary Critic)” (1919), “Filtered Kulish. The nature and tasks of researchers about Kulish” (1927), memoirs and diaries, socio-political and cultural publicistic

works of S. Yefremov. In the 1900s in his observations critic tended mostly to the socio-psychological interpretation of the Kulish figure. A significant thing in the context of this problem is the concept of "communicative action" borrowed from the methodological arsenal of the phenomenological sociology (A. Schutz, J. Habermas) which requires that actors are considered as subjects who speak and listen, closely related to the objective, social or subjective world. Also, this concept requires to make certain claims to the significance of what they say and think, what they are convinced in. Free and open communication which was supported by S. Yefremov in journalism and public life, confirms the relevance for historical and biographical research of these key concepts. In Yefremov's publicistic texts devoted to the representatives of the older generation of the Ukrainian movement, there is an interpretation and representation of the past as component of the collective memory.

Keywords: Panteleimon Kulish, Serhiy Yefremov, journalism, communicative action, generation.

Дата подання: 28 травня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Іваницька, С. Пантелеймон Куліш у публіцистичних і літературно-критичних працях Сергія Єфремова (1900-ті – 1920-ті роки). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 122–136. DOI: 10.5281/zenodo.5089623.

Цитування за стандартом APA

Ivanytska, S. Panteleimon Kulish u publitsystychnykh i literaturno-krytychnykh pratsiakh Serhiia Yefremova (1900-ti – 1920-ti roky) [Panteleimon Kulish in publicistic and literary-critical works of Serhiy Yefremov (1900s – 1920s)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 122–136. DOI: 10.5281/zenodo.5089623.



Наталія Вароді



ПРАВОСЛАВ'Я ТА СУСПІЛЬСТВО В УРСР НА ПОЧАТКУ РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

DOI: 10.5281/zenodo.5090010

© Н. Вароді, 2021. CC BY 4.0

Роль релігії, зокрема православ'я, у суспільстві УРСР на початку війни з Німеччиною та її союзниками протягом тривалого періоду часу є предметом живих дискусій. Саме цей чинник зумовив необхідність проведення історіографічного аналізу проблеми. **Метою статті** є аналіз досліджень становища православної Церкви в УРСР на початку радянсько-німецької війни, з'ясування їхньої джерельної та методологічної бази, пояснення змін інтерпретацій місця Церкви в житті держави та суспільства. Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку нападу Німеччини та її союзників на СРСР до повної окупації території УРСР німецькими військами. Географічні рамки обмежені територією УРСР на момент початку німецької агресії за винятком земель, приєднаних до СРСР протягом 1939–1940 рр., адже там не було проведено тотальної колективізації та не відбулося (станом на червень 1941 р.) їх всебічної інтеграції до радянського соціального організму. Наша розвідка охоплює лише ту територію, що перебувала під контролем радянської влади. При написанні статті застосовувався принцип системності, **методи** порівняння й узагальнення, структуризації та аналізу. **Наукова новизна** дослідження полягає у визначенні чинників формування наукових інтерпретацій проблем буття українського радянського суспільства зазначеного періоду на основі проаналізованої історіографії, виявленні основних досягнень та помилок у цьому інформаційному полі. Важливо і в подальшому продовжувати наукові дослідження проблеми взаємовідносин православ'я та суспільства в УРСР 1941–1942 рр., адже досить важко оцінити рівень релігійності в радянському суспільстві на початку війни, оскільки звіти НКВС, спогади та документи партійних органів не узгоджуються між собою, їхні укладачі доходять часом протилежних висновків. Сам характер радянської політичної системи, де вплив суспільства на владу штучно обмежувався, спричиняв недостатню обізнаність влади з існуючими суспільними настроями. Суспільна значущість цієї проблематики виявляє проблему диктату політичних інтересів над науковими, що веде до ігнорування цілих пластів джерел. **Висновки.** У статті узагальнено розвиток поглядів на роль православ'я в УРСР зазначеного періоду, прослідковано формування джерельної бази цієї проблематики. Висвітлено проблеми політичного впливу на інтерпретацію цього аспекту буття суспільства в історичній науці. Історіографія проблеми взаємовідносин та взаємодії Церкви, суспільства та влади в УРСР на початку війни з Німеччиною та її союзниками лише починає активно розвиватися.

Ключові слова: православ'я, суспільство, Друга світова війна, історіографія.

Становище православ'я в УРСР періоду Другої світової війни на сьогодні активно досліджують в історичній науці. Пов'язано це із тривалим замовчуванням такого аспекту суспільного буття в радянській історіографії та його значенням для повнішої реконструкції соціально-політичної ситуації в УРСР на початку війни. Відповідно, з метою узагальнення історіографічного розвитку цієї тематики та пояснення формування тих чи тих концепцій постала необхідність проведення історіографічного аналізу, узагальнення та систематизації поглядів на місце православ'я в українському радянському суспільстві, що сформувалися на сьогоднішній день в історичній науці.

Хронологічні рамки нашого дослідження охоплюють період від початку нападу Німеччини та її союзників на СРСР до повної окупації території УРСР німецькими військами. Географічні рамки обмежені територією УРСР на момент початку німецької агресії за винятком земель, приєднаних до СРСР протягом 1939–1940 рр., адже там не було проведено тотальної колективізації та не відбулося (станом на червень 1941 р.) їх усебічної інтеграції до радянського соціального організму. Наша розвідка охоплює лише ту територію, що перебувала під контролем радянської влади.

Історіографія цієї проблеми досить докладно висвітлена в праці М. Шкаровського «Православие при социализме. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–

1964 гг.»¹. Однак вона побудована здебільшого на російському матеріалі, не враховує розроблення зазначеної проблематики українськими дослідниками. Ця обставина обумовлює наукову актуальність нашої розвідки.

Роль православ'я в українському радянському суспільстві на початку війни СРСР із Німеччиною та її союзниками протягом тривалого часу не досліджували в історичній науці. Радянська держава майже до кінця свого існування з різною інтенсивністю провадила як внутрішню, так і зовнішню пропаганду атеїзму як прогресивнішого порівняно з релігійним світоглядом. Відповідно, СРСР позиціонував себе як державу, де релігійні переконання поступово відходять у минуле, поступаючись місцем раціоналістичному марксистсько-ленінському вченню. Такий підхід не є виправданим, адже при переписі населення СРСР 1937 р. 57% респондентів визнали себе віруючими. Ці дані можна вважати заниженими, адже в ті часи визнання релігійності було рівноцінним визнанню політичної опозиції; тому багато людей, безумовно, приховували свою приналежність до релігійних конфесій². Із початком війни релігійні почуття населення посилювалися, особливо зважаючи на катастрофічні події її початкового періоду. Незважаючи на суттєві зміни в становищі релігії в СРСР під час Другої світової війни (відновлення Московського патріархату), протягом тривалого часу ні радянські, ні зарубіжні науковці не аналізували місце релігії в радянському суспільстві. Причиною цього стала офіційна радянська пропаганда, що представляла релігію взагалі одним із пережитків експлуататорських соціально-економічних формацій.

У радянському соціалістичному суспільстві пророкували поступове відмирання релігії та панування наукового матеріалістичного марксистсько-ленінського світогляду. Радянська влада прагнула на основі офіційної ідеології виробити нову релігію, що утверджувала б цінності майбутнього комуністичного суспільства. Попри визнання заступником місцеблюстителя патріаршого престолу митрополитом Сергієм (Страгородським) у 1927 р. радянської влади як богоданої, у 1930-х рр. у СРСР розгорнули потужний пропагандистський та силовий наступ на релігію взагалі та православ'я зокрема. Окрім ідеологічно-світоглядної сфери, атеїстичний наступ був тісно пов'язаний із національним питанням. Цей аспект уперше докладно розглянутий американським дослідником С. Майнером: релігія є одним із ключових аспектів формування національно-цивілізаційної ідентичності³. Саме тому новий курс відносно до православної Церкви Московського патріархату приблизно співпав у часі з реанімацією у всесоюзному масштабі російської патріотичної ідеології (зі збереженням марксистсько-ленінської риторики). У той же самий час діяльність конкуруючих конфесій, особливо позначена моноетнічністю, зазнавала утисків та репресій. Фактично Радянський Союз пішов у церковному питанні шляхом царської Росії, перетворивши православну Церкву Московського патріархату на одну з державних установ.

Винятками стали церковні видання, які, утім, не мали широкого суспільно-наукового резонансу. Серед них варто відзначити книжки «Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война: сборник церковных документов» та «Правда о религии в России»⁴. Ці праці мали на меті ідеологічну «обробку» можливих закордонних союзників СРСР переважно з числа православних народів. Характерною їхньою рисою було ігнорування репресивних заходів щодо служителів церкви в СРСР. Слід відзначити також пріоритетність Російської Православної Церкви в перших дослідженнях – як радянських, так і зарубіжних. Пояснюється це тією однозначною підтримкою дій влади з перших днів війни, що її виголосив місцеблюститель московського патріархату митрополит Сергій.

Після завершення війни питання про роль релігії в житті радянського суспільства протягом тривалого часу не привертало уваги дослідників. Радянська історіографія уникала цієї проблеми через збереження в офіційному ідеологічному дискурсі атеїстичної риторики, а також через політичну недоцільність визнання ролі православної Церкви в перемозі над нацизмом, що випливало із першої названої обставини.

Серйозною проблемою для пізнання становища православної Церкви в УРСР у початковий період війни є брак наукових досліджень щодо антирелігійних акцій радянської влади в 1930-х рр. Відповідно, ускладнюється розуміння місця релігії в радянському соціумі на момент початку війни з Німеччиною та її союзниками. Радянська історіографія

¹ Шкаровский М. Православие при социализме. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939–1964 гг. Москва: Крутицкое Патриаршее Подворье, Общество любителей церковной истории, 2000. 400 с.

² Майнер С. Сталинская священная война. Религия, национализм и союзническая политика. 1941–1945 гг. / Пер. с англ. В. Артемова. Москва: РОССПЭН, 2010. С. 58.

³ Там же.

⁴ Правда о религии в России. Москва: Издание Московской патриархии, 1942. 140 с.; Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война: Сборник церковных документов. Москва: Издание Московской патриархии, 1943. 100 с.

уникала цих питань з ідеологічних міркувань; лише у колективній праці «Русское православие: веки истории» було визнано необґрунтованість та незаконність репресивних заходів щодо духовенства та мирян у 1930-х рр.⁵ Зарубіжна та пострадянська історіографія в цьому питанні страждають від браку джерел: ув основному доступними є лише джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи) та матеріали періодичних видань того часу. У той же час варто відзначити досить детальну (із урахуванням доступної джерельної бази) реконструкцію в згаданій вище праці внутрішньоцерковного життя 1920–1930-х рр., що дозволяє дати відповідь на питання про причини підтримки офіційною Церквою державної влади: упродовж зазначеного періоду відбулася трансформація соціальної бази православ'я. Тепер основну масу прихожан становили прибічники радянської влади, вихідці з декларативно привілейованих прошарків населення – селян-колгоспників та робітників. Відповідно, протилежна позиція Церкви відривала б її ієрархів від основної частини пастви. Такий висновок базується на аналізі внутрішньо-церковних розколів та боротьби в 1920–1930-х рр., здійсненому на матеріалах періодичних видань (у т. ч. й церковних). Це твердження страждає соціологічним детермінізмом, хоча й висвітлює одну зі сторін проблеми. Описані соціальні процеси були характерні для радянського суспільства того часу в цілому; соціальна належність далеко не завжди визначає свідомість та світогляд людини; релігійна належність є засобом цивілізаційної самоідентифікації, а війна проти Німеччини та її союзників була саме цивілізаційним протистоянням, і вибір вищого керівництва Московського патріархату тут був очевидний.

Місце Церкви в радянському соціумі під час війни в радянській історіографії системно не вивчали. Перемога у війні представлялася перемогою соціалістичної формації, де місця для традиційної релігії немає. Не можна було допустити применшення ролі ВКП(б) у перемозі за рахунок прояснення ролі православної Церкви Московського патріархату в подіях Другої світової війни. Яскравим прикладом такого замовчування є відсутність даних про релігійну активність населення міст України, що впродовж тривалого часу чинили опір загарбникам. Навіть у тих працях, де йшлося про патріотичну діяльність духовенства, ці згадки у пізніших виданнях були прибрані. Так, у першому виданні праці І. Шубітидзе (1969 р.), присвяченій партизанському руху в Поліссі, є згадки про участь священників у партизанських загонах, а вже у наступному виданні 1974 р. вони відсутні⁶.

Для радянської історіографії з цього питання характерне вельми критичне ставлення до православної Церкви Московського патріархату як до інституції паралельно із визнанням її патріотичної позиції в роки війни⁷. Так, М. Гордієнко не тільки відзначає антирадянську позицію, зайняту частиною ієрархів в Україні та Прибалтиці, а й закидає Церкві використання труднощів військового періоду для збільшення пастви⁸. На думку дослідника, Церква напередодні війни вже не була впливовою силою; такі висновки роблять на основі перекошеного тлумачення висловлювань церковних діячів. При цьому не беруть до уваги статистичні дані щодо кількості вірян із усього союзного перепису населення 1938 р. та масштаби силових антирелігійних акцій влади середини 1930-х рр. У цьому випадку дослідник вступає в протиріччя із своїми власними твердженнями про зміну соціального обличчя Церкви: домінування в пастві селян та робітників, прихильно налаштованих до радянської влади⁹. Якщо навіть вагома кількість людей із декларативно привілейованих соціальних прошарків залишалася релігійною, не можна погодитись із тезою про незначний вплив православної Церкви в радянському суспільстві напередодні та під час війни.

Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. ситуація в радянській історіографії досліджуваного питання змінилася. Свідченням цього є роботи історика М. Одинцова¹⁰, де підкреслюють згубність політики радянської влади щодо Церкви в 1930-ті рр. Ця політика не досягла мети, що проявилось вже в перші місяці війни. У поєднанні з патріотичною позицією Московської патріархії цей фактор змусив владу активніше впроваджувати курс на легалізацію Церкви в радянському суспільстві.

В українській історіографії питання взаємовідносин радянської влади та православної Церкви на початку війни активно розробляли в працях О. Лисенка¹¹, І. Гріди-

⁵ Русское православие: Веки истории / Науч. ред. А. Клибанов. Москва: Политиздат, 1989. С. 618.

⁶ Шубитидзе И. Полесские были. Мемуары. Минск: Беларусь, 1969. 319 с.

⁷ Куроедов В. А. Религия и церковь в советском обществе. Москва: Политиздат, 1984. 176 с.

⁸ Гордиенко Н. Современное русское православие. Ленинград: Лениздат, 1988. 304 с.

⁹ Там же. С. 130.

¹⁰ Одинцов М. Государство и религиозные организации в СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Российское объединение исследователей религии*. URL: <https://rusoir.ru/03print/03print-01/03print-01-48/>.

¹¹ Лисенко О. Церковне життя в Україні: 1941–1946. Київ: Наукова думка, 1998. 204 с.; Його ж. Радянські документи про релігію та церкву в Україні у період II світової війни: джерелознавчий аспект проблеми. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ: Інститут історії України, 2000. № 10. С. 347–362.

ної¹², В. Войналовича¹³, В. Пашенка¹⁴. Останній узагальнив надбання світової історіографії з цього питання, а також значну увагу приділив дослідженню взаємовідносин між РПЦ та УАПЦ у роки війни. Стосовно факторів зміни політики влади щодо Церкви дослідник звертає увагу на «поглиблення розколу між гаслами про побудову суспільства безвірників та прихованою релігійністю переважної більшості населення Радянського Союзу»¹⁵. На нашу думку, недоліком праці є ігнорування атеїстичних настроїв більшої частини радянської молоді, що підтверджено й німецькими документами. Реконструкція радянського суспільства як такого, де абсолютна більшість населення була релігійною та прагнула змін у становищі Церкви, є спрощенням реальної ситуації. Аналогічні висновки містяться й у праці О. Лисенка¹⁶. Дослідник наголошує на приматі владної ініціативи при проведенні репресивних стосовно Церкви заходів. Наведені документи, що ілюструють у таких випадках (закриття однієї з церков у Києві) ініціативу місцевих мешканців, науковець уважає результатом маніпулювання масовою свідомістю та фальсифікацією. Разом із тим, незначна кількість протестів, відсутність охочих серед вірян узяти в оренду церковне приміщення та поганий стан самого приміщення свідчили про незначну кількість прихожан¹⁷. Ці факти, з урахуванням політичної та економічної ситуації в тогочасному СРСР, а також свідчення органів державної безпеки про розповсюдженість нелегальних культових установ свідчать скоріше про байдужість значної частини населення до Церкви як інституту, зі збереженням при цьому індивідуального потягу до релігії.

Тему взаємодії радянських спецслужб та православної Церкви піднімає український дослідник Д. Веденєєв¹⁸. На основі документів органів державної безпеки, зокрема звітів про суспільні настрої, автор доходить висновку про поширеність релігійних поглядів в УРСР напередодні війни. Відповідно: «Окрім традиційної “уваги” влади державного атеїзму до Церкви як до небезпечної перешкоди на шляху встановлення тотального контролю над свідомістю громадян, професійний інтерес НКВС–НКДБ до релігійного середовища закономірно стимулювався намаганнями агресорів та їх спецслужб використати активізацію релігійного життя у своїх воєнно-політичних цілях та в рамках інформаційно-психологічної війни проти СРСР як жертви агресії»¹⁹.

Для розуміння ситуації на західноукраїнських землях дуже важливою є праця канадського дослідника Т. Міненка²⁰. Автор увів у широкий науковий обіг масив документів, які зберігаються в архіві Православної Митрополії у Варшаві та архіві УПЦ у Сполучених Штатах Америки в Баунд-Бруці. Найбільш значимі він помістив у додатках до монографії. Особливості використаної ним джерельної бази зумовили зміщення акценту дослідження на західноукраїнські землі. Автору вдалося докладно висвітлити внутрішньоцерковну боротьбу на початку німецького вторгнення між ієрархами, висвяченими за радянської влади, та митрополитом Діонісієм, який управляв православною Церквою на цій території до поділу Польщі. Наслідком стало створення Автономної Православної Церкви в складі Московського патріархату. Утім, це підпорядкування було скоріше номінальним, оскільки новостворена структура, по-перше, мала діяти вже в умовах окупаційного режиму, а, по-друге, визначала рамки автономії відповідно до рішення Всеросійського помісного собору 1918 р.: лише обрання митрополита мало схвалюватися патріархом, у всьому іншому українська Церква здобувала самостійність.

На сучасному етапі розвитку історичної науки цю тему широко досліджують в Росії²¹. Російська історіографія зосереджує увагу на становищі Церкви під владою окупаційної адміністрації, проблемах державно-церковних відносин у СРСР, допомозі Церкви на

¹² Грідіна І. Православні віруючі України в роки Другої світової війни: монографія. Донецьк: Сталкер, 2006. 212 с.

¹³ Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: Політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

¹⁴ Пашенко В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років. Полтава: АСМІ, 2005. 630 с.

¹⁵ Там само. С. 4.

¹⁶ Лисенко О. Радянські документи про релігію та церкву в Україні...

¹⁷ Там само. С. 350.

¹⁸ Веденєєв Д. Органи державної безпеки СРСР і релігійні об'єднання в Україні під час Великої Вітчизняної війни. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 4. С. 377–396.

¹⁹ Там само. С. 392–393.

²⁰ Міненко Т. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни. 1939–1945 (Волинський період): Монографія. Вінніпег–Львів: Логос, 2000. Т. 1. 392 с.

²¹ Васильєва О. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Московский государственный институт культуры. Москва, 1990. 26 с.; Якунин В. Патриотическая деятельность Русской Православной церкви и изменение государственно-церковных отношений в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Самарский государственный университет. Самара, 1998. 20 с.

потреби фронту (танкова колона імені Дмитра Донського, ескадрилья імені Олександра Невського). Останній аспект державно-церковних відносин періоду Другої світової війни всебічно розкритий у праці О. Васильєвої²². Глибоким і всебічним вивченням становища православної Церкви в роки Другої світової війни займається М. Шкаровський²³. Дослідник здійснив масштабний аналіз державно-церковних відносин впродовж 1939–1964 рр. Залучення потужної джерельної бази (фонди релігійних організацій, особові справи репресованих священників, спогади та листування учасників описаних подій, матеріали періодики) уможливило комплексний аналіз місця православної Церкви в радянському суспільстві 1941–1942 рр. Автору вдалося пролити світло на досі не досліджувану проблему зростання релігійності серед військових. Проблему становить брак джерел за цією тематикою: релігійність військовослужбовців не фіксувалася у партійно-державних документах, її навпаки намагалися приховати всі залучені до цього процесу особи. Тому покликатися тут можна лише на джерела особового характеру, недовіком яких є ілюстрація окремого одиничного випадку, а не процесу в цілому. Використання таких джерел дає змогу зафіксувати лише тенденцію, а не конкретні виміри процесу зростання релігійності у військах.

Докладно взаємовідносини між радянською державою та православною Церквою розглянуті в праці «Москва та Східна Європа. Влада і церква у період суспільних трансформацій 40–50-х років XX століття: нариси історії»²⁴. Відмічається зміна ставлення влади до Церкви ще напередодні війни: в листопаді 1939 р. була скасована дія вказівки В. Леніна «Про боротьбу з попами та релігією». Наслідком цього став перегляд справ засуджених на цих підставах; у перший рік після скасування цієї постанови було переглянуто справи 12 тис. засуджених, перегляд продовжувався й надалі. Вирішальний вплив на зміну ставлення влади до Церкви, на думку авторів, справила радянсько-фінська війна. Підтвердженням цього є значне зростання кількості православних храмів (більше ніж на 3 тис.), згортання бойовничої атеїстичної пропаганди та перший у радянській історії випадок поширення впливу СРСР за допомогою Церкви: після приєднання території Волині до СРСР провадилися активні заходи щодо об'єднання пануючої там УАПЦ із РПЦ. Саме непопулярність війни з Фінляндією, яку обґрунтовували пролетарським інтернаціоналізмом, стала причиною реабілітації Церкви як складової національної політики. Таким чином влада забезпечувала собі лояльність населення, яке в більшості залишалося релігійним. Стосовно воєнного періоду праця містить матеріал по оновленському руху²⁵. Оновленці, так само як і патріарша Церква, зайняли патріотичну відносно СРСР позицію. Однак на момент початку війни ця церковна течія вже втратила популярність у суспільстві; на території УРСР існувало лише кілька оновленських громад. До того ж міжнародний авторитет та підтримку мала саме патріарша Церква, і тому влада обрала її за союзника. Розроблення зазначених питань стало внеском дослідників в історіографію радянського суспільства зазначеного періоду; були залучені раніше невідомі документи Політбюро ЦК ВКП(б), особисті фонди Й. Сталіна, В. Молотова, К. Ворошилова та ін. Неоднозначним моментом концепції дослідників є покликання на вказівку В. Леніна «Про боротьбу з попами та релігією» 1919 р. та її скасування рішенням Політбюро в листопаді 1939 р. Ці документи були введені до наукового обігу в середині 1990-х рр., причому посилання на архів, де містилися б оригінали зазначених документів, при їх публікації не фігурували. У численних наукових публікаціях із цього питання переконливо доведена фальсифікація цих документів. Основними її ознаками виступають невідповідність ленінської вказівки реальній політиці більшовиків щодо релігії в 1919 р. та відсутність на момент прийняття вказівки в Москві голови ВЦВК М. Калініна, одного з підписантів цього документа. Метою фальсифікації було прагнення протиставлення поглядів В. Леніна та Й. Сталіна на релігію та реабілітувати останнього в очах громадськості, підкресливши зміну державної релігійної політики ще до нападу Німеччини та її союзників на СРСР²⁶.

²² Васильєва О. Советское государство и деятельность русской православной церкви в период Великой Отечественной войны.

²³ Шкаровський М. Православие при социализме...

²⁴ Москва и Восточная Европа. Власть и церковь в период общественных трансформаций 40–50-х годов XX века: Очерки истории / Т. Волокитина, Г. Мурашко, А. Носкова. Москва: РОССПЭН, 2008. 807 с.

²⁵ Лояльний до радянської влади церковний реформістський рух, який мав на меті оновлення, осучаснення церковної практики (ліквідація монастирів, дозвіл єпископам на укладення шлюбу, повернення до апостольського демократизму внутрішньочерковного життя). Виокремився 1922 р. за активного сприяння радянських силових структур, які в такий спосіб прагнули применшити вплив антирадянських православних угруповань та Церкви загалом.

²⁶ Курляндский И. К истории о мнимом повороте Сталина к религии и Православной Церкви. *Вопросы истории*. 2008. № 9. URL: <http://www.rodon.org/relig-071213170004>.

Зміна становища православної Церкви в СРСР на початку війни з Німеччиною розглядається також у праці Ф. Синицина²⁷. Автор докладно, на основі як офіційних документів, так і агітаційних матеріалів, розглянув питання становища Церкви напередодні війни. Дослідник дійшов висновку про неоднозначність політики влади щодо Церкви в передвоєнні роки. З одного боку, в конституції 1936 р. були ліквідовані політичні обмеження прав священників, закріплена свобода віросповідання, почався перегляд справ засуджених служителів Церкви. З іншого боку, нарощувався тираж антирелігійних видань, продовжувалися репресії щодо священників, хоча й в менших, порівняно із першою половиною 1930-х рр., масштабах. На сторінках атеїстичних видань Церква обвинувачувалася у відсутності патріотизму, відірваності від інтересів народу²⁸. Таким чином, не можна стверджувати про зміну політики радянської влади щодо Церкви напередодні війни. На нашу думку, із таким висновком автора не можна повністю погодитися, адже тут не враховані численні ознаки змін, що наведені в розглянутих вище працях. Не враховано вплив радянсько-фінської війни, поширення влади РПЦ на Волині та ін. Саме напередодні війни новий курс був визначений, однак різко впровадити його в життя було неможливо через сильні атеїстичні та антиклерикальні настрої в радянському суспільстві, свідченням чого є звіти про обговорення проекту конституції СРСР 1936 р.²⁹ Дослідник порушив також маловивчену проблематику – т. зв. «православне сектантство» в 1941–1942 рр. Загалом його представники займали антирадянську позицію. Причиною цього було сприйняття ними радянської влади як несумісної із християнськими цінностями. Такі релігійні рухи (апокаліпсисти) в 1941 р. були поширені в містах України, зокрема в Києві, Житомирі, Вінниці³⁰. Їхні прибічники були переконані в швидкому поваленні радянської влади, тому й надавали підтримку окупантам. Успіхові подібних вчень сприяла апатія та розгубленість населення перед швидким наступом ворога вглиб радянської території.

Варто звернути увагу й на працю протоієрея В. Ципіна³¹. Автор відзначає посилення релігійних почуттів у суспільстві у зв'язку з війною. Причому найбільше це виявилось, на його думку, у східних регіонах України та Білорусії, де церковне життя напередодні війни було майже зруйноване. Однак релігійність продовжувала залишатися суттєвою складовою масової свідомості сільського населення та людей старшого покоління на противагу загалом атеїстичній радянській молоді. Разом із тим, дослідник залучив незначний масив архівних джерел, що дещо знижує наукову цінність зазначеної праці.

Зарубіжні дослідники відзначали патріотичну позицію Московської патріархії, однак не надавали Церкві великого значення в суспільному житті, орієнтуючись на інформацію з офіційних радянських джерел. Виняток становили проблеми нацистської релігійної політики на окупованих радянських територіях. Релігійне відродження за панування нацистів було єдиним позитивним наслідком їхньої окупаційної політики, у відповідь на що Й. Сталін дозволив вибори Московського патріарха³². Цю позицію поділяв також канадський історик російського походження Д. Поспеловський. Цьому досліднику на основі обмеженої джерельної бази (головним чином, опубліковані на Заході документи та матеріали періодичних видань) вдалося реконструювати процес розвитку та еволюції офіційної православної Церкви в Радянському Союзі. Однак обмеженість джерельної бази призводила до домінування логічного методу, що проявилось й при вирішенні цієї проблеми³³. Така розповсюджена в західній історіографії 1950–1960-х рр. інтерпретація курсу ВКП(б) у церковному питанні не враховувала ту обставину, що на момент обрання Московського патріарха військова ініціатива повністю перейшла до рук радянського командування; якщо би такі мотиви були вирішальними, вибори патріарха відбулися б набагато раніше. У той же час послаблення тиску на православну Церкву із самого початку війни та вільний вибір митрополита Сергія є цілком доведеними фактами.

Окремим напрямом зарубіжної історіографії 1950–1960-х рр. був прорадянський. Характерною рисою цього напрямку, представленого працями Д. Куртіса та К. Грюнвальда³⁴, було виправдання репресій стосовно духовенства та вірян у СРСР напередодні Другої світової війни з позицій їхньої антирадянської налаштованості. Та попри такі заангажовані висновки праці цих істориків містять багато цінного фактичного матеріалу.

²⁷ Синицын Ф. За русский народ! Национальный вопрос в Великой Отечественной войне. Москва: Яуза, Эксмо, 2010. 416 с.

²⁸ Там же. С. 102.

²⁹ Общество и власть. 1930-е годы. Повествование в документах. Москва: РОССПЭН, 1998. 352 с.

³⁰ Синицын Ф. За русский народ! Национальный вопрос в Великой... С. 107.

³¹ Цыпин В., прот. История Русской Православной Церкви 1917–1990: Учебник для православных духовных семинарий. Москва: Издательский дом «Хроника», 1994. 252 с.

³² Ware T. The Orthodox Church. London: Penguin, 1964. P. 155.

³³ Поспеловский Д. Русская православная церковь в XX веке. Москва: Республика, 1995. С. 196.

³⁴ Curtiss J. The Russian Church and the Soviet State, 1917–1950. Boston: Little Brown, 1953. 387 p.; Grunwald C. The churches and the Soviet Union. New York: Macmillan, 1962. 255 p.

Патріотична позиція Московської патріархії залишалася незрозумілою для багатьох зарубіжних дослідників, які очікували загострення у зв'язку з війною відносин між Церквою та державою. Війна була зручним приводом для зведення рахунків з атеїстичною владою. Тому патріотичну позицію більшої частини духовенства Московської патріархії вони пояснювали страхом священників перед радянською владою³⁵.

З-поміж цінних сучасних досліджень зазначеної проблематики варто виділити роботу американського науковця С. Майнера³⁶. Це – найбільш повне в плані використання джерельної бази дослідження з цієї проблематики в західній історіографії. Автор використав документи архівів органів внутрішніх справ, релігійних організацій, зовнішньополітичного відомства, партійних органів, величезну кількість мемуарів. Сильною стороною праці є розроблення взаємозв'язку між національною самосвідомістю та конфесійною приналежністю. Такий підхід дозволяє глибше зрозуміти причини зростання релігійності протягом війни у багатьох народів СРСР, особливо прикордонних. Крім того, розглядають взаємозв'язок між зовнішньополітичною активністю СРСР та змінами в становищі релігії всередині країни. У той же час автор наголошує, що війна сприяла різкому розмежуванню окремих груп радянського суспільства, стала періодом екзистенційного вибору кожної окремої особистості. Дослідник демонструє поліваріативність ціннісних орієнтацій в радянському суспільстві; при цьому визнається єдність більшості населення СРСР на позиціях державного патріотизму, складовою якої була Російська Православна Церква. Окрему увагу автор приділяє становищу іудеїв в радянському суспільстві на початку війни. Наголошується на асиміляторському курсі Москви щодо єврейської культури та релігії; єврейські радянські організації мали, насамперед, політичний, а не культурний характер³⁷. Пов'язано це було скоріше за все із тим, що ця національна меншина займала потужні позиції в кількох іноземних державах, що могло становити загрозу для СРСР.

Цікаву точку зору на передвоєнну політику радянської влади щодо Церкви та трансформацію цієї політики наводить американський дослідник К. Гілл у праці «Радянський Союз у територіях»³⁸. Дослідник стверджує, що головною причиною пом'якшення ставлення влади до Церкви стала агресивна зовнішня політика СРСР. Приєднання до Радянського Союзу значних територій із православним населенням поставило питання про трансформацію церковної політики, адже проведення на новоприєднаних землях антирелігійного курсу 1930-х рр. викликало б масовий протест населення цих регіонів. До того ж вигідно було використати Московський патріархат для поширення радянського впливу на зазначених територіях шляхом підпорядкування місцевих православних громад. Ця теза набуває подальшого розроблення в сучасній російській історіографії.

Отже, історіографія проблеми взаємовідносин та взаємодії Церкви, суспільства та влади в УРСР на початку війни з Німеччиною та її союзниками лише починає активно розвиватися. Власне, сама проблема православ'я та суспільство СРСР 1941–1942 рр. потребує подальших досліджень. Досить важко оцінити рівень релігійності в радянському суспільстві на початку війни, оскільки звіти НКВС, спогади та документи партійних органів не узгоджуються між собою, їхні укладачі доходять часом протилежних висновків. Сам характер радянської політичної системи, де вплив суспільства на владу штучно обмежувався, спричиняв недостатню обізнаність влади з існуючими суспільними настроями. Суспільна значущість цієї проблематики зумовлює проблему диктату політичних інтересів над науковими, що веде до ігнорування цілих пластів джерел. У контексті дослідження цієї теми актуальним залишається співставлення релігійної та національної свідомості населення. Також цікавим є аналіз змін в антирелігійній пропаганді на початку війни, а саме дослідження фондів радянських органів, що виконували цензурні функції.

References

Viedienieiev, D. (2010). *Orhany derzhavnoi bezpeky SRSR i relihijni ob'iednannia v Ukraini pid chas Velykoi Vitchyznianoї vinyi* [USSR state security agencies and religious associations in Ukraine during the Great Patriotic War]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsional'nykh doslidzhen' im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy – Scientific notes of the Kurasov Institute of Political and Ethnonational Studies NAN of Ukrainy*, 4.

Vojnalovych, V. (2005). *Partijno-derzhavna polityka schodo relihii ta relihijnykh instytutstij v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyj dyskurs* [Party-State Policy on Religion and Religious Institutions in Ukraine in the 1940s and 1960s: Political Science Discourse]. Kyiv, Ukraine.

³⁵ Константинов Д. Гонимая Церковь (Русская Православная Церковь в СССР). Нью-Йорк: Всеславянское изд-во, 1967. С. 35–36.

³⁶ Майнер С. Сталинская священная война...

³⁷ Там же. С. 59.

³⁸ Поїздник І. Проблеми функціонування «великих» церков України на початковому етапі Другої світової війни: Історіографічний огляд. *Сторінки воєнної історії України*. Київ, 2010. Вип. 13. С. 87–99.

Volokitina, T. (2008). Moskva i Vostochnaya Evropa. Vlast' i cerkov' v period obshchestvennykh transformatsiy 40–50-x godov XX veka: ocherki istorii [Moscow and Eastern Europe. Power and the Church in the Period of Social Transformations of 1940s – 1950s: historical essays]. Moscow, Russia.

Hridina, I. (2006). Pravoslavni viruiuchi Ukrainy v roky Druhoi svitovoi viny [Orthodox believers of Ukraine during the Second World War]. Donetsk, Ukraine.

Kurlyandskiy, I. (2008). O mnimom povorote Stalina k Pravoslavnoj Cerkvi [Stalin's alleged turn towards the Orthodox Church]. *Voprosy istorii – History questions*, 9.

Lysenko, O. (2000). Radians'ki dokumenty pro relihiu ta tserkvu v Ukraini u period II svitovoi viny: dzhereloznavchyj aspekt problemy [Soviet documents about the religion and the church in Ukraine during World War II: the source research aspect of the problem]. *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini – Historiographical research in Ukraine*, 10.

Lysenko, O. (1998). Tserkovne zhyttia v Ukraini: 1941–1946 [Church life in Ukraine: 1941–1946]. Kyiv, Ukraine.

Paschenko, V. (2005). Pravoslavna tserkva v totalitarnij derzhavi. Ukraina 1940 – pochatok 1990-kh rokiv [The Orthodox Church in a totalitarian state. Ukraine 1940 – early 1990s]. Poltava, Ukraine.

Poiznyk, I. (2010). Problemy funktsionuvannia «velykykh» tserkov Ukrainy na pochatkovomu etapi Druhoi svitovoi viny: istoriografichnyj ohliad [Problems of Ukrainian "big" churches functioning at the initial stage of the Second World War: a historiographical review]. *Storinky voiennoi istorii Ukrainy – Pages of military history of Ukraine*, 13.

Вароді Наталія Федорівна – кандидатка історичних наук, доцентка, доцентка кафедри історії та суспільних дисциплін, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II (пл. Кошута, 6, м. Берегово, 90202, Україна).

Varodi Natalia F. – Candidate of Historical Sciences, Docent, Docent of History and Social Sciences Chair, Transcarpathian Hungarian Ferenc Rakoczi II Institute (Beregovo, Ukraine). E-mail: varadinatalia29@gmail.com

ORTHODOXY AND SOCIETY IN THE USSR AT THE BEGINNING OF THE SOVIET-GERMAN WAR: HISTORIOGRAPHY OF THE ISSUE

The place of religion, in particular Orthodoxy, in the society of the Ukrainian SSR at the beginning of the war with Germany and its allies has been the subject of debate for a long time. It is a factor that necessitated a historiographical analysis of the problem. The purpose of the article is to analyze studies about the status of the Orthodox Church in the Ukrainian SSR at the beginning of the Soviet-German war, to determine their sources and methodological basis, to explain changes in interpretations of the church's place in state and society. The chronological frames of our study covers the period from the beginning of Germany's and its satellites' aggression against the USSR to the occupation by German troops the complete territory of Ukrainian SSR. The geographical frames is limited to the territory of Ukrainian SSR at the beginning of the German aggression, except for the lands annexed by Soviet Union during 1939–1940, because there was no total collectivization and did not take place their comprehensive integration into the Soviet social organism at the moment of Germany's aggression. Our research covers only the territory that was under the control of the Soviet government. The principles of historicism and systematization, methods of comparison and generalization, structuring and analysis were used in the article. It is important to continue scientific research on the relationship between Orthodoxy and society of the Ukrainian SSR in 1941–1942, because it is difficult to assess the level of religiosity in Soviet society at the beginning of the war: NKVD's reports, memoirs and documents of party's institutions don't agree with each other. In the Soviet political system the society influence on the government was artificially limited, so the state organs didn't know public views. Conclusions. In the article the development of views on the role of Orthodoxy in the Ukrainian SSR in this period and traces of the source base formation are summarized. The problems of political influence on the interpretation of this aspect of society in historical science are also highlighted. Historiography of the problem of relations and interaction between church, society and government in the Ukrainian SSR at the beginning of the war with Germany and its allies is just beginning to develop actively.

Key words: Orthodoxy, society, the Second World War, UkSSR, historiography.

Дата подання: 8 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 21 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Вароді, Н. Православ'я та суспільство в УРСР на початку радянсько-німецької війни: історіографія питання. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 137–144. DOI: 10.5281/zenodo.5090010.

Цитування за стандартом APA

Varodi, N. Pravoslavia ta suspilstvo v URSR na pochatku radiansko-nimetskoi viiny: istoriografiia pytannia [Orthodoxy and society in the USSR at the beginning of the soviet-german war: historiography of the issue]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5. P. 137–144. DOI: 10.5281/zenodo.5090010.

Микола Тимошик



НЕРОЗКРИТЕ ВБИВСТВО ПАТРІОТА: ЖИТТЯ І ЧИН ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА І ЖУРНАЛІСТА ВОЛОДИМИРА КАТЕЛЬНИЦЬКОГО

DOI: 10.5281/zenodo.5733115

© М. Тимошик, 2021. CC BY 4.0

2022 року виповнюється 25 років від часу звірячого вбивства в домашньому помешканні столиці України заступника голови Української християнсько-демократичної партії, голови Київської крайової організації православного братства Андрія Первозванного журналіста Володимира Кательницького та його вісімдесятилітньої матері Лукерії Єлисеївни. Обое – уродженці села Данина Ніжинського району на Чернігівщині. Вбивство не розкрито.

Мета роботи. Проаналізувати підбірки українських газет періоду 1990-х рр. за двома напрямками: виявити публіцистичні статті журналіста В. Кательницького на історичну тематику та систематизувати й вивчити матеріали, у яких йшлося про його справу, а також записати спогади його колег і соратників. **Завдання роботи.** Створити соціально-політичний портрет В. Кательницького, охарактеризувати його як непересічного громадсько-політичного, релігійного діяча та журналіста. Використані **методи:** аналіз та синтез (під час вивчення газетних текстів). **Новизна роботи** полягає в тому, що це перша спроба систематизувати й проаналізувати творчий доробок журналіста в конкретиці його зацікавлень маловідомими сторінками української історії, вивчити специфіку професійної та громадської діяльності, обставин убивства й причин нерозкриття злочину. **Висновки.** Правоохоронна система перших років незалежної України не була зацікавлена в об'єктивному розкритті убивств патріотично налаштованих громадсько-політичних активістів, а також журналістів, які неухильно відстоювали україноцентричну позицію. Публіцистика В. Кательницького присвячена здебільше двом темам: маловідомі й ідеологічно спотворені факти української історії та проблеми «відмосковлення» Української церкви. Нині є гостра потреба упорядкування й видання таких текстів, оскільки вони публікувалися у періодиці тієї пори, яка нині не представлена в мережі Інтернет.

Ключові слова: Володимир Кательницький, ідеологеми радянської системи, спотворенні історичні факти, Українська Автокефальна церква, Данина.

Університети життя

Володимир був шостою дитиною в селянській родині Степана та Лукерії Кательницьких. Первісток Микола з'явився на світ у голодному 1933-му. Не вижив – зачах за півроку від недоїдання. Іван та Василь – довоєнні. Валентину мати тяжко виношувала в голодний 1947-й. За нею – знову хлопчик, якого назвали в честь померлого первістка – також Миколою. Найменший Володя народився 1952-го.

У п'ять років найменший захворів поліомієлітом. Від тієї пори його ноги ніколи вже не ступали землею впевнено – завжди були непередбачливими, все більше ставали залежними і від погоди, і від самопочуття. Хлопець мав неабияку силу волі й хотів жити, тому вперто навантажував свої неслухняні ноги не лише гантелями, а й працею на городі: полов забур'янені грядки, рвав ботвіну поросяткам, збирав картоплю. Все те робив не як усі – на колінах.

Зі своїм каліцтвом Володя змирився, а от із несправедливостями від світу цього, які часто сипалися на нього – ніколи. Старша сестра Володі Валентина виділяє два знакові в його юній долі епізоди.

Перший пов'язаний із провальним вступом до Ніжинського педінституту. Змалку Володимир мав потяг до літератури, писання, хотів бути вчителем української мови та літератури, але під час вступних іспитів його «зарізали» на творі. Із запропонованих трьох тем юнак обрав сучасну: роздумував над образом лікаря Платона Кречета з хрестоматійної колись драми Олександра Корнійчука. Глумачив цей образ він, видно, відверто, по-своєму, а не так, як тоді треба було. Тодішній директор сільської десятирічки Василь Євменович Кошма, вболіваючи за свого кращого випускника, поїхав розбиратися з тією двійкою до приймальної комісії в Ніжині. Йому показали твір, перекреслений навахрест червоним. Граматичних виправлень там не було, але зі слів викладачки-перевіральниці

ставало зрозуміло, що абітурієнт із Данини написав твір цілковито не так, як тоді вимагалося від вступника до радянського вишу. Вдруге вступати до Ніжина він вже не захотів.

Другий епізод – із часів першої київської роботи на посаді редактора видавництва «Знання». Отримав її В. Кательницький після закінчення редакторського факультету Українського поліграфічного інституту у Львові, куди вступив після року вимушеного колгоспного стажу обліковцем на тваринницькій фермі рідної Данини. Товариство «Знання» радянської пори займалося зазвичай випуском пропагандистських агіток про переваги комуно-більшовицької системи над «загниваючим капіталістичним Заходом». Одну з таких і редагував новопризначений редактор Володимир Кательницький. Брошуру ту читав вздовж і впоперек перед засиланням до друку не один перевіряльник. Але всюдисущі цензори з ідеологічного відділу ЦК компартії все ж уздріли в примірнику уже віддрукованого накладу «грубу політичну помилку»: у розлогій цитаті Леніна було поставлено замість крапки... три крапки. В цьому побачили натяк чи то на недомовленість, чи то на двозначність. Одним словом, редактора покарали в ганебний спосіб: за передрук цього аркуша з нього вирішили вирахувати... три наступні зарплати.

Обпікшись на редакторській праці, В. Кательницький з головою поринув у політику та громадські рухи національно-демократичного спрямування. Набирав обертів, а з тим і авторитету серед простих українців Рух, який з громадського об'єднання ставав впливовою партією. Як і на початку 1920-х рр., гостро постає суспільний запит на відродження української за сутністю і духом Української церкви. На порозі нової України час потребував сміливих, рішучих, патріотичних особистостей. До цих лав не вагаючись долучився Володимир Кательницький. Він тісно працював із В'ячеславом Чорноволом, Левком Лук'яненком, Степаном Хмарою, брав безпосередню участь в організації зустрічі патріарха Мстислава (Скрипника) в час його переїзду до Києва. Ствердженню і розвою церков, які творили основу Української Православної церкви Київського патріархату, багато в чому допомагало Всеукраїнське братство Андрія Первозванного, осередки якого активно створювали й розвивали в усіх областях України. Володимирові Кательницькому судилося очолити найбільший і найпотужніший такий осередок – Київський, що об'єднував активістів столиці й області. Свою діяльність цей осередок поширив і на сусідню Чернігівщину – рідну область пана Володимира.

Можна припустити, що доля його могла б скластися зовсім по-іншому, якби він свого часу скористався з пропозиції патріарха Володимира (Романюка) поїхати на навчання до Америки, в одну з православних колегій. Пропозиція насправду заманлива та несподівана. Для цього слід було обирати духовний сан і залишитися працювати з-поміж своїх земляків на чужині. Але він відмовився, бо твердо вже вирішив для себе й без вагань відповів патріархові: «Залишаюся в Україні, тут я більше можу зробити». До своєї Голгофи йому залишалося від того епізоду рівно два роки.

Сталося те в ніч із 7 на 8 липня 1997 р. у власному київському помешканні Володимира Кательницького.

За кілька днів по тому «Вечірній Київ» надрукував таке повідомлення:

«Минулого тижня столицю струснула звістка про жорстоке вбивство: у ніч із сьомого на восьме липня у власній квартирі на Оболоні було позвір'ячому замордовано заступника голови Української християнсько-демократичної партії, голову обласної організації православного братства Андрія Первозванного журналіста Володимира Кательницького та його вісімдесятилітню матір Лукерію Єлисеївну. Саме вбивство вражає надзвичайною жорстокістю, оскільки величезна кількість різаних і колотих ран та тілах загиблих свідчить про те, що над жертвами довго глумилися...»¹

Відспівували тіла безневинно убитих Володимира та Лукерії у Володимирському соборі в Києві за участю тисяч вірних. А на сороковий день по їх смерті панахиди за упокій цих душ відправляли по всіх українських парафіях Сполучених Штатів Америки та Канади, де існували осередки Українського православного товариства Св. Андрія. Про це довідуємося із листа голови товариства Св. Андрія в США Михайла Гереця до голови Всеукраїнського братства св. апостола Андрія Первозванного Олександра Гудими. «Наші серця в жалобі та розпачі шукають відповідь на запит: де справедливість?» – йдеться в листі, який опублікований у газеті «Українське Слово»².

Убивство: реакція влади і громадськості

Убивство Володимира Кательницького та його матері в особливо цинічний спосіб не залишилося поза увагою засобів масової інформації. Втім, аналіз газетних підшивок тієї пори, яку історики потім назвуть романтичною і тривожною добою українського відрод-

¹ Чіпко М. Від чиєї руки поліг патріот? *Вечірній Київ*. Київ, 1997. 15 липня.

² Українське Православне Товариство Св. Андрія Первозванного. *Українське Слово*. Київ, 1997. 7 серпня.

ження, засвідчує, що на цю резонансну подію зреагувала передусім преса національно-патріотичного спрямування. Зовсім промовчала (тобто або не помітила, або не надала цій події вагомому значенню) та частина всеукраїнської, здебільшого російськомовної, преси, яку в ту пору активно прибирали до своїх рук олігархи з чужою українству ментальністю.

На шпальтах таких газет як «Час-Тіме», «За вільну Україну», «Молодь України», «Українське Слово», «Нескорена Нація», «Вечірній Київ», «Наша Віра», «Київські Відомості» (тоді ще українськомовні) та інших не лише повідомлялося про перші деталі вбивства та ставилася вимога до правоохоронних органів результативно провести оперативне слідство, а й висловлювалися різні його версії.

Пострадянська міліція, на службовій формі якої держава лиш недавно поміняла советський серп і молот на український тризуб, зазвичай не поспішала з висновками. Більше того, від початку вона неохоче йшла на контакт із журналістами. Справу вели в'яло, безсистемно, можливо, тому, що за неї взялися здебільше шовіністи в українських погонах, а не справжні професіонали-патріоти, захисники правопорядку рідної Батьківщини.

Справді, в офіційних зведеннях про резонансні злочини, що їх регулярно оприлюднювали «органи», ця трагічна подія залишилася непоміченою. На таку тривожну деталь звернув увагу журналіст «Молоді України» Анатолій Зубков: «Рецидив злочинності, жорстокості й насильств, що охопив Україну і в черговий раз вихлюпнувся в Києві, не викликав особливих емоцій хіба що в... правоохоронців, які, напевне, вже “звикли” до такого явища»³.

Перший заступник начальника Мінського (в Києві) райуправління внутрішніх справ Михайло Фурман і через тиждень на настирливі домагання журналістів подати свіжу інформацію, відбувся формальною фразою: слідство розглядає кілька версій, про які ще рано говорити⁴.

Автори львівської газети «За вільну Україну» назвали таку відповідь «добре відомим професійним штампом, бо кваліфікованої спрямованості супроти злочинності тут не відчувається»⁵. Відвертішими й сміливішими були на той час відомі громадсько-політичні діячі, які від початку прагнули примусити владу з усією серйозністю поставитися до цього вбивства, не допустити спроб міліції «перевести стрілки» на другорядне.

Найголовнішою називали *версію вбивства з політичних мотивів*. Першим її озвучив тодішній голова Української християнсько-демократичної партії Олесь Сергієнко. Його аргументи за те, що Володимира та його матір вбито з політичних мотивів, були такими:

– жертва злочину – великий патріот України, після розвалу СРСР став у перші ряди борців за утвердження на українських теренах Української православної церкви Київського патріархату;

– ініціатор створення чи не єдиного в Україні комітету (і очолив його) за визволення з ізраїльського ув'язнення українця Івана Дем'янюка (багаторічна судова справа над цим колишнім вояком ОУН-УПА свідомо роздмухувалася ворогами України й набула широкого світового розголосу);

– досліджував маловідомі сторінки історії Бабиного Яру, обставини смерті патріарха Володимира (Романюка) та оприлюднював це у своїх власних резонансних матеріалах у пресі;

– за ним стежили; упродовж тривалого часу він отримував по телефону погрози, про що неодноразово повідомляв своїх друзів;

– за «почерком» дій злочинців, за цинічно-зухвалою манерою його виконання це вбивство нагадує розправу над художницею Аллою Горською та низкою інших українських патріотів.

Цієї версії також дотримувався колектив редакції особливо популярної на той час газети, заснованої В'ячеславом Чорноволом, «Час-Тіме» (наклад її у липні того року сягав майже 120 тисяч примірників, що на теперішні реалії пресової української журналістики є нечуванним). У редакційній статті «Мученицька смерть» підставу до цього викладено таким неспростовним фактом: «У 1995 році під час святкування Дня незалежності Володимир Кательницький пізнав і показав присутнім на Майдані одного з “героїв”-омонівців, що били ногами старих і малих під час похорону Патріарха Володимира. Тоді Кательницького схопили, вкинули до машини й повезли на розправу. Люди, що були свідками цього, сповістили про його зникнення, а депутати визволили з лабет “правоохоронців”»⁶.

Усі, хто тісно спілкування з Володимиром, знали, що він не раз скрушно згадував одну із погроз, яка прозвучала в слухавці його домашнього телефону: «В списку тех, кого

³ Зубков А. Чиї ж руки в крові патріота? *Молодь України*. Київ, 1997. 24 липня.

⁴ Чіпко М. Від чиєї руки... 15 липня.

⁵ Сергієнко О., Буцакий М. На кому невинна кров Кательницьких? *За Вільну Україну*. Львів, 1997. 22 липня.

⁶ Мученицька смерть. *Час-Тіме*. Київ, 1997. Ч. 28. 17–23 липня.

мы будем убивать, ты первый». Не випадково після того він поставив вхідні до квартири залізни двері й замок із секретом.

Чітка й однозначна позиція проглядається із заяви, з якою виступив перед журналістами голова Братства Андрія Первозванного Олександр Гудима: «Звіряче вбивство вчинене в кращих «советських традиціях» взірця 30-х років. Братство переконане, що це вбивство є політичним і здійснено на замовлення та коштом тих сил, котрі стоять на сторожі інтересів Московської церкви в Україні. Продемонстровано повну безпорадність виконавчої влади. Відкрито постає запитання: «Хто наступний?»»⁷.

І ще один витяг із документу доби, текст якого збережений для історії завдяки публікаціям, що з'явилися в низці газет за гарячими слідами подій. Ідеться про спільну заяву Генеральної канцелярії Українського Козацтва та Козацького товариства Київщини. Витинка звідти: «Володимир Кательницький, будучи членом українського козацтва, постійно розвінчував підступну антидержавну діяльність московської церкви в Україні, мав критичну, але справедливую свою думку про УПЦ Московського патріархату. Він стояв біля витоків відродження України як один із тих, хто активно формував духовну, національно свідому, віддану незалежній самостійній, соборній Україні особистість і гідного її захисника»⁸.

Версія тривіального пограбування. Її запустила прокуратура Подільського району м. Києва, яка за фактом убивства вела кримінальну справу. Однак ця версія від початку не витримувала критики. І на це є кілька аргументів:

– у Кательницького не зберігалось жодної копійки власних заощаджень, позаяк він їх просто не мав;

– його часто не було вдома, а матір майже не піднімалася з ліжка, тому квартиру можна було пограбувати в будь-який час;

– навчений обережності через тривалі погрози, власник квартири міг відчинити двері пізньої години хіба що добрим знайомим чи стражам закону;

– вбивці знущалися з жертв у помешканні багатоквартирного будинку, не боячись сусідів; цілком очевидно, що були впевнені у своїй безкарності;

– після вбивства квартира не була пограбована, та в ній і не було що грабувати, крім книг і стосів газетних підшивок.

Висунуту працівниками міліції і прокуратури «грабіжницьку версію» відразу спростував і тодішній патріарх УПЦ КП Філарет (Денисенко). Він виступив на спеціально скликаній прес-конференції із заявою, де акцент зроблений на такому: «Це не було вбивство, вчинене з метою пограбування, оскільки жертви були небагатими людьми. Вбивство Володимира та його матері має інший характер. Це – звірячий акт»⁹.

Через тиждень після цієї трагедії патріарх Філарет, під час підписання Меморандуму християнських конфесій України про невикористання силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах, яке відбувалося у Маріїнському палаці 21 липня, звернувся до тодішнього міністра внутрішніх справ Юрія Кравченка з проханням, щоб той допоміг прояснити всі обставини вбивства В. Кательницького. За словами помічника патріарха Артура Губаря, «пан міністр клятвено пообіцяв, що до 23 липня все з'ясує і дасть патріархії інформацію»¹⁰.

Однак, як покаже подальший розвиток подій, «справу Кательницьких» міліція загнала в «глухий кут». Усе достеменно повторилося так, як і того «кривавого четверга» 1995 року біля брами Софійського собору в день поховання патріарха Володимира (Романюка): беззбройних вірних та справжніх українських патріотів жорстоко побили своїх ж українські міліціонери; натомість винуватців провокації та її виконавців так і не знайшли й не покарали.

Пострадянська міліція патріотів ніколи не шанувала

Сталося так, що, розшукуючи вбивць, правоохоронці кинули за ґрати... родичів жертви.

Вище подане речення – не припущення автора, а підзаголовок журналістського розслідування редакції газети «Молодь України» до резонансної публікації під заголовком «Чий ж руки в корові патріота?»

Спонукою цієї публікації в найстарішій українській молодіжній газеті слугувала сповідь-відчай сестри Володимира Кательницького – Валентини Савельєвої, яку вона виму-

⁷ Левицька Г. Вбивство журналіста Кательницького залишається таємницею. *За Вільну Україну*. Львів, 1997. Ч. 86. 24 липня.

⁸ Зубков А. Чий ж руки... 24 липня.

⁹ Левицька Г. Вбивство журналіста Кательницького... 24 липня.

¹⁰ Там само.

чила на могилі матері та брата у час похорону на Берковецькому цвинтарі. Свідком цієї сповіді була низка журналістів, серед них і «молодоукраїнець» Анатолій Зубков. Саме цей небайдужий журналіст вирішив дослідити факти, викладені пані Валентиною. Ось що виявилось насправді.

Історія ця, як зазначає сам журналіст, важко вкладається не лише в якісь правові рамки, а й у звичайне людське розуміння.

Далі, з покликанням на цю публікацію, подаю зреферований і скорочений виклад головного з неї.

Працівники міліції відразу схопили родичів В. Кательницького – зламаних горем людей, які самі прийшли до міліції просити допомоги. Схопили двох синів пані Валентини – Олександра і Костю, а також старшого брата вбитого Володі Миколу. Їх зачинили в камері райвідділу міліції і... били. Рідним загинув, які були в стані шоку від щойно пізньої трагедії, хвацькі «стражі порядку» з кам'яним і звірячим виглядом хотіли... повісити це подвійне вбивство. Повторювали не один раз: «Признавайтесь, как вы их убивали!»

Методи – із 30-х сталінських років: упродовж 36 годин (півтори доби), без сну та їжі. Молодшого з родичів, двадцятирічного Костю, який благав міліціонерів не бити хоча б по голові, бо він перехворів на менінгіт, «стражі порядку» гамселили з двох боків по вухах. А щоб не кричав, додавали ще й палицею, промовляючи: «Будешь кричать, мы с тобой в хоккей поиграем!»

Лиш після цього, пересвідчившись, що хлопці ні в чому не винні, а вибити потрібно-го для слідчих «зізнання» не вдається, їх відпустили. Звичайно, ніхто й не збирався вибачитися в тому, що «перевищили повноваження».

Дивом пощастило уникнути знущань у райвідділі міліції пані Валентині, у якої від нервового зриву відкрилася кровотеча, і «пінкертонам», щоб не сталося більшої біди, довелося викликати «швидку». Тим часом для її сина спілкування з міліцією обернулося серйозними наслідками. У Костянтина, якому після «допитів» стало зле, черговий лікар міської лікарні (колишньої Жовтневої) зафіксував розрив барабанної перетинки внаслідок ударів¹¹.

Про спроби київської міліції спонукати в неприпустимий спосіб родичів до зумисного обмовлення самих себе, аби уникнути катувань, дізнаємося з іншої публікації на цю тему. Йдеться про статтю Олексія Микитенка в «Київських Відомостях» із заголовком «Убивцю родини Кательницьких шукають серед родичів?» Ось ще один кричущий факт міліцейської заангажованості наперед визначений результат:

«Тиск на М. Кательницького почався ще у 23 відділенні. Зателефонувати додому йому не дозволили жодного разу. Їсти дали лише наступного ранку... Його помістили в камеру загального утримання на Косогірному провулку, 8. А потім, щоденно міняючись, працівники карного розшуку Гречко, Соловйов та Фурман почали обробляти: “Розкажи як убивав. Кого ти першим убив – матір чи брата? Тобі тут не подобається? Роби висновки!”... У камері після допитів Миколу Кательницького продовжували подавлювати психологічно вже “грамотні” зеки, прогнозуючи йому півтора року перебування в Лук'янівській в'язниці “без усякого суду і слідства”. Проте він вистояв. Невідомо, наскільки б вистачило і як довго б усе це тривало, якби не втрутилися депутати Київради Олександр Лалак та Лесь Сергієнко. За такого грубого тиску органів міліції недалеко і до самогубства, яке потім можна буде витлумачити тяжкими докорами совісті. І прозвітувати про успішне закриття справи»¹². Журналіст Анатолій Зубков, завершуючи своє розслідування, покликається на дійсний тоді процесуальний кодекс та службові інструкції, згідно з якими працівники правоохоронних органів не мають права здійснювати фізичне насильство до будь-якого з допитуваних. Отож, на його думку, порушення цієї вимоги закону розцінюється як кримінальний злочин, скошений... самим працівником міліції з усіма висновками, що з цього випливають. Утім, ніхто з працівників міліції не був покараний.

Складається враження, що тодішня міліція не була зацікавлена у правдивому розкритті злочину. До такого висновку прийшов кореспондент «Київських відомостей» Олексій Микитенко в публікації, що має промовисту назву: «Садистське вбивство Володимира Кательницького: Помста релігійних фанатиків, вбивство на замовлення чи збіг обставин?» Зробивши інтерв'ю з низкою причетних до розслідування цієї справи працівників, журналіст констатує: «Викликає деякий подив хіба той факт, що певна інформація слідчих органів ніби зумисне викидається на люди, як от наприклад, про порнографічні фотографії та відеокасети, а інша безпідставно стаємничується. Розгадка даного вбивства, по-

¹¹ Зубков А. Чіж ж руки... 24 липня.

¹² Микитенко О. Убивцю родини Кательницьких шукають серед родичів? *Київські Відомості*. Київ, 1997. 10 жовтня.

при всю складність, може лежати на поверхні й бути цілком доступною, якщо тільки ко-мусь не захочеться її закопати»¹³.

Чим же завершилися ті розслідування? Чи добилися родичі та небайдужі журналісти правди від правоохоронців і влади? На обидва запитання відповідь однозначна – ні.

Справу хотіли закрити ще того ж 1997 р. Але через наполегливість брата Володимира Миколи, який чи не найбільше постраждав від дикунських допитів, її знову змушені були діставати з архіву та запускати новим колом. Помінялися три слідчі. Але нового й правдивого в ній нічого не з'явилося. Вона знову відправлена в архів. І тепер, певне, на-завжди покритється не лише пилюкою, а й забуттям сучасників.

Утім, через два роки по тому до цієї теми знову повернувся «Вечірній Київ» із аналі-тичною статтею Володимира Щербини. Назва статті також промовиста: «Нерозкриті зло-чини стають нормою для України». Уводжу до цього сумного огляду преси цю статтю для того, щоб процитувати головну думку автора: «Нерозкрите політичне вбивство В. Кате-льницького і безкарність цього злочину тягнуть за собою й цілу низку подальших убивств. Згадаймо недавні підступні постріли кілерів у під'їздах будинків, вибухи у громадських установах, раптові транспортні аварії, випадкові отруєння, а то й зникнення небажаних для когось людей. Страшно жити в такій країні, де не діють закони, а панує свавілля і без-карність злочинів, де нерозкриті вбивства стали нормою суспільного життя»¹⁴.

Гірко констатувати істину: в цій країні, якою упродовж останніх тридцяти років правлять олігархи та підтримувані ними популісти-невігласи, в якій уся судова система покрита метастазами корупції, подібні злочини ніколи не розкривають. Згадаймо хоча б убивство Володимира Івасюка, В'ячеслава Чорновола, Олександра Бойчишина, героїв Не-бесної Сотні...

Від редактора до журналіста

Спробуємо схарактеризувати журналістсько-публіцистичний доробок Володимира Кательницького. Уперше ця особистість постане перед читачем як талановитий журна-ліст, майстер пера високої проби, яскравий представник української патріотичної журна-лістики, що саме в цю історичну пору активно відроджувалася. Йдеться передусім про низку газет у центрі і в краях, засновники і працівники яких продовжувала кращі традиції попередників-відчайдухів без журналістських дипломів кінця XIX – початку XX ст., за умов, коли новочасна офіційна Україна того не толерувала і всіляко, за допомогою ка-ральних органів, притлумлювала. Йдеться про журналістику правдиву, наступальну, із чітко вираженою націоцентричною проблематикою, якої упродовж останніх тридцяти ро-ків українського державотворення ставало, як це не парадоксально звучить, усе менше.

Висвітлити цю тему в усій її повноті й багатогранності тепер досить складно. Перед-усім тому, що весь колосальний домашній архів Володимира Кательницького, його рясне листування з громадськими, політичними діячами, з нашою діаспорою в Канаді, США, Італії, Аргентині пропав назавжди. Безумовно, що там міг зберігатися й архів його газет-них публікацій або принаймні витинки з них. З іншого боку, Володимир співпрацював не з однією конкретною газетою, підшивку якої легко віднайти й ретельно простудіювати, а був своєрідним журналістом-фрілансером: надсилав свої часті дописи передусім у ті газе-ти, редакційна політика яких була суголосною із суспільно-політичними орієнтирами автора. Спроби скласти бодай первинну бібліографію таких публікацій досі ніким ще не здійснювалися. Отже, така запізнена, але вкрай важлива справа робиться вперше автором цих рядків.

На початку варто віднайти відповіді на такі запитання в контексті формування біо-графічної і професійної канви Володимира Кательницького: чому, власне, журналіс-тика та на який період припадають її початки?

Найімовірніший варіант відповіді: львівська пора студентської юності. Володимир освоював ази професії редактора-видавця на вечірньому відділенні спеціальності «Видав-нича справа і редагування» київського філіалу Львівського поліграфічного, але складати сесії, проходити виробничі практики, отримувати диплом про закінчення вишу їздив до Львова. На нього, вихідця із хронічно проросійської (до початку 90-х рр. XX ст.) Чернігів-щини кожний приїзд до українського П'ємонту в Галичину, набуття там нових друзів-од-нодумців ставав своєрідним духовним потрясінням, спонукою до переосмислення нав'я-заних ще зі шкільної пори комуно-більшовицьких ідеологем та прагненням до вияву в будь-якій формі активної громадянської позиції. Початок цієї пори – на межі 1980-х – 1990-х рр. Саме зі Львова в ту переломну напередодні розвалу СРСР добу розкочувалися

¹³ Микитекно О. Садистське вбивство Володимира Кательницького: Помста релігійних фанатиків, убивство на замовлення чи збіг обставин? *Київські Відомості*. Київ, 1997. 8 серпня.

¹⁴ Щербина В. Нерозкриті злочини стають нормою для України. *Вечірній Київ*. Київ, 1999. Ч. 158. 21 липня.

все нові хвилі українського національного відродження. Це привело В. Кательницького незабаром до Народного Руху України (НРУ) як громадсько-політичної організації, а згодом і партії Рух на початках її формування. Саме з Галичини почалися заклики до всієї української спільноти розпочати акції за відмосковлення Української церкви.

Первинна праця за редакторським фахом у всуціль заідеологізованому видавництві «Знання», про що йшлося вище, принесла юному фахівцеві суцільне розчарування. З уже сформованими ідеологічними й моральними цінностями, які цілковито йшли врозріз із усе ще домінуючими в суспільстві радянськими ідеологемами, із чітко усвідомленим національним еством, Володимир не бачив перспективи свого буття на цьому поприщі. Натомість його все більше тягнуло писати власні тексти – на теми, виболені й перепущені через власне серце.

Отже, проблематика ствердження в свідомості пересічних земляків ідеї української України, осмислення необхідності зійти з безпам'ятства в затуманеному ідеологами радянського режиму питанні про витоки міжконфесійних проблем та місця української за суттю церкви в житті українців стають провідними в діяльності В. Кательницького як журналіста й публіциста.

Вдалося з'ясувати коло редакцій газет, із якими найактивніше співпрацював Володимир і де стали друкувати його праці. Це передусім всеукраїнські «Час-Тіме», «За Вільну Україну», київська «Вечірній Київ». Із діаспорних видань найчастіше дописи цього автора оприлюднювала двомовна канадська газета «Український Голос – Ukrainian Voice».

Про останню в переліку газету – дещо детальніше. Редакція цієї газети від часу її заснування 1910 року незмінно перебувала у Вінніпезі й до її видання на переломі другого та третього тисячоліть мала найбезпосередніший стосунок тодішня Президентка видавничої спілки «Тризуб», засновниця при цій газеті всеканадського благодійного комітету «Допомога Україні» Анна Фігус-Ралько. Активно співпрацюючи з пані Анною під час неординарного наукового стажування в Канаді, автор цих рядків записав її спогади про Володимира Кательницького як журналіста. Подаю фрагмент:

«Уперше я почула це прізвище восени 1995 року в соборі Святої Покрови у Вінніпезі, де наші віряни активно обговорювали статтю у “Вечірньому Києві” (цю газету громада собору передплачувала) про заповіт Галшки Гулевичівни Києво-Могилянській академії та про незavidну долю цього університету тепер. Саме Володимир Кательницький був автором цієї статті. Захотілося переддрукувати те в нашій газеті, аби про сильний зміст допису невідомого мені київського автора довідалися і численні читачі “Українського Голосу”. Однак, за нашими законами, я не мала права цього робити без дозволу автора. Тоді ще не було інтернет-зв'язку з Україною і я довго шукала через київських знайомих домашній телефон пана Володимира. Відразу сподобався його голос – тихий, довірливий, але й запальний. Звісно, він відразу погодився на передрук. І першу його публікацію наша газета вмістила 22 січня наступного року. Далі він працював з нами напругу. Машинописні матеріали відправляв поштою, а спілкувалися телефоном частіше. Пригадую, ті мої дзвінки через різницю в часових поясах припадали на нічну пору за київським часом, і я не то жартома, не то всерйоз не раз питала в пана Володимира, чи він коли спить ночами? Статті Кательницького написані легким, і я б сказала, захопливим пером. Тому ми охоче друкували все, що він присилав. А деякі його знакові публікації переддруковували з київських видань. У Канаді вони завжди знаходили багатьох прихильників його Слова. Згодом Володимир приїхав у складі рухівської делегації до Канади, і ми з ним радо зустрілися у Вінніпезі. Таких вихованих, скромних, талановитих активістів Руху я досі не зустрічала. Як жаль, що Бог послав йому такий короткий життєвий шлях...»¹⁵

Щодо жанрового діапазону текстів. Володимир Кательницький належав до тієї незначної чисельно спільноти українських журналістів нового часу, яким полювання за сенсаційними, здебільше, неперевіреними фактами та торгування з редакціями, які більше заплатять за таку напругу «смажену» сенсацію, було чужим, відразним. Володимира цікавив фактаж, передусім соціально й національно значущий, такий, що ставав би приводом для аналізу, роздумування і, звісно ж, дії – спочатку самого автора, а згодом і широкого кола читачів.

Зазвичай таке читиво є нелегким для пересічного читача, якого продажна й олігархічна преса вже встигла сформувати за останні десятиліття, – читача, зневіреного суспільними негараздами, роздратованого нікчемними, але владними політиками-обіцяльниками. Спонукаючи такого до прочитання текстів мізками, які «пітніють від незнаної досі правди», можна лишень у випадку, коли такий текст не просто зачепить «за живе» на початку, а й не відпускатиме до кінця.

¹⁵ Спогади президентки видавничої спілки «Тризуб» (Вінніпег, Канада) про Володимира Кательницького. Записані автором у Вінніпезі 23 вересня 2000 року. Архів автора. Папка «Канада. 2000».

Та на це здатен далеко не кожен журналіст, а передусім лиш той, якому притаманні такі вроджені й набуті чесноти як талант, багатий життєвий досвід, глибокі знання та оригінальний власний стиль письма. У такому письмі важливі інтонаційно-образні прийоми та переконливий, аргументований і емоційний виклад.

Проаналізувавши виявлений журналістський доробок Володимира Кательницького, можемо без перебільшення ствердити, що саме такі характеристики накладаються на публіцистичні тексти цієї особистості.

Головне з-під журналістського пера

Публіцистика В. Кательницького присвячена здебільше двом темам: знаковим урокам маловідомих й ідеологічно спотворених фактів української історії та відмосковленню Української церкви. На цих темах і зупинюся детальніше.

Показовою щодо першої теми слід вважати опубліковану у «Вечірньому Києві» публіцистичну статтю «Мертвим – спокій, живим – правду»¹⁶, присвячену проблемі Бабиного Яру в Києві, точніше, інтерпретації однієї з трагічних сторінок української історії українськими та зарубіжними дослідниками.

Відразу зазначимо: проблема ця віддавна непокоїть громадськість. Витоки її починаються у 1920-х рр., коли на цьому місці стали ховати жертв комуністично-більшовицьких репресій, а також вкошених інспірованим Москвою голодомором 1932–1933 рр. українців. Десятки тисяч могил тієї пори стали активно поповнюватися в час Другої світової війни. У Бабиному Яру німецькі окупанти розстріляли квіт українського підпілля – вояків ОУН-УПА та їх численних прихильників із цивільного населення. Тут закінчився життєвий шлях і багатьох євреїв, циганів, представників інших національностей, які мешкали в Києві та околицях. Далі була ще одна катастрофа – штучно викликана владою: прорив сирецької дамби, у результаті чого під глиною та багном на цьому місці загинула значна кількість киян. Точну цифру жертв тієї радянської безгосподарності й досі історики не можуть назвати: дані різняться від 500 до понад півтори тисячі людей¹⁷.

Однак після завершення хрущовської відлиги в радянському та світовому інформаційному полі почалася активна гіперболізація трагедії в Бабиному Яру лише однієї національності – євреїв. Українці в таких публікаціях стали фігурувати не як жертви, а як спідручні фашистів у масштабній розправі над єврейським населенням. Особливо побільшало таких публікацій із явно антиукраїнським відтінком у початкову пору української незалежності.

Розібратися в цьому складному питанні і вирішив Володимир Кательницький. Його стаття за резонансом справила ефект своєрідної бомби, оскільки базувалася не на емоціях чи загальних сентенціях, а на конкретному фактологічному матеріалі, взятому передусім із авторитетних зарубіжних джерел, а також праць самих єврейських дослідників.

Багатьох читачів «підкупив» багатообіцяючий зачин: «Про Бабин Яр знають скрізь, але чи всю правду? Згадку про нього пов'язують із трагедією євреїв, але про те, що там чинився геноцид українців, чомусь воліють мовчати. Така ситуація дивує навіть євреїв».

Автор добре простудіював праці колишнього емігранта з СРСР Юхима Флоризмана, який перебрався до США і видав там низку праць про життя давнього і сучасного єврейства, а також видану в Ізраїлі в 1994 р. книгу «Катастрофа європейського єврейства». У цих виданнях кількість жертв євреїв у Бабиному Яру коливається в межах від 36 до 50 тисяч. Натомість у поширених значними накладом виданнях в Україні ця цифра зросла до понад 200 тисяч.

У статті запитання поставлене рубо: звідки ж взялися ті 200 тисяч євреїв у Бабиному Яру? І так само звучить відповідь автора: сама цифра правдива. Але це передусім українці, замучені НКВДістами з початку 1920-х рр. та жертви небаченого людомору 1932–1933 рр., також розстріляні фашистами тисячі героїв ОУН-УПА, також і євреї та люди інших національностей.

Набатним і переконливим сприймається кінець цієї статті: «Влада та антиукраїнські засоби масової інформації, схоже, знову вдаються до замовчування злочинів комуністичного режиму проти українського народу. Українці ніколи не повинні забути про це і врешті-решт мусять вивести на чисту воду та покарати своїх катів. Адже термін давності для такого роду злочинів не має сили»¹⁸.

Досвід переконує: справжня публіцистика з актуальних питань буття не окремої групи населення чи якоїсь партії, а цілої нації також не підвладна часові. Ця стаття й більш ніж через чверть століття після її написання не втратила своєї гостроти. Надто ж у ниніш-

¹⁶ Кательницький В. Мертвим – спокій, живим – правду. *Вечірній Київ*. Київ, 1995. Ч. 217. 20 жовтня.

¹⁷ Куренівська трагедія. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

¹⁸ Кательницький В. Мертвим – спокій... 20 жовтня.

ню пору, коли боротьба української громадськості за правду Бабиного Яру загострилася у зв'язку зі спробами представників окремих осіб та організацій, пов'язаних із Кремлем, нав'язати і ствердити відмінну від української концепцію створюваного там музею. Конфлікт таких інтересів уже вийшов за межі України і ним насправжки занепокоївся Світовий Конгрес Українців. У поширеній через ЗМІ заяві СКУ наголошується на такому: «Російські та радянські наративи спотворювали історію України, неправдиво зображаючи українців злочинцями, а не жертвами жадлих нацистських злочинців. Щоб захистити історію України від політичних маніпуляцій та дезінформації, ключові меморіальні проєкти, такі як Бабин Яр, повинні бути відповідальністю виключно Української держави, а не підпорядковуватися приватним інтересам... Історію України має розповідати український народ. Фінансування цього проєкту, вплив на його управління чи контент не може надходити від осіб чи організацій, пов'язаних з Кремлем»¹⁹.

Інформаційним приводом для написання іншої статті на історичну тематику – «Заповіт Галшки Гулевичівни звинувачує» – стало зовсім не помічене на офіційному рівні 380-річчя Київської духовної академії. У ній ідеться про заповіт фундаторки Братської школи (майбутньої Києво-Могилянської академії) Галшки Гулевичівни. Жертвуючи назавжди свої землі та значні кошти на потреби Братського монастиря та вищої школи при ньому заради духовного захисту українського народу, велика патріотка і просвітителька обумовлює в своєму заповіті: монастир і школа ніколи не повинні підпорядковуватися іншій церковній юрисдикції, окрім Константинопольського патріархату, у канонічному підпорядкуванні якому перебувала Українська Церква (Київська митрополія) від часів хрещення Русі. У разі порушення цього заповіту все подароване має повернутися спадкоємцям Галшки²⁰. Йшлося, передусім, про унію з Римом і протистояння з унійною Церквою, актуальне в ті часи. В. Кательницький інтерпретує заповіт Галшки Гулевичівни, виходячи із ситуації вже наших часів, і в цьому він, безперечно, має рацію: «Заповітом вона передає землі церкві православній східного обряду, яка визнає сім Вселенських Соборів і юридично не підпорядковується церкві Московського патріархату»²¹.

Сенсаційним виглядає в цій статті маловідомий факт про бажання української діаспори із США відродити своїм коштом зруйновану більшовицькою владою історичну споруду Братського монастиря та дивну реакцію на це керівництва університету «Києво-Могилянська академія». Ця прикра історія у викладі В. Кательницького звучить так: «Коли громада церкви Св. Андрія в Чикаго запропонувала ректорові КМА Брюховецькому виділити 50 тисяч доларів для реставрації та ремонту церкви, що на території академії, ректор відповів відмовою. Його не влаштувала вимога: ця церква мусить бути в підпорядкуванні Київського патріархату, як це було до її закриття і як це записано в заповіті Галшки Гулевичівни».

Журналіст Кательницький був безпосереднім учасником і свідком кривавого побоїща, яке вчинила українська влада біля стін Святої Софії в день похорону патріарха Володимира (Романюка) 18 липня 1995 р. Це побоїще, в якому влада застосувала проти похоронної процесії газ і криваву рукопашну бійку біля труни патріарха з метою не допустити його поховання на території духовної святині українського народу, вже увійшла в історію новітньої України як «чорний вівторок»²².

В інтернеті можна знайти низку суперечливих публікацій різних видань про цю подію, однак електронної версії статті Кательницького із заголовком «Чорна брехня про “чорний вівторок” у “чорному квадраті”» в електронному варіанті на жодній із мережевих платформ таки немає.

Квінтесенція публіцистики високого стибу сконцентрована тут у виділеній редакцією напівжирним шрифтом «врізці». Автор нагадує читачеві відому християнську істину про невідворотність відплати за скоєний гріх. Кара за нього зачинається водночас із його завершенням, і межа такої кари може збільшуватися з плином часу. Покликання на замовлені владою публікації слухняної преси, у яких неодноразово робили спроби показати учасників похорону заколотниками, а стражів порядку – лояльно-добрими, не випадкова. Адже приводом до написання статті стала телепередача «Чорний квадрат» на одному з центральних українських каналів, у якій запрошені «експерти» намагалися «висвітлити наслідки побоїща рафінованим україноненавистницьким підходом, використовуючи хрис-

¹⁹ Світовий конгрес українців готовий підтримати проєкт меморіалу «Бабин Яр» від Інституту історії України. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sku-babyn-yar/31398337.html>.

²⁰ Див.: Дарственная запись Анны Гулевичевны 1615 г. *Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов*. Киев, 1846. Т. 2. С. 1–29.

²¹ Кательницький В. Заповіт Галшки Гулевичівни звинувачує. *Український Голос*. Київ, 1996. 22 січня.

²² Чорний вівторок або Друге Софійське побоїще 1995 року. *Київ*. URL: <https://kyivpastfuture.com.ua/chornyj-ivtorok-abo-druge-sofijske-poboyishhe-1995-roku/>.

топродавців від журналістики». Це була вершина цинізму, на яку не міг не зреагувати чесний і патріотичний журналіст Володимир Кательницький.

Результати проведеного ним розслідування не можуть не приголомшувати: пошук убивць гальмує сама влада, яка всіляко виконувала наказ Москви не допустити поховання на території Софії Київської другого патріарха новопосталої, незалежної від УПЦ МП, церкви; в українському уряді сидять особи, ворожі до української духовності.

У цьому короткому огляді варто згадати й останню статтю, яку пан Володимир написав і відправив до редакції газети «За Вільну Україну» у Львів за... три дні до своєї смерті. Стаття з'явилася в світ трохи більше як через тиждень після його та його матері звірячого вбивства. Прізвище автора набране в траурній рамці. Під ним – примітка редакції: «Цю статтю автор надіслав до часопису ЗВУ незадовго до смерті».

Йдеться про статтю «Розв'язання міжправославних конфліктів у руках уряду», де автор робить відчайдушну спробу привернути увагу Українського уряду до проблеми ствердження в Україні Української православної церкви Київського патріархату. Йшлося про виконання формальної місії: офіційного звернення уряду до Вселенського патріарха про відновлення/надання автокефалії Українській церкві. Причину свідомого зволікання позитивного розв'язання цього питання українською стороною автор статті пояснює так: «З приходом до влади президента Леоніда Кучми перекинувся шлях до завершення цього діалогу з Костянтинополем, а отже й очікуваної стабільності в Україні у сфері міжправославних відносин. Найактивнішу роль у цьому зіграло промосковське оточення Президента на чолі з Дмитром Табачником, яке явно намагалось не допустити створення непохитної духовно-національної бази в Україні»²³.

Промовисто: ця стаття закінчується словами, які нині можна розцінювати як прощальне послання від самого автора до живих: «Боже! Прости наш грішний уряд і настав його на добрий розум».

* * *

Автор публікації «Нерозкриті злочини стають нормою для України» у «Вечірньому Києві» від 21 липня 1999 р. Володимир Щербина закінчив її пригадкою, що друзі й рідні Володимира Кательницького збирають документи про його життя. Була в них задумка видати книгу спогадів про мученика за віру і справжнього українського патріота, про його громадсько-політичну діяльність та жертвну смерть в ім'я національного і духовного відродження рідного народу.

Від цієї публікації проминуло вже більше 22 роки. Але про ту задумку, як це часто буває в нашій стабільно напруженій від запізнених очікувань сірій буденщині, забули. Декого з вірних друзів уже немає серед живих, дехто розгубився на непростиж життєвських розстаннях, декому просто не до цього.

Вірною своєму улюбленому братові та його недовершеній справі залишилися лише його сестра Валентина Кательницька (Савельєва). У тоненькій папці вона й передала авторові цих рядків дещо з тих неспростовних документів буремної доби, яка відійшла. Це фотографії, листівки, деякі газетні вирізки. Вони не відцифровані, їх не віднайдеш в інтернеті. І цим вони особливо цінні з історичного погляду.

Багато чого з тієї буремної доби відійшло, забулося, вивітрилося з короткої людської пам'яті здебільше не осмисленим, не пізнаним, не поцінованим достойно сучасниками. Йдеться передусім про неповторні людські долі тих, хто тоді жив за принципом «якщо не я, то хто?»

В українському інформаційному полі бракує публікацій про представників так званого другого ешелону активістів національно-патріотичних, громадсько-політичних рухів, які спричинилися до прискорення державотворчих процесів в Україні у 90-х рр. ХХ ст.

Через те, що убивство громадсько-політичного і релігійного діяча, талановитого журналіста Володимира Кательницького залишилося нерозкритим, ім'я цієї особистості, як і порушена судова справа, стають у розряд «призабутих»; натомість біографія Володимира Кательницького заслуговує на те, щоб увійти в новітню українську історію в якості зразка служіння своєму народові та його церкві.

Тимошик Микола Степанович – доктор філологічних наук, професор катедри журналістики Київського національного університету культури і мистецтв (вул. Коновальця, 36, к. 917, 01133, Київ, Україна).

Tymoshyk Mykola S. – Doktor of Philology, Professor Kyiv National University of Cultural and Art. (36 Ye. Konovalets str., 01133 Kyiv, Ukraine).
E-mail: nkin@ukr.net

²³ Кательницький В. Розв'язання міжправославних конфліктів у руках уряду. *За Вільну Україну*. Львів, 1997. Ч. 85. 22 липня.

**NOT DISCLOSED PATRIOT MURDER:
LIFE AND ACTIVITY OF CIVIL AND POLITICAL FIGURE AND JOURNALIST
VOLODYMYR KATELNYTSKY**

2022 marks the 25th anniversary of the brutal murder of Deputy Chairman of the Ukrainian Christian Democratic Party, Chairman of the Kyiv Regional Organization of the Orthodox Brotherhood Andriy Pervozvannyi journalist Volodymyr Katelnytsky and his eighty-year-old mother Lukeriia Yeyiseyivna at their home, in the Ukrainian capital. Both are natives of the Danyina village, Nizhyn district, Chernihiv region. The murder has not been solved.

The purpose of the work is to analyze the folders of Ukrainian newspapers of the 1990s in two ways: to identify journalistic articles by journalist V. Katelnytsky on historical topics and to systematize and study materials in which the case of V. Katelnytsky was discussed, as well as to record the memories of this personality's colleagues. **Tasks of work.** Firstly, to create a sociopolitical portrait of the Volodymyr Katelnytsky, characterize him as an outstanding sociopolitical, religious figure and journalist. **Scientific methods** which were used are analysis and synthesis (on the basis of study of newspaper texts). **The novelty of the article** is that this is the first attempt to systematize and analyze the creative work of the journalist in the specifics of his interests in little-known pages of Ukrainian history, to study the nature of professional and social activities, the circumstances of the murder and the reasons for not solving the crime. **Conclusions.** The law enforcement system of the first years of independent Ukraine was not interested in objectively revealing the murders of patriotic public and political activists, as well as journalists who steadfastly defended the Ukraine-centric position. V. Katelnytsky's sociopolitical journalism is mostly devoted to two topics: little-known and ideologically distorted facts of Ukrainian history and the problem of the Muscovite excommunication of the Ukrainian Church. There is now an urgent need to organize and publish such texts, because they were published in periodicals that are not currently available on the Internet.

Key words: Volodymyr Katelnytsky, premises of the Soviet system, distorted historical facts, Ukrainian Autocephalous Church, Danyina.

Дата подання: 10 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Тимошик, М. Нерозкриті вбивство патріота: життя і чин громадсько-політичного діяча і журналіста Володимира Кателницького. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 145-155. DOI: 10.5281/zenodo.5733115.

Цитування за стандартом APA

Tymoshyk, M. Nerozkryte vbyvstvo patriota: zhyttia i chyn hromadsko-politychnoho diiacha i zhurnalista Volodymyra Katelnytskoho [Not disclosed patriot murder: life and activity of civil and political figure and journalist Volodymyr Katelnytsky]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 145–155. DOI: 10.5281/zenodo.5733115.



Віктор Ставнюк

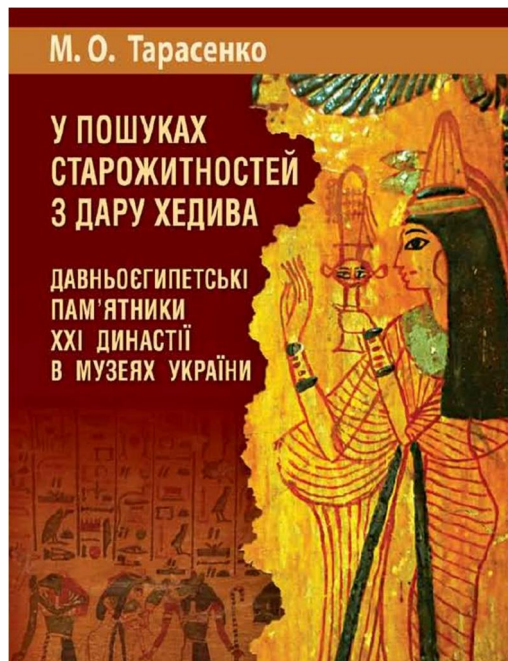
●

НОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ В ЦАРИНІ МУЗЕЙНОЇ ЄГИПТОЛОГІЇ.

**Тарасенко М. О. У пошуках старожитностей з дару хедива.
Давньоєгипетські пам'ятники XXI династії в музеях України.
Київ: ІС НАНУ, 2019. 316 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.5721955

© В. Ставнюк, 2021. CC BY 4.0



Монографія М.О. Тарасенка «У пошуках старожитностей з дару хедива. Давньоєгипетські пам'ятники XXI династії в музеях України», яка видана під грифами двох академічних установ – Інституту сходознавства ім. А.Ю. Кримського та Одеського археологічного музею, присвячена дослідженню низки об'єктів матеріальної культури Стародавнього Єгипту XI–X ст. до н.е., які зберігаються в музейних фондах України. Відправною точкою для дослідження, як зазначає автор, послугувала його зацікавленість у давньоєгипетських артефактах XXI династії з експозиції Одеського археологічного музею (ОАМ), зокрема, саркофагах, яка виникла в нього ще у 2003 р., коли він приймав участь в археологічній експедиції в м. Білгород-Дністровський. З'ясувалося, що частина артефактів походила з т.зв. Другого тайника мумій в Дейр ель-Бахрі, який було відкрито ще у 1891 р. французьким археологом Ж. Дарессі. Надалі цей тайник отримав додаткову назву Бабель-Гусус. В ньому було знайдене найбільше колективне захоронення представників фіванського жрецтва XXI династії – 157 індивідуальних поховальних комплектів з багатим супровідним інвентарем. Тогочасний правитель Єгипту, хедив Аббас II Хільмі не вдовзі вирішив подарувати частину знайдених тут артефактів (саркофагів, ушебті, ящиків

для ушебті та мумійних бинтів) дружнім європейським державам, а також Османській Туреччині та США. Відібрані об'єкти були поділені на 17 приблизно рівноцінних частин (т.зв. лотів) і в 1893 р. в Каїрі відбулося жеребкування, за яким лот № 6 дістався Російській імперії. У 1894 р. ці старожитності з дару хедива були доставлені до Одеси. Тут їх розділили на кілька частин і вже в 1895 р. відправили в низку університетських музеїв у різних кутках імперії. Дореволюційним російським і радянським єгиптологам було відомо про те, що об'єкти з лота № 6 були в Одесі, Києві, Тарту (з часів Першої світової війни вони знаходяться у Воронежі) та Казані. Звіт Ж. Дарессі про укомплектування лотів від 1902 р. також згадує як місце, куди потрапив один з саркофагів, місто Іркутськ, де кілька поколінь єгиптологів марно намагалися знайти хоча б якісь його сліди. Власне цим, а також стислими даними супровідного листа єгипетської Служби старожитностей, інформація про «російський лот» й обмежувалася – ще в 2019 р. російські науковці вважали, що жодної докладної документації щодо розподілу старожитностей лоту № 6 в Одесі не було складено.

Розшуки щодо історії походження цих пам'ятників привели М.О. Тарасенка до віднайдення в Державному архіві Одеської області низки раніше невідомих архівних документів, які дали змогу довести, що це не так. Поміж іншого, було знайдено докладний звіт професора кафедри класичної філології Новоросійського (Одеського) університету Олексія Миколайовича Деревницького (1859–1943), який був призначений відповідальним за розподіл старожитностей між музейними установами. Цей звіт містить цінну інформацію як про склад лоту № 6, так і про локації відправки артефактів. З'ясувалося, що склад лоту був більшим, ніж вважалося. Він містив 6 саркофагів, 4 мумійні кришки, 92 ушебті, 3 скриньки для ушебті та три фрагменти пелен мумій. Також більшим був і список місць, куди відправили частини лоту № 6. Старожитності було розділено на 10 частин, одну з яких залишили в Одесі, а інші доправили до Києва, Харкова, Казані, Москви, Санкт-Петербурга (дві частини), Юр'єва (Тарту), Варшави та Гельсінкі. Додаткові документи, що стосуються перебування артефактів Баб ель-Гусус в Одесі, були надалі знайдені М.О. Тарасенком в Російському державному архіві в Санкт-Петербурзі. Власне, цим архівним розшукам повністю присвячено перший розділ монографії.

Другий розділ відповідає на наступне закономірне питання – якою була подальша доля частин лота № 6 в місцях відправки та що відомо про їхню сучасну локалізацію. Автор ретельно розглянув музейну історію кожної з частин і прослідкував всі переміщення артефактів. Наприклад, дуже заплутаною виявилася доля київської частини лота, адже після того, як речі були доставлені в Археологічний музей Університету св. Володимира, в пореволюційний період вони кілька разів змінювали власника та місце експонування. У 1943 р. єгипетські старожитності було вивезено до Німеччини, і повернуто до Києва лише в 1947 р. та передано до Історичного музею. У 1959 р. Міністерство культури УРСР вирішило повернути київські саркофаги до Одеського археологічного музею, де вони знаходяться понині. При цьому, доля ушебті з цієї частини лота залишається невідомою. Доля частини, яка потрапила до Харкова, виявилася трагічною – у 1942 р. вона була знищена в полум'ї війни. Розшуки М.О. Тарасенка виявилися корисними для музейних установ низки музеїв інших країн – зокрема, йому вдалося встановити походження з лоту № 6 Баб ель-Гусус артефактів з Державного Ермітажу в Санкт-Петербурзі (дві анонімні мумійні кришки), Музею образотворчих мистецтв ім. О.С. Пушкіна в Москві (зовнішній саркофаг Іусанх) та Національного музею у Варшаві (жіночий анонімний саркофаг). Останнє відкриття виявилось фактично сенсаційним, адже досі вважалося, що в цій країні немає великих об'єктів з Баб ель-Гусус.

Третій розділ є, по суті, каталогом давньоєгипетських старожитностей (саркофагів та їхніх фрагментів, мумійних пелен та ушебті) ХХІ династії з фондів п'яти музеїв України: Одеського археологічного музею НАН України, Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Львівського музею історії релігії, Музею східного мистецтва в Золочівському замку та Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського. Він включає докладний опис об'єктів як із колишнього лота № 6 Баб ель-Гусус, так і артефактів вказаного періоду іншого походження. Вкрай важливим є введення до наукового обігу давньоєгипетських предметів із музеїв Західної України, які досі взагалі не були відомі єгиптологічній спільноті. Серед них є дійсно унікальні експонати, як, наприклад, єдиний фрагмент від саркофагу жриці на ім'я Мутемуй, що зберігся до нашого часу.

Останній, четвертий розділ книги повністю присвячено поховальному інвентарю фіванської жриці на ім'я Несітауджатахет, яку було поховано в тайнику Баб ель-Гусус. Її зовнішній саркофаг, що входив до лоту № 6, є «перлиною» експозиції Одеського археологічного музею. Цей розділ є чудовою демонстрацією того, як дослідження окремих поховальних комплексів з цього тайника перетворюється на складання заплутаного «міжна-

родного пазлу», адже внутрішній саркофаг Несітауджатахет знаходиться в Казані, мумія на кришці – у Воронежі, скринька для ушебті – в Санкт-Галлені (Швейцарія), серцевий скарабей – у Загребі, поховальні папіруси та мумія – в Каїрі, а ушебті розподілені між музеями тринадцяти країн.

До достоїнств праці М.О. Тарасенка слід також віднести додатки з архівними документами та її багатий ілюстративний матеріал, який містить 163 малюнки зі світлинами документів, дотичних до теми дослідження, портретів персоналій та будівель музейних установ. І, звичайно, самих старожитностей – як тих, що зберігаються в музеях України, так і багатьох пам'ятників із різних європейських музеїв, при чому фотографії значної частини з них публікуються тут вперше.

Книга М.О. Тарасенка не є каталогом музейних пам'ятників у загальноприйнятому розумінні цього слова. Більша її частина – це практично «детективне розслідування» з історії походження, архівної та музейної історії артефактів. Ця праця є результатом багаторічної дослідницької, архівно-пошукової та музейної роботи автора та, поза сумнівом, є важливим досягненням сучасної української єгиптології. З огляду на її багатомірність, вона може мати інтерес не тільки для фахівців-сходознавців, але й для істориків України XIX–XX ст., музейних і архівних науковців, краєзнавців, студентів-гуманітаріїв і читачів, які цікавляться культурної спадщиною своєї країни.

Дата подання: 29 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 6 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ставнюк, В. Рецензія : Нове дослідження в царині музейної єгиптології. Тарасенко М.О. У пошуках старожитностей з дару хедива. Давньоєгипетські пам'ятники XXI династії в музеях України. Київ: ІС НАНУ, 2019. 316 с. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 156–158. DOI: 10.5281/zenodo.5721955.

Цитування за стандартом APA

Stavniuk, V. (2021). Retsenziia : Nove doslidzhennia v tsaryni muzeinoi yehyptolohii. Tarasenko M.O. U poshukakh starozhytnostei z daru khedyva. Davnoiehypetski pamiatnyky XXI dynastii v muzeiakh Ukrainy. Kyiv: IS NANU, 2019. 316 s. [Review : New research in the field of museum Egyptology. Tarasenko M.O. In searching of antiquities from khedyv's present. Ancient Egypt monuments of XXI dynasty in Ukrainian museums. Kyiv: IS NANU, 2019. 316 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 156–158. DOI: 10.5281/zenodo.5721955.



**Рахно Костянтин. Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців:
монографія. Опішне: Українське Народознавство, 2020. 1472 с.
(Українські керамологічні студії; вип. 22).**

DOI: 10.5281/zenodo.5730311

© О. Рахно, 2021. CC BY 4.0

Гончарство – одне з найдавніших ремесел українського народу. Щедрою рукою народною розсипано згадки про гончарів і гончарні вироби у приказках і прислів'ях, загадках і заличках, піснях і бувальщинах, казках і легендах. Вони оточені прадавними віруваннями. Без використання глиняного посуду годі собі й уявити українську народну обрядовість і звичаєвість календарного та родинного циклу. Звичайно ж, і самі гончарі не обходилися без професійних повір'їв, ритуалів і звичаїв. Як і інші люди в традиційному суспільстві, з їхньою допомогою вони сприймали світ і своє ремесло, сповнене ризиків і переживань.

Фіксувати гончарські вірування почали доволі рано: ще у X ст. на сторінках літописів з'являються звістки про язичницькі культи гончарів. Упродовж усього середньовіччя різноманітні елементи фольклору, пов'язані з гончарними виробами, вигулькують на сторінках інтермедій, господарських порадників, богословських і філософських трактатів. Наприкінці XVIII ст. народознавство починає оформлюватися в наукову дисципліну, і перші етнографи не оминають звичаєвість гончарних цехів. Коли на початку XIX ст. розпочинається широке записування української народної творчості, то спершу в публікаціях трапляються невеликі згадки про витвори з глини та майстрів гончарної справи, згодом настає час пошуку пісень і казок про гончарів-чудодіїв, а потім, уже в другій половині XIX ст., фольклористи роблять спроби цілеспрямовано проникнути в потаємний світ гончарства з його ремісничими приказками, обрядами й традиціями. Бувальщини й казки про гончарів з'являються на сторінках найвідоміших фольклорних збірників. Так на теренах України виникає наука про гончарство – керамологія, однією зі складових якої є й керамофольклористика, бо пізнання народу невід'ємне від вивчення його традиційних ремесел і їхнього фольклорного ореолу. Звичайно, у процесі свого становлення ця наука пережила всі ті ж злети й падіння, труднощі, негаразди, що й інші галузі народознавства. Гніт царату, боротьба за національне самоствердження, Визвольні Змагання, Голодомор і репресії, еміграція безжально позначилися на долях фольклористів, етнологів і керамологів, які студіювали гончарство як явище духовної культури.

Саме історії накопичення фольклористичних джерел керамології та особистостям її дослідників присвячена ґрунтовна, об'ємна монографія полтавського вченого, доктора історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України Костянтина Юрійовича Рахна «Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців». Вона охоплює період від літописних звісток до сьогодення. Науковець докладно розглянув час і обставини запису міфологічних легенд, казок, переказів, бувальщин, пісень, приказок і прислів'їв, героями яких були гончарі й горшковози, а також тих фольклорних жанрів, які стосувалися гончарної сировини – глини, гончарних виробів у всьому їхньому розмаїтті, торгівлі ними та їхнього використання в побуті. Не залишилися осторонь також описи календарних, родинних та оказійних обрядів, магічних практик, вірувань і повір'їв, де фігурували гончарні вироби чи були задіяні майстри-гончарі. Для цього автором були залучені численні публікації, часто рідкісні й малознані. Розповідаючи про відомих і менш відомих діячів науки та культури, які фіксували й досліджували гончарський фольклор, Костянтин Рахно не лише всебічно охарактеризував їхній науковий внесок, але й навів короткі життєписи, пояснивши, як і чому вони прийшли до фольклорно-етнографічної діяльності, на яких засадах нею займалися, яку мету ставили, кого вважали своїми наставниками і хто був їхніми учнями й послідовниками. У монографії порушені важливі питання зв'язків між українськими вченими минулого в рамках різноманітних товариств і організацій, у тому числі й таємних, їхньої участі в національно-визвольному русі, спадкоємності наукових шкіл в українській гуманітаристичній, обриву цієї спадкоємності внаслідок розгрому української науки сталінським

режимом. Автор подав якісно нові характеристики багатьох процесів, явищ і періодів, спростував низку історіографічних стереотипів.

Прикметно, що книга охоплює всю українську етнічну територію, від Лемківщини до Кубані, а також діаспору. Значне місце в ній посідають фольклорно-етнографічні матеріали з Чернігівщини, починаючи з відомостей про цехові звичаї та обряди ремісників, зафіксованих Опанасом Шафонським у 1782–1784 рр., та замовляння у рукописному пораднику 1793 р. з Городнянського повіту Чернігівської губернії.

Саме уродженець містечка Вороніжа Глухівського повіту Чернігівської губернії, відомий письменник і науковець Пантелеймон Куліш в «Українських народних переказах» 1847 р. уперше опублікував українську народну казку, де дійовими особами виступали гончарі. Записана вона була його близьким другом Василем Білозерським поблизу м. Борзни на Чернігівщині. Цікаві згадки про глиняні вироби містять видані в першій половині XIX ст. весільні пісні з Чернігівщини в записках Вадима Пасека й Амвросія Метлинського, загадки в записках Олександра Сементовського. Цінну інформацію про народні обряди й звичаї краю подали Георгій Базилевич, Федір Богуславський. Особливо унікальні відомості зібрав для нащадків поет і етнограф, невтомний збирач української старовини Олександр Шишацький-Ілліч. У книзі «Містечко Олишівка» (1854) та газетних статтях він описав звичаєвість, обрядовість і народну творчість своєї малої батьківщини у Козелецькому повіті на Чернігівщині.

Костянтин Рахно зазначає, що перше використання народної бувальщини про гончаря в етнологічному дослідженні пов'язане з іменем Петра Єфименка – відомого дослідника в галузі етнографії, правознавства, статистики. У статті «Про Ярила, язичницьке божество руських слов'ян» (1869) уперше залучено бувальщину з Чернігівщини про гончаря з містечка Ріпки, який зустрівся у дорозі зі святим Юрієм та його вовками, для реконструкції стародавніх міфологічних уявлень. На сторінках монографії читач також зустріне імена інших діячів культури Чернігівщини середини – другої половини XIX ст. – таких, як Олександр Тишинський, Степан Ніс, Аркадій Шамраєвський, Георгій Пригаровський, Іван Танський, Никанор Дорогунцов, Філарет Гумілевський, Василь Вовк-Карачевський, Євген Шарко та інші.

Вагоме місце приділене внескові нашого славетного земляка – історика, етнографа, письменника, «першого українського енциклопедиста» Миколи Маркевича, який вичерпно дослідив культуру та побут рідного села Турівка Прилуцького повіту Полтавської губернії. Чимало чернігівського фольклорного матеріалу увійшло до знаменитої фундаментальної праці пареміографа Матвія Номиса «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (1864). Міститься він і у відомій збірці «Народні південноруські казки» (1869–1870) фольклориста Івана Рудченка.

Не минули Чернігівщину й монументальні «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край, спорядженої Імператорським Російським географічним товариством» (1872–1878) видатного українця – етнолога, фольклориста, поета, громадського діяча Павла Чубинського. Звернув автор монографії увагу й на співпрацю Чубинського зі статистиком, етнографом, фольклористом і громадським діячем Олександром Русовим, який відіграв помітну роль у суспільно-політичному житті України другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, разом вони записали від славетного кобзаря Остапа Вересая із села Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії пісню про те, як Хома і Ярема продавали глиняний посуд. Олександр Русов також надав допомогу з працевлаштуванням майбутньому відомому фольклористові з Катеринославщини Якову Новицькому, сприяв поетові й народознавцеві Івану Манжурі, лексикографу та літературознавцеві Михайлу Комарову. У несподіваній ролі етнографа виступає в монографії й наш земляк, український історик, фахівець в галузі історії державних установ та права Велико-го князівства Литовського Федір Леонтович.

Однією з центральних постатей у книзі є поет, прозаїк, публіцист, фольклорист, етнограф, мовознавець і укладач чотиритомного тлумачного «Словаря української мови», критик, історик, педагог, перекладач, просвітницький і громадський діяч Борис Грінченко, чиє життя та наукова діяльність нерозривно пов'язані з Черніговом. Народознавчі дослідження, як показує автор, розглядалися ним у руслі незалежницької ідеології таємного Братства тарасівців, до якого він сам належав. У його тритомному зібранні «Етнографічних матеріалів, зібраних у Чернігівській і сусідніх з нею губерніях» (1895, 1897, 1899), збірникові «З вуст народу. Малоросійські оповідання, казки й решта» (1901) та інших виданнях фольклору міститься чи не найбільше текстів про гончарів, особливо бувальщин про їхні чаклунські здібності. Слід зазначити, що автор монографії підійшов до аналізу фольклорно-етнографічної діяльності Бориса Грінченка з величезною відповідальністю, зокрема вичерпно розглянув її передумови, спрямування, мету, наукові заслуги вченого.

Особливою заслугою Костянтина Рахна є те, що він ретельно проаналізував інститут помічників і респондентів Бориса Грінченка, установив їхні повні імена, рід занять, роки життя. Серед тих, хто допомагав Грінченкові збирати матеріали, були його дружина Марія Грінченко, учитель з Канівського повіту, діяч Братства тарасівців Василь Степаненко, колишній семінарист Василь Андрієвський із села Рожнівка Борзнянського повіту на Чернігівщині, лікар, письменник, історик і етнограф Григорій Коваленко з Переяславського повіту на Полтавщині, поетеса Одарка Романова з Ніжинщини, уродженець Новгород-Сіверщини історик-статистик Михайло Рклицький, уродженець Бердянська діалектолог, етнограф та письменник Василь Кравченко, учитель, а згодом інспектор сирітського будинку в Чернігові Михайло Гаврилов, учитель земської школи у Веркіївці Ніжинського повіту Юхим Гаврилей, майбутній міколог і фітопатолог, автор одного з перших українських букварів Гаврило Неводовський, письменник із Харківщини Іван Зозуля, фольклорист і етнограф із Валуйського повіту Воронежської губернії Митрофан Дикарів. Уродженець Лохвиччини на Полтавщині, професор Варшавського університету, правознавець і економіст Феодосій Горб-Ромашкевич сусидив там із грамотними селянами, учасниками народного хору Антоном Калитою та Миколою Білоконем із Борисполя, вчителька школи в селі Вибли Чернігівського повіту, організаторка драмгуртка Марія Чудновська – з письменницею Наталею Кобринською з Галичини. Частина з цих респондентів згодом стали професійними етнографами й продовжили справу Бориса Грінченка, зокрема й на Чернігівщині. Залучивши їх усіх до наукової діяльності, акумулювавши їхні зусилля на користь пізнання й пробудження народу, Борис Грінченко зробив Чернігів визначним народознавчим центром.

Не менш скрупульозно автор висвітлює народознавчу діяльність ще одного відомого вченого нашого краю – етнографа і фольклориста Олександра Малинки, який народився у містечку Мрин Ніжинського повіту Чернігівської губернії. Його визначний «Збірник матеріалів із малоруського фольклору» (1903) містив зразки народної творчості Чернігівської, Волинської та Полтавської губерній. Також плідно досліджували Чернігівщину наприкінці XIX – на початку XX ст. Володимир Каллаш, Іван Абрамов, згаданий вище Василь Кравченко. Згадує автор і знавця міфології, професора Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька Костянтина Радченка.

Окрему сторінку становить співпраця науковців чернігівського краю з Науковим товариством імені Шевченка в Галичині. Етнограф та народна вчителька Пелагея Литвинова-Бартош із села Землянка Глухівського повіту Чернігівської губернії оприлюднила опис місцевого весілля на сторінках львівських «Матеріалів до українсько-руської етнології» (1900), а Петро Коломийченко у 1912 р. подав опис весілля у селі Прохори Борзнянського повіту Чернігівської губернії, який увійшов до тематичної збірки відомого галицького етнографа Володимира Гнатюка. Перу сина Олександра й Софії Русових, політичного діяча та етнографа Михайла Русова належить етапна для української керамології стаття про один із найвідоміших і найбільших гончарних осередків, гончарну столицю України – містечко Опішне на Полтавщині, яка, серед іншого, містила важливі спостереження щодо суспільного становища гончарів, пов'язаних з ними стереотипів та їхніх професійних вірувань. Також Михайло Русов досліджував дитячі ігри, забави й розваги на Полтавщині, але ці матеріали побачили світ лише в наш час, засвідчивши значний потенціал передчасно померлого молодого науковця.

У 1920-х рр. з Чернігівщиною переплелися долі етнографів Людмили Шевченко та Степана Килимника, релігієзнавця Костя Штепи та інших науковців. Повсякденне життя села в Остерському повіті на Чернігівщині стало підґрунтям унікальної, піонерської монографії «Побут селянської дитини. Матеріали до монографії с. Старосілля» (1929) дослідниці Леоніли (Ніни) Заглади, на яку потім охоче покликатимуться Олекса Воропай і багато інших відомих учених. Великий внесок у дослідження гончарного ремесла Чернігівщини зробила уродженка Ніжина мистецтвознавець, етнограф і керамолог Євгенія Спаська, увагу якої привернули такі теми, як професійна магія гончарів, спрямована на виготовлення особливого посуду, та їхні релігійні культи. На жаль, розпочаті Кремлем репресії проти гуманітаристики, що виразилися у фізичному знищенні народознавців, витісненні їх з України, забороні студіювати народну культуру, табуванні багатьох наукових тем, перервали розвиток української науки на багато років.

Лише в 1960–1980-х рр., коли розпочалося повільне відродження фольклористики й етнографії, народознавчі матеріали з Чернігівщини знайшли своє місце на сторінках збірників Івана Березовського, Івана Гурина, Олексія Дея, Марії Шубравської, Галини Довженок, які нині стали класичними, досліджень етнографів Валентини Борисенко, Наталі Гаврилюк та Лідії Артюх, російських етнолінгвістів Микити і Світлани Толстих, Тетяни Агапкіної, Андрія Топоркова. Цінні польові записи з гончарного осередку Олешня Ріпкинського району на Чернігівщині присутні в працях доктора історичних наук, професора

Олеся Пошивайла «Гончарство Лівобережної України XIX – початку XX століть і відображення в ньому основних духовних настанов української народної свідомості» (1991) та «Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна» (1993). Засновані ним у селі Опішному Державний музей-заповідник українського гончарства (нині Національний музей-заповідник українського гончарства) та Інститут керамології – відділення Інституту народознавства НАН України відіграють значну роль у дослідженні гончарного ремесла й створили наукову школу українських керамологів, гідним представником якої є й автор цієї книги.

Розлога монографічна праця Костянтина Рахна вийшла за межі суто історіографічної студії з гончарознавства, поставши радше вдало написаною історією української фольклористики й етнографії під керамологічним кутом зору. Саме завдяки цьому вона цікава не лише для вузьких фахівців, але й для широкого кола істориків, етнографів, фольклористів, джерелознавців, музеологів, бібліотекарів, краєзнавців, для тих, хто небайдужий до минувшини рідного краю та її світлих постатей. Книга ошатно оформлена й наділена іменним та географічним покажчиками, що полегшують роботу з нею.

Дата подання: 29 вересня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 6 жовтня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Рахно, О. Рецензія : Рахно Костянтин. Крик кажана. Гончарство у фольклорній спадщині українців: монографія. Опішне: Українське Народознавство, 2020. 1472 с. (Українські керамологічні студії; вип. 22). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 159–162. DOI: 10.5281/zenodo.5730311.

Цитування за стандартом APA

Rahno, O. (2021). *Retsenziia : Rakhno Kostiantyn. Kryk kazhana. Honcharstvo u folklornii spadshchyni ukrainsiv: monohrafiia*. Opishne: Ukrainske Narodoznavstvo, 2020. 1472 s. (Ukrainski keramologichni studii; vyp. 22) [Review : Rahno Constantine. The cry of the bat. Pottery in the folklore heritage of Ukrainians: a monograph. Opishne: Ukrainian Ethnography, 2020. 1472 p. (Ukrainian ceramics studies; issue 22)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 159–162. DOI: 10.5281/zenodo.5730311.



МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЇ



With the support of the
Erasmus+ Programme
of the European Union

Матеріали публікацій¹, що пропонуються до уваги читача, були обговорені на міжнародній науковій конференції **«Культурний та комунікативний вимір Європи: виклики для України»**, яка проходила в рамках проекту Європейського Союзу програми Erasmus+ напряму Jean Monnet 611810-EPP-1-2019-1-UA-EPPJMO-CHAIR **«КУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ЄВРОПИ»** в м. Чернівці 21–22 травня 2021 р. із залученням платформи Zoom. Захід зібрав 55 науковців з України, США, Литви, Білорусії, Фінляндії та Німеччини. Предметом обговорення стало широке коло питань з історії європейської культури, комунікації, культурної політики, практик збереження європейського спадку в Європі та Україні, а також проблеми презентації європейської культури в освітніх програмах та закладах освіти різних рівнів. Із програмою заходу та більш детальною інформацією про конференцію можна ознайомитись на офіційному сайті проекту **«Культурний вимір Європи»** (<https://nuchkerasmus.wixsite.com/culde>) та на офіційній сторінці проекту у мережі Facebook (<https://www.facebook.com/CulDEuro/>).



¹ The European Commission's support for the production of this publication does not constitute an endorsement of the contents, which reflect the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

Марина Кеда, Ірина Чугаєва

ВІНЦЕНОСНЕ РОЗЛУЧЕННЯ: КЕЙС ЄВПРАКСІЇ (АДЕЛЬГЕЙДИ) ВСЕВОЛОДІВНИ

DOI: 10.5281/zenodo.5725462

© М. Кеда, І. Чугаєва, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – аналіз причин, обставин і процесу розірвання другого шлюбу Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни, виявлення форм і методів її протистояння усталеній середньовічній шлюбній традиції. **Методологічну основу** роботи склав метод «case study». **Науковою новизною** є уточнення окремих фактів біографії Євпраксії Всеволодівни, її психологічного портрету, що дозволило краще зрозуміти причини й обставини її розлучення, а також вплив цієї події на подальше правління імператора Священної Римської імперії Генріха IV. **Висновки.** У ході аналізу джерел та новітньої історіографії внесено низку уточнень щодо обставин і особливостей розлучення Євпраксії Всеволодівни, відомої в католицькій традиції як Адельгейда, або Пракседіс, дружини імператора Священної Римської імперії Генріха IV. Встановлено, що концепт «розлучення» стосовно середньовічної Європи, і, зокрема Священної Римської імперії XI ст., мав суттєво відмінне від сучасного змістове навантаження й складався із таких траєкторій: розлучення могло набувати форми ануляції шлюбу (визнання його недійсним) або дозволу на окреме проживання без можливості одруження з іншою особою. Аналіз шлюбнорозлучного процесу імператорського подружжя Генріха IV й Адельгейди дозволяє стверджувати, що розірвання шлюбу було ініційовано дружиною під впливом комплексу обставин як особистісного, так і політичного характеру. Утім, вирішальним став особистий чинник – обставини укладання шлюбу за відсутності батьківського благословення, жорстоке ставлення й відкрите насильство з боку чоловіка, смерть новонародженого сина, невизначеність її імператорського статусу, відданість канонам християнської Церкви й небажання підтримувати чоловіка в його протистоянні з легітимними Папами Римськими. Розлучення, затверджене церковним собором і Папою Урбаном II особисто, набуло характеру дозволу не проживати спільно (*divortium a mensa et thoro*). Розірвання стосунків прискорило деконструкцію сакрального статусу Генріха як імператора, однак не стало вирішальним у його конфлікті з Церквою, оскільки Генріх ще до того неодноразово відлучався від Церкви. Вихована ж на традиційних християнських цінностях Євпраксія здобула особисту свободу й можливість повернутись на Батьківщину, що стало прикладом безпрецедентного протистояння жінки усталеним середньовічним шлюбним традиціям.

Ключові слова: Євпраксія Всеволодівна, імператриця Адельгейда, Генріх IV, Матильда Готкандська, розлучення, боротьба за інвеституру.

На сучасному етапі в подоланні гендерних стереотипів значну роль може відіграти зміна методологічної парадигми історіописання: відхід від традиційного «чоловічого» варіанту історії й перехід до більш гендерно збалансованого її трактування за рахунок «ожіночнення» минулого. Нерівне із чоловіками місце жінки в історичному наративі пов'язане не стільки із самим фактом того, що вона впродовж століть була позбавлена можливості проявляти себе в соціальному вимірі на рівні з чоловіками, скільки з тим, що про жінок набагато менше згадували джерела. Іноді вони просто мовчали, що зумовило й мовчання дослідників, котрі свідомо оминали гендерну проблематику. Як наслідок, відсутність фактів і фахових оцінок породила низку міфів, серед яких поширеною є теза про повну безправність і соціальну ізоляцію жінки в середньовічній Європі. Однак історія знає чимало кейсів успішного протистояння жінки соціальній системі.

Прикладом боротьби за свої права й свободу, за звільнення з-під влади могутнього вінценосного чоловіка є доля Євпраксії Всеволодівни (Пракседіс, Адельгейди) (1070/1071–1109 рр.), доньки київського (1077, 1078–1093 рр.), переяславського (1054–1076 рр.) і чернігівського (1077–1078 рр.)¹ князя Всеволода (Андрія) Ярославича і княжни Марини² або половецької княжни Анни. Євпраксія була онукою Ярослава Мудрого,

¹ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва: Языки русской культуры, 2001. С. 545.

² Лесак Б., Хомайко Н., Черненко Е. Печати княгини Марини. «На одно крыло серебряная, на другое – золотая». Сборник статей памяти С. Рябцевой / под ред. Р. Рабиновича и Н. Тельнова. Кишинева: Библиотека Stratum Plus, 2020. С. 322–326.

сестрою Володимира Мономаха, Янки й Катерини (Ірини) Всеволодівни³. Народилася близько 1070/1071 року у високоосвіченій родині (її батько знав 5 мов) і прожила всього 38 років яскравого життя.

Саме її життєпис 3-поміж інших жінок киево-руського походження найбільше відобразили європейські джерела й не оминули увагою західні дослідники. Проте, не зважаючи на унікальність долі та самої постаті, в Україні вона незаслужено забута. Виїхавши за межі Києва задля династичного шлюбу із німецьким маркграфом, Євпраксія змушена була повернутися на Русь, де після прийняття чернечого постригу померла й похована в Києво-Печерській обителі. Вона за власної ініціативи розірвала шлюб зі своїм чоловіком – деспотичним імператором Священної Римської імперії Генріхом IV – через фізичне знування з неї й приниження її честі та гідності. Відтак, факт розірвання шлюбу в середньовічній Європі може стати темою окремого наукового дослідження, адже зазвичай за цієї доби розлучення в сучасному розумінні не було можливим на підставі самого лише акту насильства з боку чоловіка, що робить розірвання стосунків між Євпраксією (Адельгейдою) і Генріхом IV феноменальним явищем для свого часу.

Мета розвідки – проаналізувати обставини й процес розірвання другого шлюбу Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни, виявити причини, форми й методи її протистояння усталеній середньовічній шлюбній традиції.

З огляду на делікатність проблеми, що розглядається, і необхідність особливої обережності в оцінках і судженнях, для дослідження було залучено **метод ситуативного аналізу** («case study»), що дає можливість детально, всебічно й глибоко вивчити окремі аспекти життя жінки в середньовіччі на прикладі аналізу конкретної ситуації (кейсу). В нашому випадку розлучення імператриці киево-руського походження Адельгейди – яскравий і нестандартний приклад боротьби жінки за свої права, честь і гідність у середньовічній Європі.

Життєпис Євпраксії Всеволодівни неодноразово, хоча і нечасто, ставав предметом уваги науковців: радянських (С. Розанов⁴), сучасних російських (О. Назаренко⁵, Н. Пушкарьова⁶), українських (М. Котляр⁷, І. Назарко⁸), а також західних⁹. Слід зауважити, що найбільший інтерес до долі Євпраксії-Адельгейди виявили сучасні німецькі та американські дослідники. 3-поміж них варто виокремити детальні роботи німецького історика Х. Рюса, який відкидає пасивну роль Євпраксії як інструмента в політичному протистоянні того часу й розглядає її долю в широкому міжнародному контексті¹⁰, та американського дослідника К. Рафеншпергера¹¹, котрий зарахував її до найбільш мандруючих особистостей руського походження XI ст. (встигла пожити в трьох королівствах й 10 містах на теренах Європи, ставши «містчком між Німеччиною та Руссю»)¹². У зарубіжній історіографії здебільшого панує негативна оцінка її особистості, яка повторюється й на пострадянському історичному просторі переважно в науково-популярних публікаціях. Єдина дослідниця, яка виправдовує свідчення Євпраксії Всеволодівни проти чоловіка та її розлучення, оцінюючи її як сильну особистість, – Н. Пушкарьова¹³.

Незважаючи на це, життєпис Євпраксії все ще залишається оповитим численними доміслами та припущеннями. Проблема дослідження її біографії полягає в тому, що достовірних джерел про Євпраксію Всеволодівну збереглося відносно мало. **Давньоруські літописи**, які містять Повість временних літ, згадують її лише двічі – під 1106 і 1109 ро-

³ Донской Д. Справочник по генеалогии Рюриковичей / под ред. Д.М. Шаховского. Ренн, 1991. С. 28; Котляр М.Ф. Євпраксія Всеволодівна. *Енциклопедія історії України: Т. 3: Е–Й* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с. «НАН України. Інститут історії України». URL: http://www.history.org.ua/?termin=Evpriksiya_V.

⁴ Розанов С.П. Евпраксия-Адельгейда Всеволодовна (1071–1109). *Известия Академии Наук СССР. Отделение гуманитарных наук*. 1929. № 7. С. 617–646.

⁵ Назаренко А.В. Древняя Русь... С. 539–558.

⁶ Пушкарёва Н.Л. Женщины Древней Руси. Москва: Мысль, 1989. С. 27–32.

⁷ Котляр М.Ф. Євпраксія Всеволодівна...

⁸ Назарко І. Трагічна доля княжни Євпраксії Всеволодівни (1071–1109). *Хроніка 2000*. Київ, 2000. № 35–36. С. 84–89.

⁹ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. *ROSSICA ANTIQUE*. Санкт-Петербург, 2010/2. С. 54–112; Raffensperger C. Evpraksia Vsevolodovna between East and West. *Russian History / Histoire Russe*, 30, Nos 1–2, 2003. P. 23–34; Raffensperger C. The Missing Russian Women: The Case of Evpraksia Vsevolodovna. *Writing Medieval Women's Lives* / ed. Goldy, Livingstone. 2012. P. 69–84.

¹⁰ Козлов А.С. Судьба княжны Евпраксии Всеволодовны в работе немецкого исследователя. Рец. на ст.: Rüß H. *Eupraxia-Adelheid: Eine biographische Annäherung* / H. Rüß // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. Bd. 54, h. 4. S. 481–518. *Известия Уральского государственного университета*. Сер. 2, Гуманитарные науки. 2008. № 59. Вып. 16. С. 344; Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд...

¹¹ Raffensperger C. *Evpraksia Vsevolodovna*... P. 33.

¹² Ibid. Автор навіть називає Євпраксію «найбільш подорожуючою руською жінкою XI століття».

¹³ Пушкарёва Н.Л. Женщины Древней Руси. С. 31–32.

ками¹⁴. **Європейські тогочасні хроніки та аннали** більш пізнього періоду розповідають про німецьку імператрицю Адельгейду значно частіше, що дозволяє реконструювати її шлюбну траєкторію та проаналізувати мотиви й методи протистояння своєму чоловікові-імператору. Найбільш цінну інформацію про Адельгейду-Пракседіс дають «Хроніки Розенфельдського монастиря», «Аннали монастиря Св. Дисибода», «Житіє герцогині Матильди» і «Штаденські аннали». Водночас слід враховувати, що значна частина європейських джерел, на які найчастіше посилаються історики, описуючи знування чоловіка над Євпраксією (зокрема, Штаденські та Дисибоденберзькі аннали¹⁵), містять вкрай негативні характеристики Генріха IV. При цьому, біографічні вставки відносяться до більш пізнього періоду, що може свідчити про їх тенденційність та упередженість. Матильда Тосканська, чий життєпис дає чимало свідчень про розлад у вінченосній родині, також була чи не найзапеклішим ворогом імператора Генріха в Італії.

Перший шлюб

На Заході відома як Адельгейда, або Пракседіс (Пракседа), у сучасній англомовній літературі найчастіше згадується як Євпраксія Київська, Євпраксія Всеволодівна була однією з представниць Київської Русі, чий особисті життєві інтереси були покладені на вівтар міжнародної політики того часу. Зокрема, К. Рафеншпергер називає її «головним амбасадором Русі на Заході в XI ст.»¹⁶, а шлюб із представниками німецького королівського дому – «фізичною гарантією угоди»¹⁷. На час її коронації вже були й інші королєви – представниці Русі на тронах Франції, Польщі, Норвегії, Швеції та Угорщини. Проте, саме Євпраксія стала першою імператрицею – найбільш статусною жінкою киево-руського походження в середньовічній Європі.

Для розуміння причин розірвання стосунків із Генріхом IV необхідно врахувати обставини укладання Євпраксією першого шлюбу із Генріхом III Штаденом, маркграфом Саксонської Північної марки. Ця подія могла відбутися після 1082 р. На думку О. Назаренка, обидва матримоніальні шлюби Євпраксії Всеволодівни закріплювали русько-німецький союз, спрямований проти Польщі, і мали цілком політичне значення, а одруження із Генріхом III могла організувати вдова її дядька, київського князя Святослава Ярославича, Ода¹⁸. Імовірно, наречений було близько 15 років, – вік, що цілком відповідав шлюбним традиціям середньовічного часу¹⁹. «Хроніка Розенфельдського монастиря» повідомляє про багатий караван, який прибув до Саксонії разом із Євпраксією: верблюдами були навантажені коштовним одягом і камінням²⁰. При цьому, чоловік був усього кілька роками старший за наречену, але 1087 року помер.

Суспільне становище тогочасної вдови зі знатної родини в Німеччині визначалось її майновим статусом та місцевими традиціями. Наприклад, заможні жінки Німеччини, Франції, Англії могли вести господарство, брати участь у торгівлі та виробництві або ж обирати духовний шлях²¹. Оскільки шлюб був бездітним, Євпраксія не успадковувала майна чоловіка, яке перейшло його братові. Залишившись удовою у 16 років, вона оселяється в Кведлінбурзькому монастирі, абатисою якого була сестра короля Генріха IV Адельгейда²². Саме там Євпраксія познайомилася з майбутнім чоловіком – імператором²³, який їй освідчився. Її бажання укласти повторний шлюб зрозуміле: жінка тоді мала невеликий вибір соціальних ролей – або робити духовну кар'єру черниці, або вийти заміж, маючи шанс на певну свободу та вплив через статус свого чоловіка²⁴. Тож, не бажаючи зректися мирського життя й прийняти чернечий постриг, Євпраксія обирає другий шлюб, який був укладений уже наступного року.

Імператорська корона

1089 року в Кельні відбулось весілля Євпраксії та Генріха IV, а згодом там само їй було короновано як імператрицю²⁵. Цікаво, що жоден давньоруський літопис не згадує її

¹⁴ Літопис по Іпат'євському списку. Санкт-Петербург, 1871. С. 186, 188.

¹⁵ Дисибоденбергские анналы / пер. М.Б. Свердлова. *Латиноязычные источники по истории Древней Руси. Германия. Середина XII – середина XIII в.* Москва: Институт истории АН СССР, 1990. С. 262–264.

¹⁶ Raffensperger C. *Evpraksia Vsevolodovna*... Р. 29.

¹⁷ Ibid. Р. 34.

¹⁸ Назаренко А.В. *Древняя Русь*... С. 540, 539–547; Raffensperger C. *Evpraksia Vsevolodovna*... Р. 27.

¹⁹ Назаренко А.В. *Древняя Русь*... С. 540–542; Рюсс Х. *Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд*. С. 64–65.

²⁰ Назаренко А.В. *Древняя Русь*... С. 540.

²¹ Ward J.C. *Women in Medieval Europe, 1200–1500*. London, 2002. Р. 64.

²² Назаренко А.В. *Древняя Русь*... С. 553.

²³ Котляр М.Ф. *Евпраксия Всеволодівна*...

²⁴ Raffensperger C. *Evpraksia Vsevolodovna*... Р. 26.

²⁵ Рюсс Х. *Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд*. С. 82; Пушкарева Н.Л. *Женщины Древней Руси*. С. 30.

як імператрицю, через що частина дослідників припускає її номінальний статус²⁶. На думку Н. Пушкарєвої, ім'я Адельгейда вона отримала ще до першого шлюбу, коли перейшла в католицизм в 1086 році²⁷, тоді як Х. Рюсс доводить, що саме Генріх IV обрав Євпраксію таке ім'я, відповідно до його сімейної традиції та/або з посиланням на приклади для наслідування²⁸.

Про успіх її політичної кар'єри говорити майже не доводиться через надто малий термін перебування при владі в статусі консорта при чоловікові-імператорі й відносно невеликій кількості згадок у джерелах про її діяльність у ці роки. Адже вже 1093 року вони з Генріхом розривають стосунки і Євпраксія перебуває під наглядом у Вероні, звідки наступного року знаходить можливість утекти до маркграфині Матильди Тосканської²⁹.

Питання недовгого шлюбу й розриву Євпраксії із Генріхом IV залишається чи не найбільш дискусійним в історіографії. Офіційним приводом до розірвання стосунків між Генріхом та Адельгейдою в науковій літературі найчастіше називаються чоловікові знущання з неї, примус до участі в оргіях через його імовірне членство в сатанинській секті ніколаїтів³⁰. Про всі ці приниження вона публічно свідчила на церковному соборі в П'яченці. Очевидно, що основною причиною розірвання шлюбу для Євпраксії було насильство над нею з боку чоловіка.

Втеча від чоловіка

Євпраксія мала супроводжувати чоловіка в черговому італійському поході, які були спрямовані проти впливу Римських Пап і зміцнення влади в Італії. Однак Генріх IV звинуватив її в перелюбі й фактично ув'язнив у Вероні. Джерела з цього приводу містять дуже мало інформації, обмежуючись згадкою про звинувачення імператриці. Натомість є численні свідчення про аморальну поведінку самого Генріха³¹. Дисибоденберзькі аннали зазначають, що «король Генріх так зненавидів королеву Адельгейду, яку він взяв за дружину, що стала ненависть його до неї більша за пристрасть, з якою він її раніше кохав. Він піддав її ув'язненню, і дозволив багатьом вчиняти над нею наругу. ... Навіть ... свого сина переконував увійти до неї»³². Оскільки його син Конрад відмовився виконувати примхи батька, той, нібито, заявив, що він не є його рідним сином. Саме після цього, можливо, Конрад остаточно перейшов на бік Папи Римського й виступив проти Генріха IV³³. Можливо, що саме зрада Конрада ще більше розлютила Генріха і спровокувала більш підозріле ставлення до Євпраксії й закидання їй участі в змові проти нього.

Очевидно, Євпраксія за характером була зовсім не схожа на першу дружину Генріха IV. Берта Савойська запам'яталася сучасникам як тиха, скромна жінка, віддана дружині, яка попри зневагу, зради та жорстоке ставлення до неї з боку чоловіка³⁴, все ж залишалася поруч із ним, навіть під час «ходіння в Каноссу»: з малолітнім сином на руках вона взимку стояла босоніж, поруч із чоловіком, щоб вимолити прощення за його гріхи в Папи Римського. І це після того, як після кількох років шлюбу Генріх IV у 1069 р. офіційно просив розлучення з нею на підставі того, що «шлюб не відбувся» і його дружина нібито залишалася непорочною дівою. Дозвіл на розлучення не було отримано, а вже згодом у подружжя народилося п'ятеро дітей. Детальний аналіз західноєвропейських джерел, які зберегли чимало свідчень про особливості сімейного та приватного життя Генріха, міститься в праці дослідниці М. Маклафлін³⁵.

Навряд чи при одруженні з імператором юна Адельгейда знала про деталі особистого життя майбутнього чоловіка. Лише пробувши кілька років у шлюбі з імператором, вона дізналась чимало фактів з його минулого, втративши будь-яких ілюзій щодо щасливого спільного майбутнього. Тому вона приймає рішення остаточно розірвати стосунки з чоловіком, свідчити проти нього на найвищому рівні. Першочергову роль у цьому відіграли особисті мотиви її як жінки, котра зазнавала фізичного насильства й приниження з боку чоловіка. При цьому образа була настільки сильною, а становище настільки нестерпним, що вона свідомо вирішила відмовитися від перспектив, які міг надати їй статус імператриці.

²⁶ Козлов А.С. Судьба княжны Евпраксии Всеволодовны... С. 347.

²⁷ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. С. 30.

²⁸ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. С. 83.

²⁹ Там же. С. 58.

³⁰ Там же. С. 98; Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. С. 31.

³¹ McLaughlin M. «Disgusting Acts of Shamelessness»: Sexual Misconduct and the Deconstruction of Royal Authority in the Eleventh Century. *Early Medieval Europe*. 2011. 19. P. 312–331.

³² Дисибоденберские анналы. С. 264.

³³ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. С. 86–87.

³⁴ McLaughlin M. «Disgusting Acts of Shamelessness»... P. 316.

³⁵ Ibid. P. 312–331.

Шлюбборозлучні перспективи

Слід наголосити, що розлучення, як явище, в середньовіччі було скоріше винятком, ніж правилом. Самої дефініції «розлучення» в сучасному сенсі не існувало³⁶. Концепт «розлучення» мав принципово інше змістове навантаження. Варіантом виходу із неприйнятних стосунків могло стати або проживання окремо (*divortium a mensa et thoro* – свого роду сепарації у формі «не ділити стіл і ліжко»), що не давало права укласти повторний шлюб, або ануляція шлюбу як недійсного (*divortium ad vinculo* – визнання шлюбу анульованим, недійсним, таким, що від свого початку не мав законної сили), яка надавала право для повторного одруження. Утім, другий варіант зустрічався нечасто, оскільки для такої ануляції відносин потрібно було навести низку специфічних аргументів³⁷ й отримати згоду католицької Церкви. Прикладом такої ситуації є невдала спроба Генріха IV анулювати шлюб зі своєю першою дружиною, впливовою Бертою Савойською³⁸.

У XI ст. єдиної правової норми, яка б регулювала розлучення на території земель, що входили до складу Священної Римської імперії, не існувало. Це був час, коли Церква активно працювала над інституціоналізацією монопольного права контролю над шлюбно-сімейними стосунками³⁹. Більш давні германські традиції допускали розлучення за обоюдною згодою. Франкське право, наприклад, наголошувало, що жінка не може бути ініціаторкою розлучення. Відповідно до Бургундського права, жінку, яка ініціювала розлучення, чекало утоплення в болоті⁴⁰. Церква взагалі не вітала розлучення, крім окремих випадків, пов'язаних із перелюбом. Жінка ж не повинна була розлучатись із чоловіком тільки тому, що «б'є її, витрачає її майно, невірний їй»⁴¹. Дружина, яка залишила свого чоловіка, позиціонувалася як «перелюбка»⁴². Церковний закон XII ст., як помітила Н. Пушкарьова, до причин розлучення відносив бездітність шлюбу, у т. ч. через імпотенцію чоловіка, і неможливість його матеріально утримувати дружину та дітей, а із XIII ст. – постриг у ченці/черниці чоловіка/дружини. У цілому в давньоруський час жінки лише в окремих випадках могли використати своє право на розлучення, зокрема із чоловіками-обмовниками через звинувачення у ворожінні, крадіжці й «злій справі», а також якщо чоловік жорстоко поводився із нею. Н. Пушкарьова переконала, що складність отримати розлучення за ініціативи жінки полягала в тому, що «вона могла вимагати відшкодування витрат на судовий процес й отримання великої частки майна»⁴³. Підставами для визнання шлюбу недійсним могли стати: близьке споріднення (до 1215 р. – до сьомого коліна⁴⁴), відсутність консумації (т. зв. «нереалізованість шлюбу»), статева неспроможність чоловіка й відсутність дітей.

Історія Європи знає не так багато випадків успішної ануляції шлюбу вінченосних осіб: найбільш відомими стали шлюбборозлучні процеси англійського короля Генріха VIII з Катериною Арагонською, Альєнори Аквітанської з королем Франції Людовіком VII (через близьке споріднення), Лукреції Борджіа із графом Джованні Сфорца. Проте, якщо у випадку з Генріхом VIII ініціатором ануляції був сам король, який не побоявся виступити проти Папи Римського (варто враховувати, що ці події відбувались уже на фоні європейського Реформаційного руху XVI ст.), то в останньому випадку батьком Лукреції був особисто Папа Римський Олександр VI Борджіа, й розлучення мало суто політичне підґрунтя, а формальною підставою стала відсутність консумації. Отже, у Євпраксії Всеволодовни не було жодної з перерахованих причин, так само як і не було підстав просити розлучення тільки тому, що чоловік з неї фізично знущався.

Боротьба за інвеституру і Матильда Тосканська

Родинна трагедія Адельгейди – Генріха розгорталася на фоні загальноєвропейської боротьби за інвеституру, в яку були втягнуті німецькі імператори та голови католицької Церкви. У другій половині XI ст. напруженість відносин між Церквою та світською владою в Європі сягнула свого апогею й переросла в перший відкритий конфлікт на найви-

³⁶ Helmholz R.H. *Marriage litigation in Medieval England*. Cambridge, 1974. P. 74.

³⁷ Miles M.F. *The Value of a Woman: A Comparison of the Laws and the Traditions of Divorce in Medieval Europe and Modern America*. *UCLA Women's Law Journal*. 2006. 15(1). P. 157.

³⁸ Creber A. *Breaking Up Is Hard To Do: Dissolving Royal and Noble Marriages in Eleventh-Century Germany*. *German History*. 2019. Vol. 37. Is. 2. P. 149–171.

³⁹ Helmholz R.H. *Marriage litigation...* P. 31.

⁴⁰ Miles M. F. *The Value of a Woman...* P. 158.

⁴¹ Канони или Книга правил Святых Апостолов, Святых Соборов, Вселенских и поместных, и святых отцов. Санкт-Петербург, 2000. С. 403.

⁴² Там же. С. 266.

⁴³ Пушкарева Н.Л. *Частная жизнь в Древней Руси и Московии. Невеста, жена, любовница*. Москва: Ломоносов, 2012. 216 с.

⁴⁴ Вершинина Ю.Е. *Репрезентация институтов родства и отношений между родственниками в исторических нарративах раннего средневековья. Диссертация ... канд. ист. наук*. Нижний Новгород, 2020. С. 91.

щому рівні. Григоріанські реформи, крім інших законів, відмовляли у праві світських правителів затверджувати духовенство на церковних посадах (право світської інвеститури). У Німеччині це мало особливо драматичні наслідки, адже єпископи тут часто були дуже могутніми впливовими феодалами. Таким рішенням Папи звільнили себе від влади та впливу імператора. Церковні собори 1075–1076 рр., окрім повернення Церкві привілеїв, своїми рішеннями позбавляли імператорську корону майже половини земель. Це послабило державність, особливо на периферійних територіях, таких як Королівство Італія. Найзапеклішими противниками влади Генріха на півночі Італії були Папа Римський та Матильда Тосканська – найбільші землевласники цього регіону. І якщо Папська область де-юре ніколи не входила до складу імперії, то щодо володінь Матильди можна посперечатися.

Роль Матильди Тосканської (або, як її називають, Каносської), яка могла виявитися вирішальною у родинному розладі Євпраксії та Генріха, стає зрозумілою з огляду на її значний вплив на тогочасну європейську політику. У 1080 році Генріх був коронований як король Італії, скинув Матильду, завоювавши частину її територій, надав привілеї і вольності італійським містам, які підтримали його в боротьбі проти впливової маркграфині. У 1084 році Генріх був коронований як імператор антипапою Климентом III. Обраний у 1088 році новий Папа Урбан II відлучив Генріха й Климента III від Церкви, а також створив нову коаліцію з міст, включаючи, крім норманів, Київську Русь, ломбардські комуні Мілан, Кремону, Лоді та П'яченцу. Матильда кількома роками раніше вийшла заміж за Вельфа II Баварського, створюючи тим самим концентрацію влади, занадто потужну, щоб нехтувати нею.

Життєпис Матильди Тосканської свідчить, що за сприяння заgonу своїх рицарів вона допомогла Євпраксії втекти з-під «домашнього ув'язнення»⁴⁵ й дістатися до її замку Каносса. Відтак стає зрозумілою легкість впливу як Папи, так і могутньої феодалки на долю Адельгейди. Матильда вмовила її подати офіційну скаргу на чоловіка, а Папа Урбан II остаточно переконав у необхідності відкрито розповісти про злочини імператора-віровідступника. Обидва найбільші суперники Генріха IV в Італії отримали в особі Євпраксії-Адельгейди переконливий козир для подальшої політичної гри.

Секс і влада

З огляду на специфіку джерельної бази, дискусії поміж істориків із приводу взаємних звинувачень вінченосного подружжя досі не вщухають. На особливу увагу заслуговує питання, чому розлучення набуло форми такого гучного сексуального скандалу, чому Євпраксія дала такі аж занадто детальні і зайві, як для політичної справи, свідчення особистого характеру.

Дослідниця впливу сексуальної поведінки державця на деконструкцію його влади в епоху середньовіччя М. Маклафлін зазначає, що в західній теології лібідо завжди мало вагому політичну валентність. Сягаючи корінням первородного гріха, статевий потяг був актом непокори авторитету Господа, а значить, легко міг бути й знаком інших форм протесту. Безлад у сексуальних потягах вказував на хаос у господарстві й у королівстві. Таким чином, сексуальна аморальність могла слугувати барометром наявності інших проблем. Там, де мала місце подружня зрада, розлучення, позашлюбні стосунки, можливими ставали крадіжки, вбивство, богохульство, війна чи повстання⁴⁶.

Одним із провідних аспектів реформування Церкви в боротьбі за інвеституру стало врегулювання сексуальної поведінки як представників кліру, так і пастви. Королівська та єпископальна сексуальність швидко перетворилася на флагман цієї кампанії. Король, як правляча особа, мав допомагати втілювати приписи Церкви, у тому числі й власним прикладом. Утім, до 1080 року Генріха звинувачували в насильстві, зґвалтуваннях, інцесті й содомії⁴⁷. Те, що Генріх IV мав адюльтер, майже не викликає сумніву з огляду на сексуальні звички представників нобілітету XI ст.

У цьому контексті вартий уваги й шлюбнорозлучний епізод із першою дружиною Генріха Бертою Савойською, а також її звинувачення чоловіка у вчинках, не гідних честі короля. У джерелах згадується, що Генріх підіслав у спальню до Берти свого васала як залицяльника, але в ніч зустрічі сам з'явився до дружини, перевдягненим в іншого чоловіка, щоб звинуватити її в перелюбі. Утім, Берта була надто інтелігентна й розумна, відкрила цю змову й наказала слугам відлупцювати незваного гостя, не зважаючи на те, що він уже зізнався, що він її чоловік. Берта виправдалась тим, що її чоловік – король і не міг

⁴⁵ Robinson I.S. Henry IV of Germany, 1056–1106. Cambridge, 2003. P. 289–291.

⁴⁶ McLaughlin M. "Disgusting Acts of Shamelessness": Sexual Misconduct and the Deconstruction of Royal Authority in the Eleventh Century. P. 315.

⁴⁷ Ibid. P. 316.

здійснити такий негідний правителя вчинок: її чоловік би по-королівськи відкрито прийшов до неї у ліжко.

Звинувачення Генріха в сексуальних збоченнях, злочинах, стосунках із конкубінами при законній дружині зустрічаються в численних полемічних документах останніх десятиліть XI ст. І хоча вони здебільшого містяться в джерелах, опозиційно налаштованих до імператора, але спільно створюють атмосферу сумнівності легітимності влади й честі лібідозного короля. Його невдала спроба розлучитись із Бертою у 1069 р. (після трьох років шлюбу король в якості аргумента наводив відсутність консумації⁴⁸) також стала аргументом для його супротивників і підставою для подальших звинувачень у безчесті. Спроба Генріха анулювати шлюб була оцінена сучасниками й васалами як «огидна річ, мерзенна для королівської високоності»⁴⁹.

Отже, в XI ст. все ще не існувало чіткого розмежування між особистою (приватною) і публічною складовою життя королів та імператорів. Король як приватна особа повинен був мати чесноти, гідні королівської влади й високоності. Особисті сексуальні вчинки короля відігравали значну роль у реконфігурації його королівського авторитету. Відтак у XI ст. неприйнятна сексуальна поведінка монарха виправдовувала повстання проти нього й відокремлення його особи від сакральності його королівської влади.

Таким чином, відомі на сьогодні джерела викликають більше довіри до свідчень Євпраксії Всеволодівни проти чоловіка. Вартим уваги є і зміст її звинувачень, оскільки вона сама стала найбільшою жертвою своїх власних показань проти чоловіка. Щоб розірвати нестерпний шлюб, Євпраксія могла навести інші аргументи, наприклад, достатньо було звинуватити його в ересі чи содомії. Зізнання ж, що чоловік примушував її до проституції, позбавляли її шансу як на пристойне одруження, так і на духовну кар'єру в монастирі. За твердженням М. Маклафлін, крім повторного шлюбу для представниці знатного роду ще одним прийнятним шляхом могло стати чернецтво, але й у монастирі вітали «або цноту, або порядне вдівство». Жінка ж «багатьох чоловіків» могла тільки нести спокуту як черниця, без жодних сподівань на авторитет і шанобливе ставлення⁵⁰. І якщо свідчення Адельгейди на імператора Генріха мали лише обмежений вплив, то своє подальше життя вона фактично зруйнувала. Єдиним вірогідним поясненням такого рішення Євпраксії Всеволодівни може бути тільки те, що її звинувачення Генріха IV були правдиві⁵¹.

Виступи на церковних соборах і шлях додому

Письмові свідчення про свавілля чоловіка Адельгейда подала спочатку на розгляд церковного собору, що відбувся 1094 року у швабському місті Констанца. Подробиці знущань були зачитані на широкий загал, а діяння імператора засуджені. У березні наступного року відбувся Собор у місті П'яченца в Ломбардії, на якому молода імператриця вже особисто свідчила проти свого чоловіка, про його знущання з неї. Присутні вчергове засудили злочини монарха, вона ж сама отримала прощення за ненавмисні гріхи та дозвіл на розлучення. Кілька обставин могли сприяти тому, що Адельгейда погодилась на цей крок, що призвів до масштабного європейського скандалу. І.С. Робінсон переконаний, що звинувачення, висунуті на Соборі у П'яченці, були сфабриковані радниками Матильди⁵². Однак, на нашу думку, самі тільки політичні мотиви не могли стати причиною розірвання шлюбу.

Саме Євпраксія ініціювала шлюборозлучний процес. Дослідники єдині в думці, що цим кроком вона у першу чергу зіпсувала репутацію собі, через що її в піснях охрестили «волочайкою»⁵³. Основною причиною розриву стосунків історики називають політичну заангажованість імператриці – її прихильність до політики Папи Римського. Проте, на нашу думку, тут слід врахувати й цілу низку інших чинників. По-перше, раптова смерть їх спільного з Адельгейдою сина могла негативно позначитися на психологічному стані жінки, яка і без того опинилася у вкрай складних життєвих обставинах, погодившись на шлюб із німецьким імператором без батьківського благословення. Не зважаючи на дискусійність питання наявності спільної дитини, таке припущення неодноразово обговорюється кількома західними істориками⁵⁴. По-друге, на початку 1093 р. син Генріха IV Конрад відкрито перейшов на бік Папи Римського. По-третє, 1093 р. з Русі також надійшли

⁴⁸ Creber A. Breaking Up Is Hard... P. 149–171.

⁴⁹ McLaughlin M. «Disgusting Acts of Shamelessness»... P. 323.

⁵⁰ Ibid. P. 317.

⁵¹ Ibid. P. 318.

⁵² Robinson I.S. Henry IV... P. 290.

⁵³ Пушкарева Н.Л. Женщины Древней Руси. С. 32; Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. С. 92.

⁵⁴ Raffensperger C. Evpraksia Vsevolodovna... P. 30.

сумні звістки: помер її батько Всеволод Ярославич і загинув брат Ростислав⁵⁵, що безпосередньо вплинуло на зміну зовнішньополітичного курсу держави. Ще одним чинником для зміцнення ініціативи розлучення, на нашу думку, могло бути православне виховання Євпраксії у високоосвіченій родині, з одного боку, і загроза чергового відлучення чоловіка від Церкви, враховуючи досвід його попереднього відлучення, швидка втрата авторитету й наближення краху його політичної кар'єри, з іншого. У цьому контексті спірним залишається питання легітимності імператорського статусу як Генріха IV, так і Євпраксії. Сам Генріх отримав імператорську корону традиційно в Римі з рук Папи Климента III у 1084 р. Але ж вартий уваги той складний шлях, яким король Німецький здобував цю корону. Климент III став Папою за сприяння самого Генріха IV, який у своєму протистоянні з легітимним (за католицькими канонами) Папою Григорієм VII (1073–1085) приводить Климента до папського престолу і вже за кілька місяців отримує з його ж рук омріяну імператорську корону. Коронація в Римі робила акцент на легітимності імператорської влади, на її сакральному характері. Інtronізація ж Климента III відбувалася хоч і за сприяння частини римського населення, але у той час, як усунений військовим шляхом Папа Григорій VII знаходився всього в кількох кілометрах – в бастіоні святого Янгола. Понтифікат Климента тривав з 1080 по 1100 рр., але в католицькій традиції він сприймається як антипапа⁵⁶, що в складному політичному протистоянні XI ст. часто давало привід ворогам імператора ставити під сумнів легітимність його корони. Коронація ж Євпраксії як імператриці відбулась не в Римі, а в Кельні і також не Папою Римським. Відтак, на рішення Євпраксії щодо розлучення міг вплинути й непереконаливий в її власних очах статус як імператриці. Про упереджене сприйняття нею Климента III як Папи Римського свідчить і той факт, що зі скаргами на чоловіка вона звернулася саме до Урбана II (1088–1099), а не до офіційно визнаного німецькою короною Климента.

Уточнення потребують і юридичні деталі офіційного розірвання шлюбу. Більшість дослідників взагалі мовчать про характер припинення стосунків, вживаючи термін «розлучення», яке датують 1095 роком. Х. Рюсс (з ним погоджується і рецензент його праці А. Козлов) вказує, що відлучення Генріха IV від Церкви офіційно поклало край шлюбу⁵⁷. Однак виникає питання, чому Євпраксія не прийняла чернечий постриг одразу після повернення до Києва, а продовжувала жити в монастирі до самої смерті свого чоловіка в серпні 1106 р. й тільки потім, у грудні того ж року, прийняла постриг, імовірно, в Андріївському (Янчиному) монастирі як родинному (ігуменю монастиря була її сестра Янка, котра там і похована, як і їхня матір – черниця обителі⁵⁸). Адже це може свідчити про певний варіант юридичного продовження шлюбу⁵⁹ і дає підстави припустити, що розірвання стосунків набуло характеру «separation», тобто права «не ділити стіл і ліжко», коли подружжя формально залишалось у шлюбі. Після такого «розділення» жінка могла жити в монастирі, але не могла ані вийти заміж вдруге, ані стати «нареченою Христа», допоки живий був її чоловік. На користь цього також свідчить інформація зі списків німецьких королів та імператриць, де Адельгейда фігурує в ролі консорта до 1105 року (тобто до року зречення Генріхом влади).

Євпраксія-Адельгейда прийняла остаточне рішення про повернення на Русь у 1097 році, проте спочатку вона зупинилася в Угорщині в своїй тітці Анастасії Ярославни. Саме звідти вона листувалася із своєю матір'ю – невідомою на ім'я вдовою Всеволода Ярославича, нещодавно ідентифікованою як княгиня Марина, котра відрізнялася активною політичною діяльністю й навіть мала власні печатки⁶⁰. Відтак на час повернення Євпраксії у неї були не лише кошти, але й збережений статус руської князівни⁶¹, про що також може свідчити і її унікальне поховання біля «дверей» Печерського монастиря після смерті 9 липня 1109 р., над яким згодом була зведена капличка⁶².

Щодо ролі свідчень Євпраксії в подальшій долі Генріха IV та їх суттєвого впливу на авторитет імператора, які призвели, нібито, до його падіння, – багато німецьких біографій Генріха досить побіжно згадують ситуацію з Адельгейдою в контексті причин втрати ним влади. Тобто це навряд чи мало вирішальний вплив на його політичну кар'єру. Він правив у якості імператора ще 10 років. Водночас, свідчення Євпраксії стали підставою для чергового (щонайменше – третього) відлучення Генріха від Церкви. Перші дві анафе-

⁵⁵ Летопись по Ипатьевскому списку. С. 151, 154.

⁵⁶ Игнатъева Е.Е. Итальянский поход Генриха IV (1081–1084 гг.) в контексте борьбы за инвеституру. *Новое прошлое*. Ростов-на-Дону, 2018. № 2. С. 102–117.

⁵⁷ Козлов А.С. Судьба княжны Евпраксии Всеволодовны... С. 348.

⁵⁸ Raffensperger C. Evpraksia Vsevolodovna... P. 33.

⁵⁹ Рюсс Х. Евпраксия-Адельгейда: биографический этюд. С. 104.

⁶⁰ Лесак Б., Хомайко Н., Черненко Е. Печати княгини Марины... С. 322, 326.

⁶¹ Raffensperger C. Evpraksia Vsevolodovna between... P. 31–32.

⁶² Летопись по Ипатьевскому списку. С. 188.

ми були накладені на нього у 1076 та 1080 рр. Розлучення з Адельгейдою певним чином прискорило деконструкцію його влади у зв'язку з протистоянням із Церквою та непристойною поведінкою в особистому житті, про яку та часто йдеться в джерелах. Проте фатальну роль відіграла громадянська війна, його протистояння з синами Конрадом і Генріхом, боротьба з Папами Римськими та Матильдою Тосканською, неодноразове відлучення від Церкви та вся складна ситуація в південній частині Священної Римської імперії та Італії. Це був перший відкритий піковий момент суперництва у тривалому протистоянні між світською та духовною владою, яке менш ніж за півстоліття інституціоналізується в боротьбу партій гвельфів та гібелінів.

* * *

Отже, Євпраксія-Адельгейда стала однією з перших вінченосних жінок Європи і єдиною європейською імператрицею киево-руського походження, яка наважилася боротися за свої права й свободу та зробила це досить успішно. Життєпис Євпраксії – приклад того, як жінка навіть у середні віки далеко від батьківщини, залишившись без підтримки рідних, могла захищати свої інтереси й досягти свободи. Тож, вважаємо, що розгляд тільки політичної складової її розриву з імператором є проявом одностороннього «чоловічого» викладу історії, знеціненням її інтересів як особистості, як жінки, котра зазнавала приниження й зневаги з боку чоловіка. Виключно політичні обставини не могли призвести до їхнього розриву, адже в Євпраксії-Адельгейди не було очевидних мотивів, які дали б їй особисту чи політичну вигоду від звинувачень проти свого впливового чоловіка. На користь цього свідчить і подальша траєкторія її життя – подорож на Схід, перебування в тітки Анастасії в Угорщині, життя у монастирі, очікування смерті чоловіка та чернечий постриг за 3 роки до власної смерті. Очевидно, що жодного особистого зиску від гучного загальноєвропейського політичного й сексуального скандалу вона не отримала. Натомість її перемога полягала в особистій волі, свободі від чоловіка-тирана та праві вільно розпоряджатися власним життям.

References

- Creber, A. (2019). Breaking Up Is Hard To Do: Dissolving Royal and Noble Marriages in Eleventh-Century Germany. *German History*. 2019. Vol. 37. Is. 2. Pp. 149–171. Oxford University Press, United Kingdom.
- Ignatieva, E.E. (2018). Italiyanskiy pohod Genriha IV (1081–1084 гг.) v kontekste borbyi za investituru [The Italian Campaign of Henry IV (1081–1084) in the Context of the Investiture Controversy]. *Novoe Proshloe – The New Past*. 2018. № 2. Rostov-na-Donu, Russia.
- Kozlov, A.S. (2008). Sudba knyazhnii Evpraksii Vsevolodovny v rabote nemetskogo issledovatelya. Rets. na st.: Rüß H. Eupraxia-Adelheid: Eine biographische Annäherung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. Bd. 54, h. 4. S. 481–518 [The Fate of Princess Eupraxia Vsevolodovna in the Work of a German Researcher. Review of the Article: Rüß H. Eupraxia-Adelheid: Eine biographische Annäherung. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2006. Bd. 54, h. 4. S. 481–518]. *Izvestiya Uralskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. 2, Gumanitarnye nauki – Humanitarian sciences*. 2008. № 59. Vyp. 16. Ekaterinburg, Russia.
- Lesak, B., Homaiko, N., Chernenko, O. (2020) Pechati knyagini Marinyi [Princess Marina's stamps]. «Na odno kryilo serebryanaya, na drugoe – zolotaya». *Sbornik statey pamyati S. Ryabtsevoy / pod red. R. Rabinovicha i N. Telnova. Kishinev: Biblioteka Stratum Plus, 2020*. Kishinev, Moldova.
- McLaughlin, M. (2011). “Disgusting Acts of Shamelessness”: Sexual Misconduct and the Deconstruction of Royal Authority in the Eleventh Century. *Early Medieval Europe*. 19. (2011). John Wiley & Sons Ltd.
- Miles, M.F. (2006). The Value of a Woman: A Comparison of the Laws and the Traditions of Divorce in Medieval Europe and Modern America. *UCLA Women's Law Journal*. 15(1). Los Angeles, California, USA.
- Nazarenko, A.V. (2001). Drevnyaya Rus na mezhdunarodnykh putyakh: Mezhdistsiplinarnye ocherki kulturnykh, torgovykh, politicheskikh svyazey IX–XII vv. [Old Rus on International routes: Interdisciplinary Essays on Cultural, Trade, Political Contacts of the IX–XIIth centuries]. Moscow, Russia.
- Nazarko, I. (2000). Tragiczna dolia kniazhnii Yevpraksii Vsevolodivny (1071–1109) [The Tragic Fate of Princess Evpraksia Vsevolodivna]. *Khronika 2000 – Chronicle 2000*. № 35–36. Kyiv, Ukraine.
- Pushkareva, N.L. (2012). Chastnaya zhizn v Drevney Rusi i Moskovii. Nevesta, zhena, lyubovnitsa [Private Life in Old Rus and Moscow: Bride, Wife, Mistress]. Moscow, Russia.
- Raffensperger, C. (2003). Evpraksia Vsevolodovna between East and West. *Russian History – Histoire Russe*. 30, Nos 1–2. Chicago, USA.
- Raffensperger, C. (2012). The Missing Russian Women: The Case of Evpraksia Vsevolodovna. *Writing Medieval Women's Lives / ed. Goldy, Livingstone*, USA.
- Robinson, I.S. (2003) Henry IV of Germany. 1056–1106. Cambridge, United Kingdom.
- Ryuss, H. (2010). Evpraksiya – Adelgeida: biograficheskiy etyud [Eupraxia – Adelheida: biographical essay]. Sankt-Peterburg, Russia.
- Vershinina, U.E. (2020). Prezentatsiya institutov rodstva i otnosheniv mezhdu rodstvennikami v istoricheskikh narrativah rannego srednevekovya. (Dissertatsiya kand. ist. nauk) [Presentation of kinship institutions in historical narratives of the early medieval period].

titutions and relations between relatives in historical narratives of the early Middle Ages. (Ph.D. thesis)]. Nizhniy Novgorod, Russia.

Ward, J.C. (2002). Women in Medieval Europe, 1200–1500. London, United Kingdom.

Кеда Марина Костянтинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (м. Чернігів, Проспект Миру, 13, 14006).

Keda Marina K. – PhD. in Historical Sciences, docent of the Department of World History and International Relations of Educational and Scientific Institute of History and Social Studies (National University «Chernihiv Colehium») (Chernihiv, Myru Avenue, 13, 14006).

E-mail: kedad@meta.ua

Чугаєва Ірина Костянтинівна – кандидат історичних наук (м. Чернігів).

Chugaieva Iryna K. – PhD in Historical Sciences (Chernihiv).

E-mail: chugaieva2015@gmail.com

CROWN DIVORCE: THE CASE OF EUROPRAXIA (ADELGEIDE) VSEVOLODIVNA

The purpose of the article is to analyze the reasons, circumstances and the process of divorce of Eupraxia (Adelheid) Vsevolodivna, to identify the forms and methods of her opposition to the established medieval marriage traditions. The methodological basis of the work is the method of «case study». The scientific novelty is the clarification of certain facts of the biography of Eupraxia Vsevolodivna, her psychological portrait, which allowed to understand better the reasons and circumstances of her divorce, as well as the impact of this event on the further reign of the Holy Roman Emperor Henry IV. Conclusions. In the process of the analysis of sources and the latest historiography, a number of clarifications were made about the circumstances and peculiarities of the divorce of Eupraxia Vsevolodivna, known in the Catholic tradition as Adelheid, or Praxedis, the wife of the Holy Roman Emperor Henry IV. It is established that the concept «divorce» in relation to medieval Europe, and in particular the Holy Roman Empire of the XI century, had a significantly different content from the modern one and consisted of the following trajectories: divorce could take either the form of annulment or separation (living without the possibility of re-marriage to another person). An analysis of the divorce process of the imperial spouses Henry IV and Adelheid suggests that the divorce was initiated by the wife under the influence of the set of circumstances, both personal and political. However, the personal factor was decisive – the circumstances of marriage without parental blessing, abuse and open violence from the husband, the death of a newborn son, the uncertainty of her imperial status, devotion to the canons of the Christian church and unwillingness to support the husband in his confrontation with the legitimate popes. The divorce, approved by the church council and Pope Urban II personally, took form of the separation (divortium a mensa et thoro). The severance of relations accelerated the deconstruction of Henry's sacred status as an emperor, but did not become decisive in his conflict with the church, as Henry had previously been twice excommunicated from the Church. Educated on traditional Christian values, Eupraxia gained personal freedom and the opportunity to return to her homeland, which became an example of an unprecedented opposition of a woman to the established medieval marriage traditions.

Key words: Eupraksia Vsevolodivna, Empress Adelheid, Henry IV, Matilda of Tuscany, divorce, Investiture Controversy.

Дата подання: 15 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 25 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кеда, М., Чугаєва, І. Вінценосне розлучення: кейс Євпраксії (Адельгейди) Всеволодівни. Сіверянський літопис. 2021. № 5. С. 164–173. DOI: 10.5281/zenodo.5725462.

Цитування за стандартом APA

Keda, M., Chugaieva, I. (2021). Vintsenosne rozluchennia: keis Yevpraksii (Adelheidy) Vsevolodivny [Crown divorce: the case of Europraxia (Adelgeide) Vsevolodivna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 164–173. DOI: 10.5281/zenodo.5725462.



Ганна Доманова

ЄВРОПЕЙСЬКІ ТРАДИЦІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В ПЕРІОД РАНЬОГО МОДЕРНУ

DOI: 10.5281/zenodo.5725432

© Г. Доманова, 2021. CC BY 4.0

Міське самоврядування на українських землях доби раннього модерну безумовно асоціюється з німецьким правом, найпоширенішим різновидом якого було маґдебурзьке. Набуваючи поширення в українських містах і селищах з XIV ст., наприкінці XVI ст. воно почало запроваджуватися в містах Лівобережжя. **Мета статті** – узагальнити та проаналізувати локаційні привілеї польських королів містам Лівобережної України, що засвідчили розвиток інституції міського самоврядування. Привілеї на маґдебурзьке право наприкінці XVI – першій половині XVII ст. отримали Переяслав, Лубни, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Гоголів, Мглин, Миргород, містечко Липове Городище (селище Липове). Міщанство Новгород-Сіверського послуговалося королівським привілеєм, який засвідчив самоврядну традицію в місті засновану на маґдебурзькому праві. У ході військової зимової кампанії 1663 р. польський король Ян II Казимир Ваза надав привілеї на маґдебурзьке право Остру й Козельцю. **Методологічну основу** дослідження становить принцип історизму. **Методи** відповідають означеній меті, ґрунтуються на принципах об'єктивізму та науковості. У статті використані, насамперед, метод аналізу та синтезу, історико-типологічний, порівняльно-історичний методи. **Наукова новизна розвідки** полягає в тому, що вперше систематизовано та проаналізовано локаційні привілеї польських королів містам Лівобережної України, які започаткували європейську самоврядну традицію.

Висновки. Поширення маґдебурзького права в містах Лівобережної України відбулося кількома хвилями і характерна риса для більшості міст, що отримали самоврядування – це особливий прикордонний статус. Локаційні привілеї стали правовою основою і були значним поштовхом для економічного зростання міст, їхнього активного заселення. Королівські привілеї одержували міста, які знаходилися у приватному володінні, новозасновані (задля активнішої колонізації земель), а також вже існуючі населені пункти, що мали стратегічну важливість. Поширеною була практика надання конфірмацій на маґдебурґію.

Ключові слова: маґдебурзьке право, локаційний привілей, міста Лівобережної України, самоврядування.

Міське самоврядування доби пізнього середньовіччя безумовно асоціюється з маґдебурзьким правом, яке набуло поширення в країнах Центрально-Східної Європи. Існує навіть поняття «маґдебурзька родина», входження до якої було доволі бажаним для міського населення – бюргерства, яке займалося переважно торгівлею та ремеслами.

Українські міста впродовж століть перебували в єдиному політичному, культурному та правовому просторі з містами Європи. Маґдебурзька правова традиція на західноукраїнських землях відома вже з другої половини XIII ст. через появу німецьких громад у цьому регіоні. Починаючи з XIV ст. німецьке право активно ширилося українськими містами, що перебували в складі Корони Польської, Великого князівства Литовського, а після укладення Люблінської унії 1569 р. – Речі Посполитої. У містах Лівобережної України заснування перших маґдебургій припадає на кінець XVI – першу половину XVII ст. Відтак, маґдебурзьке право українських міст є чи не найяскравішим свідченням присутності європейського чинника в розвитку власної самоврядної традиції.

Запровадження міського самоврядування за маґдебурзьким правом, а також надання інших різновидів німецького права в історико-правовій та історичній літературі отримало назву «локація» або «локаційний процес»¹. Сучасні науковці виокремлюють правову локацію – вважалася правовою основою заснування міста або надання вже існуючому на-

¹ Див. детальніше: Гошко Т. Нариси з історії маґдебурзького права в Україні XIV–XVII ст. Львів, 2002. С. 104–138; Кобилецький М. Маґдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів, 2008. С. 119–122; Кобилецький М.М. Локація. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: *Ла–Ми* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2009 // НАН України. Інститут історії України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Lokatsiya>; Заяць А. До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: Локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках. *Архіви України*. 2001. № 4–5 // Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. URL: <https://old.archives.gov.ua/Publicat/AU/2001-4-5-4.php>.

селеному пункту нового статусу, та просторову – стосувалася соціально-економічного розвитку населеного пункту, організації міського самоврядування². Основою нового правового статусу міст Речі Посполитої був так званий локаційний привілей, який гарантував поширення магдебурзького права та інших видів німецького права на міське населення. Українська дослідниця Т. Гошко вирізняє 7 груп локаційних привілеїв: 1) королівські привілеї містам на магдебурзьке право; 2) привілеї власникам приватних міст на магдебурзьке право та королівські грамоти з підтвердженням їх правомірності; 3) привілеї окремим особам на вийтвство; 4) привілеї, внаслідок яких уже в межах запровадженого самоврядування уточнювалися взаємини міщан з іншими категоріями міських мешканців, представниками державного та місцевого управління, Церквою; 5) грамоти, що розширювали спектр дарованих міщанам привілеїв; 6) привілеї, які підтверджували магдебургію; 7) привілеї, що компенсували втрати місцевої влади через використання норм магдебурзького права³. Подібні привілеї (грамоти) міста Лівобережної України неодноразово отримували від польських королів, щойно увійшовши до складу Речі Посполитої.

Дослідження міського самоврядування за магдебурзьким правом на Лівобережній Україні започаткував Д. Багалій⁴. Головна увага автора була зосереджена на таких містах, як Переяслав, Стародуб, Чернігів, Ніжин. Загальний огляд історії міського самоврядування на Лівобережжі містить студія М. Василенка «Право магдебургское», вміщена в «Енциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Єфрона⁵, а згодом перевидана⁶. Сучасна історична наука дедалі частіше акцентує увагу на самоврядних інституціях, витоки яких сягають німецьких традицій. Варто згадати узагальнюючу працю М. Кобилецького, окремий розділ якої присвячений магдебургіям доби Гетьманщини⁷, водночас триває дослідження самоврядних інституцій окремих міст Лівобережної України⁸. У виданні «Європейські традиції міського самоврядування в Україні», зроблена спроба простежити розвиток інституції міського самоврядування від її появи на теренах України в XIV ст., у вигляді магдебурзького права, до початку ХХІ ст.⁹

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб узагальнити та проаналізувати локаційні привілеї польських королів містам Лівобережної України, що засвідчили процес запровадження міського самоврядування на магдебурзькому праві. Подібні привілеї наприкінці ХVІ – першій половині ХVІІ ст., зокрема, отримали Переяслав, Лубни, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Гоголівка, Мглин, Миргород, Кролевець, містечко Липове Городище. Міщанство Новгород-Сіверського послуговалося королівським привілеєм, який засвідчив самоврядну традицію в місті. У ході військової зимової кампанії 1663 р. польський король Ян ІІ Казимир Ваза з метою здобути прихильність місцевого населення надав привілеї на магдебурзьке право Остру і Козельцю.

М. Кобилецький наголошує, що подібні привілеї укладали за визначеним формуляром, шаблоном, окреслюючи загальні принципи магдебурзького права¹⁰. Водночас, варто пам'ятати, що магдебурзьке право, поки потрапило до українських міст, зазнало певної трансформації, а враховуючи те, що міста Лівобережжя почали отримувати подібні привілеї лише наприкінці ХVІ ст., то й змістова його частина зазнала змін.

На Лівобережжі привілеї на магдебурзьке право отримували переважно вже сформовані населені пункти, а також ті, які мали бути відновлені й заселені на городищах, де раніше існували поселення, зруйновані монголо-татарами.

² Дві складові локаційного процесу наводить М. Кобилецький. Натомість, А. Заяць, Т. Гошко виокремлюють правову локацію, просторову та утвердженні міського управління і самоврядування.

³ Гошко Т. Нариси з історії... С. 105.

⁴ Багалій Д. Магдебурзьке право на Лівобічній Україні. *Розвідки про міста і міщанство на Україні-Руси в ХV–ХVІІІ в.* Львів, 1904. Ч. 2. С. 386–442.

⁵ Василенко Н.П. Право магдебургское. *Энциклопедический словарь.* Издатели Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1898. Т. 24. С. 890–896.

⁶ Василенко Н.П. Право магдебургское. *Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20–40-х років ХХ століття.* Київ, 2000. С. 189–197.

⁷ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні... С. 345–362.

⁸ Кісіль І. Поширення магдебурзького права містам Лівобережної України (кінець ХVІ – перша половина ХVІІ століття). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць.* УНЕСЕРПВ, 2005. Вип. 19. С. 51–56; Лесик Л.В. Королівські привілеї, царські жалувані грамоти та гетьманські універсали на підтвердження магдебурзького права Ніжинському магістрату. *Гуманітарний журнал.* 2015. № 3–4 // Національний ТУ «Дніпровська політехніка» – відповідність Часу». URL: https://ipt.nmu.org.ua/ua/vidavn/gj/2015_3-4/Lesyk.pdf та інші праці автора; Доманова Г.С. Магдебургії Чернігово-Сіверщини: історіографічний аспект. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.* Чернігів, 2017. Вип. 145. Серія: Історичні науки. № 12. С. 102–113 та ін. праці.

⁹ Європейські традиції міського самоврядування в Україні. Чернігівський центр перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, держ. п-в, установ і орг.; Сіверський інститут регіональних досліджень; Упорядн.: В.М. Бойко. Чернігів, 2011. 84 с.

¹⁰ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні... С. 122.

Цілком слушною є думка П. Кулаковського щодо кількох хвиль поширення магдебурзького права на схід територією України¹¹. Відтак наприкінці XVI ст., коли розпочалася бурхлива колонізація Придніпров'я і Задніпров'я, першими магдебурзьке право на Лівобережжі отримали Переяслав, Лубни – міста, які належали приватним власникам, князям Костянтину Острозькому та Михайлу Вишневецькому. Наступна хвиля пов'язана з входженням Чернігово-Сіверщини до складу Речі Посполитої (1618 р.). У 20–30 рр. XVII ст. магдебурзьке право отримали, зокрема, Стародуб, Чернігів, Ніжин, Мглин, Миргород.

1585 р. король Стефан Баторій на прохання переяславських міщан, а також «за жаданьем ясневельможного» київського воєводи, князя Костянтина Острозького видав Переяславу привілей на магдебурзьке право¹². Натоді тривало відродження міста: «за Днепром городище, местце пустое, называемое Переяславль». Водночас було отримано дозвіл на будівництво замку: «позволяем менованому Костентину, княжати Острожскому, в том то Переяславлю замок збудувати, места и села людьми осажавати, в пожитках своїх вшеляких себе ширити, множити, прибавляти их водле воли и налепшого уподобанья своего уживати»¹³. Заселення Придніпров'я мало відбуватися, по-перше, через постійні напади татар, внаслідок яких існувала загроза розоренню прикордонних земель Речі Посполитої, а по-друге – через необхідність економічного розвитку цього регіону. Заразом Переяслав став центром староства, яке тримали князі Острозькі.

20 жовтня 1592 р. Сигізмунд III надав привілей на магдебурзьке право Лубнам (здається у привілеї як місто Олександрів, на честь засновника, князя Олександра Вишневецького)¹⁴. Місто знаходилося «в рочищу Любне, а тепер названом Александрово, на властной маестности своей вечыстой, в земли Киевской, над рекою Сулою лежачом». Привілей був наданий на прохання самого князя, який уславився захисником кордонів Русі та сприяв освоєнню Задніпров'я.

Привілеї Переяславу та Лубнам засвідчили, що обрання та подальше затвердження міського уряду насамперед залежало від власників міст. У Переяславі князь К. Острозький міг «обирати, фундовати и подавати и тым всем владнути»¹⁵. У привілеї Лубнам зазначалося, що вибори війта та інших урядників мають відбуватися вільно, але «с потвержением пана своего зверхного»¹⁶. Основна частина змісту локаційних привілеїв стосувалася забезпечення інтересів власника. Головна увага була приділена господарським справам – податковим пільгам, а також проведенню торгів та ярмарків. У Переяславі міське населення отримало «волю» від сплати податків до державного скарбу на 30 років. Загалом, звільнення населених пунктів від сплати мит, окремих податків і зборів було поширеною практикою, важливою складовою локаційних привілеїв¹⁷. Проведення торгів і ярмарків – основні джерела підвищення соціально-економічного статусу міст. У Переяславі двічі на тиждень мали відбуватися торги й тричі на рік – ярмарки, у Лубнах – торги двічі на тиждень, а ярмарки – двічі на рік. Первинні привілеї містам лише започаткували так званий локаційний процес щодо запровадження міського самоврядування за магдебурзьким правом.

Надаючи містам право на самоврядування, доволі часто вказувався взірець, на який слід орієнтуватися. У привілеї короля Стефана Баторія Переяславу 1585 р. зазначалося, що управління за магдебурзьким правом має здійснюватися «яко в местах наших коронных головных, то есть в Кракове и в Львове». Як приклад, ці міста, зустрічаються в привілеї Лубнам¹⁸. Дуже часто таке посилання мало загальний характер. Якщо подивитися на привілеї Сигізмунда III Стародубу 1620 та 1625 рр., Мглину 1626 р., то побачимо, що управління за магдебурзьким правом мало здійснюватися за «прикладом мест наших великого князств Литовского у привилиюванных» та «прикладом інших наших міст привілейованих»¹⁹.

На особливу увагу заслуговує привілей Сигізмунда III Новгороду-Сіверському, датований 9 травня 1598 р., стосовно податкових преференцій міщанства, «осложении с них, в пользу городских доходов, пятидесяти золотых червонных, платимых ими Новгородским

¹¹ Європейські традиції міського самоврядування в Україні... С. 24–25.

¹² Магдебурзькі грамоти містам Лівобережної України XVII–XVIII ст. (Верстка збережених аркушів). Корпус магдебурзьких грамот українським містам: Два проекти видань 20–40-х років XX століття / упор. і автори В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. Київ, 2000. С. 45–47.

¹³ Там само. С. 46.

¹⁴ Там само С. 48–49.

¹⁵ Там само. С. 46.

¹⁶ Там само. С. 48.

¹⁷ 1598 р. була прийнята сеймова Конституція, згідно якої всі новоутворені міста звільнялися від сплати податків на 8 років.

¹⁸ Магдебурзькі грамоти містам... С. 45, 48.

¹⁹ Там само. С. 49–51, 57–62.

воеводам, и о других льготах»²⁰. Справа в тому, що серед науковців досі залишається дискусійним питання стосовно заснування в місті магдебургії. Д. Багалій припускає, що місто могло отримати право на міське самоврядування від польських королів, але згодом воно було втрачено й відновлено лише за часів гетьмана К. Розумовського.

Впродовж XVI ст. за Новгород-Сіверський (як прикордонне місто) постійно воювали Литва та Польща з Московським князівством²¹. Королівський уряд був дуже зацікавлений в сіверських землях та намагався привернути на свій бік міське населення. Показово, що в королівському привілеї новгородцям 1598 р. неодноразово наголошувалося, що тамтешні міщани вже послуговувалися магдебурзьким правом. Натомість новгородський лентвійт Себастьян Мартинович скаржився на нестачу коштів у міській скарбниці через вимушену сплату грошового податку з міста новгородським воеводам, а відтак благав віддати ці гроші – п'ятдесят золотих червонців – на міські потреби: «бил нам господарю чолом лентвойт и мещанин Новгородский, слаутный Себастьян Мартинович сам от себе и иминем всех мещан тамошних права Майдеборского, прекладаючи нам, иж в том месте, яко в иных головных местах соймаки, зъезды, суды земские, и гродские, и трибунальские отправляются, и часто ... не маловажных справ местцких припадает»²². Сигізмунд III звільнив новгородських міщан від сплати цього податку на користь державної казни, віддавши ці гроші «на пожиток и на потребности местские». Крім того, новгородцям дозволялося займатися броварництвом, варити солод, але обов'язково сплачувати капщизну²³ «от меду копу, от пива копу, от горілки полкопи грошей». У привілеї також наголошується на звільненні помещкань магістратських урядовців (лентвійта, бурмистрів, райців, лавників, міського писаря) та міщан від постою, «стоянья гостей на соймаках, зъздех». Отже, маємо документальну згадку, яка свідчить про наявність початкових організаційних форм міського самоврядування. Городянам було дозволено користуватися луками, сіножатями, вигонами, а на посаду війта було відведено три волоки землі. Насамкінець зазначалося, що «мещане наши Новгородские права Майдеборского при уживанью прав и волностей наданных, тых же волностей своих ... спокойне и ни от кого ненарушене уживати мають, вечными непорушными часы»²⁴. Грамоту Сигізмунда III можна розглядати як локаційну, що розширювала спектр дарованих міщанам прав і свобод. Її зміст безумовно свідчить про процес становлення міського самоврядування за магдебурзьким правом, але через війну між Московським князівством та Річчю Посполитою, що спалахнула з новою силою на початку XVII ст., запеклу боротьбу між державами за Чернігово-Сіверщину, новгородці, ймовірно, не змогли втілити у життя даровані їм права й свободи.

Наступна хвиля поширення німецького права, що гарантувала становлення магдебургії, розпочалася в 20-х рр. XVII ст. 15 лютого 1620 р. Стародуб отримав магдебурзьке право. На початку привілею була зазначена мотивація його надання – прикордонний статус міста: «пограничное будучи, валами оточено и добре спатренное, до того на местцу способном к оборонеположеное». Стратегічне розташування міста та бажання знайти прихильність городян спонукало королівський уряд до оформлення міської юрисдикції та творення органів міського самоврядування: «желаемо оному того зо всех мер, аби ся яко наилучшей розмножало и розширало и до оздобы иным ся местом у панствах наших найдучим ся прировниваючи, неприятелеве пограничному внечаяних небезпеченствах остоваля крепко»²⁵. Було визначено коло питань щодо організації міського уряду: обрання війта (католика за віросповіданням) та інших урядовців магістрату, з обов'язковим приведенням їх до присяги; ствердження земельних пожалувань на посаду війта, бурмистрів та міського писаря; надана міська печатка та дарований герб (зображення – дуб «з гнездом орлим»)²⁶. Мовою діловодства мала бути польська. Задля економічного процвітання городяни отримали право займатися промислами, ремеслами, торгівлею, сплачуючи відповідні податки до міської скарбниці. Надано дозвіл на зведення гостиного двору, лазні, місць для торгівлі, даровано право користування млином на р. Бабинці, сплачуючи «мостовое». З огляду на прикордонний статус міста однією з найважливіших його функцій була оборонна. Королівська влада була зацікавлена як у будівництві оборонних споруд, так і догляді за ними. Міський і замковий уряди зобов'язані були опікуватися фортифікаційними спорудами, наявною зброєю. Міщани зобов'язані були мати наготові спорядження для

²⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1863. Т. 1: 1361–1598. С. 277–280.

²¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Киев, 1888. Т. 1: Полк Стародубский. С. 209.

²² Акты, относящиеся к истории... С. 277.

²³ Капщизна – податок до державної скарбниці за виготовлення і продаж горілчанних виробів, меду і пива.

²⁴ Акты, относящиеся к истории... С. 279.

²⁵ Магдебурзькі грамоти містам... С. 49.

²⁶ Поняття «міський герб» і «міська печатка» впродовж XVII–XVIII ст. були тотожними.

оборони свого міста і кожного року перед обома урядами «пописоватися повинні будуть» (брати участь у тренуваннях та продемонструвати свою військову підготовку)²⁷.

27 травня 1625 р. Стародуб вдруге отримав королівський привілей на маґдебурзьке право, який не є конфірмацією. Подібна практика була доволі поширеною. Аналізуючи локаційні привілеї волинських міст, А. Заяць зазначав, що причина цього, як правило, була цілком індивідуальною для кожного міського поселення, а разом вона засвідчувала складність і тривалість локаційного процесу²⁸. Серед об'єктивних причин повторної локації дослідник, зокрема, вказує на те, що попередню локацію не вдалося впровадити через несприятливі обставини. Привілей 1625 р. має певні відмінності, більш уваги приділяє організації магістратського уряду й водночас не містить жодної згадки про те, що стародубське міщанство послуговалося вже маґдебурзьким правом. Відтак, стародубським війтом мав бути затверджений замковий староста або капітан, що наголошувало на стратегічному значенні міста, яке знаходилося на кордоні Великого князівства Литовського. Урядовці мали сповідувати римо або греко-католицьку віру, після свого обрання, як і війт, були зобов'язані скласти «урядову» присягу. Діловодною мовою впродовж 20 років мала бути польська, надалі – латинь. Стародуб отримав новий герб із зображенням святого Юрія. Змінилися земельні пожалування на посаду війта, бурмистрів та міського писаря, відбулося розширення території міста (на магістрат було затверджено 100 волок землі, проти 40 волок). Раз на рік, навесні, мав проходити ярмарок у день святого Юрія. 12 грудня 1646 р. король Владислав IV надав місту підтверджуючий привілей на маґдебурзьке право²⁹.

Переяслав свою першу конфірмацію отримав 6 жовтня 1620 р. Міщанська громада на чолі з війтом звернулася до короля з проханням «для лутчого ряду воспоможенья и сильнейшаго отпора против неприятеля корунного, с власти и верхности нашей королевской, право майдебургское поволивши дати и жалованною грамотою утвердити изволили»³⁰. Бажання міської спільноти отримати новий привілей на маґдебурзьке право могло бути пов'язане зі зміною переяславського старости (1620 р. Острозьких змінив князь Я. Заславський), натомість його прізвище в привілеї не згадується. Конфірмація фіксує надання маґдебурзького права місту 1585 р., але значно розширює та конкретизує права міщан та повноваження магістрату. Переяславським війтом був затверджений міщанин Федір Матвійович, обраний городянами. Наразі відомо, що натовді війти призначалися королівським урядом (іноді пожиттєво, але з подальшим правом на обрання) і зазвичай цю посаду обіймав капітан або староста міста, який зосереджував у свої руках військову й цивільну владу (як приклад, Чернігів, Мглин, Ніжин). Ймовірно через те, що Переяслав раніше належав князям Острозьким і вже користувався маґдебурзьким правом, маючи певну традицію організації магістратського уряду, посада війта була виборною. Останній здійснював судочинство разом із лавниками: «подам мощь посную війту тамошнему и лавникам в росправах и делах им лежащих судити и радити»³¹. Якщо рішення магістратського суду не задовольняло одну зі сторін судового процесу, дозволялося апелювати до замкового уряду й лише потім до короля. У Ніжині, наприклад, ще однією проміжною апеляційною інстанцією був суд королевича Владислава³².

Щодо економічного добробуту міста, затверджувалося проведення трьох ярмарків на рік тривалістю по два тижні кожний: перший – на Великдень, другий – у вересні на свято Святого Симеона, а третій – у січні на Богоявлення. Також щотижня по понеділках і п'ятницях мали відбуватися торги. Приїжджі купці, продаючи свої товари у місті, зобов'язані були сплачувати відповідні податки до міської скарбниці. Міщанству дозволялося займатися промислами: гуральництвом, броварництвом та шинкарством. Привілей містить застереження стосовно єврейського населення, яке не підпорядковувалося магістрату, але наряду з міщанством тримало винокурні, солодовні, пивоварні. На це скаржилися городяни, що знайшло своє відображення у привілеї. З упевненістю можна говорити про конфлікт між підданими магістрату та іншими суспільними групами. Євреям заборонялося на магістратській землі володіти замиськими будинками, сіножатями, пасіками, водоймами, займатися промислами. Але, як спроба знайти компромісне рішення, євреям було дозволено вести своє господарство на магістратській землі лише за умови сплати податків³³. Переяславське міщанство звільнялися від постачання підвод на вимогу старости, а також

²⁷ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 51.

²⁸ Заяць А. До історії правової локації волинських міст...

²⁹ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 69–70.

³⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10 (Дополнение к III тому). С. 518.

³¹ Там же. С. 519.

³² Багалій Д. Маґдебурзьке право... С. 393.

³³ Акты, относящиеся к истории... Т. 10. С. 520–522.

від повинностей на користь замкового уряду, але не повністю. З привілею видно, що вони возили селітру з місць, де її виробляли, аж до Києва³⁴.

7 березня 1633 р. на прохання міської спільноти та урядовців магістрату (війта Федора Матвійовича, бурми́стра Кирила Огризковича та писаря Степана Рагдуловича) Переяслав отримав два привілеї від короля Владислава IV³⁵. Один із них розширював спектр дарованих міщанам прав. Владислав звільнив городян від сплати митного податку під час перевезення своїх товарів «яко то от воску, лою, шкур, і иностранных каких либо именем или прозванием названных, так з Переясловля до Полщи, и в Великое князство Литовское яко і обратно, в оній город Переяславль»³⁶. На думку Д. Багалія право на безмитний провіз товарів в межах Речі Посполитої «їздити й сушею й водою з Переяслава в Литву, в Польщу – та й назад», скоріш за все, виключне право переяславських купців³⁷. За порушення цього права встановлювався штраф – 5000 золотих «польських, с которых едину часть до скарбу нашего, а другую часть обидимой стороне всяк преступник сей платити должен будет»³⁸. Інший привілей Владислава IV, по-перше, визнавав право переяславських міщан щодо обрання війта з подальшим його королівським затвердженням; по-друге, купці, що приїздили до Переяслава в торгові дні, зобов'язані були продавати свій товар лише оптом, «аршином и фунтом не волно было продавать»; по-третє, визначалися джерела поповнення міської скарбниці, а міщанство звільнялося від обов'язку возити селітру до Києва (повинність, яка здійснюлася на користь замкового уряду). Утім, залишалася так звана «військова повинність», хоча з певними обмеженнями. Міщанство було зобов'язане приймати активну участь в обороні міста, виступати разом із війтом «і с знаменіем своїм корунним со оружіем пристойным быть, а остале в городе на обережение оставляли, на всякую четверть года старосте своему, ныне и впредь будущему, сказываться и списывать должны будут»³⁹. Заразом частина міських доходів призначалася на закупівлю пороху, олова, знаряддя, ремонтних робіт на оборонних спорудах.

У 20-х рр. XVII ст. первинні привілеї на маґдебурзьке право отримали Чернігів 1623 р., Ніжин, Гоголів, містечко Липове Городище – 1625 р та Мглин 1626 р. Чернігів та Мглин – прикордонні міста Чернігово-Сіверщини, що мали важливе стратегічне значення. Заселення Ніжинського городища почалося одразу після приєднання Задесення (південної Чернігівщини) до Речі Посполитої згідно з Деулінським перемир'ям 1618 р. Нове поселення, яке отримало назву Ніжин, з огляду на вигідне розташування було обрано адміністрацією Чернігово-Сіверщини як опорний пункт колонізації Задесення⁴⁰. Не пізніше 1625 р. було споруджено Ніжинський замок і того ж таки року надано маґдебурзьке право. На думку О. Лазаревського, «Нежин возник среди степи, перерезанной болотистою речкою Остром»⁴¹. Місто Гоголів та містечко Липове Городище (селище Липове) перебували у приватному володінні. Власником Гоголева (входило до Київського воєводства) був Стефан Немирич – київський підкоморій та овруцький староста⁴². На його прохання 26 лютого 1625 р. було видано королівський привілей. Липове Городище (селище у межах Чернігівського князівства) належало Остафію Баковецькому, який був «володимирським війським». 3 березня 1625 р. король Сигізмунд III дозволив йому на селищі Липове осадити на маґдебурзькому праві місто⁴³.

Відповідно до королівських привілеїв Гоголів та містечко Липове Городище отримали право на проведення торгів і ярмарків, що були основними джерелами підвищення їх соціально-економічного статусу. У Гоголеві ярмарок мав проводитися раз на рік на свято Петра і Павла (липень місяць), а торги – щотижня по вівторках; у селищі Липове двічі на рік дозволялися ярмарки (на свята – Петра і Павла та Іоанна Хрестителя), а торги щотижня по п'ятницях. Мешканці містечок отримали дозвіл на будівництво споруд різного призначення, зокрема, ратуші, крамниць, вагів (для зважування товарів), «постригальні», лазні. Власники міст долучалися до організації міського уряду, виступали посередниками (апеляційною інстанцією) у справах правосуддя.

Призначення війтів засвідчують локаційні привілеї на маґдебурзьке право Чернігову (27 березня 1623 р.), Ніжину (26 березня 1625 р.) та Мглину (26 березня 1626 р.). Відтак, чернігівським війтом був затверджений капітан (представник адміністратора Чернігово-

³⁴ Там же. С. 521–522.

³⁵ Там же. С. 524–528; Маґдебурзькі грамоти містам... С. 66–67.

³⁶ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 67.

³⁷ Багалій Д. Маґдебурзьке право... С. 396.

³⁸ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 67.

³⁹ Акты, относящиеся к истории... Т. 10 С. 527.

⁴⁰ Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Ніжин. *Енциклопедія історії України: Т. 7 // НАН України. Інститут історії України*. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Nizhyn_mst.

⁴¹ Лазаревский А. Описание Старой Малороссии. Киев, 1893. Т. 2: Нежинский полк. С. 52.

⁴² Маґдебурзькі грамоти містам... С. 55.

⁴³ Там само. С. 56.

Сіверщини королевича Владислава) Ян Куновський, якому доручалося організувати вибори урядовців і налагодити діяльність магістрату⁴⁴, у Ніжині – засновником міста і його першим війтом став новгород-сіверський та ніжинський хорунжий, капітан Щасний Вишль⁴⁵, у Мглині – писар Великого князівства Литовського, мглинський староста Ян Старобельський⁴⁶. У привілеях йшлося про розмежування міської землі, яке зобов'язаний був провести королівський ревизор, смоленський підсудок І. Цеханович, також означені волюти на уряди війта, бурмистрів та міського писаря⁴⁷. Міста отримали гербову печатку. Задля економічного розвитку та процвітання міщанська спільнота отримала на зразок інших магістратських міст торговельні пільги, право на проведення торгів і ярмарків, право на організацію цехового устрою тощо.

4 квітня 1623 р. король Сигізмунд III підтвердив чинність міського самоврядування в Чернігові: «ми дозволили згаданому місту мати вольності, належні йому згідно з маґдебурзьким правом; доводимо це до відомості всіх, щоб, знаючи про це, вони були впевнені у тому, що будь-кому з людей доброї поведінки, який би хотів горнутися до поселення у місті Чернігові під послушенство і добрий уряд, буде гарантована ця вольність і право»⁴⁸. Згодом місто отримало дві конфірмації: першу 4 серпня 1634 р. від короля Владислава IV, у якій частково переповідалися привілеї Сигізмунда III 1623 р., а також королівська грамота на встановлення територіальних меж магістратських володінь 1625 р.⁴⁹; другу – 1 липня 1650 р. від короля Яна Казимира⁵⁰. Ніжин отримав свій перший конфірмаційний привілей від короля Владислава IV 9 травня 1633 р.⁵¹

10 травня 1631 р. Сигізмунд III пожалував Миргороду відразу два привілеї: один на війтівство Івану Володаркові, а другий на право маґдебурзьке⁵². Миргород входив до Полтавського староства і як більшість лівобережних міст, які отримували німецьке право, мав оборонне значення.

Третя хвиля королівських пожалувань на маґдебурзьке право припала на 60-ті рр. XVII ст., коли відбувся відомий похід короля Яна Казимира на Лівобережну Україну (1663–1664 рр.). Натоді більшість українських міст добровільно перейшла на бік польсько-козацьких військ. Ян Казимир надав маґдебурзьке право Остру (26 грудня 1663 р.) та Козельцю (привілей від 29 грудня 1663 р.)⁵³. Обидва привілеї дуже схожі за змістом. Дізнаємося, що городяни Остра з другої половини XVI ст. вже отримували преференції від польських королів. Відтак із 1562 р. остерські міщани були звільнені від сплати мита «всяких товарів, риб, як сушено, так водою (привезених)». Це право їм було конфірмовано Сигізмундом III у 1595 р. Крім того, в Острі було дозволено проводити торги та двічі на рік ярмарки (один на свято Водохреща, другий – на десяту п'ятницю після Великодня (привілей датований 26 березня 1627 р.). Щодо Козельця, привілей 1663 р. дозволяв проводити у місті аж чотири ярмарки на рік та двічі на тиждень торги. Свої перші конфірмації Остер та Козелець отримали вже від царського уряду.

Таким чином, міста Лівобережної України під час перебування у складі Речі Посполитої завдяки локаційним привілеям польських королів долучилися до самоврядних традицій на засадах маґдебурзького права. Привілеї здебільшого мали лише загальні вказівки щодо організації міського уряду або просто відсилали до норм цього права. Поширення німецького права відбулося кількома хвилями, характерною рисою для більшості міст, які отримали самоврядування, був особливий прикордонний статус. Локаційні привілеї стали правовою основою й значним поштовхом для економічного зростання міст, їхнього активного заселення. На Лівобережній Україні право заснування маґдебургії одержали міста, які перебували в приватному володінні, новозасновані (задля активнішої колонізації земель), а також вже існуючі населені пункти. Ця практика не була виключенням. Натомість конфірмації були невід'ємною частиною локаційного процесу.

⁴⁴ Національна бібліотека України ім. В.І. Вернадського, Інститут рукопису (далі – НБУВ ІР). Ф. VIII. Спр. 2320–2333. Арк. 2–6 зв. Копія.

⁴⁵ Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. *Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст.* / підготував до друку П. Кулаковський. Острог–Варшава–Москва, 1999. Т. 5. С. 177.

⁴⁶ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 63

⁴⁷ Див.: Доманова Г.С. Земельна власність маґдебургій Чернігово-Сіверщини. *Сіверянський літопис*. 2018. № 5. С. 55–67.

⁴⁸ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 54–55.

⁴⁹ НБУВ ІР. Ф. VIII. Спр. 2320–2333. Арк. 8 зв.–10 зв.

⁵⁰ Маґдебурзькі грамоти містам... С. 73–75.

⁵¹ Петровський М. Надання Ніжину Маґдебурзького права у 1625 році. *Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали*. Київ, 1928. С. 301–314.

⁵² Маґдебурзькі грамоти містам... С. 63–66.

⁵³ Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр. С. 353–363; Хто й коли надав маґдебурзьке право Козельцю і Остру (універсали Я. Казимира підготував до друку та прокоментував о. Ю. Мицик). *Сіверянський літопис*. 2019. № 6. С. 64–69.

References

- Andreitsev, V., Ulianovskiy, V., Korotkiy, V. (2000). Mahdeburzki hramoty mistam Livoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII st. (Verstka zberezhenykh arkushiv) [Magdeburg charters to the cities of the Left Bank of Ukraine of the XVII–XVIII centuries. (Layout of saved sheets)]. *Korpus mahdeburzkykh hramot ukrainskym mistam: Dva proekty vydan 20–40-kh rokiv XX stolittia – Corpus of Magdeburg Letters to Ukrainian Cities: Two Projects of Publications of the 1920s and 1940s*. Kyiv, Ukraine.
- Zaiats, A. (2001). Do istorii pravovoi lokatsii volynskykh mist XVI – pershoi polovyny XVII st.: Lokatsiini pryvilei u Lytovskii Volynskii (Ruskii) metrykakh [To the history of the legal location of Volyn cities of the 16th – first half of the 17th centuries: Locational privileges in Lithuanian and Volyn (Russian) metrices]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, 4–5.
- Hoshko, T. (2002). Narysy z istorii mahdeburzkoho prava v Ukraini XIV–XVII st. [Essays on the history of Magdeburg law in Ukraine in the XIV–XVII centuries]. Lviv, Ukraine.
- Kisil, I. (2005). Poshyrennia mahdeburzkoho prava mistam Livoberezhnoi Ukrainy (kinets XVI – persha polovyna XVII stolittia) [Distribution of Magdeburg law to the cities of the Left Bank of Ukraine (end of the 16th – first half of the 17th century)]. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy: Zbirnyk naukovykh prats – Ethnic history of the peoples of Europe: Collection of scientific works*, Vol. 19, p. 51–56.
- Kobyletskyi, M. (2008). Mahdeburzke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna XIX st.): Istoryko-pravove doslidzhennia [Magdeburg law in Ukraine (XIV – first half of the XIX century): Historical and legal research]. Lviv, Ukraine.
- Kobyletskyi, M.M. (2009). Lokatsiia [Location]. *Entsyklopedii istorii Ukrainy – Encyclopedia of the history of Ukraine*, Vol. 6.
- Boiko, V.M. (2011). Yevropeiski tradytsii miskoho samovriaduvannia v Ukraini [European traditions of urban self-government in Ukraine]. Chernihiv, Ukraine.
- Lesyk, L.V. (2015). Korolivski pryvilei, tsarski zhaluvani hramoty ta hetmanski universaly na pidtverdzhennia mahdeburzkoho prava Nizhynskomu mahistratu [Royal privileges, royal charters and hetmans universals to confirm the Magdeburg right to the Nizhyn magistrate]. *Humanitarnyi zhurnal – Humanities magazine*, 3–4.
- Domanova, H.S. (2017). Mahdeburhii Chernihovo-Sivershchyny: istoriografichnyi aspekt [Magdeburg law of Chernihiv-Sivershchyna: historiographic aspect]. *Visnyk Chernihivskoho derzhavnoho pedahogichnoho universytetu imeni T.H. Shevchenka – Bulletin of T.H. Shevchenko Chernihiv State Pedagogical University*. Chernihiv, Vyp. 145. Seriia: Istorychni nauky, 12, p. 102–113.
- Domanova, H.S. (2018). Zemelna vlasnist mahdeburhii Chernihovo-Sivershchyny [Magdeburgs land ownership of Chernihiv-Sivershchyna]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, p. 55–67.
- Mytsyk, Yu. (Comps.) (2019). Khto y koly nadav mahdeburzke pravo Kozeltsiu i Ostru [Who and when granted the Magdeburg right to Kozelts and Ostra]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 6, p. 64–69.

Доманова Ганна Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Domanova Hanna S. – candidate of Historical Sciences, docent, Department of World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: an_and_g@ukr.net

EUROPEAN TRADITIONS OF URBAN SELF-GOVERNMENT IN THE LEFT BANK UKRAINE IN THE PERIOD OF EARLY MODERNISM

City self-government is associated with German law, the most common of which was Magdeburg law. It was implemented in the cities of the Left Bank at the end of the 16th century, becoming widespread in Ukrainian cities and towns from the 14th century. **The purpose of the article** is to generalize and analyze the locational privileges of Polish kings to the cities of the Left Bank Ukraine, which testified the development of the institution of city self-government in the form of Magdeburg law. At the end of the 16th and the first half of the 17th centuries, Pereyaslav (Pereyaslav-Khmelnitsky), Lubny, Starodub, Chernihiv, Nizhyn, Gogoliv, Mglyn, Myrhorod, and the town of Lypove Horodyshe (Lypove village) received similar privileges. King of Poland Jan II Casimir Waza granted Magdeburg privileges to Oster and Kozelts during the military winter campaign of 1663. **The methodological basis** of the study is the principle of historicism. **The methods** are based on the principles of objectivism and scientificity. The article uses the method of analysis and synthesis, historical-typological, comparative-historical methods. **The scientific novelty** of the article is that for the first time the locational privileges of Polish kings to the cities of the Left Bank Ukraine, which start the European self-governing tradition, are systematized and analyzed. **Conclusions:** the spread of Magdeburg law in the cities of the Left Bank Ukraine took the form of several waves, but a characteristic feature of most cities is their special border status. Granting the Magdeburg law was to ensure economic development, and at the same time defence power. Royal privileges were given to cities that were in private ownership, newly established, for more active colonization of lands, as well as existing settlements. The practice of giving confirmations to Magdeburg law was widespread.

Key words: Magdeburg law, location privilege, cities of the Left Bank Ukraine, self-government.

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Доманова, Г. Європейські традиції міського самоврядування на Лівобережній Україні в період раннього модерну. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 174–182. DOI: 10.5281/zenodo.5725432.

Цитування за стандартом APA

Domanova, H. (2021). Yevropeyski tradytsii miskoho samovriaduvannia na Livoberezhnii Ukraini v period rannoho modernu. [European traditions of urban self-government in the Left Bank Ukraine in the period of Early Modernism]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 174–182. DOI: 10.5281/zenodo.5725432.



Ігор Горобець, Андрій Мартинов



КУЛЬТУРНИЙ СПАДОК ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ ЯК ПРЕДМЕТ НАУКОВОГО АНАЛІЗУ

DOI: 10.5281/zenodo.5733157

© І. Горобець, А. Мартинов, 2021. CC BY 4.0

У статті висвітлюються існуючі підходи до теоретико-методологічного осмислення проблем дослідження культурного спадку європейської цивілізації. **Метою статті** є аналіз основних епістемологічних тенденцій дослідження європейського цивілізаційного культурного спадку. **Методологічну основу** статті становить цивілізаційний аналіз. **Наукова новизна** полягає в систематизації концептуальних здобутків різних науковців, які дотримуються цивілізаційного підходу до вивчення європейського культурного спадку. На початку XIX ст. загострилася конкуренція між німецькомовним та слов'янськомовним європейськими культурними ареалами. М. Данилевський у класичній праці «Росія і Європа» концептуалізував соціокультурні відмінності двох європейських світів. Автор наголосив на їхньому рівноправ'ї з погляду історичного розвитку. Оригінальним є науковий підхід О. Шпенглера, який довів песимістичну тезу про занепад європейської культури, яка вироджується в цивілізацію. У XX ст. цивілізаційна парадигма успішно розвивається. А. Тойнбі, Ф. Бродель, І. Валлерстайн розширили теоретико-методологічні засади дослідження цивілізацій. Зазначені автори показали діалектику взаємовпливів глобальних і локальних процесів. Суттєвий внесок у методологію компаративного аналізу соціокультурних цивілізаційних цінностей зробив класик соціологічної думки М. Вебер. Він розробляв методологію та збирав цікавий фактичний матеріал для порівняння трудової етики різних світових релігій, що й досі є актуальною проблемою історичної соціальної глобалістики. У **висновках** зазначається, що на початку XXI ст. культурний спадок європейської цивілізації став глобальним. Це відбулося великою мірою й завдяки тривалому глобальному домінуванню Британської імперії. Вихід Великої Британії з Європейського Союзу є не стільки свідченням «супінок Європи», скільки доказом дуальності ангlosаксонського та романогерманського культурного спадку Європейської цивілізації. На подальше детальне дослідження застосовує проблема ретельної розробки методології компаративного аналізу соціокультурних особливостей різних цивілізацій. Також доцільно розробляти теоретичні засади історичної соціальної глобалістики та перевіряти їх на конкретному історичному та соціологічному матеріалі. Зокрема це стосується аналізу соціальних механізмів, які забезпечують відтворення в історичному часі певних локальних цивілізацій, темпу їх розвитку, специфіки функціонування та розвитку.

Ключові слова: Європа, європейська цивілізація, культурна спадщина.

Постмодерна сучасність часто констатує факт домінування «вічного сьогодення» над сентиментами минулого спадку. Із цим пов'язаний культ вічної молодості та спроможності максимальної адаптації до радикальних змін. Однією з найбільших з-поміж них стало вписування європейської історії в контекст глобальної історії. Ця тенденція розкриває діалектику взаємозв'язку між унікальними європейськими цивілізаційними цінностями, такими як свобода індивіда й прогресивна спрямованість суспільного розвитку, та спробами їхньої універсалізації. Історія європейських імперій (Британської, Нідерландської, Французької, Португальської, Бельгійської) трансформувала європейські політичні цінності в універсальні цінності. Однак навіть у цьому проявляється європейська цивілізаційна унікальність, адже сприятливі умови для формування демократії склалися саме в Західній Європі. Причому європейська цивілізація, на відміну від китайської або індійської, не має чітких географічних кордонів. Концепт традиційної Європи «від Атлантики до Уралу» зіштовхується із концептом євразійства з його уявленням про Європу від Лісабона до Владивостока. Вихід Великої Британії з Європейського Союзу вкотре актуалізував науковий дискурс із приводу універсального значення європейської цивілізаційної різноманітності для стабільного розвитку, який відбувається попри різноманітні кризові явища.

Метою статті є аналіз основних епістемологічних тенденцій дослідження європейського цивілізаційного культурного спадку. Методологічну основу становить цивілізаційний аналіз.

Суттєвий внесок у методологію компаративного аналізу соціокультурних цивілізаційних цінностей зробив Макс Вебер. Він розробляв методологію та збирав цікавий фактичний матеріал для порівняння трудової етики різних світових релігій, що й досі є актуальною проблемою історичної соціальної глобалістики.

Починаючи від др. пол. XX ст. в цивілізаційних дослідженнях на Заході можна спостерігати двоякий процес. Із одного боку, удосконалюється методологічний інструментарій соціокультурної цивілізаційної компаративістики, зокрема в рамках культурної антропології (К. Леві-Стросс, К. Лоренц). Так, К. Леві-Стросс розглядає глобальну цивілізацію як коаліцію культур, кожна з яких зберігає свою оригінальність. З іншого боку, спостерігається заглиблення в проблематику історії повсякденності західної цивілізації¹, висвітлення гендерних аспектів європейської цивілізації².

Особливо популярним цивілізаційний підхід став у країнах пострадянського простору після дискредитації марксистсько-ленінського бачення розвитку всесвітньої історії. Активізувались дослідження цивілізаційних питань певних історичних періодів, зокрема, походження найдавніших цивілізацій³.

Суттєва увага приділяється відродженню євразійської концепції як складової цивілізаційної теорії⁴. Крім того, у форматі дискурсу навколо проблем соціальної перебудови в Росії розгорнута дискусія щодо суті «Радянської цивілізації» та переосмислення цивілізаційної парадигми неомарксизмом. При цьому західні ліберальні реформи в Росії розглядаються як спосіб зміни кодів розвитку російської цивілізації⁵.

Ще одним напрямком досліджень у цивілізаційній парадигмі є Універсальна історія. Зокрема, в традиції постнекласичної науки цивілізаційні кризи розглядає російський філософ А.П. Назаретян⁶.

У вітчизняній історіографії цивілізаційну парадигму плідно розробляє відомий вчений Ю.В. Павленко⁷. Також увага приділяється компаративістиці різних локальних цивілізацій⁸ та порівнянню досвіду реформ із погляду цивілізаційного процесу⁹.

Серед наукових проектів, що здійснюються в рамках цивілізаційної парадигми, та які на час написання статті перебували в стадії реалізації, назовемо роботу Інституту світової економіки і міжнародних відносин РАН, який від 2002 р. реалізує науковий проект «Світові цивілізації в світлі глобалізації» (керівники Є. Рашковський, В. Хорос, А. Неклеса).

Взагалі актуальним науковим завданням лишається розробка категоріального апарату та методологічних підходів, які дають можливість оперувати глобальним цивілізаційним об'єктом та різними предметами досліджень у межах єдиної цивілізаційної парадигми історичної соціальної глобалістики. Серед найважливіших проблем цивілізаційного підходу в дослідженні історичної соціальної глобалістики наголосимо на таких: співвідношення культури та цивілізації, проблема зародження локальної цивілізації, порівняння варварства та цивілізації, визначення засад компаративного аналізу соціокультурних відмінностей між цивілізаціями Сходу та Заходу, вивчення логіки діалогу та конфлікту цивілізацій, типологізація локальних цивілізацій за весь час всесвітньої історії та існуючих нині. Стисло розглянемо деякі з названих проблем.

Починаючи від праці О. Шпенглера «Сутінки Європи», проблема співвідношення культури та цивілізації є однією з ключових у цивілізаційній теорії. Із культурологічного погляду, цивілізація може розглядатися як спосіб існування людських суспільств в умовах суспільного поділу праці. Межі кожної цивілізації визначаються ареалом поширення культури, з якою вона себе ідентифікує, адже локальна цивілізація насамперед є соціокультурним утворенням.

Проте досі не склалась чітка теорія ролі культури в цивілізаційному розвитку та цивілізаційних аспектів існування самої культури. Наприклад, на думку М.Я. Данилевського цивілізація є часом розквіту певного культурно-історичного типу. Шпенглер навпаки визначає цивілізацію як період занепаду культури, коли її життя перетворюється на мумію¹⁰.

Не менше проблем існує й із вивченням процесу зародження локальної цивілізації. Узагальнений археологічний матеріал, зібраний у книзі М.О. Чмихова «Давня культура», дає підстави говорити про різні географічно-історичні умови формування антропогенних ландшафтів, які стали місцем розвитку багатьох типів локальних цивілізацій¹¹.

¹ Ле Гофф Жак. Цивилизация средневекового Запада. Москва: Издательская группа Прогресс, Прогресс-Академия, 1992. 478 с.

² Gisela Bock. Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München. 2000. 393 s.

³ Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. Київ: Академперіодика, 2002. 320 с.

⁴ Кулешов С.В. Россия в системе мировых цивилизаций. Москва: Скрипторий, 2001. 400 с.

⁵ Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. В 2-х книгах. Москва: Алгоритм, 2000. 450 с.

⁶ Назаретян А.П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории. Москва: Мир, 2001. 360 с.

⁷ Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації. Київ: Либідь, 1999. 400 с.

⁸ Історія світової культури. Культурні регіони / Автори Левчук Л.Т. (керівник) та ін. Київ: Либідь, 1997. 488 с.

⁹ Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. Київ: Українські пропілеї, 2001. 521 с.

¹⁰ Див.: Келле В.Ж. Культура в системе цивилизационных механизмов. Сравнительное изучение цивилизаций мира. Москва, 2000. С. 9.

¹¹ Чмихов М.О. Давня культура. Київ: Либідь, 1994. 340 с.

Говорячи про різні чинники, які вплинули на подальший розвиток локальних цивілізацій, виокремимо такі фактори – комунікаційний та етнічної історії. Наприкінці ХІХ ст. російський дослідник Л.І. Мечников у праці «Цивілізація і великі історичні річки» (Париж, 1889 р.) визначив три великі періоди в історії людства – річковий, морський та океанський. Відповідно до розвитку комунікацій на річках, морях та океанах можна вести мову відповідно про локальний, регіональний та глобальний етапи всесвітньої історії¹².

Історіографічна традиція протиставлення стану варварства та різних етапів розвитку цивілізованості йде від праці Л. Моргана «Стародавнє суспільство». В умовах сучасного дискурсу в рамках соціальних наук все частіше ця проблема розглядається крізь призму протистояння найбагатших країн так званого «золотого мільярда» решті світу.

Загострення глобальних соціальних проблем знову актуалізувало питання універсальності етапів розвитку всесвітньої історії. Прихильники універсального бачення розвитку всесвітньої історії, починаючи з К. Маркса, зазначають, що всі країни й народи, незважаючи на відставання одних і великий поступ інших, у своєму становленні проходять ті само етапи, а відрізняються один від одного лише стадією розвитку.

У рамках цього концептуального підходу можна розглядати теорію модернізації як систему перетворень конкретного суспільства в рамках його осучаснення й постійного вдосконалення¹³. Адже від епохи Просвітництва історична доля людства розглядалася як єдина. Натомість із розвитком процесу глобалізації, загостренням соціальних протиріч між багатію Північчю та бідним Півднем поступово відбувається процес відмови від універсальних моделей та стадій розвитку, обов'язкових для всіх часів та народів. Зокрема, на думку С. Гантінгтона західна цивілізація високо цінується не тому, що вона універсальна, а тому, що вона унікальна. Він аргументовано доводить, що історичний розвиток західної цивілізації був унікальним та неповторним досвідом. У цьому сенсі він є протиприродним для інших цивілізацій, які не випробували його на собі. Звичайно, абсолютно новою цю концепцію назвати не можна. Вона цілком вписується до ідеології євроцентризму, та її різновиду американоцентризму. Адже ще на стадії розквіту колоніалізму британський поет Р. Кіплінг зазначав, що Захід є Захід, Схід є Схід, не зустрінись їм ніколи – лише біля престолу Господнього, в день Страшного Суду!¹⁴

Французький історик Ф. Бродель, досліджуючи цивілізаційні особливості народження західної моделі капіталізму, наголошував, що майже третина капіталовкладень у Британії періоду промислової революції покривалось за рахунок колоніальних володінь в Індії. Унаслідок цього місцеві форми капіталістичних відносин та їх структури руйнувалися. Крім того, фактичний матеріал соціокультурної історії заперечує унікальність різних культурних феноменів. Наприклад, у Європі почали користуватися ложками лише в другій половині ХІХ ст. До цього європейці брали їжу руками, допомагаючи собі ножом. А народи Центральної Америки користувалися ложками ще за 1000 р. до завоювання Мексики іспанським конкістадором Кортесом (1519–1521 рр.), а стародавні єгиптяни – за 3000 тис. р. до н. е. До періоду релігійної реформації та великих географічних відкриттів Захід взагалі відставав від Сходу за рівнем науки та техніки. Не помічати цих явищ можна лише дивлячись на всесвітню історію скрізь європоцентричні окуляри. Цивілізаційний підхід має дати можливість позбутися цієї вади зору дослідників.

Із цим фактично погоджується С. Кара-Мурза, який наголошує на важливості для західної ринкової цивілізації десакралізації та дегуманізації світу як способу народження техногенного світогляду; ідеї свободи у вигляді волі до влади; ідеї прогресу як потреби в перманентній експансії; індивідуалізму та породженого ним егоїстичного інтересу як мотора конкуренції¹⁵.

В умовах гострої критики існуючих методів глобалізації ідейною зброєю антиглобаліського руху стає переконання в тому, що західна цивілізація створила себе з матеріалу колоній. У відповідь нинішні країни «золотого мільярда» розробляють тактику своєї консолідації перед загрозою з боку бідного Півдня. Але й він не є однорідним. Наприклад, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії або нафтодобувні держави Перської затоки, зайнявши своє місце в глобальному розподілі праці, значно багатші за країни, що розвиваються.

Тенденції визначення всіх цивілізацій як унікальних протистоять неоліберальна спроба побудови глобального демократичного суспільства, яке за Ф. Фукуямою буде достойним кінцем історії. Загальне цивілізаційне поширення неоліберальних ідей мало зняти більшість міжцивілізаційних протиріч. Але історична реальність виявилася значно склад-

¹² Максаковский В.П. Историческая география. Москва: ЛЕНАНД, 1999. С. 35.

¹³ Горбатенко В.П. Стратегія модернізації суспільства. Україна і світ на зламі тисячоліть. Київ, 1999. С. 11.

¹⁴ Киплинг Р. Баллада о Востоке и Западе. Рассказы. Стихотворения / Пер. с англ., сост., вступ. ст., примеч.

А. Долинина. Москва: Художественная литература, 1989. С. 275.

¹⁵ Кара-Мурза С.Г. Идеология и мать её наука. Москва: Научный эксперт, 2002. С. 146.

нішою, ніж теорія, яка претендувала на її пояснення. Альтернативний концепції «кінця історії» підхід запропонував у 1993 р. С. Гантінгтон у популярному есе «Зіткнення цивілізації». Назву своєї праці він узяв із однойменного заголовку одного з розділів есе А. Тойнбі «Цивілізації перед судом історії».

Розглядаючи розвиток глобальних конфліктів упродовж історії, Гантінгтон зазначав, що спочатку конфлікти вибухають між правителями держав, які намагались приєднати нові території до своїх володінь. Після Великої французької революції основними суб'єктами конфліктів стають нації. Після Другої світової війни настав час конфлікту ідеологій, проявом чого стала холодна війна. Її закінчення висунуло на порядок денний конфлікт цивілізацій.

С. Гантінгтон слушно зазначав, що різниця між цивілізаціями поставала століттями, вони більш фундаментальні та стабільні, ніж протиріччя ідеологічні та класові, менше піддаються змінам. Тому сучасні глобальні конфлікти будуть зсуватись від політичних та ідеологічних кордонів на лінії дотику різних локальних цивілізацій. Ця концепція пов'язала конфліктологію з культурологією та геополітикою.

Формою реалізації ідеї конфлікту цивілізацій є концепція багатополюсного світу. Єдиний полюс сили, репрезентований трансатлантичною європейсько-американською цивілізацією, вважається гарантом глобальної безпеки та стабільності¹⁶. Натомість деякі теоретики міжнародних відносин пов'язують виникнення багатьох центрів сили із загостренням боротьби між ними та глобальною нестабільністю¹⁷.

Водночас у процесі обговорення ідеологеми «зіткнення цивілізацій» неодноразово акцентувалася увага на потребі бачення діалогу цивілізацій не лише як форми продовження конфлікту іншими засобами, а й як соціокультурних засад розвитку міждержавного та міжцивілізаційного партнерства¹⁸.

Після терактів 11 вересня 2001 р. у США (які для масової свідомості стали одним із символів можливого конфлікту цивілізацій із використанням асиметричних методів ведення війни) значну увагу розвитку ідеї діалогу між цивілізаціями приділяє ООН. Зокрема 9 листопада 2001 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію 56-6, у якій зазначається, що всі цивілізації прославляють єдність і багатолікості людства, стають ще багатшими та отримують стимул для подальшого розвитку завдяки діалогу з іншими цивілізаціями. Досягнення цивілізації є колективним надбанням людства. Глобалізація є не лише економічним, фінансовим та технологічним процесом, що може принести велику користь, а й викликом, який полягає в необхідності збереження величезної інтелектуальної та культурної різноманітності людства та цивілізацій. Діалог цивілізацій – це процес, який йде всередині цивілізацій та на їх стику і ґрунтується на загальній участі та колективному бажанні вчитися, виявляти нові концепції, сфери спільного розуміння та спільні цінності¹⁹.

При цьому слід пам'ятати, що жодна ідеологія не може бути універсальною. На цю роль в умовах плюралістичного бачення розвитку історії, звичайно, не може претендувати й цивілізаційний підхід. Тим паче, що його евристичні можливості обмежуються внаслідок серйозних методологічних та теоретичних протиріч, які існують у межах названого підходу.

Зокрема, поки що адепти цивілізаційної парадигми не знайшли погодженої відповіді навіть на відносно просте питання: скільки цивілізацій змінилося впродовж світової історії. Крім того, існують різні підходи до принципів типологізації цивілізацій. Одні науковці, слідом за А. Тойнбі, вважають, що найдавніші цивілізації виникли на основі найдавніших високих культур (Єгипет, Месопотамія, Індія, Китай). Після осьового часу (за К. Ясперсом) локальні цивілізації вже формуються на основі світових релігій.

Американський політолог С. Гантінгтон у спробі класифікувати існуючі цивілізації нарахував їх вісім, але робить це за різними критеріями. За ознакою однієї зі світових релігій він виділяє: християнську католицьку, християнсько-православну, ісламську, індійську, конфуціанську, японську цивілізації, а ще дві за географічним принципом: африканську та латиноамериканську.

Але незважаючи на зазначені протиріччя, цивілізаційний підхід як найбільш масштабний охоплює стійкі компоненти людської історії (антропологічні, етнічні, культурні),

¹⁶ Бжезинський З. Великая шахматная доска. Американское господство в мире и его геостратегические императивы. Москва: Международные отношения, 1999. 360 с.

¹⁷ Lawrence F. Kaplan, William Kristol. The War over Iraq. Saddam's Tyranny and America's Mission. San Francisco. 2003. С. 150.

¹⁸ Василенко И.А. Диалог цивилизаций: социокультурные проблемы политического партнерства. Москва: Изд-во Эдиториал УРСС, 1999. 360 с.

¹⁹ Кофи Аннан. Диалог против конфликтов и насилия. Глобальная повестка для диалога между цивилизациями. Азия и Африка сегодня. 2002. № 7. С. 4–6.

натомість формаційний концентрує увагу на більш лабільних (соціальних, особистісних структурах), а соціокультурний виявляє співвідношення стійкого та нестійкого (особистості і суспільства, культури і соціальності).

Помітним концептом сучасної цивілізаційної теорії є спроба головним чином неомарксистів адаптувати до неї формаційну теорію. В історичній науці склалося уявлення про традиційне аграрне, модернізоване індустріальне та постмодерне постіндустріальне суспільство. Оскільки різні суспільства перебувають на неоднакових щаблях історичного розвитку, формуються розбіжності між локальними цивілізаціями. При цьому сучасне суспільство розглядається як продукт індустріальної цивілізації, а традиційне суспільство як спадкоємець аграрної цивілізації.

Отже, ретроспективно оглянувши основні концептуальні підходи, які розробляються в цивілізаційній парадигмі, повернемось до мети цієї статті. Зокрема визначимо коло завдань історичної соціальної глобалістики та з'ясуємо пізнавальні можливості циклічних підходів до вивчення глобальної та локальних цивілізацій.

Історична соціальна глобалістика є соціальною наукою, яка займається вивченням соціально-історичних передумов виникнення процесу глобалізації, визначенням основних етапів розвитку глобальної цивілізації, дослідженням розвитку локальних цивілізацій на різних етапах світової історії. При цьому ключовим питанням стає визначення соціокультурних особливостей різних стадій розгортання циклів розвитку локальних цивілізацій як складових глобальної цивілізації людства.

Стрижнем соціальних перетворень кінця XX та початку XXI ст. є глобалізація. Проте єдиного розуміння глобалізації в соціальних науках ще не склалося. Незважаючи на це, цивілізаційна парадигма посідає помітне місце в сучасній глобалістиці.

Дослідник Ю.В. Яковець здійснив аналіз можливостей взаємодії існуючих локальних цивілізацій в рамках політичних, економічних, соціокультурних, демографічних та інших аспектів глобалізації²⁰. Багато інших науковців звертають увагу на суперечності, які існують між різними цивілізаціями. Найстарші цивілізації, що нині належать до найбідніших та найчисельніших за кількістю населення, мають обмежений виробничий, військовий та науково-технічний потенціал. Водночас вони зберігають багато соціокультурних цінностей, які є більш адекватними нинішнім проблемам взаємин між людиною та природою. Натомість західна цивілізація, яка завдяки власним економічним, технологічним, військовим, колишнім колоніальним, а нині комунікаційним можливостям масової культури поширила свій вплив принаймні на молоді різні локальні цивілізації, перетворилась на символ нинішньої глобальної цивілізації. Однак ще в 1930-ті рр.

А. Тойнбі зазначав, що уніфікація світу на основі західної економічної моделі приведе до небезпечного звуження історичного світогляду.

На межі XXI ст. під глобалізацією часто розуміють поширення західної моделі розвитку на інші локальні цивілізації, що є підґрунтям для існування однополярного світу. Зазначена тенденція ставить важливі концептуальні питання: чи є глобалізація принципово новим історичним явищем, чи має певні межі свого поширення, чи глобалізація може привести до зіткнення цивілізацій²¹.

При цьому компаративний аналіз нинішнього стану локальних цивілізацій засвідчує, що зберігаються суттєві соціокультурні відмінності між цивілізаціями Сходу та Заходу. Саме соціокультурні засади, на нашу думку, стануть стимулом до появи економічних та політичних передумов, необхідних для оформлення різних полюсів світу. Уже сьогодні в умовах фактичного апогею однополярного світу під гегемонією США ми можемо спостерігати поступову консолідацію навколо різних цивілізаційних центрів, зокрема, в Євразії. Наприклад, європейські країни залучаються до інтеграції в рамках Європейського Союзу, Росія намагається стати полюсом сили православного світу, Китай та Японія – конфуціансько-буддистського, Індія – індуського, невизначеною є ситуація в мусульманському світі, де на роль полюсу сили претендують декілька країн. Але за модною нині теорією «реальної політики» таким полюсом міг би бути Пакистан, який володіє ядерною зброєю.

Чільне місце серед головних теорій історичної соціальної глобалістики посідає теорія світ-системного аналізу, популяризацією якої займається Центр Фернана Броделя з дослідження економіки, історичних систем і цивілізацій, директором якого є І. Валлерстайн.

Характерною особливістю і головною відмінністю теорії світ-системного аналізу від загалом неісторичних теорій, які тривалий час домінували в соціології, є осмислення сучасних глобальних і транснаціональних процесів з погляду історичної ретроспективи останніх 500 років всесвітньої історії. Саме тоді в Європі, а потім і в глобальному масштабі виникла особлива історична система, в основі якої знаходиться єдиний розподіл праці,

²⁰ Яковець Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва: Экономика, 2001. 340 с.

²¹ Удовик С.Л. Глобализация. Семиотические подходы. Київ: Ваклер, 2002. С. 1–2.

а рушійною силою є перманентне накопичення капіталу – тобто мова йде про сучасну світ-систему або капіталістичну світ-економіку. Специфічною рисою капіталістичної світ-економіки є безперервне накопичення капіталу, що передбачає встановлення ієрархічно нерівного розподілу, коли капіталістичні виробники, спираючись на підтримку держави, монополізують певні види виробничої діяльності (а саме провідні галузі виробництва). У результаті останні концентруються в певних зонах, які стають полем концентрації найбільших капіталів, утворюють зону ядра капіталістичної світ-економіки. Крім монополізації та концентрації найбільш технологічно розвинутих виробництв, їй притаманні також централізовані та потужні державні структури, вільна, дорога робоча сила, високий рівень споживання на душу населення. Зона ядра панує над іншими частинами світ-системи – периферією та напівпериферією. Периферія, порівняно з ядром, характеризується наявністю низько прибуткових і тому немонополізованих видів виробництв, підпорядкованих законам ринкової конкуренції, слабкими державними структурами, поширенням позаекономічного примусом та низьким рівнем споживання. В осьовому розподілі праці периферія відіграє роль постачальника сировини та дешевої робочої сили для ядра світ-системи. Неekвівалентний обмін між двома зонами є головним механізмом передачі додаткової вартості від периферії – ядру. Щоб підтримати достатньо високий рівень накопичення капіталу, ядро постійно намагається інтегрувати до світ-системи у якості периферії нові регіони земної кулі, які раніше не належали до світ-системи.

З перший погляд, теорія І. Валлерстайна з його поділом світу на центр та периферію виключає можливість виникнення різних полюсів сили, які володіли б приблизно однако-вим потенціалом. Водночас політичні уточнення зазначеної теорії визнають, що періоди тотальної гегемонії в світ-системі відносно нетривалі, порівняно з періодами боротьби за гегемонію. Отже, більш стабільною видаватиметься майбутня багатополісна модель світу²².

На нашу думку, найперспективніші пізнавальні можливості для історичної соціальної глобалістики в рамках цивілізаційної парадигми надає теорія універсального епохального циклу, яка розглядає три рівні соціального: індивіда, суспільство та цивілізацію. Кожен з цих суб'єктів має свої особливості адаптації до імперативів процесу глобалізації, різну структуру та тривалість циклів свого розвитку.

Особистісний соціальний цикл розгортається швидше за інші та реалізується через зміну поколінь. Національно-державний цикл є тривалішим за особистісний, але менш протяжним, ніж цивілізаційний цикл. Цивілізаційний цикл є найбільш тривалим. Його ритм залежить від національно-державних утворень, що входять до соціокультурного ареалу певної локальної цивілізації²³.

У зазначеному контексті на подальше детальне дослідження заслуговує проблема ретельної розробки методології компаративного аналізу соціокультурних особливостей різних цивілізацій. Також доцільно розробляти теоретичні засади історичної соціальної глобалістики та перевіряти їх на конкретному історичному та соціологічному матеріалах. Це стосується, зокрема, аналізу соціальних механізмів, які забезпечують відтворення в історичному часі певних локальних цивілізацій, темпу їх розвитку, специфіки функціонування та розвитку.

References

- Afonin, E., Bandurka, O. & Martynov, A. (2002). *Velyka Roztoka (hlobalni problemy suchasnosti: sotsialno-istorychnyi analiz)* [Velyka Roztoka (global problems of the present: socio-historical analysis)]. Kyiv, Ukraine.
- Bock, G. (2000). *Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. München.
- Galchinsky, A. (2001). *Superechnosti reform: u konteksti tsyvilizatsiinoho protsesu* [Contradictions of reforms: in the context of the civilization process]. Kyiv, Ukraine.
- Gorbatenko, V. (1999). *Stratehiia modernizatsii suspilstva. Ukraina i svit na zlami tysiacholit* [Strategy for modernization of society. Ukraine and the world at the turn of the millennium]. Kyiv, Ukraine.
- Hopkins, T.K. & Wallerstein, I. (1996). *The Age of Transition: Trajectory of the World-System 1945–2025*. London.
- Kaplan, L. & Kristol, W. (2003). *The War over Iraq. Saddam's Tyranny and America's Mission*. San Francisco, USA.
- Kelle, V. (2000). *Kultura v sisteme tsyvilizatsionnykh mekhanizmov. Srovnitelnoe izuchenie tsyvilizatsiy mira* [Culture in the system of civilizational mechanisms. Comparative study of world civilizations]. Moscow, Russia.

²² Hopkins T.K., Wallerstein I. *The Age of Transition: Trajectory of the World-System 1945–2025*. London. 1996. 500 p.

²³ Афонін Е., Бандурка О., Мартинів А. Велика Розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). Київ: Парапан, 2002. 340 с.

- Kofy, A. (2002). Dialogue against conflict and violence. *Global Agenda for Dialogue among Civilizations. Asia and Africa today*, 7, 4–6.
- Kuleshov, S. (2001). *Rossiya v sisteme mirovyih tsivilizatsiy* [Russia in the system of world civilizations]. Moscow, Russia.
- Levchuk, L.T., Hrytsenko, V.S. & Yefymenko, V.V., et al. (1999). *Istoriia svitovoi kultury. Kulturni rehiony* [History of the world culture. Cultural regions]. Kyiv, Ukraine.
- Maksakovskiy, V. (1999). *Istoricheskaya geografiya* [Historical geography]. Moscow, Russia.
- Nazaretian, A. (2001). *Tsivilizatsionnye krizisy v kontekste Universalnoy istorii* [Civilizational crises in the context of Universal History]. Moscow, Russia.
- Pavlenko, Yu. (1999). *Istoriia svitovoi tsyvilizatsii* [History of the world civilization]. Kyiv, Ukraine.
- Udovik, S.L. (2002). *Globalizatsiya. Semioticheskie podhody* [Globalization. Semiotic Approaches]. Kyiv, Ukraine.
- Vasilenko, I. (1999). *Dialog tsivilizatsiy: sotsiokulturnye problemy politicheskogo partnerstva* [Dialogue of Civilizations: Socio-Cultural Problems of Political Partnership]. Moscow, Russia.
- Videyko, M. (2002). *Trypillskaya tsyvilizatsiya* [Trypillia civilization]. Kyiv, Ukraine.
- Yakovez, Yu. (2001). *Globalizatsiya i vzaimodeystvie tsivilizatsiy* [Globalization and interaction of civilizations]. Moscow, Russia.

Горобець Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри все-світньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка (вул. Роменська, 87, м. Суми, 40002, Україна).

Horobets Ihor V. – Ph.D. in Historical Science, Associated Professor of the world history and historical sciences teaching methods department of A.S. Makarenko Sumy state pedagogical university (Romeskaya street, 87, Sumy, 40002, Ukraine).

Мартинів Андрій Юрійович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАН України (вул. Грушевського 4, Київ 01001, Україна).

Martynov Andrei Yu. – Dr. Habil. (History), Professor, leading researcher at the Department of history international relationship and foreign policy of Ukraine at the Institute of history of Ukraine The National Academy of Science of Ukraine (Grushevskogo street 4, Kiev 01001, Ukraine).

CULTURAL HERITAGE OF EUROPEAN CIVILIZATION AS A SUBJECT OF SCIENTIFIC ANALYSIS

The article highlights existing approaches to the theoretical and methodological comprehension of the problems of researching the cultural heritage of European civilization. The purpose of the article is to analyze the main epistemological trends in the study of European civilization cultural heritage. The methodological basis of the article is a civilization analysis. The scientific novelty of the article is to systematize the conceptual achievements of various scientists who adhere to a civilization approach to the study of European cultural heritage. At the beginning of the nineteenth century, competition between the German-speaking and Slavic cultural areals intensified. M. Danilevsky in classical work «Russia and Europe» conceptualized the sociocultural differences between two European worlds. The author emphasized their equivalence in terms of historical development. The scientific approach of O. Shpengler is very original. He proved a pessimistic thesis on the decline of European culture, which is degenerate in civilization in the XX century, a civilization paradigm develops successfully. A. Toynbi, F. Brodel, I. Vallerstain expanded the theoretical and methodological principles of civilization research. These authors showed dialectics of mutual influences of global and local processes. Significant contribution to the methodology of comparative analysis of sociocultural values of civilization was made by the classic of sociological thought Max Weber. He developed a methodology and collected an interesting actual material for comparing the labor ethics of various world religions, which is still an urgent problem of historical social globalistics. The conclusions of the article state that in the early XXI century, the cultural legacy of European civilization became global. Not least this happened due to the long global domination of the British Empire. The Great Britain Exit from the European Union is not so much evidence of «Twilight Europe», as evidence of the Duality of the European Anglo-Saxon and Romano-Germanic cultural heritage of European civilization. For the further detailed study deserves the problem of careful development of a methodology for comparative analysis of socio-cultural features of various civilizations. It is also advisable to develop the theoretical principles of historical social globalistics and check them on specific historical and sociological materials. In particular, it concerns the analysis of social mechanisms that provide reproduction in the historical time of certain local civilizations, the pace of their development, the specifics of functioning and development.

Key words: Europe, European civilization, cultural heritage.

Дата подання: 21 серпня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 серпня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Горобець, І., Мартинов, А. Культурний спадок європейської цивілізації як предмет наукового аналізу. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 183–190. DOI: 10.5281/zenodo.5733157.

Цитування за стандартом APA

Horobets, I., Martynov, A. (2021). Kulturnyi spadok yevropeiskoi tsyvilizatsii yak predmet naukovo-ho analizu [Cultural Heritage of European Civilization as a subject of scientific analysis]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 183–190. DOI: 10.5281/zenodo.5733157.





СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНОЙ ПОЛИТИКИ ЕВРОПЫ

DOI: 10.5281/zenodo.5749266

© Д. Кривошей, 2021. CC BY 4.0

Цель исследования заключается в выявлении основных этапов становления и развития культурной политики в Европе как одной из сфер публичной политики. **Методология исследования.** Для решения поставленной задачи использованы системный метод, метод типологизации и сравнения. Основными научными принципами избраны принцип историзма и объективности. **Научная новизна.** Впервые проведено междисциплинарное комплексное исследование изменений в социальной и культурной жизни общества, развитии общественно-политической мысли, образования, становления и развития светского государства, которое позволило определить основные этапы истории культурной политики в Европе. **Выводы:** культурная политика как отдельная сфера социального развития общества зародилась в средневековье. В разные периоды менялись как ведущие акторы, так и попавшие под их влияние сферы культуры. На первых этапах заметно сильное влияние Церкви на сферу народной культуры. С укреплением абсолютизма и формированием национальных государств растет государственная опека над образованием и культурой. Культурные учреждения превращаются в популяризаторов национальной идеи и получают государственную поддержку. Развитие капитализма активизирует культурные запросы буржуазии. Формируется общественно-государственная модель культурной политики. История XX в. приводит примеры применения культуры в политических целях. В этот период начинает использоваться и сам термин «культурная политика». В послевоенный период изменяется стратегия развития культурной политики от «культуры для всех» до мультикультурализма и анимационной концепции. Процессы развития постиндустриального общества с основным вниманием на сферу услуг и потребления поставили перед культурной политикой задачу продвижения культурных индустрий, стимулирования частных инвестиций и дальнейшей децентрализации управления.

Ключевые слова: культурная политика, управление культурой, национальное государство, государственная поддержка культуры.

На сегодняшний день нет обобщающих работ по истории культурной политики. Некоторые ее аспекты рассматриваются при изучении истории образования, печати, цензуры, культуры. Приступая к изучению этой проблемы, необходимо отметить, что в контексте культурной политики культура рассматривается исключительно в социологическом (функциональном) определении как регулятор человеческого поведения. Среди средств реализации культурной политики – социальные институты религии, искусства и науки. Именно они вместе с каналами распространения (образование и массовые коммуникации) создают мощный комплекс, формирующий картину мира в массовом сознании¹.

Для эффективного изучения истории культурной политики необходимо учитывать изменения в социальной и культурной жизни общества, развитие философской и социально-политической мысли, образования и культуры, изменение взглядов на место и роль государства в светской жизни общества, аспекты становления и развития национализма как основы строительства светского государства в Европе.

Свое исследование мы начинаем с периода **Средних веков**. В ту пору основным субъектом реализации культурной политики была Церковь, использовавшая искусство в своих целях. Однако ему отводилась второстепенная роль «усилителя» церковного влияния. Церковь активно использовала искусство для формирования картины мира и получила из рук государства право контролировать развитие искусства в целом. По подсчетам П. Сорокина, среди всех изученных произведений искусства доля религиозной тематики в XII–XIII вв. составляла 97%².

Однако из-за отсутствия прочных информационных и коммуникационных связей в государственных образованиях раннего средневековья в условиях господства натурального хозяйства нельзя говорить о тотальном господстве Церкви над культурной жизнью народа. Сильными оставались традиции язычества.

¹ Жидков В.С., Соколов К.Б. Культурная политика России: теория и история: Учеб. пособие для вузов. Москва: Акад. проект, 2001. С. 43.

² Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество. Москва: Политиздат, 1992. С. 444.

В эпоху позднего средневековья возросла роль таких субъектов культурной политики, как городские общины. Уже не Церковь, а городские советы вместе с ремесленными мастерскими организуют культурные мероприятия. Самые опытные их члены объединяются в особые «братства», которые становятся первыми профессиональными объединениями деятелей искусства.

В этот же период замок стал местом светской рыцарской культуры. Возрождаются традиции меценатства. Начинает формироваться придворное искусство, что приводит к изменению отношения к представителям культуры и искусства.

Растет практическая потребность в образовании, что приводит к увеличению количества и разнообразия учебных заведений. Появляются первые университеты.

Одним из компонентов культурной политики этого периода была религиозная цензура на распространение и толкование Священного Писания. Следует заметить, что в контексте создания рукописей новых книг она не имела большого значения.

В **раннее Новое время** происходит радикальный разрыв с традиционной народной культурой, создается новая культура.

Реформаторы оказали влияние на музыкальную культуру. Вместо псалмов в протестантских церквях пели гимны. Ритуал и драма были поставлены на службу протестантам. Важным инструментом пропаганды в первые десятилетия новой веры была гравюра³. Церковные реформаторы (как протестанты, так и католики) рассматривали школьную драму как мощное средство миссионерской и образовательной деятельности.

В этот период происходит крушение идеологических взглядов на государство. В ряде стран Западной Европы (Англия, Нидерланды, Швеция, Дания, Норвегия, Германия, Швейцария) установилась практика назначения королями высшего духовенства протестантских церквей. А в некоторых немецких протестантских княжествах сами курфюрсты взяли на себя обязанности епископов. Как в протестантских, так и в католических странах произошло наступление на права духовенства⁴.

Печатная книга как новое средство коммуникации позволила преодолеть локальность традиционных жизненных миров и «сегментацию» общества. Публикация переводов Библии на национальные языки оказала большое влияние на язык и литературу стран, где распространился протестантизм⁵. Укрепление национальных языков способствовало объединению территорий, усилению централизованных монархий в Западной Европе.

Параллельно развивался институт религиозной цензуры. В 1486 г. в Европе появилось первое цензурное учреждение – Цензурная комиссия. В 1559 г. Папа Римский опубликовал «Список запрещенных книг» (Index Librorum Prohibitorum).

Одним из каналов распространения новой культуры было образование. В Англии, по словам Лоуренса Стоуна, между 1560 и 1660 годами в результате основания благотворительных школ (Charity schools) на деньги прихожан произошла «образовательная революция»⁶. В XVII в. в Швеции священнослужители ходили из дома в дом и проверяли у людей навыки чтения и знания катехизиса⁷.

С образованием абсолютистских государств распространилась идея национальной государственности. Начиная с Генриха IV (1589–1610) во Франции сформировалась система государственной опеки над наукой, культурой и искусством. Перед театром была поставлена задача идеологического обоснования и прославления абсолютизма⁸. Во время правления Людовика XIII появились первые культурные учреждения, задачей которых была защита культурной ортодоксии. Эту роль исполняли созданные Французская Академия (1635 г.) и Французская академия живописи и скульптуры (l'Académie de peinture et de sculpture, 1642).

В ранне Новое время светская власть создает собственный институт цензуры. Еще в 1496 г. император Священной Римской империи Максимилиан I (1459–1519) назначил генерального суперинтенданта книгопечатания и книг по всей Германии. Цензура стала прерогативой императора, как контроль над валютой и почтовой системой. Право правительства устанавливать контроль над прессой рассматривалось как естественное явление в

³ Бэрк П. Народная культура Эўропы ранняга Новага часу. Мінск: Тэхналогія, 1999. С. 256–259.

⁴ Треvelyan Д.М. Социальная история Англии. Обзор шести столетий: от Чосера до королевы Виктории / пер. с англ. А.А. Крушинской и К.Н. Татариневой; под ред. и с предисл. В.Ф. Семенова. Москва: Изд-во иностр. лит., 1959. С. 131.

⁵ Бэрк П. Народная культура... С. 254.

⁶ Там же. С. 284–285.

⁷ Там же. С. 256.

⁸ История западноевропейского театра: В 8 т. / ред. изд.: С.С. Мокульский, Г.Н. Бояджиев, Е.Л. Финкельштейн. Москва: Искусство. 1956. Т. 1. С. 560.

рамках принципа «*arsana imperii*» (тайна власти). Это освободило его от судебных исков и позволило принимать политические решения за закрытыми дверями⁹.

Однако светская власть не ограничилась цензурой. Реформация вдохновила ее на то, чтобы в полной мере использовать данные ей полномочия во всех сферах общественной и частной жизни. Первые значимые примеры государственного вмешательства в жизнь общества заметны в протестантских государствах Германии¹⁰. За соблюдением регламентирующих правил следили специальные городские службы. Их деятельность по поддержанию общественного порядка в Германии определяется как «полиция». Фраза «*gute Ordnung und Policey*» (хороший порядок и полиция) появляется в 1530 г. в имперском постановлении (*Reichsabschied*) рейхстага г. Аугсбурга¹¹.

Ряд ограничений и правил культурной жизни содержится в различных постановлениях городских властей и гильдий (братств). Это оправдывалось предотвращением безнравственности и политического неповиновения, защитой Церкви¹².

С усилением абсолютизма во **второй половине XVII – 80-х гг. XVIII в.** культурным вопросам уделяется все большее внимание. Вмешательство в дела культуры государство (в лице монархов и их окружения) объясняет необходимостью распространения среди народа идеалов образования и творческой активности. Правители в рамках государственных форм абсолютной монархии проводили экономические, культурные и политические реформы, исходя из принципа, приписываемого одному из них – австрийскому королю и германскому императору Иосифу II: «Все для народа, ничего через народ»¹³.

В эпоху Просвещения в некоторых странах создаются такие культурные и художественные учреждения, как Королевский музыкальный и драматический театры. Формируется государственная система управления учреждениями культуры и искусства, ликвидируются учреждения театрального самоуправления, проводится мониторинг репертуарной политики. Группа руководителей (менеджеры, администраторы, директора) становится нормой жизни государственного художественного учреждения.

Растет число стран, в которых, помимо королевских театров, создаются академии искусств. Их создание было направлено не только на популяризацию официального искусства. Они поднимали престиж творческой деятельности и способствовали ее профессионализации.

В этот период многие королевские театры, библиотеки, коллекции древностей частично или полностью открываются для публики, закладываются основы муниципальной и государственной поддержки культурных мероприятий.

В XVIII в. художественные учреждения были включены в сферу государственной поддержки. Это оправдано как расширением образования среди населения, так и экономическими выгодами. В произведениях Кристиана Вольфа («Рациональные мысли об общественной жизни людей» (*Vernünftigen Gedanken vom gesellschaftlichen Leben der Menschen*, 1721), Иоганна Генриха Готлиба фон Юсти «Основы полицейской науки» (*Grundsätze der Polizeywissenschaft*, 1782) и других пропагандируется и обосновывается необходимость государственной поддержки театров, художественных салонов, развлекательных садов и подобной деятельности. Потому что они способствуют моральной стабильности, поощряют добродетель и хорошее поведение, а также расслабляют и приносят удовольствие. Кроме того, видится экономическая выгода от оперы и других крупных культурных мероприятий, поскольку они привлекали в город значительное количество гостей. В результате в городской бюджет поступало намного больше денег, чем было потрачено на оперу.

При этом независимо от государства, благодаря третьему классу, распространяются идеи свободы, равенства и братства. Это угрожает самому существованию монархий. Государственная культурная политика во многих странах приобретает оборонительный характер. Ярким подтверждением этому является цензура, преследования отдельных представителей культуры, закрытие учреждений культуры и типографий. В то же время в некоторых протестантских странах цензура была отменена. Парламент Англии в 1689 г.

⁹ Wilke Jürgen. Zensur und Pressenfreiheit. *Europäische Geschichte Online*. URL: http://ieg-ego.eu/de/threads/europaeische-medien/zensur-und-pressefreiheit-in-europa/juergen-wilke-zensur-und-pressefreiheit#InsertNoteID_36_marker37.

¹⁰ Раев М. Регулярное полицейское государство и понятие модернизма в Европе XVII–XVIII веков: попытка сравнительного подхода к проблеме. *Американская русистика. Императорский период*. Самара: Изд-во «Самарский университет», 2000. С. 50.

¹¹ Wolzendorff K. Über den Umfang der Polizeigewalt im Polizeistaat. Marburg: Heinrich Bauer, 1905. S. 3–4.

¹² Wagner Bern. Kulturpolitik. Begründungen und Legitimation. *Kulturpolitische Mitteilungen*. 2006. IV (№ 115). S. 72.

¹³ Грицкевич В.П. История музейного дела до конца XVIII века. Санкт-Петербург: СПбГУки, 2004. С. 163.

принял Билль о правах, который включает термин «свобода слова». В Швеции цензура была отменена в 1766 г., в Дании – в 1770 г.¹⁴

Наряду с цензурой книг и периодических изданий распространяется цензура театральных постановок. Например, королевская цензура театра во Франции была введена в 1701 г., в Австро-Венгерской империи – в 1751 г.¹⁵

Продолжается унификация языков. В Речи Посполитой в 1696 г. Генеральная конференция сословий распорядилась использовать польский язык во всех новых официальных документах.

В этот период монархи обращают внимание на сферу образования. Задача – сделать массы населения грамотными. Пруссия с 1662 г. поставила образование под контроль короля. Его указом открывались школы в деревнях и городах. В Швеции в 1686 г. король Карл XI запретил неграмотным жениться. В 1717 г. был издан указ о всеобщем образовании в Пруссии. В 1774 г. в Австрии был издан первый школьный устав, который ввел обязательное начальное образование. Он также учредил школьную инспекцию, провинциальные школьные комиссии¹⁶. В 1773 г. Речь Посполитая учредила Комиссию по образованию, которая фактически стала первым Министерством образования в Европе.

В этот период появился новый объект культурной политики – авторское право. 10 апреля 1710 г. был принят Статут королевы Анны, который ввел этот институт. В 1741 г. аналогичный закон принят в Дании, в 1789 г. – во Франции. Произведение искусства стало рассматриваться как собственность, которую можно продать или сдать в аренду. Кроме того, с точки зрения государственного надзора был упрощен контроль за принадлежностью произведения определенному лицу, выполнением определенного произведения, получением гонорара, распространением и продажей.

В период буржуазного общества (90-е гг. XVIII – нач. XX вв.) дальнейшее развитие культурной политики происходит под влиянием Великой французской революции, которая положила начало процессу демократизации культуры. Задача заключалась в том, чтобы сделать французский язык достоянием всех французов, ликвидировать многие местные наречия и диалекты. Новое правительство вело борьбу с неграмотностью, предпринимало шаги по устранению разрыва между искусством и людьми, обеспечению равного доступа к культуре. Издан указ (1789 г.) о национализации культурного наследия, в результате которого Королевская библиотека была преобразована в Национальную библиотеку, а Королевский дворец Лувр – в Центральный художественный музей (1791 г.). В соответствии с принятыми указами было утверждено авторское право (1793 г.).

Напуганные событиями Французской революции европейские монархи возобновляют или усиливают цензуру. В центре внимания этого института культурной политики в многонациональных империях (Австрия, Россия) в первой половине XIX в. – контроль национальной пропаганды в контексте растущего движения за национальную независимость¹⁷.

Наблюдается тенденция к централизации управления школьным образованием. Деятельность всех учебных заведений и учителей контролировалась государственными органами. В Пруссии в 1794 г. издано «Общее положение о школе», в котором все школы были объявлены государственными, а в 1798 и 1808 гг. созданы органы государственного контроля за деятельностью школы. В 1801 г. во Франции сформировалась система школьных округов по числу университетов со строгим подчинением школ внутри нее.

В 1817 г. основано прусское министерство духовенства, образования и здравоохранения (Ministerium der Geistlichen, Unterrichts, und Medizinalangelegenheiten), которое осуществляло государственный надзор за Церковью, над образованием и воспитанием от начальной школы до университетов.

Распространение образования среди населения оказало значительное влияние на развитие культуры. Так, в Англии после принятия в 1870 г. закона о всеобщем начальном образовании резко увеличился тираж газет и журналов, появилась «бульварная» пресса, «дешевые» и «бульварные» романы¹⁸.

Индустриализация обострила социальные проблемы и привела к росту социальных волнений. В таких условиях культурная политика отдельных европейских стран второй

¹⁴ Водовозов В. Цензура. *Энциклопедический словарь* / Издатели: Ф.А. Брокгауз (Лейпциг), И.А. Ефрон (Санкт-Петербург). Санкт-Петербург, 1903. Том XXXVIIa. С. 949.

¹⁵ Körner Roswitha. Theaterzensur. Theaterlexikon 1. Begriffe und Epochen, Bühnen und Ensembles / hg. v. Manfred Brauneck, Gérard Schneilin. Reinbek: Rowohlt, 1986. S. 982–984.

¹⁶ Зеворт Э. История Нового времени (XVI–XVIII вв.) / пер. под ред., [с предисл.] и с доп. проф. Имп. Ун-та св. Владимира И.В. Лучицкого. Киев: Тип. Е. Федорова, 1883. Т. 1. С. 490.

¹⁷ Bachleitner Norbert. Die Theaterzensur in der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert, 2010. № 5. S. 91–92. *LiTheS. Zeitschrift für Literatur- und Theatersoziologie*. URL: http://lthes.uni-graz.at/lthes/10_05.html.

¹⁸ Пивоев В.М. *Философия культуры*. Москва: Директ-Медиа, 2013. С. 359.

половины XIX в. все больше основывается на идее преобразования государства в государство всеобщего благосостояния.

В результате Kulturkampf (нем. Kulturkampf – «борьба за культуру») удалось установить контроль над образованием и государственными архивами в объединенной Германии. В 1876 г. Адольф Вагнер дополнил концепцию «государства всеобщего благосостояния» утверждением, что буржуазное государство должно стать «государством культуры и всеобщего благосостояния»¹⁹. Рождается немецкая концепция Kulturstaat (государство, преследующее культурные цели). Государственная поддержка учреждений культуры с тех пор превратилась в «общенациональную задачу», на выполнение которой все больше средств направляется из государственного и муниципального бюджетов²⁰.

В XIX в. в Европе на волне национально-освободительных движений началась организация национальных музеев, публичных библиотек, галерей. В 1802 г. создается Венгерский национальный музей в Будапеште, 1818 г. – Национальный музей в Праге. После освобождения Испании от власти Наполеона в Мадриде открывается музей Прадо (1819). Новой чертой музейной политики становится движение за открытие музеев для широкой публики. В 1819 г. в Дании для публики был открыт Национальный музей древностей. В 1824 г. открывается Лондонская Национальная галерея. Особое внимание уделяется сохранению культурного наследия (первая служба по охране памятников была создана во Франции в 1830 г., в 1877 г. – Общество охраны старинных зданий в Великобритании), вводится понятие «исторического памятника» и разрабатываются принципы его охраны.

К концу XIX в. с развитием демократии и капиталистических отношений стала очевидной тенденция к снижению влияния государства на духовную жизнь общества. Власть была вынуждена уступить место социальным движениям, в том числе созданным и поддерживаемым капитализмом. Полноценными субъектами культурной политики стали различные общественные объединения и меценаты.

Благодаря общественной инициативе формируется общественно-государственная модель культурной политики. С кон. XIX в. центральное место в культурной политике Швеции занимает концепция негосударственного общественного образования и человеческого достоинства (folkbildning). Она стала частью движения к демократии через распространение образования и культуры среди всего населения.

В XIX в. цензура прессы постепенно была отменена в большинстве европейских стран. В то же время театральная цензура продолжала существовать, была создана цензура кино.

Дальнейшее развитие культурная политика получает в «эпоху катастроф» (1914 – конец 1940-х гг.). В этот период в новых государствах, возникших после Первой мировой войны, активно развивалась языковая политика, вырабатывался национальный курс государства, концепция национальных и общественных музеев и библиотек, создавались новые символы, знаки и памятники. Велась работа по созданию материальной базы для новых типов идентичностей, стилей жизни, способов индивидуального и социального поведения.

Культурная политика многих экономически развитых стран была централизованной, ведущая роль отводилась государству. В 1918 г. в Нидерландах создано Министерство образования, искусства и спорта (OKW). В его состав входил отдел искусства и культуры. В 1919 г. при Министерстве внутренних дел Веймарской республики создано Управление Императорского комиссара по культуре (Reichskunstwart). Централизованная культурная политика была направлена на расширение сети учреждений культуры. Они были созданы и управлялись центральным правительством. Основой этой политики было культурное потребление²¹.

В это время появились первые научные определения термина «культурная политика». Так, в 1929 г. в «Государственном лексиконе» Гердера термин «культурная политика» объясняется как «использование государством интеллектуальных и культурных ресурсов» («Einsatz geistiger Mittel und kultureller Mittel durch den Staat»)²².

Тоталитарные государства рассматривали культуру как инструмент внедрения партийно-государственных ценностей в сознание людей. В культуре преобладал классовый подход, она использовалась как орудие идеологической борьбы. Государство активно вмешивалось в культурный и творческий процесс. Действовала цензура произведений искусства, радио, кино, прессы.

¹⁹ Staat in nationalökonomischer Hinsicht. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Jena: Gustav Fischer, 1911. Bd. 7. S. 727.

²⁰ Wagner Bern. Kulturpolitik. Begründungen und Legitimation. Kulturpolitische Mitteilungen. 2006. IV (№ 115). S. 73.

²¹ Gau Doris. Kultur als Politik. Eine Analyse der Entscheidungsprämissen und des Entscheidungsverhaltens in der kommunalen Kulturpolitik. München: Minerva publikation, 1990. S. 16.

²² Staatslexikon: in 5 Bände / hg. v. Hermann Sacher. Freiburg im Breisgau: Herder & Co. Verlag. 1929. Bn. III. S. 693.

Культура переходит из маргинальной сферы интересов фашистского режима на одну из первых позиций; начинает играть значительную роль в системе пропаганды, направленной как за границу, так и внутри страны. В 1932 г. в составе министерства иностранных дел Германии был создан отдел культурной политики. Культурной системе, как и системе образования, было отведено большое значение в формировании «нового человека», соответствующего задачам режима²³.

Борьба идеологий и влияний нашла свое отображение в создании специальных учреждений «культурной дипломатии». В 1923 г. основывается Немецкая академия, в 1925 г. – Фашистский институт культуры (Италия), в 1934 г. – Британский комитет по связям с другими странами. В 1919 г. Франция открывает свои первые культурные центры в Барселоне и Неаполе. В 1924 г. в Вене и Берлине свои первые культурные институты (Collegium Hungaricum) основывает Венгрия²⁴.

В первые *послевоенные годы* культура воспринималась как универсальная ценность, доступ к которой государство «всеобщего благосостояния» должно обеспечить всем гражданам. Культурные возможности должны быть одинаковыми в центре и на периферии. Сфера культурной политики была противопоставлена сфере культурных индустрий и культуры развлечений. Задачей государства было приобщить к «высокой» культуре каждого. С этой целью в регионах велось строительство учреждений культуры²⁵.

Из-за экономического роста культурная политика стала одним из приоритетных секторов во многих европейских странах. Свидетельство тому – создание отдельных министерств культуры.

Институционализация культурной политики послужила толчком к формированию отдельного направления исследований, объединяющего вопросы культурологии, государственного управления, экономики, социологии. Очень популярным стал сравнительный метод изучения культурной политики. Это время первых междисциплинарных и международных исследований, эпоха формирования и развития научных сетей в социальных науках. В 1967 г. на круглом столе ЮНЕСКО в Монако понятие «культурная политика» вводится в широкий научный и практический оборот²⁶.

В 1970 г. в Венеции под эгидой ЮНЕСКО состоялась первая Всемирная конференция министров культуры. Были выделены четыре постулата, направленных на организацию культурной и образовательной жизни: ответственность государства за сферу культуры; наделение культуры равными правами с образованием и наукой; применение планов и прогнозов развития культурной политики; связи представителей государственной администрации с исследовательскими центрами²⁷. Тогда довольно регулярно созывались региональные конференции министров культуры.

Интерес к этой теме позже привел к разработке ЮНЕСКО и Европейской комиссией различных крупномасштабных программ, обсерваторий и научных сетей для мониторинга и описания состояния культурной политики в странах-членах.

В 1970-е гг. стратегия культурной политики была пересмотрена. Лозунг «культура для всех» заменен лозунгом «культура для каждого». Государство обязалось поддерживать как профессиональную, так и любительскую деятельность. Результатом стал мультикультурализм и анимационная концепция. Самостоятельность профессионалов и граница между высокой и народной культурой были размыты.

В 1980-е гг. цели культурной политики получили новое направление. Культурная деятельность стала рассматриваться как средство достижения социальных целей. В условиях экономического кризиса культура и искусство должны были решать проблемы безработицы, реинтеграции молодежи и т. д. В это время ведутся научные разработки типов и моделей культурной политики. Датская ассоциация CIRCLE (Cultural Informational and Research Centers Liaison in Europe), созданная в 1984 г., стала «мозговым центром» для определения моделей развития культурной политики в Европе.

²³ Политика итальянского фашизма в сфере культуры: по материалам II конгресса фашистских институтов культуры. С. 190–191. Уральский федеральный университет имени первого Президента России Б.Н. Ельцина. URL: elar.ufr.ru/bitstream/10995/4935/2/uvmi3-2005-17.pdf.

²⁴ Крывашей Д.А. Институционалізація зовнішньої культурної політики країн Європи ў міжвоєнні час (1919–1939 гг.). *От Версаля и Веймара до образования двух Германий (ФРГ и ГДР), 1919–1949 гг.: Актуальные вопросы исторической германистики, отечественной и всеобщей истории, геополитики и международных отношений, социально-гуманитарных наук и права: материалы междунар. науч. конф.* (Витебск, 3–4 окт. 2019 г.). Витебск: ВГУ имени П.М. Машерова, 2019. С. 115–117.

²⁵ Хестанов Руслан. FAQ: Изобретение культурной политики. 7 фактов о первом министерстве культуры, политике СССР и мультикультурализме. «ПостНаука». URL: <http://postnauka.ru/faq/31218>.

²⁶ Cultural policy: a preliminary study. Paris: UNESCO, 1969. P. 5.

²⁷ UNESCO. Intergovernmental Conference on Institutional, Administrative and Financial Aspects of Cultural Politics. Draft Final Report. Venice, 1970.

В эпоху информационного общества с начала 1990-х гг. продолжается децентрализация культурной политики и формализуется инструментальный подход к ней. Фундаментальная ценность культуры определяется ее способностью служить разнообразным политическим целям и стратегиям, направленным на социальное развитие или решение социальных проблем.

Децентрализация открыла путь таким субъектам культурной политики, как частный капитал, общественные организации, государственные администраторы из не связанных с культурой отраслей. Расширяется практика государственно-частного партнерства и межотраслевых культурных проектов. На смену представлению о том, что культурная политика является компетенцией тех, кто принимает решения на национальном уровне, представителей государственного управления, приходит концепция «творческого управления».

В то же время в сферу культурной политики вовлекаются культурные индустрии. В 1990-е годы рождается идея «творческой нации». Перед ней стояли две задачи: работать над полным признанием мультикультурализма и продвигать творческие индустрии. В Европе эта идея начала реализовываться в Великобритании с 1997 г.

Существенные изменения в концепции культурной политики произошли после мирового кризиса 2009–2011 гг. Большинство стран, реализующих модель государства всеобщего благосостояния, сократили государственное финансирование культуры. В то же время приоритет был отдан активизации деятельности учреждений для повышения их доходов и поощрения частных инвестиций для финансирования культурной жизни.

Таким образом, культурная политика как отдельная сфера социального развития общества зародилась в Средние века. В разные периоды менялись как ведущие акторы, так и попавшие под их влияние сферы культуры.

На первых этапах заметно сильное влияние Церкви на сферу народной культуры. С усилением абсолютизма и образованием национальных государств расла государственная опека над образованием и культурой. Культурные учреждения становились популяризаторами национальной идеи, получали государственную поддержку.

Развитие капитализма активизировало культурные запросы буржуазии. Формировалась общественно-государственная модель культурной политики. Рост рабочего движения заставил обратить внимание на социальную сферу. Бала разработанная модель государства всеобщего благосостояния, в которой важное место отводилось культуре.

История XX века приводит примеры использования культуры в политических целях. В этот период появились первые научные определения термина «культурная политика». Необходимость государственной защиты в сфере культуры становится очевидной. В послевоенный период произошла постепенная смена стратегии развития культурной политики от «культуры для всех» к мультикультурализму и концепции анимации.

Процессы развития постиндустриального общества с особым вниманием к сфере услуг и потребления поставили перед культурной политикой задачу развития культурных индустрий, стимулирования частных инвестиций и дальнейшей децентрализации управления.

References

- Berk, P. (1999). Narodnaja kultura Eüropy rañniaha Novaha času [Folk culture of early modern Europe]. Minsk, Belarus.
- Raev, M. (2000). Reguljamoe policejskoe gosudarstvo i ponjatie modernizma v Evrope XVII–XVIII vekov: popytka sravnitel'nogo podhoda k probleme [The Regular Police State and the Concept of Modernism in 17th–18th Century Europe: An Attempt at a Comparative Approach to the Problem]. *Amerikanskaya rusistika. Imperatorskij period – American Russian Studies. Imperial period*. Samara, Russia.
- Zhidkov, V.S., & Sokolov, K.B. (2001). Kulturnaja politika Rossii: teorija i istorija [Cultural Policy of Russia: Theory and History]. Moscow, Russia.
- Grickevich, V.P. (2004). Istorija muzejnogo dela do konca XVIII veka [History of museums until the end of the 18th century]. Sankt-Peterburg, Russia.
- Wagner, B. (2006). Kulturpolitik. Begründungen und Legitimation. *Kulturpolitische Mitteilungen*. Vol. IV, 115, pp. 72–73.
- Bachleitner, N. (2010). Die Theaterzensur in der Habsburgermonarchie im 19. Jahrhundert. *LiTheS. Zeitschrift für Literatur- und Theatersoziologie*. No. 5, ss. 71–105.
- Pivoev, V.M. (2013). Filosofija kultury [Philosophy of culture]. Moscow, Russia.
- Hestanov, R. (2014). FAQ: Izobretenie kulturnoj politiki. 7 faktov o pervom ministerstve kultury, politike SSSR i multikulturalizme [FAQ: The invention of cultural policy. 7 facts about the first ministry of culture, USSR politics and multiculturalism].
- Kryvašej, D.A. (2019). Instytucyjnalizacyja źniešniaj kulturnaj palityki kpain Jeüropy ũ mižvajenny čas (1919–1939 hh.) [Institutionalization of foreign cultural policy of European countries in the interwar period (1919–1939)]. *From Versailles and Weimar to the formation of two Germanys (FRG and GDR)*,

1919–1949: Topical issues of historical Germanic studies, domestic and general history, geopolitics and international relations, social sciences and humanities and law. Vitebsk, Russia.

Кривошей Дмитрий Антонович – учений секретарь Белорусского научно-исследовательского центра электронной документации, кандидат исторических наук, доцент (ул. Франциска Скорины, 51, г. Минск, Беларусь, 220141).

Kryvashei Dzmitry A. – Scientific Secretary of the Belarusian Scientific Research Center for Electronic Records, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor (51, Francisk Skarina St., Minsk, Belarus, 220141).

E-mail: kryvasheidz@gmail.com

FORMATION AND DEVELOPMENT OF CULTURAL POLICY OF EUROPE

The purpose of the study is to identify the main stages in the formation and development of cultural policy in Europe as one of the areas of public policy. **Research methodology.** To solve this problem, we used the systemic method, the method of typology and comparison. The basic scientific principles were chosen the principle of historicism and objectivity. **Scientific novelty** lies in the first interdisciplinary comprehensive study of changes in the social and cultural life of society, the development of socio-political thought, education, the formation and development of a secular state, which made it possible to determine the main stages of the history of cultural policy in Europe. **Conclusions.** The cultural policy as a separate sphere of social development originated in the middle ages and has evolved through seven stages. In different periods, both the leading actors and the cultural spheres that fell under their influence changed. In the early stages the Church heavily influenced to the sphere of popular culture. State care to education and culture is increasing with the consolidation of absolutism and the formation of nation-States. Cultural institutions are transformed into promoters of national ideas and receive state support. The development of capitalism is intensifying the cultural needs of the bourgeoisie. The public-state model of cultural policy formed. The history of the twentieth century provides examples of the use of culture for political purposes. During this period the term «cultural policy» began to be used. In the postwar period the strategy for the development of cultural policy changed from the «culture for all» to concepts of multiculturalism and animation conception. The development processes of post-industrial society with the major attention to the scope of services and consumption has set cultural policy a task to promotion of cultural industries, encourage private investment and further decentralization of management.

Key words: cultural policy, cultural management, nation-state, the state support of culture.

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Кривошей, Д. Становление и развитие культурной политики Европы. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 191–198. DOI: 10.5281/zenodo.5749266.

Цитування за стандартом APA

Kryvashei, D. (2021). Stanovlenie i razvitie kulturnoj politiki Evropy [Formation and development of Cultural Policy of Europe]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 191–198. DOI: 10.5281/zenodo.5749266.



Олег Васюта

ГУБЕРНІАЛЬНА ДОБА В ІСТОРІЇ МУЗИЧНОГО МИСТЕЦТВА ЧЕРНІГІВЩИНИ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ВИМІР

DOI: 10.5281/zenodo.5750588

© О. Васюта, 2021. CC BY 4.0

Дослідження пов'язане з обґрунтуванням європейського вектору розвитку музичного мистецтва України, проведене на прикладі музичного мистецтва Чернігівщини «губерніальної доби». Концептосфера «маєткової культури» (Д. Щербаківський) цього періоду сформувала не лише окремі сегменти музичного виконавства, як-то: симфонічного, хорового, сольного вокального та інструментального мистецтва, а й вплинула на поступальний розвиток української культури XIX ст. загалом. Відповідно до поставленої мети і завдань головні методологічні підходи ґрунтуються на використанні історико-культурологічного та музикознавчого, причинно-наслідкового, компаративно-аналітичного та системного методів і дають змогу дослідити зразки музичного мистецтва, що стали ознакою прогресивного розвитку культурної сфери регіону. **Наукова новизна** отриманих результатів полягає в тому, що вперше проаналізовано культуротворчий потенціал «губерніальної доби» в історії музичного мистецтва Чернігівщини в контексті європейських тенденцій, зокрема «бідермаєру». Уперше «губерніальна доба» в історії музичного мистецтва Чернігівщини розглядається як процес культуротворення, що здійснив вагомий вплив як на поширення європейських традицій музичного мистецтва в регіоні, так і на формування музичної культури України XIX ст. Важливо, що регіональний аспект мистецького дискурсу дозволяє дослідити і національний, і міжнародний потенціал музичного мистецтва, сформованого на спільноєвропейських традиціях. В історичній ретроспективі музичне мистецтво «губерніальної доби» має позитивні гуманітарні, специфічні виконавські та культурно-естетичні наслідки і є потужним фактором культурної динаміки мистецького розвитку Чернігівщини.

Ключові слова: маєткова культура, бідермаєр, сімейне музикування, комунікативний потенціал, культурна динаміка, європейський вектор розвитку.

У наші дні, коли Україна стверджується як велика європейська держава, неабияку актуальність має усвідомлення духовних першоджерел, чому сприяють і нові наукові підходи, які дають змогу сучасного осмислення в цьому процесі ролі музичного мистецтва Чернігівщини.

У комплексі теоретичних підходів дослідження історії музичної культури України, Чернігівщина вибудовує ланцюг безперервних переходів від однієї художньої якості до іншої, при цьому не втрачає певного естетичного узагальнення. Цим створюються додаткові можливості для більш глибокого відображення культурогенезу як адаптації до мінливих умов історико-регіонального розвитку творчих процесів, а також культурних традицій краю, що є актуальною проблемою культурологічного і мистецтвознавчого дискурсу¹.

Ця проблематика набуває особливого значення в умовах підвищеної уваги до музичної регіоніки, яка стала вагомою складовою музичної україніки в цілому². Із погляду методології, теоретико-мистецтвознавча проблема історичної періодизації стосується, *по-перше*, поняття *нове*; *по-друге*, у зв'язку з новим виникає інше поняття – *якісно нове*, розуміння яких можливе тільки за чіткого уявлення про *старе*, тобто про те, що стало певним духовним надбанням або навіть традицією за своєю змістовно-концептуальною суттю. У цій ідеї закладений важливий науковий і методичний орієнтир, адже діалектика руху від *старого* до *нового* дозволяє з'ясувати внутрішню *амбівалентність* стильових взаємодій у мистецтві, що вплинули на формування закономірностей еволюційного розвитку творчого процесу, на уявлення реальних шляхів спадкоємності та на *типізацію* нової мистецької якості на засадах єдності традицій та новацій спільноєвропейської культури.

¹ Васюта О.П. Музична культура Чернігівщини Х – початку ХХІ століття: еволюційний вимір: монографія. Чернігів: Десна Поліграф, 2017. 296 с.; Васюта О.П. Періодизація як проблема мистецтвознавчого аналізу: регіональний аспект. Вісник ДАКККіМ. 2008. № 2. С. 67–71.

² Шульгіна В.Д., Яковлев О.В. Синергетична парадигма простору культури: монографія / наук.-ред. колегія: В.Д. Шульгіна (наук. ред.), І.В. Кузнєцова (наук. ред., відп. за вип.), О.В. Яковлев (упоряд.). Київ: НАКККіМ, 2014. 400 с.

Суттєвим внеском у розкриття проблеми розгортання художніх процесів у Чернігово-Сіверському регіоні України стали дослідження Михайла Грушевського, викладені ним у праці «Ілюстрована історія України»³ та в науковій розвідці «Чернігів і Сіверщина в українській історії»⁴. На думку відомого історіографа О.Б. Коваленка, в останній «академік (Грушевський) узагальнив практично увесь наявний на той час комплекс археологічних, писемних та лінгвістичних джерел і створив блискучий начерк минувшини Чернігово-Сіверщини в контексті української історії»⁵. М. Грушевський одним із перших ґрунтовно визначив головні етапи історії Чернігово-Сіверського краю від найдавніших часів (VII ст.) до новітньої доби, «коли стара Сіверщина стала лабораторією нового українського побуту, державності і культури козацької доби, що слугувало підоснову нового українського відродження XIX віку»⁶.

Виходячи з наявного історико-культурологічного досвіду україністики та регіоніки, визначення опорних віх культуротворення в історії розвитку музичного мистецтва Чернігівщини можливе у наступній експлікації:

1. Витоки музичного мистецтва Чернігово-Сіверської землі (доісторичний період).
 2. Княжа доба (XI – перша половина XIII ст.: церковна монодія, музикування в князівсько-дружинному середовищі, билинний епос).
 3. Литовсько-московсько-польська доба (др. пол. XIII – перша пол. XVII ст.: музична цехова діяльність у контексті надання окремим містам Чернігово-Сіверщини «магдебурзького права», поширення європейських традицій мистецької освіти й заснування в 1635 р. Новгород-Сіверського ієзуїтського колегіуму).
 4. Доба козащини й гетьманщини: історико-регіональний процес інкультурації «чернігівського кола Лазаря Барановича» в 1648–1780-ті рр., Чернігівський колегіум і Чернігівська духовна семінарія в контексті професіоналізації музичного мистецтва регіону.
 5. «Губерніальна доба» в культуротворчих процесах Чернігівщини XIX – початку XX ст.: «маєткова культура» та її впливи на динаміку регіонального культуротворення, сімейне музикування, музична освіта й популяризація музики, діяльність «чернігівської громади» та чернігівської Просвіти.
 6. Доба національно-визвольних змагань 1917–1918 рр.: націєтворчий аспект у культуротворчих процесах регіону, демократизація культурно-мистецького життя, діяльність чернігівської Просвіти та вплив українотворчих рухів на процес національно-культурного відродження регіону.
 7. Радянська доба: суперечливий характер культурного розвитку на етапі 20-х – 30-х років XX ст.: культуротворча хвиля «українізації» та «розстріляного Відродження» як духовний і морально-естетичний сплеск національної культури в її регіональний культурологічний та соціокультурний трансформації.
 8. Нацистська окупація Чернігівщини (1941–1943 рр.).
 9. Другий етап радянської доби (від 1943 до 1991 рр.): формування культурної інфраструктури регіону; чернігівська генерація «шістдесятників–дев'ятдесятників» як перехідний етап від аматорства до музичного професіоналізму новітньої доби.
 10. Культуротворчі процеси на етапі українського державотворення (1991–2021 рр.): композиторська творчість у проєкції формування регіональної парадигми музичної освіти та педагогіки мистецтва наприкінці XX – на початку XXI ст.; духовна музика як сакральний модус культури на перехресті тисячоліть; музична освіта й популяризація музики в просторі регіонального культуротворчого буття початку третього тисячоліття.
- Формування культурологічної парадигми «опорних віх» періодизації й тематизації соціокультурних трансформацій у локальному середовищі дозволяє досягти відтворення цілісної картини розвитку музичного мистецтва Чернігівщини в його культуротворчому потенціалі.

За такого підходу, «губерніальна доба» в культуротворчих процесах Чернігівщини посідає виняткове місце в контексті поширення європейських культурних традицій, адаптованих у регіональному культуротворчому середовищі. У цьому контексті постає питання, чи можна порівняти, приміром, стилістику «маєткової культури» «губерніальної доби» із мистецтвом *бідермаєру*, що сформувався в першій пол. XIX ст. в Австрійській імперії і надалі ширився Центрально-Східною Європою. Із цього приводу Карл Дальгаус у монографії «Музика XIX століття» стверджував, що явище *бідермаєру* є добою музичної культури, яка співіснувала з романтизмом, а композиторські твори цього стилю часто викону-

³ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. Київ: Наукова думка, 1992. 544 с.

⁴ Грушевський М.С. Чернігів і Сіверщина в українській історії. *Чернігівщина ingontita* / за ред. В.М. Сапона. Чернігів: Чернігівські оберіги, 2004. С. 5–18.

⁵ Коваленко О.Б. Чернігівщина крізь віки. *Чернігівщина incognita*. С. 6.

⁶ Грушевський М.С. Чернігів і Сіверщина в українській історії. С. 17.

валися на концертах, балах, прийомах, у салонах, домашньому музикуванні тощо. Вони формували естетичні засади суспільства в межах імперії та були суголосними тогочасним настроям та вподобанням. (Творча діяльність Кирила та Андрія Розумовських стала яскравою сторінкою європейської музичної культури і є прикладом запровадження естетичних принципів бідермаєру в соціокультурний простір Батурина та Глухова)⁷. Саме представникам освіченої аристократії завдячуємо започаткуванню на Чернігівщині важливих культуротворчих ініціатив як у царині розвитку симфонічного та хорового виконавства, так і в буквальній анімації народних пісенних жанрів, що активно наповнювали професійний музичний контент.

«Губерніальна доба» створила власний мистецький «образ життя» й ототожнюється на її ранньому етапі (перша пол. XIX ст.) з естетико-мистецтвознавчою дефініцією «маєткова культура» (Д. Щербаківський), як певний модус функціонування багатогалузевої культури. Під ту пору постали духовні комплекси, що складаються в декілька етапів історико-культуро-творення регіонального розвитку:

– перший збігається з періодом козацько-гетьманської доби (від др. пол. XVII до кін. XVIII ст.);

– другий охоплює кін. XVIII – поч. XIX ст. (30-ті рр.);

– третій розпочинається від 1830-тих рр. і завершується періодом скасування кріпацтва в Російській імперії (1861 р.)⁸.

«Маєткова культура» залишила по собі *універсальні* мистецькі зв'язки, що охоплюють різні види художньої культури від архітектури, образотворчого мистецтва, літератури, поезії, театру до музики та виконавства. Наприклад, поліфазові конфігурації музичного виконавства можна розглядати в декількох смислових контекстах. Із цією метою загальний процес виокремлення локальних осередків *музично-виконавської* культури регіону подаємо в їхній історико-хронологічній послідовності з перліком персоналій-бенефіціарів:

- *седнівський* (родина Лизогубів);
- *качанівський* (родина Тарновських);
- *сокиринсько-дегтярівський* (родина Галаганів);
- *новгород-сіверський* (родина Рачинських);
- *дунаєцько-турівський* (родина Марковичів);
- *мотронівсько-борзнянський* (родини Білозерських, Забіл);
- *дідовецький* (Микола Костомаров та родина Крагельських).

Кожен із визначених осередків музичної творчості витворив свою власну «маєткову культуру», але у їх функціонуванні є цілий ряд спільних *ознак загальноєвропейського мистецького простору*, що в контексті музичної культури регіону характеризуються такими властивостями:

– високим рівнем сольо-інструментального, вокального, камерно-інструментального, хорового та оркестрового мистецтва (помітним явищем музичної культури України цього періоду є хори, оркестри родин Розумовських, Галаганів, Тарновських; камерно-інструментальне музикування відомих родин Лизогубів, Рачинських, Марковичів, Крагельських й ін.)⁹;

– поширенням високохудожнього музичного репертуару, який у інтерпретаційно-виконавській єдності є конотаційним свідченням поширення музично-стильових засад *європейської культури*: бароко, класицизму, романтизму;

– «маєткова культура» продовжила становлення регіонального *виконавського музикознавства та музичної педагогіки*. Музично-виховні принципи формування творчої особистості, запроваджені Іллею Лизогубом у Седневі, Андрієм Рачинським у Новгороді-Сіверському, Миколою Марковичем (Маркевичем) у Качанівці та Дунайцях, Михайлом Глінкою у Качанівці не втрачають своєї актуальності з плином часу. Розвиток музичного мистецтва цієї доби позначений зростанням кількості музичних колективів у маєтках чернігівських землевласників, зокрема найбільш відомими стали: музичний театр Д. Ширая, оркестри й камерно-інструментальні ансамблі А.М. і М.В. Будлянських, Г.І. та П.Г. Галаганів, Г. Тарновського, А. Завадовського, Олександра та Іллі Лизогубів та ін.¹⁰

⁷ Корній Л.П. Історія української музики. Частина II (друга половина XVIII ст.). Київ–Харків–Нью-Йорк: ВАТ КДНК, 1998. 314 с.

⁸ Копержинський К. Музичне життя на Чернігівщині в др. половині XVIII – на початку XIX ст. *Записки Українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1927. Т. 26. С. 84–96; Щербаківський Д. Оркестри, хори і капели на Україні. *Музика*. 1924. № 12. С. 205–211.

⁹ Микола Костомаров: Віхи життя і творчості. *Енциклопедичний довідник* / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясє; вступ. ст. і заг. ред. В.А. Смолія. Київ: Вища школа, 2005. 543 с.: іл.

¹⁰ Копержинський К. Музичне життя на Чернігівщині... С. 84–96; Щербаківський Д. Оркестри, хори і капели на Україні. С. 205–211.

Наголосимо, що діяльність музичних колективів при панських маєтках сприяла поширенню диригентської культури, вокально-хорового, симфонічного, камерно-інструментального виконавства, становленню музичного театру та хореографічного мистецтва.

На цей період припадає творчість зачинателів *романтизму* в українській камерно-інструментальній музиці: О.І. Лизогуба (1790–1839), І.І. Лизогуба (1787–1867), М.А. Маркевича (Марковича) (1804–1860), Г.А. Рачинського (1777–1843)¹¹.

У галузі фортепіанної музики, наприклад, О.І. Лизогуб продовжив музичні традиції зачинателя романтичних традицій європейської фортепіанної музики ірландського композитора Джона Фільда й накреслив шляхи еволюційного розвитку «української фортепіанної ліричної мініатюри» (М. Степаненко), яку перегадом розвинули М. Лисенко, В. Косенко й ін. До речі, в історії європейської романтичної фортепіанної літератури твори О.І. Лизогуба побачили світ на початку 1820-х рр., а, наприклад, твори Ф. Шопена й інших композиторів-романтиків – в кінці 20-х – на початку 30-х рр. позаминулого століття.

Отже, у формуванні цілісної картини романтичної фортепіанної мініатюри XIX ст. О.І. Лизогуб не лише продовжує традиції, а й розвиває нові напрями музичного мистецтва¹². М.А. Маркевич (Маркович) здійснив обробки українських народних пісень для фортепіано і є зачинателем традицій сімейного музикування. Г.А. Рачинський став найвідомішим скрипалем-віртуозом свого часу. Його композиторська творчість сповнювалася національним народно-пісенним мелосом, а віолончельна соната І.І. Лизогуба, надрукована в Дрездені в 1820-х рр., є першим твором для фортепіано й віолончелі в історії української музики.

Від др. пол. XIX ст. в музичному мистецтві Чернігівщини відбуваються найважливіші події в театральном-музичній сфері:

- діяльність Чернігівського літературно-драматичного об'єднання «Товариство кохаючих рідну мову» на чолі з Л.І. Глібовим стала важливим етапом розвитку українського музично-драматичного театру XIX ст.¹³;

- музична версія «Наталки-Полтавки» І.П. Котляревського, втілена О.В. Марковичем в Чернігові, посідає особливе місце в історії української музики др. пол. XIX ст.¹⁴;

- зі створенням у 1884 р. Чернігівського, а в 1887 р. Ніжинського музично-драматичних товариств відбувалося єднання найкращих музичних сил регіону.

У цьому середовищі відбувалося становлення різних видів музичного виконавства: оперно-симфонічного, хорового, сольного вокального та інструментального; музичної освіти та популяризації музики.

Наприклад, у 1887 р. при музично-драматичному товаристві на Чернігівщині було відкрито *перші музичні класи*. У 1904 р. головний диригент симфонічного оркестру Чернігівського музично-драматичного товариства К.В. Сорокін заснував перше в регіоні *приватне музичне училище*, яке діяло за програмою ІРМО (Імператорського російського музичного товариства, яке від 1859 р. сприяло поширенню європейських традицій музичного просвітництва й музичної фахової освіти)¹⁵.

У цьому культуротворчому середовищі сформувався талант геніальної української драматичної актриси М. Заньковецької; класики українського музичного мистецтва першої половини XX ст. Дмитро і Левко Ревуцькі, Г. Верьовка почали професійного опановувати національну народнопісенну культуру¹⁶. Великий вплив на становлення регіональної традиції поширення інноваційної вітчизняної музичної культури мала співпраця класика української літератури М. Коцюбинського з класиком української музики М. Лисенком. Заснування М. Коцюбинським чернігівської «Просвіти» (1906–1908 рр.) та участь в її роботі М. Лисенка й інших відомих українських митців мала суттєве значення для формування *націє-культуро-творчого* середовища регіону кін. XIX – поч. XX ст.¹⁷

¹¹ Лігус О.М. Українська фортепіанна лірична мініатюра епохи Романтизму (на прикладі еволюції жанру ноктюрну у творчості О. Лизогуба, М. Лисенка та В. Косенка). *Мистецтвознавчі записки ДАКККіМ*. 2008. Вип. 14. С. 74–82.

¹² Там само.

¹³ Павло (псевдонім). Український спектакль в Чернигове. *Основа*. 1862. Март.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Музыкальное училище свободного художника К.В. Сорокина. *Черниговское слово*. 1907. 26 августа; Пузыревский А. Императорское русское музыкальное общество в первые 50 лет его деятельности (1859–1909). Санкт-Петербург, 1909. 47 с.; Васюта О.П. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII–XIX ст.: історико-культурологічне дослідження/ ред. О.Б. Коваленко. Чернігів: Деснянська правда, 1997. С. 170.

¹⁶ Васюта О.П. Музичне виконавство на Чернігівщині у першій третині XX ст. (До проблеми Л.М. Ревуцький і Чернігівщина). *Постать Левка Ревуцького в історико-культурному контексті часу (до 130-річчя від дня народження Л.М. Ревуцького)*: зб. наук. робіт учасн. Всеукр. наук.-теорет. конф., 19–20 лютого 2019 р. Чернігів, 2019. С. 55–57; Козак С.Д., Григорій Верьовка. Київ: Молодь, 1981. 228 с.; Кузик В.В. Лев Миколайович Ревуцький: монографія. Ніжин, 2009. 79 с.; Кузик В.В. Українська радянська лірична пісня. Київ: Наукова думка, 1980. 110 с.; Ревуцький Д.М. Українські думи та пісні історичні / вст. ст. В. Кузик. Київ: Тираж, 2002. 370 с.

¹⁷ Васюта О.П. Диригентська діяльність К. Сорокіна в Чернігові (1903–1908) як чинник актуалізації симфонічного виконавства. *Музична україністика: сучасний вимір*: зб. наук. ст. Київ: ІМФЕ, 2011. Вип. 6. С. 343–354.

Загалом у цей час виняткового *націєтворчого* значення набула діяльність культурної еліти краю, зокрема Л. Глібова, О. Марковича, Б. Грінченка, С.Ф. і О.О. Русових, В. Самійленка, М. Коцюбинського, І. Шрага, О. Лазаревського, Є. Милорадовича, Г. Милорадовича, В. Модзалевського, А. Верзілова та ін.)¹⁸. До речі, оприлюднення видавництвом «Чернігівські обереги» листів української громадської діячки, однієї із засновниць Наукового товариства ім. Шевченка у Львові Є.І. Милорадович, уродженої Скоропадської, до відомого українського історика і археографа Г.О. Милорадовича, містять цікаву для нашого дослідження інформацію про культурно-громадське життя України 1860-х рр. і є прикладом культуротворчої взаємодії регіональних еліт, спрямованої на консолідацію українського суспільства щодо поширення європейських демократичних принципів культурної комунікації¹⁹.

Саме на цій основі консолідувалася *чернігівська українська громада* кін. XIX – поч. XX ст. (Б. Грінченко та ін.). Її діяльність стала логічним продовженням широкої наукової та культурно-просвітницької роботи *старої київської громади* й реалізувалася в межах регіону в таких культуротворчих чинниках:

- спільних зусиллях, спрямованих на демократизацію культурно-громадського життя Чернігівщини;
- легітимізації наукової та літературно-мистецької діяльності, яка сприяла об'єднанню патріотично налаштованої інтелектуальної еліти краю;
- відкритті Чернігівської громадської бібліотеки (1877 р.);
- утворення Чернігівської губернської вченої архівної комісії (1896 р.);
- усталеному формуванню наукової думки;
- нарощенні потужного культуротворчого історико-краєзнавчого руху, що, за висловлюванням Остапа Лисенка, «перетворював Чернігів чи не на друге після Києва за своїм значенням, *центром української культури* наприкінці XIX ст. (курсив – О.В.)»²⁰.

У контексті формування національної *соціокультурної* мистецтвознавчої думки на європейських засадах виняткового значення набувають праці Бориса Грінченка *чернігівського* періоду (1894–1900 рр.), який видав на Чернігівщині майже 50 науково-популярних книжок для народного читання²¹. За такого підходу, особливого значення набуває монографічне дослідження автора «Народные спектакли», яке посідає особливе місце в історії естетичної думки не лише регіону, а й України загалом. Б. Грінченко у логічній послідовності обґрунтував цілий ряд культуротворчих положень і завдань. Автор апелює до історичного досвіду європейського театру та доводить, що розвиток народної творчості залежить від рівня культурної комунікації духовної еліти суспільства й широких народних мас. Він полемізує з тими, хто вважав, що поширення грамотності призведе до занепаду народної творчості та посиляться на досвід «старой Малороссии», коли при кожній церкві були школи, читали книжки, існували друкарні та своя література. Саме за таких умов, наголошує автор, народна творчість дала нам «превосходные художественные образчики», і у висліді закликає до розгортання шкільної освіти, яка повинна розвиватися *не взагалі*, а у формах «*каким нужно было бы*», тобто властивих національній традиції шкільного виховання. До речі, у цій праці вчений подає досить вичерпну картину стану театральної й музично-виконавської діяльності на Чернігівщині. Він висвітлює роботу осередків хорового виконавства, вказує на особливості поширення народно-пісенної культури в локальному культурно-мистецькому середовищі, наголошує на зростанні в регіоні авторитету композиторської творчості М. Лисенка, вказує на присутній вплив національної музики на естетичну свідомість мас. Автор привертає увагу до діяльності *Новгород-Сіверського музично-драматичного театру*, в якому свого часу працював письменник і фольклорист Опанас Маркович.

Продовженням культурологічних досліджень цього періоду в царині форм і методів організації дозволила стала наукова розвідка М. Коцюбинського «Организация общественных развлечений», у якій письменник обґрунтував декілька принципових культурологічних положень:

- головний зміст «организации общественных развлечений» повинен враховувати розвиток інтелектуальних і морально-естетичних якостей населення (письменник посилається на досвід західноєвропейської наукової думки: Гюйо, Нордау, Лоброзо й ін.);
- з цією метою необхідно зосередитися на організації *народного театру*, формуванні для нього відповідного репертуару, улаштуванні загальнодоступних концертів. Він вказує

¹⁸ Русов О.О. Щоденники та спогади / упор., підг. до друку, вступ. ст. О.Я. Рахна. Чернігів: Десна Поліграф, 2011. 320 с.

¹⁹ Жукова Н.А. Елітарність як компонент культуротворення: досвід неklasичної естетики: монографія. Київ: Паран, 2010. 240 с.

²⁰ Лисенко О.М. Зустріч друзів. *Спогади про М. Коцюбинського*. Вид. 2-ге. Київ: Дніпро, 1989. С. 78–80.

²¹ Грінченко Б.Д. Народные спектакли. *Земский сборник Черниговской губернии*. 1900. № 4. С. 27–89.

на досвід «Львівського комітету вандровників», зазначає, що «в селах возможна даже опера», адже так важливо, «чтобы бедным хотя бы изредка были доступны художественно-эстетические удовольствия богатых»;

– автор дослідження наголошує на необхідності створення спеціального друкованого органа, завданням якого повинно бути узагальнення досвіду в різних сферах культуротворчої діяльності²².

В аспекті *театрознавчої соціологістики* національної культури кінця XIX ст. вагоме значення посідає доповідь, виголошена М.К. Заньковецькою на «I Всеросійському з'їзді сценічних діячів» у Москві (1898 р.)²³. Доповідачка окреслила концептуальне бачення культуротворчої місії українського театру як *народного театру* і наполягала на знятті обмежень щодо перекладів українською мовою драматичних творів, адже це негативно впливало на репертуарну політику, тобто, «щоб народний театр ... доносив народові сцену рідною мовою, ... щоб як зміст п'єс, так і мова їх були близькі й приступні народові»²⁴.

М.К. Заньковецька вбачала в національній театральній культурі такі культуротворчі функції: наповнення діючого репертуару світовою класикою для втілення у різних театральних формах ментальних особливостей української інтелігенції; скасування утисків і заборон щодо висвітлення на театральній сцені культурно-історичного життя «Малоросії» (М.К. Заньковецька змушена була на цьому офіційному з'їзді називати Україну Малоросією). Нарешті, за таких обставин, говорила велика актриса, «театр набуде значення великої виховної сили і досягне різноманітних цілей, які йому тепер ставляться – освітніх і моральних»²⁵.

Як відомо, на становлення *регіональної історіографічної традиції* помітний вплив мали наукові студії О. Шафонського, М. Маркова, В. Домбровського, С. Котлярова, М. Маркевича (Марковича), О. Лазаревського (третім прайм Лазаревського «Описание старой Малоросси» містить доти невідомі документальні матеріали про історію Лівобережної України XVII–XVIII ст.) й ін.²⁶ Їх доробок становить вагому частку бібліографії *чернігівознавства* губерніальної доби культуротворення. Наприклад, у книзі М. Маркевича «Историческое описание Чернигова» (1852 р.), крім розгорнутої картини природно-географічного й побутово-етнографічного середовища міста, поданої на високому науковому рівні, в контексті проблеми культуротворчості привертають увагу й інші аспекти культурної історії регіону²⁷. Зокрема у розділах, присвячених історії *епархії*, він наводить відомості про *церковні співи*, які йому довелося чути під час роботи в Чернігові.

«Як достойний хазяїн свого чудового закладу, – пише автор про своє перебування в Чернігівській духовній семінарії, – пригостив мене *духовними співами* у семінарському храмі; голоси, їх постава, їх кількість варта уваги й гідні шанувальника. Хор 300 голосів під склепінням храму був дивовижний ... не міг не пройняти душу побожністю»²⁸. Документально фіксоване свідчення вченого суттєво доповнює нашу уяву про стан *музично-виконавської культури* регіону в церковній практиці сер. XIX ст. Наразі в сучасному мистецтвознавчому дискурсі М. Маркевич є авторитетним репрезентантом музичного мистецтва «губерніальної доби».

Європейська культурна традиція щодо активізації *етнокультурних цінностей* у вітчизняній історії української преси XIX ст. знайшла своє втілення в просвітницькій діяльності першого в регіоні україномовного часопису «Черниговский Листок» (1861–1863 рр.)²⁹. Головний редактор видання Л. Глібов об'єднав навколо нього «подвижників українства Чернігівщини»: Куліша, Кониського, Кузьменка, Вербицького (Білокопитенка), Номиса й інших, – які доклали зусиль щодо розвитку української літератури, всебічного дослідження України і передовсім Чернігівщини та захисту культурних інтересів українського населення краю. «Черниговський Листок» спрямовував свою роботу на піднесення національно-культурної свідомості населення та підтримку регіональних національних культуротворчих рухів. Наприклад, чернігівського літературно-мистецького об'єднання

²² Коцюбинський М.М. Организация общественных развлечений / Коцюбинський М.М. Твори: У 2 т. Київ: Наукова думка, 1988. Т. 2. С. 393–406.

²³ Історія української культури: зб. матер. і документів / за ред. С.М. Клапчука, В.Ф. Остафійчука. Київ: Вища школа, 2000. 605 с.

²⁴ Там само. С. 226–227.

²⁵ Там само. С. 226.

²⁶ Коваленко О.Б. Чернігівщина крізь віки. С. 4–6; Коваленко О.Б. Основні етапи розвитку церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині. *1000 років Чернігівській епархії*: тези доповідей церковно-історичної конференції (Чернігів, 22–24 вересня 1992 р.). Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 116–117; Рахно О.Я. Чернігівські земці (історико-біографічні нариси). Чернігів: Чернігівські обрії, 2009. 352 с.

²⁷ Маркевич М. Історичний та статистичний опис Чернигова / перекл. з рос., вступ. стат. та прим. О.Б. Коваленка. Чернігів, 2010. 136 с.

²⁸ Там само. С. 64.

²⁹ Животко А.П. Історія української преси / упоряд., авт.-біогр. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.

«Товариства кохуючих рідну мову» («Товариство шанувців своєї народности»). Після припинення публікації журналу «Основа» (1862 р.), чернігівська газета («літературний журнальчик», як його часто називав сам Л. Глібов) залишалася єдиним українськомовним виданням на великих територіях тогочасної Російської імперії.

Від др. пол. XIX ст. важливим культуротворчим чинником розвитку музичного мистецтва стає мистецтвознавча регіоніка, яка розпочала дослідження «культуротворчих інтенцій» музичного мистецтва краю. Об'єктом мистецтвознавчої та культурологічної думки вперше стає музична культура України в її *регіональній репрезентації* (Чернігівщина).

Так, у науковій студії «Гавриил Андреевич Рачинский, знаменитый скрипач» (1849 р.), Федір Китченко узагальнив творчий шлях яскравого представника «української ранньоромантичної культури» (Л. Корній) Г. Рачинського³⁰. Автор музикознавчого дослідження підкреслює глибинний зв'язок композитора і виконавця-скрипаля з українською та російською народно-пісенною культурою пер. пол. XIX ст. Зокрема охарактеризовано стан гастрольно-концертної діяльності в тогочасному українському мистецькому музично-виконавському просторі, в тому числі й регіональному креативному середовищі.

Грунтовним мистецтвознавчим дослідженням «Дмитрий Степанович Бортнянский» (1902 р.) Петро Добровольський розпочав процес усебічного вивчення творчого спадку одного з «класиків українського музичного мистецтва другої половини XVIII – першої третини XIX ст.»³¹. До речі, це була перша спроба осмислення доробку митця європейського рівня саме *чернігівським* мистецтвознавцем, історіографом та краєзнавцем. Приводом для дослідження стало святкування 150-річчя від дня народження «знаменитого... церковного композитора, нашего земляка (курсив – О.В.) – Дмитрия Степановича Бортнянского»³². Автор студії переконливо доводить, що Д. Бортнянський «привел музыкальную часть нашего Богослужения обратно в пределы должной благопристойности»³³. П. Добровольський здійснив першу з відомих у *регіональному джерелознавстві* систематизацію творчого доробку великого композитора й хорового диригента, тобто одним із перших уклав *систематизований список* різножанрових творів митця у відповідності до творчої біографії композитора³⁴.

Як відомо, вагомий внесок у розвиток теоретико-методологічних засад *церковно-історичного краєзнавства* Чернігівщини сер. XIX ст. зробив чернігівський архієпископ Філарет (Гумілевський)³⁵. Він упорядкував «Историко-статистическое описание Черниговской епархии» в семи книгах; зокрема ввів у науковий обіг *візантійський* ненотований Кондакар (Ікяматорій) XII ст. з московської Синодальної бібліотеки й описав його структуру та репертуар³⁶. До речі, архієп. Філарет вважав преп. Романа Сладкоспівця автором понад тисячі кондаків на Господські, Богородичні свята і визначні дні деяких святих, а також окремих стихир різдвяного циклу. Аналітичні напрацювання знаного чернігівського архієрея в галузі вітчизняної духовної музики не втрачають актуальності в сучасному музикологічному процесі й широко використовуються мистецтвознавчою наукою, зокрема медієвістикою³⁷.

Словом, Філарет (Гумілевський) наголошує на історичних традиціях церковно-монастирського середовища, які мали *усталений потенціал* у регіональному просторі культуротворчості.

Мистецтвознавчі узагальнення М. Маркевича (Марковича), Ф. Китченка, Б. Грінченка, П. Добровольського та ін. суголосні провідним тенденціям національної та європейської мистецької думки др. пол. XIX – початку XX ст. (П. Сокальський, М. Лисенко, І. Франко й ін.)³⁸.

Із позицій культуротворчого потенціалу губерніальної доби сфера музичного мистецтва виявила певні особливості свого мистецького структурування, що мало вплив у тому числі й на формування музичного виконавства як розгалуженої сфери музично-творчих дій³⁹. Це знайшло свій вияв, наприклад, у чіткому визначенні специфічних елементів

³⁰ Китченко Ф. Гавриил Андреевич Рачинский, знаменитый скрипач. *Черниговские губернские ведомости*. (ч. неоф.). 1849. № 47–48.

³¹ Добровольський П. Дмитрий Степанович Бортнянский. *Черниговские губернские ведомости*. 1902. 12 марта.

³² Там само.

³³ Там само.

³⁴ Там само.

³⁵ Коваленко О.Б. Основні етапи розвитку церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині. С. 116–117.

³⁶ Жуковський Б. Кондак у богословських, літургічних, філологічних і музикознавчих студіях: історіографічний аспект. *Каліфонія: наук. зб. з історії церковної монодії та гімнографії*. Львів: Графіка Стар, 2018. Ч. 9. С. 50–64.

³⁷ Там само.

³⁸ Юферова З.Б. Харківська опера та відділення РМТ в критичній спадщині П. Сокальського. *Музична Харківщина: зб. наук. праць колективу авторів ім. І.П. Котляревського / упоряд. П.П. Калашник, Н.Л. Очеретовська*. Харків, 1992. С. 206–222.

³⁹ Васюта О.П. Музична культура Чернігівщини X – початку XXI століття: еволюційний вимір: монографія. Чернівці: Десна Поліграф, 2017. 296 с.

музичної інтерпретації, між якими існує художній взаємозв'язок і взаємодія у напрямі їх професіоналізації як цілісного явища музичної культури регіону, що відтворює власну музично-виконавську спадковість у локальному мистецькому середовищі. Її архітектоніка складається з декількох автономних розділів, що увиразнюють «проблемні поля» музично-виконавського знання й впливу музичного мистецтва на виховання естетичних уподобань. Зокрема, благодійним концертом на користь Чернігівського дитячого притулку (1850 р.), організованим М.А. Маркевичем (Марковичем), було започатковано розгортання циклічного культуротворчого музично-естетичного модусу, реалізованого в концептосфері сімейних музичних вечорів, спрямованих на формування соціокультурної емпатії, як здатності індивіда до емоційного співпереживання – «дабы дать возможность быть вместе всем, как богатым, так и небогатым»⁴⁰. Естетична концепція сімейних музичних вечорів, оприлюднена в місцевій пресі, передбачала дієве протистояння суспільній апатії, пасивності («моральному сну») щодо поширення світоглядних компонентів, які формують суспільну естетичну думку. Процес якісної організації сімейних музичних вечорів визначила особиста участь у їх втіленні відомих культурно-громадських діячів: М.А. Маркевича, І.І. Лизогуба, І. Рашевського, Софії і Олександра Русових, І. Саца, Є. Богословського, І.І. Гаврушкевича (віолончеліста-любителя, який у Санкт-Петербурзький період своєї діяльності був активним учасником *квартетних зібрань* за участі Глінки, Бородіна, Львова, Стасова, Чайковського). Під впливом Гаврушкевича О. Бородин написав «Квінтет фа-мінор»; П. Чайковський переклав «Літургію» для струнного квартету. Нотне зібрання І.І. Гаврушкевича – мистецький документ, що зберігається в Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського, – має унікальне мистецтвознавче значення⁴¹.

Суспільний «міжкультурний діалог» як процес музично-виховної та музично-виконавської діяльності на платформі змістовних музичних програм, задіяних у сімейних музичних вечорах, дав позитивні наслідки, а «увеличившееся в значительной степени число посетителей ясно показало, что наше общество умеет ценить все то, что заключает в себе истину, добро, изящество – три элемента, положенные в основу семейных музыкальных вечеров» (курсив – О.В.)⁴².

Сімейні музичні вечори, що стали культуротворчою домінантою (духовною традицією) в регіональному мистецькому середовищі, визначили певні координати музично-виконавського прогресу й вплинули на структурування місцевих творчих сил та утворення за їх участі нових музично-виконавських структур: струнного квартету, симфонічного оркестру (організатором і диригентом симфонічного оркестру в Чернігові був М.А. Маркевич), хору, духового оркестру та групи солістів-вокалістів у їх якісних музично-виконавських характеристиках (сопрано, мецо-сопрано, тенор, бас), солістів-інструменталістів (фортепіано, струнно-смічкові музичні інструменти тощо). Сутнісною основою якісної характеристики культурного процесу в сфері музичного виконавства, започаткованого сімейними музичними вечорами, є музичний репертуар, задіяний виконавцями. Параметри «репертуарної політики» музичного виконавства, запроваджені у творчій концепції сімейного музикування, сприяють визначенню регіональної ідентичності в таких мистецьких контекстах: інформаційному (репертуар адекватно «реагує» на загальний стан музичного професіоналізму); функціональному (як джерело «омузичення» соціокультурного середовища); структурному (класифікація виконавських колективів за специфікою їх творчої діяльності); когнітивному (як процес оволодіння духовними цінностями з метою формування певної аксіосфери на засадах морально-естетичних універсалій, реалізованих у змісті музично-виконавської культури).

Слід додати, що розширенню «творчої уяви» про вплив сімейних музичних вечорів на формування естетичних смаків соціуму доповнюється ще й такими, наприклад, повідомленнями: «В губернском городе, где всего 8 000 жителей, насчитают десять и более музыкальных домов, в которых разыгрывают в совершенстве Калькбренера, Тальберга, Листа и других знаменитых европейских композиторов, – почти невероятно. Но на самом деле это так, и потому наш Чернигов в этом отношении может поспорить с самыми большими и примечательными городами Европы ... Повторяем еще раз, что наше теперешнее общество по преимуществу музыкальное (курсив – О.В.)»⁴³. До речі, перлік імен композиторів, задіяних у виконавському репертуарі сімейного музикування, слугує конотативним свідченням не лише стану музичного виконавства в цілому, а й музичної педагогіки, що перебувала на етапі свого інноваційного становлення, продовженого інституціаліза-

⁴⁰ Калиновський Н. Концерт Черниговского детского приюта. *Черниговские губернские ведомости*. 1850. 3 марта.

⁴¹ Письма гофмейстера А.Ф. Львова к И.И. Гаврушкевичу. *Черниговские губернские ведомости*. 1899. №№ 1833, 1834, 1838, 1841, 1842; Письма В.В. Стасова к И.И. Гаврушкевичу. *Советская музыка*. 1951. № 10. С. 75–76.

⁴² Калиновський Н. Концерт Черниговского детского приюта.

⁴³ Там само.

цією Чернігівського приватного музичного училища (1904), Музичних класів Чернігівського відділення ІРМТ (1908). Тобто культуротворчий процес, реалізований на регіональному рівні, стає ще й прикладом прогресивних тенденцій культурної сфери в аспекті загальноєвропейських контактів та міжкультурної взаємодії в реальному просторі буття соціуму.

Отже, загальна динаміка формування культуротворчого процесу «губерніальної доби» детермінується чинниками, які стали основою мистецького становлення різних форм музичного життя, що вплинули на *взаємопроникнення* специфіки суміжних сфер мистецької діяльності й сформували головні засади музичного мистецтва ХХ ст., *продовжені* на початку ХХІ ст. у сферах копозиторського мистецтва; симфонічного, хорового, оркестрового, камерно-інструментального, сольного вокального й інструментального виконавства з широким спектром культурних конфігурацій, що загалом сприяло популяризації музики. Наприклад, репертуар ніжинського камерного квартету (1905 р.), під керівництвом Л. Відровича (від 1914 р. – диригент лондонського симфонічного оркестру), будувався на творах Лисенка, Чайковського, Глінки, Глазунова, Моцарта, Бетховена, Шуберта, Гайдна та ін. У складі квартету був С.В. Вільконський, майбутній директор Чернігівських музичних класів ІРМО (1908–1920 рр.), згодом професор Київської державної консерваторії ім. П.І. Чайковського (1920–ті – початок 1960-х рр.). До речі, перший в Україні віолончеліст, який отримав почесне звання заслуженого артиста УРСР. Нині ім'я музиканта увічнено в назві Чернігівської музичної школи №1 (1998 р.)⁴⁴.

Загалом, у системі регіональної культуротворчості «губерніальна доба» реалізувала цілий ряд прогностичних функцій як певного «культуротворчого наративу» спільноєвропейського простору. Отже, музична культура Чернігівщини, яка має понад тисячолітню історію, кодує в собі все: і історичні, і культурологічні, і культуротворчі знання. Цей духовний потенціал створює реальні умови для ґрунтовного аналізу музичного мистецтва краю в контексті культурологічної регіоніки. «Духовний простір мистецтва Чернігівщини, – наголошує філософ В. Личковах, – репрезентує особливу, “дивовижну” метафізику Сіверського краю, пов’язану з язичницьким слов’янським пантеїзмом, з візантійським стилем православних храмів, з християнською аскетикою Антонія Печерського, бароковим універсалізмом Лазаря Барановича, з духовною енергетикою святого Феодосія, з імпресіонізмом Михайла Коцюбинського, з символізмом Михайла Жука, з відчуттям “зачарованості” Придеснянського краю Олександра Довженка»⁴⁵.

Таким чином, духовна спадщина Чернігівщини створює широкі пізнавальні можливості щодо розуміння природи української культури, зокрема музичного мистецтва, в усій повноті історико-культурного розвитку та усвідомлення вітчизняної традиції невід’ємною частиною європейського культурного простору.

References

- Kornii, L.P. (1998). Istoriiia ukrainskoi muzyky. Chastyna druha (druha polovyna XVIII st) [History of Ukrainian music. Part two (second half of the eighteenth century)]. Kyiv - Kharkiv - New York.
- Kovalenko, O.B. (1992). Osnovni etapy rozvytku tserkovno-istorychnoho kraieznavstva na Chernihivshchyni [The main stages of development of church-historical local lore in Chernihiv region]. 1000 rokiv Chernihivskii yeparkhii. Tezy dopovidei tserkovno-istorychnoi konferentsii, pp. 116–117. Chernihiv, Ukraine.
- Kovalenko, O.B. (2004). Chernihivshchyna kriz viky [Chernihiv region through the ages]. Chernihivshchyna incognita. Chernihiv, Ukraine.
- Kuzyk, V.V. (2009). Lev Mykolaiovych Revutskyi: monohrafiia [Lev Mykolayovych Revutsky: monograph.]. Nizhyn, Ukraine.
- Lihus, O.M. (2008). Ukrainska fortepianna lirychna miniatiura epokhy Romantyzmu (na prykladi evoliutsii zhanru noktiurnu u tvorchosti O. Lyzohuba, M. Lysenka ta V. Kosenka) [Ukrainian piano lyrical miniature of the Romantic era (on the example of the evolution of the nocturne genre in the works of O. Lyzogub, M. Lysenko and V. Kosenko)]. Mystetstvoznachchi zapysky DAKKKiM, 14, pp 74–82.
- Rakhno, O.Ya. (2009). Chernihivski zemtsi (istoryko-biohrafichni narysy) [Chernihiv Zemstvo (historical and biographical essays)]. Chernihiv, Ukraine.
- Shulhina, V.D., Yakovliev O.V. (2014). Synerhetychna paradyhma prostoru kultury : monohr [Synergetic paradigm of cultural space: monograph]. Kyiv, Ukraine.
- Smolii, V.A., Pinchuk Yu.A., Yas O.V. (2005). Mykola Kostomarov: Vikhy zhyttia i tvorchosti: Entsycl. dovid. [Mykola Kostomarov: Milestones of life and work: Encyclical argument]. Kyiv, Ukraine.
- Vasiuta, O.P. (2008). Periodyzatsiia yak problema mystetstvoznachchoho analizu: rehionalnyi aspekt [Periodization as a problem of art analysis: regional aspect]. Visnyk DAKKKiM, 2, pp. 67–71.

⁴⁴ Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А.В. Кудрицького. Київ: Українська радянська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. С. 518.

⁴⁵ Личковах В.А. Дім, Поле, Храм: духовний простір мистецтва Чернігівщини. Чернігівщина incognita. С. 18–24.

Vasiuta, O.P. (2011). Dyryhentska diialnist K. Sorokina v Chernihovi (1903-1908) yak chynnyk aktualizatsii symfonichnoho vykonavstva [Conducting activity of K. Sorokin in Chernihiv (1903-1908) as a factor of actualization of symphonic performance]. *Muzychna ukrainistyka*, 6, pp. 343–354.

Vasiuta, O.P. (2017). Musical culture of Chernihiv region X – the beginning of the XXI century: evolutionary dimension: monograph [Muzychna kultura Chernihivshchyny XX – pochatku XXI stolittia: evolutsiinnyi vymir: monohrafiia]. Chernihiv, Ukraine.

Vasiuta, O.P. (2019). Muzychne vykonavstvo na Chernihivshchyni u pershii tretyni XX st. (Do problemy L.M. Revutskyi i Chernihivshchyna) [Musical performance in Chernihiv region in the first third of the twentieth century. (On the problem of L.M. Revutsky and Chernihiv region)]. *Postat Levka Revutskoho v istoryko-kulturnomu konteksti chasu (do 130-richchia vid dnia narodzhennia L.M. Revutskoho): zb. nauk. rob. uchasn. Vseukr. nauk.- teoret. Konf.*, pp. 55–57.

Zhukova, N.A. (2010). Elitarnist yak komponent kulturotvorennia: dosvid neklasychnoi estetyky : monohr [Elitism as a component of cultural creation: the experience of non-classical aesthetics: monograph]. Kyiv, Ukraine.

Zhulkovskyi, B. (2018). Kondak u bohoslavskykh, liturhichnykh, filolohichnykh i muzykovedchymykh studiakh: istoriohraf. Aspekt [Kondak at theological, liturgical, philological and musical studies: historiographical. aspect]. *Kalofoniia : nauk. zb. z istorii tserkovnoi monodii ta hymnografii*, 9. Lviv, Ukraine.

Васюта Олег Павлович – кандидат мистецтвознавства, доцент, професор кафедри музичного мистецтва та менеджменту соціокультурної діяльності Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, заслужений діяч мистецтв України. (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Vasiuta Oleh O. – Ph.D. in Art History, Associate Professor, Professor of Musical Art and Management of Sociocultural Activities Department of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium». (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine), Honored Artist of Ukraine.

E-mail: olegvasiuta1949@ukr.net

GUBERNIAL AGE IN THE HISTORY OF MUSICAL ART OF CHERNIHIV REGION: THE EUROPEAN DIMENSION

The purpose of the article. The article highlights the substantiation of the European vector of development of musical art in Ukraine, conducted on the example of musical art of Chernihiv region in the "gubernial age". The conceptual sphere of "estate culture" (D. Shcherbakovsky) of this period formed certain segments of musical performance, such as: symphonic, choral, solo, vocal and influenced the progressive development of Ukrainian culture of the nineteenth century in general.

Research methodology. In accordance with the purpose and objectives, the main methodological approaches are based on the use of historical, cultural and musicological, causal, comparative-analytical and systemic methods and allows to explore unique samples of musical art, which have become a sign of progressive cultural development of the region. **The scientific novelty** and significance of the obtained results of art research is that for the first time the cultural potential of the "gubernial age" of the history of music art of Chernihiv region is analyzed in the context of European trends in artistic development, in particular "Biedermeier" as an artistic phenomenon of Western European culture of the XIX century.

Conclusions. For the first time in the history of music art of Chernihiv region of the "gubernial age" is considered as a process of artistic culture, which had a significant impact on the spread of European traditions of music in the region and on the formation of a holistic picture of Ukrainian music culture of the XIX century.

It is important that the regional perspective of artistic time and space allows to explore both the national and international potential of musical art, formed on the common European traditions of intercultural communication. In historical retrospect, the musical art of the gubernial age has positive humanitarian, specific musical-performing and cultural-aesthetic consequences and is a powerful factor in the cultural dynamics of artistic development, prolonged at different stages of historical development of Chernihiv region.

Key words: estate culture, Biedermeier, family music making, communicative potential, cultural dynamics, European vector of development.

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васюта, О. Губерніальна доба в історії музичного мистецтва Чернігівщини: європейський вимір. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 199–208. DOI: 10.5281/zenodo.5750588.

Цитування за стандартом APA

Vasyuta, O. (2021). Hubernalna doba v istorii muzychnoho mystetstva Chernihivshchyny: yevropeiskyi vymir [Gubernial Age in the history of musical art of Chernihiv region: the European dimension]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 199–208. DOI: 10.5281/zenodo.5750588.

Наталія Ципляк



ВИХОВАНЦІ-ЄВРОПЕЙЦІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ СЕМІНАРІЇ

DOI: 10.5281/zenodo.5750372

© Н. Ципляк, 2021. CC BY 4.0

Мета статті полягає у висвітленні ролі Чернігівської духовної семінарії в здобутті духовної освіти вихідцями з європейських країн упродовж XIX – початку XX ст. **Методи дослідження** добивалися відповідно до мети та базувалися на принципах об'єктивності й історизму. Проблемно-хронологічний метод був використаний під час структурування матеріалу. Аналітичний метод дозволив дослідити роль Чернігівської духовної семінарії в загальноісторичному контексті. Порівняльно-історичний метод дозволив встановити специфіку Чернігівської духовної семінарії для зіставлення з іншими навчальними закладами й загальними тенденціями розвитку духовної освіти. **Наукова новизна** полягає в тому, що вперше досліджено питання навчання в стінах Чернігівської духовної семінарії іноземних студентів. Залучено та опрацьовано нові архівні документи за обраною темою.

Висновки. Прагнення здобувати освіту на теренах України серед молоді балканських земель у XIX – на початку XX ст. було досить поширеним явищем. Вищу релігійну освіту православні серби, чорногорці, македонці, болгар, румуни зазвичай здобували у Київській духовній академії. Але вступити до Академії можна було лише після закінчення семінарії. Чернігівська духовна семінарія презентувала один із провідних духовних навчальних закладів того часу та була важливою ланкою в системі середньої та вищої освіти. Відповідно до вимог часу відбувалися зміни. У другій половині XIX ст. особливу увагу було звернено на вивчення загальноосвітніх дисциплін, необхідних для свідомого засвоєння богословських наук, а також вступу до вищих світських навчальних закладів. Про достатньо високий рівень викладання в семінарії також свідчить той факт, що вихованці ЧДС продовжували своє навчання в університетах, медико-хірургічних і духовних академіях. Зі стін Чернігівської семінарії вийшло чимало педагогів, поетів, композиторів, істориків та лікарів. Чернігівська духовна семінарія відігравала також важливу роль у підготовці висококваліфікованих кадрів для інших країн. У стінах семінарії навчалися вихідці з Болгарії, Сербії, Чорногорії, Сирії.

Ключові слова: Чернігівська духовна семінарія, Синод, Статут, іноземні вихованці, семінаристи.

На сучасному етапі розвитку історичної науки помітно зростає інтерес до вивчення ролі Церкви в розвитку освіти України XIX – початку XX ст. Саме з духовних академій та семінарій вийшли відомі вчені, педагоги, митці, державні та громадські діячі. Духовні навчальні заклади відігравали визначну роль у підготовці висококваліфікованих кадрів не лише в середині країни, а також за її межами. Здобути освіту на балканських землях упродовж XIX – початку XX ст. було складно, тому серед молоді стало поширеним явищем прагнення отримати освіту за кордоном. Чернігівська духовна семінарія разом з іншими семінаріями та Київською духовною академією були популярними навчальними закладами для вихідців із європейських країн.

Релігійну вищу освіту православні серби, чорногорці, македонці, болгар, румуни зазвичай здобували в Київській духовній академії. Відповідно до положень Статутів навчатися в Академії можна було лише після закінчення повного курсу духовної семінарії. При виборі місця навчання іноземні студенти звертали увагу насамперед на ті заклади, які були розташовані на території України. Офіційно така позиція пояснювалася кліматичними умовами, які більше нагадували їм рідну природу. Проте відгуки студентів свідчать, що провідну роль у виборі навчального закладу відігравали поширювані за кордоном позитивні оцінки про південноруські (українські) духовні навчальні заклади¹.

Саме цей напрям роботи духовних середніх навчальних закладів на теренах України практично невивчений в історіографії. Загальні відомості щодо навчання в духовних семінаріях іноземних студентів містить розвідка О. Сушка². Автор приділяє окрему увагу законодавчому підґрунтя та на прикладі Київської духовної академії та Херсонської духовної семінарії висвітлює проблеми, з якими стикалися в процесі навчання як іноземні вихо-

¹ Саган Г. Навчання південних слов'ян у Київській духовній академії. Київські історичні студії. Київ, 2017. № 1. С. 10.

² Сушко А. Иностранные студенты в духовных семинариях России в XIX веке. Гуманитарные научные исследования. 2016. № 8. URL: <https://human.snauka.ru/2016/08/16010>.

ванці, так і керівництво духовних навчальних закладів. Питанню навчання в Київській духовній академії іноземних студентів присвятили ґрунтовне дослідження О. Путро та А. Путро³. Автори детально дослідили всі аспекти навчання іноземців у стінах навчального закладу та на основі архівних матеріалів склали списки по роках (кого було переведено, на який курс; кого було звільнено; хто закінчив). Розвідки В. Буреги, В. Церковної та Г. Саган також присвячені іноземним студентам Київської духовної академії⁴. Мета нашої розвідки полягає у висвітленні ролі Чернігівської духовної семінарії в здобутті духовної освіти вихідцями з європейських країн упродовж XIX – початку XX ст.

До духовних семінарій приймали юнаків православного віросповідання усіх станів: за Статутом 1814 р. віком від 14 до 16 років, за Статутом 1884 р. – від 14 до 18 років⁵. У Чернігівській духовній семінарії навчалися діти духовенства, міщан, козаків, військових, дворян та чиновників, селян⁶. Випускників духовних училищ приймали до семінарій без вступних випробувань, але з 1901 р. вони мали скласти письмовий екзамен із російської та усні екзамени з російської, церковнослов'янської, грецької мов та з катехізису⁷. Вихованці світських середніх навчальних закладів, а також ті, хто отримав домашню освіту, мали скласти іспити з усіх предметів, що вивчалися в духовних училищах⁸.

Крім уродженців Чернігівської губернії серед учнів семінарії були вихідці з Київської, Могилівської, Катеринославської та Воронежської губерній⁹. За свідченнями І. Львова, у Чернігівській духовній семінарії «інколи навчалися юнаки з-за кордону (Болгарії, Чорногорії, Сирії (араби православно-християнського віросповідання), Туреччини (греки))»¹⁰.

Так 13 квітня 1846 р. Синоду було дозволено приймати до духовних навчальних закладів іноземців православного віросповідання, які закінчували їх без отримання розряду¹¹. Уже 1847 р. болгари звернулися до російського уряду з проханням приймати молодь до навчальних закладів Російської імперії. Уряд задовольнив їхнє прохання та дозволив мати в Київській та Одеській семінаріях, а також у духовних академіях декілька «казенно-коштных» вакансій для болгар¹². У 1850 р. сербський уряд звернувся з аналогічним клопотанням. Відповідно в лютому було прийнято документ щодо вільного вступу сербів до духовно-навчальних закладів¹³.

Бажання отримати середню духовну освіту крім болгар і сербів виявляли вихідці з Греції, Молдавії, Сирії. Так, у 1862 р. за розпорядженням обер-прокурора Синоду А. Ахматова для них в духовно-навчальних закладах було відкрито 75 вакансій¹⁴.

У 1897 р. Синодом розроблені та затверджені Миколою II «Правила прийому іноземних підданих до російських духовно-навчальних закладів»¹⁵. Згідно з ними дозволялося брати на навчання іноземних вихованців і утримувати їх на кошти Синоду. Також у Російській імперії іноземці могли здобувати освіту за власний рахунок або перебувати на забезпеченні Синодів своїх країн.

Духовно-навчальне Управління при Синоді 17 липня 1864 р. повідомляло Київського митрополита про те, що на виховання молодих іноземців, які навчатимуться в духовних закладах, встановлювалося 40 постійних стипендій. Шість із них, у розмірі 250 крб. кожна, мали виплачувати вступникам духовних академій, 18 стипендій у розмірі 235 крб. кожна, – для іноземних вихованців Херсонської семінарії, 16 стипендій у розмірі 200 крб. кожна, – для студентів Київської та інших семінарій¹⁶.

³ Путро О., Путро А. Студенти-іноземці Київської духовної академії. *Вісник НАКККиМ*. 2010. № 1. С. 111–117, № 2. С. 113–118, № 3. С. 138–145, № 4. С. 127–136, 2011. № 1. С. 140–147.

⁴ Бурега В. Вплив Київської духовної академії на Сербську Православну Церкву у XIX – на початку XX ст. *Шлях у чотири століття: матеріали Міжнародної наукової конференції до 400-ї річниці заснування Києво-Могилянської академії, 12–14 жовтня 2015 року. Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія»*. Київ, 2016. С. 189–205; Церковна В. Випускники Київської духовної академії – видатні представники православного духовництва Румунії XIX ст. (за матеріалами «Кишинівських єпархіальних відомостей»). *Науковий вісник Ізмайльського державного гуманітарного університету*. 2016. Вип. 34. С. 138–142; Саган Г. Навчання південних слов'ян... С. 9–17.

⁵ Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий 1808–1814, 1862, 1867, 1884 и 1896 гг. Санкт-Петербург: Синодальная тип-я, 1908. XXV; 406; С. 7.

⁶ Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). Ф. 802. Оп. 9. Спр. 22. Арк. 6.

⁷ От Правления Черниговской духовной семинарии. *Черниговские епархиальные известия*. 1901. № 14. С. 446.

⁸ Свод уставов и проектов уставов духовных семинарий... С. 119.

⁹ РДІА. Ф. 796. Оп. 74. Спр. 579. Арк. 31.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-1495. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 6.

¹¹ Надеждин А. История Санкт-Петербургской духовной семинарии (1809–1884). Санкт-Петербург, 1885. С. 510.

¹² Сушко А. Иностранные студенты в духовных семинариях России в XIX веке.

¹³ Там же.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Саган Г. Навчання південних слов'ян... С. 10.

¹⁶ Путро О., Путро А. Студенти-іноземці... № 1. С. 115.

У 1896/1897 навчальному році Чернігівську духовну семінарію закінчив серб Здравко Івкович, а в 1899/1900 навчальному році – болгарин Віктор Влаєв¹⁷. Також були віднайдені дані, що в 1909/1910 навчальному році в стінах семінарії навчалося 2 іноземні вихованці, у 1910/1911 навчальному році – 1¹⁸.

Статут 1867 р. звернув увагу на вивчення загальноосвітніх дисциплін, необхідних для свідомого засвоєння богословських наук, а також вступу випускників семінарій до вищих світських навчальних закладів. Навчальний план духовних семінарій було чітко розмежовано: у I–IV класах викладались головним чином загальноосвітні дисципліни, у V–VI – богословські. Відтоді в семінаріях вивчали Святе Письмо, історію Церкви взагалі й Російської зокрема, богослів'я (основне, догматичне, моральне), практичне керівництво для пастирів, гомілетика, літургика, російська мова та історія російської літератури, громадянська історія (загальна та російська), математика (алгебра та геометрія), фізика та початки космографії, логіка, психологія, огляд філософських вчень, педагогіка, стародавні та нові мови (латинська, грецька, французька, німецька), церковні співи. Крім того, у Чернігівській духовній семінарії факультативно викладалися єврейська мова, іконопис, живопис, музика¹⁹.

Після закінчення курсу навчання в семінарії вихованці отримували атестати, які містили відомості щодо терміну навчання, здібностей, поведінки. Також наводились оцінки з усіх предметів семінарського курсу й зазначався розряд випускника. Випускники, які закінчували семінарію по 1-му розряду, могли вступати до духовних академій та отримували звання студентів, що надавало певні переваги при розподілі на єпархіальну або духовно-училищну службу²⁰. Вихованці Чернігівської духовної семінарії зазвичай продовжували навчання в Київській, Санкт-Петербурзькій та Московській духовних академіях²¹. Від початку XIX ст. до Київської духовної академії щороку відправляли двох-трьох найкращих випускників.

Випускники по 2-му й 3-му розрядах за розподілом єпархіального правління призначалися на церковнослужительські місця, займали вчительські та інспекторські посади в духовних навчальних закладах. Випускники семінарій досить часто вступали й на цивільну службу²².

На підставі Статуту 1867 р. семінаристи, які закінчили чотири класи, отримували право вступу до університетів. Вищі навчальні заклади із задоволенням приймали їх і наголошували, що порівняно з випускниками гімназій вони навчаються значно краще²³. Так, у 1878 р. в Чернігівській духовній семінарії в IV класі навчалися 86 вихованців, з них до V класу увійшло лише 14, решта вступила до університетів²⁴. Вихованців Чернігівської духовної семінарії приймали до Ніжинського юридичного ліцею без вступних випробувань²⁵.

Відповідно до пункту 4 «Правил прийому іноземних підданих до російських духовно-навчальних закладів» було передбачено обов'язкове повернення стипендіатів після навчання на батьківщину, принаймні категорично заборонялося брати їх на службу в Росії²⁶. Іноземні вихованці також прагнули отримати світську освіту й інколи, навіть без згоди та дозволу семінарського начальства, подавали прохання про прийняття їх на навчання до світських навчальних закладів²⁷.

Отже, прагнення здобувати освіту на теренах України серед молоді балканських земель у XIX – на початку XX ст. було досить поширеним явищем. Вищу релігійну освіту православні серби, чорногорці, македонці, болгары, румуни зазвичай здобували у Київській духовній академії. Але вступити до Академії можна було лише після закінчення семінарії. Чернігівська духовна семінарія репрезентувала один із провідних духовних навчальних закладів того часу та була важливою ланкою в системі середньої та вищої освіти. Відповідно до вимог часу відбувалися зміни: у другій половині XIX ст. особливу увагу було звернено на вивчення загальноосвітніх дисциплін, необхідних для свідомого засво-

¹⁷ Список воспитанников Черниговской духовной семинарии за 1896–1897 учебный год. *Черниговские епархиальные известия*. 1897. № 14. С. 475; Список воспитанников Черниговской духовной семинарии за 1899–1900 учебный год. *Черниговские епархиальные известия*. 1900. № 13. С. 304.

¹⁸ РДІА. Ф. 802. Оп. 16. Спр. 265. Арк. 25; Там само. Спр. 315. Арк. 21.

¹⁹ Там само. Ф. 802. Оп. 91. Спр. 5. Арк. 38.

²⁰ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 711. Оп. 2. Спр. 1. Арк. 6.

²¹ РДІА. Ф. 796. Оп. 74. Спр. 579. Арк. 31 зв.

²² ЦДІАК. Ф. 711. Оп. 2. Спр. 62. Арк. 18.

²³ Отзвѣвъ университета о семинаристах. *Вѣра и жизнь*. 1914. № 3. С. 99–100.

²⁴ Тарасенко О. Чернігівська духовна семінарія в спогадах о. Матвія Полонського (1860–1946). *Сіверянський літопис*. 2008. № 4. С. 56.

²⁵ Г.Б. Черниговская семинария 50-т лет назад. *Вѣра и жизнь*. 1915. № 7. С. 76.

²⁶ Саган Г. Навчання південних слов'ян... С. 10.

²⁷ Сушко А. Иностранцы студенты...

ення богословських наук, а також вступу до вищих світських навчальних закладів. Про достатньо високий рівень викладання в семінарії також свідчить той факт, що вихованці Чернігівської духовної семінарії продовжували своє навчання в університетах, медико-хірургічних і духовних академіях. Зі стін Чернігівської духовної семінарії вийшло чимало педагогів, поетів, композиторів, істориків та лікарів. Чернігівська духовна семінарія відіграла також важливу роль у підготовці висококваліфікованих кадрів для інших країн. У стінах семінарії навчалися вихідці з Болгарії, Сербії, Чорногорії, Сирії.

References

- Bureha, V. (2016). Vplyv Kyivskoi dukhovnoi akademii na serbsku pravoslavnu tserkvu u XIX – na pochatku XX st. [The influence of the Kyiv Theological Academy on the Serbian Orthodox Church in the XIX – early XX centuries]. *Shliakh u chotyry stolittia: materialy Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii do 400-yi richnytsi zasnuvannia Kyievo-Mohylianskoï akademii – Way to four centuries: materials of The International scientific conference dedicated to the 400th anniversary of the Kyiv-Mohyla Academy*. Kyiv, Ukraine.
- Putro, O., Putro, A. (2010, 2011). Studenty-inozemtsi Kyivskoi dukhovnoi akademii [Foreign students of the Kyiv Theological Academy]. *Visnyk NAKKKiM – National Academy of Culture and Arts Management Herald: Science journal*. Kyiv, Ukraine.
- Sahan, H. (2017). Navchannia pıvdenneykh slovian u Kyivskii dukhovnii akademii [Education of the Southern Slavs at the Kyiv Theological Academy]. *Kyivski istorychni studii – Kiev Historical Studies*, 1.
- Tarasenko, O. (2008). Chernihivska dukhovna seminariia v spohadakh o. Matviia Polonskoho (1860–1946) [Chernihiv Theological Seminary in the Memoirs of Fr. Matviy Polonsky (1860–1946)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4. Chernihiv, Ukraine.
- Tserkovna, V. (2016). Vypusknky Kyivskoi dukhovnoi akademii – vydatni predstavnyky pravoslavnoho dukhivnytstva Rumunii XIX st. (za materialamy «Kyshynivskykh yeparkhialnykh vidomostei») [Kyiv Theological Academy are Prominent Representatives of the Romanian Orthodox Clergy of the 19th Century. (according to the «Chisinau Diocesan Information»)]. *Naukovyi visnyk Izmailskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu – Scientific bulletin of the Izmalesky sovereign humanitarian university*, 34. Mykolaiv, Ukraine.

Ципляк Наталія Олегівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Tsypliak Nataliia O. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: nata.tsyplyak@gmail.com

STUDENTS FROM EUROPEAN COUNTRIES IN CHERNIHIV THEOLOGICAL SEMINARY

The purpose of the article is to highlight the role of the Chernihiv Theological Seminary in obtaining religious education by people from European countries during the XIX – early XX centuries.

The research methods were selected in accordance with the purpose and were based on the principles of objectivity and historicism. The problem-chronological method was used in terms of structuring the material. The analytical method allowed to study the role of the Chernihiv Theological Seminary in the general historical context. The comparative-historical method allowed to find out the specifics of the Chernihiv Theological Seminary in comparison with other educational institutions and general trends in the development of religious education.

The scientific novelty is that for the first time the issue of teaching foreign students in the Chernihiv Theological Seminary was studied. New archival documents on the selected topic were involved and processed.

Conclusions. The desire to get an education in Ukraine among the youth of the Balkan lands in the XIX – early XX centuries was quite common. Orthodox Slavs (Serbs, Montenegrins, Macedonians, Bulgarians, Romanians) usually received higher religious education at the Kyiv Theological Academy. But it was possible to enter the Academy only after graduating from the seminary. Chernihiv Theological Seminary represented one of the leading theological educational institutions of that time and was an important link in the system of secondary and higher education. Changes took place in accordance with the requirements of the time. In the second half of the XIX century special attention was paid to the study of general education disciplines necessary for the conscious mastering of theological sciences, as well as admission to higher secular educational institutions. The fact that the students of the Chernihiv Theological Seminary continued their studies at universities, medical-surgical and theological academies also testifies rather high level of teaching in the seminary. Many teachers, poets, composers, historians and doctors graduated from the Chernihiv Theological Seminary. Chernihiv Theological Seminary also played an important role in training highly qualified personnel for neighboring countries. Immigrants from Bulgaria, Serbia, Montenegro, and Syria studied at the seminary.

Key words: Chernihiv Theological Seminary, Synod, Statute, foreign students, seminarians.

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Ципляк, Н. Вихованці-європейці Чернігівської духовної семінарії. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 209–213. DOI: 10.5281/zenodo.5750372.

Цитування за стандартом APA

Tsypliak, N. (2021). Vykhovantsi-yevropeitsi Chernihivskoi dukhovnoi seminarii [Students from European countries in Chernihiv Theological Seminary]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 209–213. DOI: 10.5281/zenodo.5750372.





СЛАВЯНСКИЕ МОТИВЫ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МОЛОДОГО ИСТОРИКА (к биографии В.К. Пискорского)

DOI: 10.5281/zenodo.5749658

© Е. Новикова, 2021. CC BY 4.0

Целью данного исследования является освещение малоизвестных фактов из биографии знаменитого ученого, исследователя истории Испании и Португалии средних веков и нового времени, доктора всеобщей истории, профессора В.К. Пискорского. **Методологическую** основу исследования составили принципы историографического анализа и синтеза, проблемно-хронологический, ретроспективный, сравнительный, а так же метод биографистики. **Научную новизну** исследования составляют не освещенные ранее аспекты творческого наследия В.К. Пискорского по истории, филологии, этнологии славянских народов. **Выводы.** В многогранном творчестве В.К. Пискорского прослеживается интерес к филологии, этнографии, нравам, истории и традициям ряда славянских народов. Большинство материалов, позволяющих исследовать этот аспект его творчества, хранятся в Московском государственном и в семейном архивах. Это выписки из материалов по истории Переяславля, о гетмане Юрии Хмельницком, об Александре I, а также записи исторических песен, услышанных Владимиром Пискорским от бабушки своей жены З.З. Пискорской, дочери крепостного крестьянина, впоследствии выкупившегося на волю. В своих исследованиях известный ученый обращал особенное внимание на характерные черты славян в контексте общего развития европейской цивилизации. В письмах из зарубежных командировок он неоднократно сравнивал Европу с Украиной (Малороссией) и подчеркивал большое сходство их исторического развития, нравов и традиций.

Ключевые слова: В.К. Пискорский, история славян, Е. Саханская, В. Лучицкий.

Выпускник Киевского императорского университета Св. Владимира Владимир Константинович Пискорский (10.08.1867, Одесса – 03.08.1910, Казань) вошел в отечественную науку как основоположник испанологии, автор фундаментальных исследований истории Испании, Италии, Португалии, процессов формирования парламентаризма, дипломатии, экономических отношений в странах иберийского полуострова и Западной Европы средневековья, а также нового времени. Его биографии и анализу научных трудов посвящены отдельные исследования Е. Труш¹, Е. Новиковой², В. Дятлова и М. Кеды³, В. Циватого⁴ и др.⁵ Тема же интереса В. Пискорского к славянской истории остается пока малоисследованной.

Таким образом, **целью данного исследования** является освещение малоизвестных фактов из биографии знаменитого ученого, исследователя истории Испании и Португалии средних веков и нового времени, доктора всеобщей истории, профессора В.К. Пискорского с акцентом на его внимание к истории славянских народов.

Владимир Пискорский поступил в киевский университет Св. Владимира на историко-филологический факультет и избрал специальностью медиэвистику и историю нового времени. Слушал курсы лекций у популярных профессоров – И.В. Лучицкого по всеобщей истории и у В.Б. Антоновича по русской; ученых, которые отличались своими сме-

¹ Труш О.М. Науково-педагогічна та громадська діяльність В.К. Піскорського / Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2009. 16 с.

² Новикова О. В.К. Піскорський. Український історичний журнал. Київ, 1992. № 6. С. 95–102; Новикова О. В.К. Піскорський: Біографічний нарис. Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / упоряд. О. Новикова. Київ, 1997. С. 17–43.

³ Дятлов В.А., Кеда М.К. Итальянская тема в творческом наследии В.К. Пискорского. *Пискорський В.К. Флорентійський збірник* / упорядники: Кеда М.К., Новікова О.О., Пічугіна І.С. Київ–Москва–Чернігів: ІВИ РАН, 2013. С. 19–35; Кеда М.К. Становлення новістичних студій В. Піскорського: проблеми падіння Флорентійської республіки. *Родинний архів як сторінка вітчизняної історії: матеріали наук. конф.* Чернігів: ЧНПУ, 2011. 136 с. С. 93–109.

⁴ Циватий В. Італійські та іспанські студії професора Піскорського – погляд через сторіччя. *Зовнішні справи*. 2016. № 12. С. 42–45; Циватий В.Г. Історико-методологічні традиції інституціональних витоків італійської та іспанської державності, політики і дипломатії: до 150-річ. від дня народж. проф. В.К. Піскорського. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2016. Вип. 23, ч. 1. С. 98–103.

⁵ В.К. Пискорский и развитие науки всеобщей истории в России. Сб. научных статей. Казань, 2019. 376 с.

лыми демократическими воззрениями на фоне рутинной профессорской академической среды.

В. Пискорский проучился в университете с 1886 по 1890 гг. Молодой человек тогда жил в родительской семье с сестрами Варварой, Серафимой, Екатериной и братом Николаем, который впоследствии поступил на военную службу. В то время Пискорские жили в Киеве недалеко от университета на углу Жилянской и Кузнечной улицы (ныне Антоновича, приблизительно там, где сейчас здание Конституционного суда) в одноэтажном доме № 33 с грушевым садом. Улица, как писала в письмах мать Владимира Елена Степановна (урожд. Саханская), была широкой и пыльной. Рано утром хозяева выводили своих коров из дворов, и пастух забирал их на пастбище (вероятно, на ближайшую Байковую гору). Рядом протекала тогда еще полноводная речка со славным историческим названием Лыбедь, на берега которой водила своих детей Елена Степановна на пляж. В такой патриархальной обстановке жил и рос Владимир. В письме невесте он описывал свою отдельную комнату, где стоял письменный стол для занятий, книжный шкаф, диванчик, а на стене висели портреты Франческо Ферручи, борца за свободу Флорентийской республики (1523–1530)⁶, о котором написал свое исследование при окончании университета Владимир Пискорский⁷, и Савонаролы (1452–1498). По совету В.И. Лучицкого, Пискорский сначала занимался историей Италии.

Недалеко от дома Пискорских на углу Жилянской, почти напротив их усадьбы, в то время жил профессор В.Б. Антонович, и не раз они с Владимиром встречались по дороге в университет.

Отец Владимира, Константин Карлович Пискорский, принадлежал к старинному шляхетному польскому роду, имевшему герб. В далеком прошлом их предки были важными польскими чинами. Дед Владимира Карл незадолго перед смертью завещал внуку сохранять и приумножать традиции их славного рода. Константин Карлович всю жизнь писал письма на почтовой бумаге с их фамильным гербом. Елена Степановна была из семьи надворного советника в местечке Мглин Черниговского уезда. В детстве она с братом и тремя сестрами пережила ужасное событие – убийство их отца; по семейному преданию, якобы совершенное его внебрачным сыном. Тем не менее, малолетние сироты выросли и получили образование.

Несмотря на знатное происхождение, отец Владимира не имел достаточной финансовой базы и всю жизнь работал в Киеве на газовом заводе под руководством Николая Степановича Саханского (брата его жены). Н.С. Саханский вместе с известным инженером Амандом Струве открыли в Киеве т. н. «электрическую конку» – трамвай, организовали водогон и установили электрическое освещение. Вместе со Струве он участвовал в возведении скульптур на Аничковом мосту в Санкт-Петербурге, участвовал в возведении Лозово-Севастопольского моста во время Крымской войны.

Владимир Пискорский получал образование в университете за казенный счёт как студент из разряда т. н. «недостаточных», а также зарабатывал на жизнь преподаванием истории в нескольких киевских гимназиях.

Тети Владимира по линии матери Александра Степановна и Екатерина Степановна Саханские служили в Подольской гимназии в Киеве и имели «за непорочную службу» награды. Младшая сестра матери Владимира, Мария Степановна, вышла замуж за киевского инженера – дворянина Владимира Васильевича Игнатовича-Завилейского. Одно время он преподавал в мужской гимназии г. Ровно. Одним из его учеников был Владимир Галактионович Короленко, будущий знаменитый писатель, который написал в воспоминаниях, что ученики подсмеивались над слегка робевшим и смущавшимся молодым учителем. Когда же Владимир Васильевич привез в Ровно юную жену, все прониклись к нему уважением и с трепетом проходили мимо окна, за которым мелькала симпатичная женская фигурка, обустроивающая семейное гнездо⁸. Впоследствии их дочь А.В. Ленчевская (по мужу) открыла в центре Киева на Прорезной улице известные курсы иностранных языков, в том числе русского как иностранного.

Владимир слышал с детства много семейных родовых историй, из которых некоторые были похожи на легенды, а другие, правдивые, – полны печальных страниц. Владимир по сути был носителем различных национальных черт и сословий.

Архивные документы свидетельствуют о том, что Украина в XIX – нач. XX вв. была довольно открытой и свободной от многих предрассудков. Женились люди разных религиозных конфессий (мать Владимира – православная, отец – католик). Немало девиц были

⁶ Пискорский В. Франческо Ферручи и его время. Очерк последней борьбы Флоренции за политическую свободу. Киев, 1891. 194 с.

⁷ Кеда М.К. Становлення новістичних студій В. Піскорського: проблеми падіння Флорентійської республіки. Чернівці, 2011. С. 93–109.

⁸ Запись в семейном архиве Е.В. Пискорской.

старше своих женихов. Дворянки выходили замуж за иудеев. Еврейские молодые люди в силу запрета на высшее образование в России учились за рубежом, становились врачами, инженерами и возвращались работать домой в Украину.

При знакомстве с ранними публикациями – рецензиями студента историко-филологического отделения университета св. Владимира, члена университетского Исторического общества Нестора Летописца В.К. Пискорского – прослеживается его интерес к филологии, этнографии, нравам, истории и традициям ряда славянских народов. Это иллюстрируют некоторые студенческие рецензии В. Пискорского, иногда еще немного наивно сформулированные, а впоследствии его заметки и статьи на т. н. славянские темы в бытность уже молодым историком, преподавателем, известным ученым, опубликованных в различных изданиях.

Внимание к этим материалам позволяет представить интересы молодого В.К. Пискорского в процессе становления его взглядов, формирования разнообразных научных поисков.

Предметом его особенных интересов были исследования известных в то время ученых, историков, филологов, этнографов, изучающих те или иные аспекты жизни славянских народов. Так, в рецензии на работу академика А.А. Потебни⁹, он отмечал, что «такие ученые, как А.А. Потебня, пишущие не для минуты, не для современников только, а для грядущих поколений, всегда будут необходимыми помощниками на пути изучения языка. И, если даже наука уйдет вперед и многое из выводов окажется устарелым, все-таки им скажут великое спасибо за то хотя бы, что ими подготовлен и разработан материал, доселе почти не затронутый наукой». Посилання? В. Пискорский высоко оценивает труды А. Потебни, в которых автор дает сжатое, но ясное изложение основных принципов, лежащих в основании мифологических систем выдающихся ученых его столетия: Гриммов, Куна, Шварца, Макса, Миллера, Маннгардта и др., причем сам является сторонником Тейлора и его последователя Ланга. Предметом его внимания становятся предания о кобольдах (домовых), змеях, карликах, спящих рыцарях, ведьмах, хворостях, смерти и других мифических существах, существующих в воображении народа, привыкшего обоготворять и олицетворять многие непонятные ему явления. Интересно, что В. Пискорский пытается искать общие черты славянских и западных народов: «здесь же мы находим много поверий и представлений, сходных с представлениями малорусов; низшая мифология славянских племен вообще очень сходна с мифологией соседних, например, германских, народов. Мы нигде не находим теперь веры в Волосов, Перунов, но вера в водяных, домовых, леших и во всякую нечисть – еще твердо держится в среде простого народа и много еще нужно времени и культурных влияний, чтобы народ забыл свое скудное наследие, доставшееся ему от его языческих предков»¹⁰.

Вспоминая профессора И.В. Луцицкого, знаменитого знатока истории Франции и других стран периода средневековья, преподавателя истории Киевского университета св. Владимира, В. Пискорский, как и другие слушатели, не раз отмечал, что профессор часто отвлекался от основных учебников, считая, что ученики и сами могут с ними ознакомиться, и развивал мысль о том, что его интересовало в данный момент и увлекал этим слушателей. В Институте рукописей Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского имеются заметки, написанные рукой И.В. Луцицкого: «Сравнение малорусской и великорусской демонологии и магии с западноевропейской» и «Из истории развития скептицизма в области магии и колдовства. Историко-психологический этюд». Возможно, об этих «материях» шла речь и на занятиях у профессора И.В. Луцицкого, что вызвало интерес студента Пискорского к книге Адольфа Черни.

Также предметом его интересов стало издание Ciszewski Stanislaw. Krakowiacy. Monografia etnograficzna. T. 1. Krakow. 1894. s. 383. В рецензии на издание В. Пискорский отмечал, что в польской этнографической литературе, значительно превосходящей русскую как по качеству, так и по количеству сборников, этот занимает почетное место. В 1-ом томе содержатся сказки – фантастические, бытовые и «моральные»; сказки о зверях, загадки и задачи для развития догадливости и сообразительности. Автор исследовал всю территорию, занимаемую племенем краковяков. Во 2-ом томе содержится обрядово-бытовой календарь (описание рождений, крещений, свадеб, погребения, игр, забав и всевозможные поверья). В 3-ем томе – песни, а в 4-ом – антропологические наблюдения, статистические и лингвистические материалы, и этнографические карты. Автор приводит варианты ска-

⁹ Пискорский В.К. Рецензия на: Потребня А.А. *Mythiske bytosce Lyzickich Serbov, napisal Adolf Cerni swjazak. Budysin. 1893. 139 s. Киевская старина. 1893. Март. С. 587–588.*

¹⁰ Там же. С. 588.

зок. Как рецензент В. Пискорский советует автору обратить внимание на польские варианты сказок из других изданий¹¹.

Находясь в заграничной командировке в 1897 г., Владимир Константинович прочитал в венском журнале «Die Zeit» за 20–27 ноября 1897 г. заметку профессора доктора Герхардта фон Шульца-Гевернитца «Казаки в Кобеляках», которую перевел на русский язык. В. Пискорский отмечает, что речь в ней идет о казаках Кобелякского уезда, который является как бы сердцем старой Украины, вероятно, потому, что преобладающее значение принадлежит казакам, потомкам тех свободных воинов, за которыми литовский статут обеспечивал право собственности и наследства на землю в такой же степени, как и за шляхтой. Общая характеристика условий их быта содержится в первом разделе, во втором автор знакомит с особенностями их земледельческой культуры. В кобеляцком уезде автор выделил три сословные группы – крестьянскую, казацкую и дворянскую, которые в действительности близко стоят друг к другу. Казаки разделяются на малообеспеченных земель и переходят в группу малоземельных и безземельных крестьян. Другие – относятся к мелкопоместному дворянству, т. н. полупанкам (их земля не более 50 десятин у каждого). Итак – мелкопоместное дворянство и зажиточный класс хозяев среди казаков. Казаки либо покупают землю, либо берут в аренду и для работы используют земледельческие машины. Эти хозяева получают продукцию в избытке, так что возможна ее продажа. Автор делает вывод, что налицо переход от натурального хозяйства к денежному¹². Интересно рецензенту в данном контексте и его внимание к положению малорусской женщины, которое он считает более высоким, достойным и самостоятельным, чем положение женщин у великороссов, у которых на этот счет сложились весьма характерные поговорки: «люби жену, как душу, трясина, как грушу»; «волос длинен, да ум короткий». Вообще «жизнь в Малороссии немецкому наблюдателю представляется в очень светлых и живописных красках»¹³, – завершает рецензию В.К. Пискорский.

Славянская тема была затронута В.К. Пискорским и в 1892 г., когда в Европе отмечали 130-летие со дня рождения «знаменитого славянина» – чешского педагога и патриота Яна Амоса Коменского. 28 марта того года Владимир Пискорский выступил с публичной лекцией на эту тему, но, по-видимому, не предполагал напечатать ее как отдельную статью. Рукопись лекции хранилась в архиве ученого, а в 1970 г. была опубликована в сборнике «Вопросы истории славян» (вып. 3. Воронеж, 1970. С. 103–114; подготовлен к печати профессором Воронежского государственного университета А.Е. Москаленко и к. ф. н. Е.А. Новиковой). По мнению историка В.В. Кутявина, в этом тексте молодого Пискорского хотя и есть некоторые неточности, в целом он правильно обозначил те исторические условия общественного развития, которые определили феномен «знаменитого славянина» и «деятеля общеевропейского»¹⁴.

В изданном в Киеве в 1899 г. исследовании В.К. Пискорского «Вопрос о значении и происхождении шести дурных обычаев в Каталонии» читатель обнаруживает некоторые совпадения каталонских обрядов с бытующими в Украине того времени славянскими обычаями (например, право «первой ночи», когда феодал, помещик накануне свадьбы его крепостной делал девушку своей наложницей или т. н. «весільні куніці» – свадебный подарок мехами).

В курсе лекций «История представительных учреждений в Западной Европе» Владимир Константинович писал о Польше как о стране, без ее воли включенной в состав Российской империи, что свидетельствует, помимо славянских интересов, и о демократическом мировоззрении историка.

В архиве В.К. Пискорского (Ф. 605. РГБ. Москва) хранятся его выписки из материалов по истории Переславля, о гетмане Юрии Хмельницком, об Александре I, а также записи исторических песен, услышанных Владимиром Пискорским от бабушки своей жены З.З. Пискорской, дочери крепостного крестьянина, впоследствии выкупившегося на волю¹⁵.

Можно еще привести много примеров любви историка к своей славянской отчизне, когда в письмах к жене во время заграничной командировки он сравнивал, насколько мелко по сравнению с полноводной киевской Лыбедью испанская речка; писал, как многие

¹¹ Пискорский В. Рец.: Ciszewski Stanislaw. Krakowiaci. Monografia etnograficzna. Т. 1. Krakow. 1894. S. 383. *Киевская старина*. Октябрь. Отд. 2. С. 29–30.

¹² Пискорский В.К. Г. фон Шульц-Гевернитц. Казаки в Кобеляках. *Киевская старина*. 1898. Июль–август. Отдел II. С. 37–39.

¹³ Там же. С. 40.

¹⁴ Кутявин В.В. Коменнология В.К. Пискорского. В.К. Пискорский и развитие всеобщей истории в России. Казань, 2019. С. 204–209.

¹⁵ Эти материалы были опубликованы в сб.: Родинний архів як сторінка вітчизняної історії. Чернівці, 2011. С. 7–12.

места напоминают ему Крым, а Лиссабон – своей холмистой местностью с фуникулером – гористый Киев с первым, возведенным в Европе, фуникулером.

References

Diatlov, V.A., Keda, M.K. (2013). Italtvanskava tema v tvorcheskom nasledii V.K. Piskorskogo [Italian theme in scientific heritage of V.K. Piskorskiy]. *Piskorskiy V.K. Florentlyskiy zbirnyk*. Kyiv–Moscow–Chernihiv, Ukraine–Russia.

Keda, M.K. (2011). Stanovlennya novistichnih studiiv V. Piskorskogo: problemi padinnya Florentiyskoyi respubliki [Formation of V. Piskorsky's Novelistic Studies: Problems of the Fall of the Florentine Republic]. *ChNPU*. Chernihiv, Ukraine.

Kutiavin, V.V. (2019). Komennologiya V.K. Piskorskogo [Komennology of V.K. Piskorskiy]. *V.K. Piskorskiy i razvitie nauki vseobschey istorii v Rossii. Sb. nauchnyy statey* [V.K. Piskorsky and the Development of the Science of General History in Russia. Coll. of scientific articles]. Kazan, Russia.

Novykova, O. (1992). V.K. Piskorskiy [V.K. Piskorskiy]. *Ukrainskiy istorychny zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6. Kyiv, Ukraine.

Novykova, O. (1997). V.K. Piskorskiy: Biohrafichnyi narys [V.K. Piskorsky: Biographical essay]. Kyiv, Ukraine.

Trush, O.M. (2009). Naukovo-pedahohichna ta hromadska diialnist V.K. Piskorskoho [Scientific-pedagogical and Public Activity of V.K. Piskorsky]. *Kyivskiy Natsionalnyi universytet im. T. Shevchenka*. Kyiv, Ukraine.

Tsivatyi, V. (2016). Istoryko-metodolohichni tradytsii instytutsionalnykh vytokiv italiiskoi ta ispan-skoi derzhavnosti, polityky i dyplomatii: do 150-rich. vid dnia narodzh. prof. V.K. Piskorskoho [Historical and Methodological Traditions of the Institutional Origins of Italian and Spanish Statehood, Politics and Diplomacy: to the 150th anniversary of the birth of prof. V.K. Piskorskiy]. *Naukovy visnyk Dyplomatychnoi akademii Ukrainy – Scientific Bulletin of the Diplomatic Academy of Ukraine*. Vyp. 23, ch. 1. Kyiv, Ukraine.

Tsivatyi, V. (2016). Italiiski ta ispaniski studii profesora Piskorskoho – pohliad cherez storichchia [Professor Piskorski's Italian and Spanish Studies – a Look Through the Centuries]. *Zovnishni spravy – Foreign Affairs*, 12. Kyiv, Ukraine.

Новікова Олена Олександрівна – кандидат філологічних наук, доцент (Київ, Україна).

Novikova Elena O. – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor (Kyiv, Ukraine).

E-mail: novikovaelena22@rambler.ru

SLAVIC MOTIVES IN THE STUDIES OF A YOUNG HISTORIAN (TO THE BIOGRAPHY OF V.K. PISKORSKY)

The **purpose** of this study is to highlight little-known facts from the biography of the famous scientist, researcher of the history of Spain and Portugal in the Middle Ages and modern times, Doctor of General History, Professor V.K. Piskorsky. The **methodological basis** of the research was formed by the principles of historiographic analysis and synthesis, problem-chronological, retrospective, comparative, as well as the method of biography. The **scientific novelty** of the research lies in research of previously unknown aspects of the creative heritage of V.K. Piskorsky on the history, philology, ethnology of the Slavic peoples. **Conclusions.** In the multifaceted work of V.K. Piskorsky from the time of the Historical Society of Nestor the Chronicler, and then him as a teacher of history, his interest in philology, ethnography, customs, history and traditions of a number of Slavic peoples can be traced. Most of the materials that make it possible to study this aspect of his work are still stored in the archives (Moscow, as well as in the family archive). These are extracts from materials on the history of Periaslavl, about hetman Yuri Khmelnytsky, about Alexander I, and recordings of historical songs heard by Vladimir Piskorsky from his wife's grandmother Z.Z. Piskorskaya, daughter of a serf peasant, who was later set free. In his researches the famous scientist paid special attention to the characteristic features of the Slavs in the context of the general development of European civilization. In his letters from foreign business trips he repeatedly compared Europe with Ukraine (Little Russia) and emphasized the greater similarity of their historical development, morals and traditions.

Key words: V.K. Piskorsky, history of the Slavs, E. Sakhanskaya, V. Luchitsky.

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Новікова, Е. Славянские мотивы в исследованиях молодого историка (к биографии В.К. Пискорского). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 214–218. DOI: 10.5281/zenodo.5749658.

Цитування за стандартом APA

Novikova, E. (2021). Slavyanskіe motivy v issledovaniyah molodogo istorika (k biografii V.K. Piskorskogo) [Slavic motives in the studies of a young historian (to the biography of V.K. Piskorsky)]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 214–218. DOI: 10.5281/zenodo.5749658.

Любов Шара, Костянтин Ячменіхін

ПАМ'ЯТКООХОРОННІ ІНІЦІАТИВИ У ЧЕРНІГОВІ 1917 р.

DOI: 10.5281/zenodo.5749312

© Л. Шара, К. Ячменіхін, 2021. CC BY 4.0

Мета статті – деталізувати роботу В. Модзалевського стосовно охорони чернігівських музеїв упродовж липня–листопада 1917 р., спираючись на його письмові клопотання, адресовані міській управі. **Методи** дослідження відповідають означеній меті, ґрунтуються на принципі історизму та об'єктивності, є загальнонауковими (аналіз, індукція) та спеціально-історичними (історико-порівняльний, історико-системний, історико-генетичний). **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше досліджено взаємодію міського самоврядування та губернського комісара з охорони пам'яток мистецтва й старовини В. Модзалевського щодо збереження артефактів, зосереджених у музеях і соборах Чернігова. **Висновки.** Революційні події 1917 р. дозволили народам імперської Росії сподіватися на швидке вирішення низки закоренілих проблем в усіх царинах життєдіяльності держави й соціуму. Українці розпочали відновлювати власну державність, створивши представницький орган – Центральну Раду, трансформовану в квітні 1917 р. у революційний парламент, що керував національним рухом Наддніпрянини. Поміж активних його учасників є особистості, які, незважаючи на війну й глибоку соціально-економічну кризу, усвідомлювали значимість культурно-духовної спадщини для процесу формування української держави, посилення етнічної самоідентифікації. Один із них – Вадим Модзалевський – Чернігівський губернський комісар із охорони пам'яток мистецтва й старовини, очільник Комітету з охорони пам'яток мистецтва та старовини. Завдяки йому були ініційовані пам'яткоохоронні заходи для збереження старожитностей Чернігівського з'єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії, Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського, єпархіального давньосховища, розташованого в Троїцькому соборі, святих православних храмів. Наполегливі клопотання комісара мали відгук поміж гласних міського самоврядування Чернігова, які сприяли організації варті поблизу музейних установ і культових споруд, підтримали ідею забезпечення якісної охорони шляхом підбору надійних і свідомих караульних.

Ключові слова: пам'ятки старовини, музей, комісар, міська управа, охоронці.

Лютнева революція 1917 р., зруйнувавши Російську імперію, відкрила для українців перспективу відновлення власної держави. Петроградські події викликали загальнонародне піднесення, упевненість у найшвидшому покращенні життя. Однак сподівання на спокійний цілеспрямований розвиток країни, вирішення нагальних запитів громадян у різноманітних сферах соціально-економічного й культурно-духовного спрямування виявилися нездійсненими. Всеохопний хаос, нездатність центральної влади зняти соціальну напругу чи, бодай, продемонструвати спроможність швидко та ефективно реагувати на тогочасні виклики, – усе це примушувало діяти представників периферійних владних структур, виборного врядування, громадських організацій. І йдеться не лише про розв'язання господарсько-побутових завдань, але й про збереження культурно-духовної спадщини в умовах економічного колапсу та війни.

Прикладом цього є наполеглива робота губернського комісара з охорони пам'яток мистецтва й старовини в Чернігівській губернії Вадима Львовича Модзалевського. Завдяки йому в Чернігові 1917 р. були ініційовані пам'яткоохоронні заходи, спрямовані на створення безпечних умов для артефактів, зосереджених у музеях, єпархіальному давньосховищі, православних храмах.

Життєвий шлях В. Модзалевського, пам'яткоохоронна діяльність у Чернігові за доби Української національної революції висвітлювалися в наукових студіях цілеспрямовано або опосередковано у контексті дослідження історії Чернігово-Сіверщини 1917–1921 рр., формування державної системи охорони пам'яток України (О. Коваленко¹, В. Томазов²,

¹ Коваленко О. В. Л. Модзалевський як історик України. *Український історичний журнал*. 1972. № 4. С. 121–123; Його ж. Вадим Модзалевський і розвиток архівної справи на Північному Лівобережжі України за доби визвольних змагань. *Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.)*: 36. наук. праць. Київ, 1998. С. 208–213 та інші.

² Томазов В. Модзалевський Вадим Львович. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. URL: <http://history.org.ua/uk>.

В. Бойко, Т. Демченко, О. Оніщенко³, О. Нестуля⁴, С. Сергєєва⁵ та інші). Утім, вважаємо, що тема не втратила своєї актуальності, оскільки залучення нових матеріалів поглиблює її та уможливує усебічне вивчення. Відтак метою нашої розвідки є детальне вивчення роботи В. Модзалевського стосовно охорони чернігівських музеїв упродовж липня–листопада 1917 р., на матеріалі його письмових клопотань, адресованих міській управі.

Передусім, звернімо увагу на постать Вадима Львовича. Призначення його губернським комісаром із охорони пам'яток мистецтва й старовини та очільником Чернігівського комітету з охорони пам'яток мистецтва та старовини було не випадковим. В. Модзалевський – представник дворянського роду козацько-старшинського походження, син відомого педагога й дитячого письменника Лева Модзалевського. Освіту здобув у 1-му кадетському корпусі Санкт-Петербурга та Миколаївському військовому інженерному училищі, проте це не завадило йому зацікавитися історією. Ще в роки навчання, під впливом старшого брата й знаного російського генеолога Вітольда Руммеля, долучився до професійного вивчення історії, брав участь у підготовці «Русского биографического словаря», захопився українською історією та генеалогією.

Завершивши навчання у Миколаєві 1902 р., розпочав військову кар'єру в Києві у 14-му саперному батальйоні⁶. Водночас продовжив активне студіювання історії, протягом 1903–1905 рр. входив до Чернігівської та Полтавської архівних комісій, Історичного товариства імені Нестора літописця; публікувався на шпальтах «Киевской старины». На думку сучасників В. Модзалевського, його «захоплення історією, старовиною було не лише суто науковим, воно перетворювалося на спосіб життя, виявлялося у побуті, в середовищі, яке він формував навколо себе»⁷.

Однак, цілковито поринути у вивчення минулого він зміг лише в 1911 р., вийшовши у відставку та переїхавши до Чернігова. В. Модзалевський обіймав різні, в основному керівні, посади на ниві вивчення, збереження та популяризації української історії й культури. Зокрема виконував обов'язки директора Музею українських старожитностей імені В. Тарновського Чернігівського губернського земства (травень 1911 – травень 1912 рр.), секретаря Чернігівських дворянських депутатських зборів (квітень 1912 – березень 1918 рр.), керуючого справами Чернігівської губернської вченої архівної комісії (із березня 1911 р.), чернігівського губернського комісара з охорони пам'яток мистецтва й старовини (із травня 1917 р.), голови Чернігівського комітету з охорони пам'яток мистецтва та старовини (із червня 1917 р.)⁸.

Властиво, що Вадиму Львовичу вдавалося гармонійно поєднувати адміністративну роботу з історичними студіями. На різних етапах свого життя він заснував та описав архів Чернігівської губернської вченої архівної комісії, започаткував дослідження місцевих архівів, минувшини Лівобережної України, спеціальних історичних дисциплін (розробив методику публікації документів XVII–XVIII ст.), ініціював проект реформ архівної справи, керував комісією Української академії наук для створення «Біографічного словника діячів українського народу і української землі»⁹.

Під час відряджень до столиць імперії, В. Модзалевський відшукував у архівних фондах матеріали з української генеалогії, готував публікацію щоденника Я. Марковича. Його історичну ерудицію та організаційні здібності високо цінували М. Василенко, М. Грушевський, О. Левицький¹⁰ та інші.

Повертаючись до чернігівського періоду життя Вадима Львовича, наголосимо, що пам'яткоохоронна діяльність значно активізувалася у травні–червні 1917 р., відколи він почав суміщати посади губернського комісара з охорони пам'яток мистецтва й старовини та керівника Комітету з охорони пам'яток мистецтва і старовини. «Хрещеним батьком» у цій справі для В. Модзалевського став комісар з питань охорони пам'яток історії та культури у Київській губернії Микола Біляшівський. Саме він запропонував В. Модзалевському обійняти аналогічну посаду в Чернігівській губернії та, «не відкладаючи, закласти ко-

³ Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів, 2003. 126 с.

⁴ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії). Київ–Полтава, 1994. 238 с.; Його ж. Охорона культових пам'яток за доби Української Центральної Ради. *Краєзнавство*. 2002. № 1–4. С. 90–94 та інші.

⁵ Сергєєва С. Чернігівщина часів Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.). *Скарбниця української культури*: 36. наук. пр. Чернігів, 2004. Вип. 4. С. 47–61.

⁶ Томазов В. Модзалевський Вадим Львович...

⁷ Вадим Модзалевський – український історик, археограф, архівіст, автор численних наукових праць. *Державний архів Чернігівської області*. URL: https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/100_archive/100_archive_Modzalevsky.php.

⁸ Томазов В. Модзалевський Вадим Львович...

⁹ Там само.

¹⁰ Вадим Модзалевський – український історик, археограф, архівіст...

мітет охорони пам'яток старовини і мистецтва на Чернігівщині»¹¹. До цих порад дослухалися й у червні 1917 р. виникла така інституція, до складу якої увійшли місцеві історики, краєзнавці, літератори, художники: Юрій Виноградський, Євген Корноухов, Володимир Базилевич, Михайло Могилянський, Павло Діденко, Леонід Митькевич та інші.

Комітет функціонував на громадських засадах до 1918 р., спрямовуючи вектор своєї діяльності на збереження й популяризацію культурної спадщини. Зокрема, до Чернігова транспортували колекції старожитностей із панських маєтків, з метою зацікавити населення історією регіону влаштовували тематичні виставки, проводили наукові зустрічі, на яких виголошувалися цікаві доповіді, започаткували видавництво листівок із зображеннями місцевих пам'яток тощо¹².

Суміщаючи дві посади в культурно-духовній площині, Вадим Львович, як ніхто інший, переймався умовами збереження старожитностей. У цьому переконуємося, читаючи звернення, адресовані місцевому врядуванню Чернігова та чернетки листів про охорону музеїв.

Перше клопотання, з наявних у нашому розпорядженні, датоване 31 липнем 1917 р. У ньому В. Модзалевський просить міську управу посприяти встановленню зовнішньої охорони міліції біля Чернігівського з'єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії. На його глибоке переконання ця потреба є вкрай важливою й своєчасною з огляду на «тривожні настрої у місті»¹³. Аргументація зводилася до того, що установа розташована поблизу шпиталю і «посилено відвідується солдатами, які не виконують правил для відвідувачів». Змусити їх до цього неможливо, бо хранитель музею мобілізований до війська, його обов'язки лягли на плечі дружини, до того ж сторож музею – теж жінка. Враховуючи стрімке збільшення містян Чернігова за рахунок евакуйованих із театру військових дій, продовольчу проблему та загалом панічні настрої, – твердив В. Модзалевський, – не лишається жодного сумніву щодо доцільності охороняти музей¹⁴.

Наполегливість губернського комісара була цілком слушною, адже в сховищах з'єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії (відкритого 1909 р. з нагоди 1000-ліття писемної згадки про Чернігів) нарахувалося 3332 артефакти археології, історії та етнографії. Поміж них унікальні нумізматичні колекції, зразки зброї, військового спорядження, вироби середньовічних ремісничих цехів, цінні наративи (стародруки, рукописи, гетьманські універсали), картини¹⁵.

Разом із проханням про охорону Чернігівського з'єднаного музею Вадим Львович наполягав і на встановленні варті поблизу Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського, заснованого 1902 р. на базі приватного зібрання В. Тарновського й переданого ним губернському земству¹⁶. Необхідність було зумовлено тим, що «музей знаходиться на околиці Чернігова і його вже не охороняє городовий, як було раніше»¹⁷. Між тим, заклад вважався одним із найзначніших сховищ старожитностей часів Київської Русі (археологічні знахідки Княжої Гори біля Канева), Гетьманщини (клейноди, зброя, портрети та особисті речі гетьманів, козацької старшини), особистих архівів родин Милорадовичів, Забіл, Лашкевичів, Полетик, Тарновських, художньо-картографічних матеріалів і багатьох інших цінних речей¹⁸.

Відтак, Вадим Львович пропонував запровадити цілодобову охорону біля цих двох музеїв і, що закономірно, навіть не розглядав варіант про тимчасове призупинення їхньої роботи. «Зачинення ... для публіки, – твердив, – саме по собі не позбавляє потреби в охороні музейного майна»¹⁹. Не схвалював він й ідею про періодичний нагляд за музеями вже існуючих міліцейських постів. Така думка напрошується з огляду на письмову відповідь В. Модзалевського очільнику чернігівської міліції, у якій він завважив, що «доручення охорони місцевих музеїв вартим під номерами 4 і 5, особливо останньому, не може мене задовольнити, тому я прохаю ... призначити біля музеїв спеціальний пост»²⁰. Ймовірно, попередньо надійшла відмова від керівника міської міліції, людські ресурси якої були не безмежними й першочергово спрямовувалися на важливіші повсякденні проблеми. У

¹¹ Нестуля О. Охорона культових пам'яток за доби Української Центральної Ради. *Краєзнавство*. Кам'янець-Подільський, 2002. № 1–4. С. 90.

¹² Чернігівщина. *Енциклопедичний довідник* / за ред. А. Кудрицького. Київ, 1990. С. 334.

¹³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 12. № 909. Арк. 2.

¹⁴ Там само. № 907. Арк. 1 зв.

¹⁵ Музей Чернігівської вченої архівної комісії. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org>.

¹⁶ Піскова Е. Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського Чернігівського губернського земства. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. URL: <http://history.org.ua/uk>.

¹⁷ ІР НБУВ. Ф. 12. № 907. Арк. 1 зв.

¹⁸ Піскова Е. Музей українських старожитностей...

¹⁹ ІР НБУВ. Ф. 12. № 907. Арк. 1 зв.

²⁰ Там само. Арк. 1.

цьому переконує й той факт, що одночасно з клопотанням до міської управи посприяти в охороні музеїв, В. Модзалевський звернувся до губернської земської управи та губернської вченої архівної комісії.

Таке наполегливе «стукання у двері» дало позитивний результат, але лише короткочасно. Вочевидь, ситуація у Чернігові погіршувалася, тому в жовтні 1917 р. очільник міліції поінформував міську управу, що «...через відсутність повністю укомплектованого штату міліції, знімається варта біля з'єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії та доручається міліціонеру, який водночас охороняє приміщення казначейства». Вибірне управління в особі Аркадія Верзилова, заступника міського голови, негайно повідомило про це В. Модзалевського²¹. Утім, гласні міської управи усвідомлювали необхідність збереження музейного майна й, розуміючи тривогу комісара з охорони пам'яток мистецтва і старовини, посприяти відновленню варті біля музеїв. Згодом міський голова Павло Соколов сповістив Вадима Львовича, що попередньо контактували з керівником місцевого військового гарнізону, який погодився виділити для безпеки Музею українських старожитностей і з'єднаного історичного музею «ефрейторські караули по 4 особи від 2-го батальйону Першого українського полку і 8 чоловік того ж батальйону для охорони пам'яток у Троїцькому монастирі»²².

Закономірно, що В. Модзалевський переймався не лише потребою забезпечення музеїв охороною, але й її якістю. Уже за кілька днів він знову звернувся до міської управи з проханням надати можливість особисто контролювати вартових із метою «запровадження правильного, ніж це спостерігається у нинішній час, виконання обов'язків караульних». Своє бажання обґрунтовував наступним: солдати-охоронці вимагали від завідувачки з'єднаного історичного музею відкрити приміщення, щоб «знати навіщо вони сюди поставлені та що охороняють»²³. Лише після тривалих перемовин їхні вимоги вдалося відхилити. З огляду на це, В. Модзалевський висловив думку про недоцільність і, навіть, шкідливість таких вартових біля музеїв, особливо всередині приміщень. Він запропонував управі алгоритм удосконалення охоронної служби, наголосивши на такому: по-перше, громадське врядування мусило зв'язатися з військовим керівництвом частин, які охороняли музеї, та попросити призначити у вартові «лише цілком надійних і свідомих солдатів», по-друге, управа повинна видати розпорядження, щоби вартові залишили приміщення музею і розмістилися напроти, у будинку реального училища. Охорону музею зробити зовнішньою, один караульний пост²⁴.

Міське громадське управління погодило слухні зауваження комісара. П. Соколов дав знати, що питання про контроль за роботою охоронців буде найближчим часом розглянуте на засіданні Комітету громадської безпеки, а стосовно призначення надійних вартових, то управа вже поклопоталася про це перед очільником військового гарнізону²⁵.

Окрім пам'яткоохоронних ініціатив, спрямованих на збереження музейного майна, В. Модзалевський опікувався й культовими спорудами. Маємо його звернення до міської управи, датоване 14 листопадом 1917 р., в якому йдеться про доцільність призначення трьох вартових, які б від 18 год. до 8 год. охороняли собори й патрулювали район їхнього розташування. Це питання попередньо розглядалося на засіданні Комітету з охорони пам'яток мистецтва й старовини та актуалізувалося кафедральним протоієреєм Спасо-Преображенського собору Олександром Єфимовим. Останній, до речі, був відомим церковним і громадським діячем і, на думку М. Блакитного, «робота зі збереження, вивчення та популяризації церковних пам'яток була частиною його професійного життя». Він входив до Чернігівської губернської вченої архівної комісії, церковно-археологічної комісії при Чернігівському єпархіальному сховищі старожитностей²⁶; був активним науковцем (автор понад 40-ка розвідок наукового, краєзнавчого й популярного характеру), учасник церковно-історичного краєзнавчого руху наприкінці XIX – початку XX ст.²⁷. Отож, як і Вадим Львович, не міг не турбуватися про збереження пам'яток минушини і, головне, чудово знав значимість старожитностей, зосереджених у церквах і монастирях Чернігова.

Міська управа зреагувала оперативно: вже наступного дня відбулося засідання Комітету громадської безпеки, де ухвалили рішення клопотати перед очільником військового гарнізону про виділення нічних караульних для охорони соборів Чернігова²⁸.

²¹ ІР НБУВ. Ф. 12. № 913. Арк. 2.

²² Там само. № 914. Арк. 3.

²³ Там само. № 915. Арк. 4.

²⁴ Там само. Ф. 12. № 915. Арк. 4 зв.

²⁵ Там само. Арк. 5.

²⁶ Блакитний М. Олександр Єфимов – церковний і громадський діяч, забутий історик Чернігівщини (за матеріалами церковної періодики Чернігівської єпархії кінця XIX – початку XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2015. № 2. С. 131.

²⁷ Там само. С. 134.

²⁸ ІР НБУВ. Ф. 12. № 1005–6. Арк. 2.

У 1918 р. Вадим Львович переїхав до Києва, продовживши плідну роботу в культурно-духовній царині: виконував обов'язки секретаря Комісії для розробки законопроектів про заснування Української академії наук (квітень–жовтень 1918 р.), голови архівно-бібліотечного відділу Міністерства народної освіти (травень 1918 р. – червень 1919 р.), очільника Головного архівного управління та Всеукраїнського головного архіву (червень–жовтень 1919 р.)²⁹. Задумів було чимало, утім, життя виявилось закоротким. 3 серпня 1920 р. Вадим Львович помер від дизентерії³⁰.

Таким чином, навіть невеликий підбір наративів дозволяє констатувати, що, незважаючи на війну й глибоку соціально-економічну кризу 1917 р., були особистості, які усвідомлювали значимість культурно-духовної спадщини для процесу відновлення української державності, посилення етнічної самоідентифікації. Один із них – Вадим Модзалевський – Чернігівський губернський комісар з охорони пам'яток мистецтва й старовини, очільник Комітету з охорони пам'яток мистецтва та старовини. Завдяки йому ініціювали пам'яткоохоронні заходи задля збереження старожитностей Чернігівського з'єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії, Музею українських старожитностей імені В.В. Тарновського, єпархіального давньосховища, розташованого в Троїцькому соборі, святих православних храмів. Його клопотання мали відгук поміж гласних міського врядування, які сприяли організації варті поблизу музейних установ і культових споруд, підтримували ідею забезпечення якісної охорони шляхом підбору надійних і свідомих кадрів.

Вивчення цієї теми не вичерпується означеними аспектами, окремими об'єктами для дослідження можуть стати взаємодія земського й міського самоврядування щодо охорони пам'яток мистецтва, співпраця муніципального врядування та органів державної влади в царині збереження культурної спадщини, деталізація діяльності Чернігівського комітету з охорони пам'яток мистецтва й старовини та багато іншого.

References

- Blakytyni, M. (2015). Oleksandr Yefymov – tserkovnyi i hromadskyi diiach, zabutyi istoryk Chernihivshchyny (za materialamy tserkovnoi periodyky Chernihivskoi yeparkhii kintsia XIX – pochatku XX st.) [Oleksandr Yefimov is a church and public figure, a forgotten historian of the Chernihiv region (based on the materials of the church periodicals of the Chernihiv eparchy in the end of the XIX – beginning of the XX century)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, pp. 129–136.
- Boiko, V., Demchenko, T., Onishchenko, O. (2003). 1917 rik na Chernihivshchyni: istoryko-kraieznavchy narys [1917 in Chernihiv region: historical and local history essay]. Chernihiv, Ukraine.
- Kovalenko, O. (1998). Vadym Modzalevskyi i rozvytok arkhivnoi spravy na Pivnichnomu Livoberezhzhi Ukrainy za doby vyzvolnykh zmahan [Vadym Modzalevskyi and the development of archival affairs on the Northern Left Bank of Ukraine during the liberation struggle]. *Arkhyvna ta bibliotekna sprava v Ukraini doby vyzvolnykh zmahan (1917–1921 rr.): Zb. nauk. prats – Archival and library affairs in Ukraine during the liberation struggle (1917–1921): Collection of scientific works*. Kyiv, Ukraine.
- Nestulia, O. (1994). Bilia vytyokiv derzhavnoi systemy okhorony pamiatok v Ukraini (doba Tsentralnoi Rady, Hetmanshchyny, Dyrektorii) [At the origins of the state system of monuments protection in Ukraine (the era of the Central Rada, Hetmanat, Directorate)]. Kyiv–Poltava, Ukraine.
- Nestulia, O. (2002). Okhorona kultovykh pamiatok za doby Ukrainiskoi Tsentralnoi Rady [Protection of religious monuments during the Ukrainian Central Rada]. *Kraieznavstvo – Local lore*, 1–4, pp. 90–94.
- Serhieieva, S. (2004). Chernihivshchyna chasiv Ukrainiskoi Narodnoi Respubliki (lystopad 1917 r. – kviten 1918 r.) [Chernihiv region during the Ukrainian People's Republic (November 1917 – April 1918)]. *Skarbnytsia ukrainiskoi kultury: Zb. nauk. pr. – Treasury of Ukrainian culture: Collection of scientific works*, 4, pp. 47–61.

Шара Любов Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Shara Liubov M. – Ph.D. in Historical Sciences, Associate Professor of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: ljuba_che@ukr.net

Ячменіхін Костянтин Михайлович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

²⁹ Томазов В. Модзалевський Вадим Львович...

³⁰ Вадим Модзалевський – український історик, археограф, архівіст...

Yachmenikhin Kostantyn M. – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of the World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).
E-mail: kostas48@ukr.net

MONUMENTAL PROTECTIVE INITIATIVES IN CHERNIHIV IN 1917

The purpose of the article is to detail V. Modzalevskyi's work concerning protection of Chernihiv museums during July–November 1917, based on his written requests addressed to the city administration.

The research **methods** conform to the stated purpose. They are based on the principle of historicism and objectivity. There are general scientific (analysis, induction) and special-historical (historical-comparative, historical-systemic, historical-genetic) methods. The **scientific novelty** is that for the first time the interaction between the City Government and V. Modzalevskyi, the Provincial Commissar for the Protection of Art Monuments and Antiquities concerning the preservation of artifacts concentrated in museums and cathedrals of Chernihiv at the time was studied.

Based on the processed materials, we can draw the following **conclusions**. The revolutionary events in 1917 allowed peoples of imperial Russia to hope for a quickly solution to a number of persistent problems in all life spheres of the state and society. Ukrainians set out to restore their statehood by creating a representative body, the Central Rada, which was transformed in April 1917 into a revolutionary parliament that led the national movement in the Dnieper region. Among its active participants were individuals who, despite the war and the deep socio-economic crisis, were aware of the importance of cultural and spiritual heritage for the process of restoring Ukrainian statehood, strengthening ethnic self-identification. One of them is Vadym Modzalevskyi, the Chernihiv Provincial Commissar for the Protection of Art Monuments and Antiquities, and the head of the Committee for the Protection of Art Monuments and Antiquities. Thanks to him, monument protection measures were initiated to preserve the antiquities of the Chernihiv United Historical Museum and the scientific archival commission, the Museum of Ukrainian Antiquities named after V.V. Tarnovskyi, the diocesan ancient repository located in the Trinity Cathedral, Orthodox shrines. The commissioner's urgings were supported by the Chernihiv city government, which helped to organize guards near museums and religious buildings, and welcomed the idea of providing quality protection by selecting reliable and conscientious guards.

Key words: antiquities, museum, commissar, City Council, security guards.

Дата подання: 16 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 26 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шара, Л., Ячменіхін, К. Пам'яткоохороні ініціативи у Чернігові 1917 р. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 219–224. DOI: 10.5281/zenodo.5749312.

Цитування за стандартом APA

Shara, L., Yachmenikhin, K. (2021). Pamiatkoohoroni initsiatyvy u Chernihovi 1917 r. [Monumental Protective Initiatives in Chernihiv in 1917]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 219–224. DOI: 10.5281/zenodo.5749312.



Ольга Дарда



ПУБЛІЦИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ В.Є. ЖАБОТИНСЬКОГО В УКРАЇНСЬКІЙ І ЄВРОПЕЙСЬКІЙ КУЛЬТУРНІЙ СПАДЩИНІ

DOI: 10.5281/zenodo.5750433

© О. Дарда, 2021. CC BY 4.0

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю наукового осмислити вплив публіцистичної діяльності В.Є. Жаботинського на європейську й українську історичну спадщину. Дослідження публіцистичної діяльності В.Є. Жаботинського дозволяє простежити трансформацію його політичних та ідеологічних поглядів, проаналізувати, які з питань, що були висвітлені на шпальтах періодичної преси, уважалися найбільш актуальними та як реагувало на них суспільство. **Метою** дослідження є комплексний аналіз та оцінка публіцистичного доробку В.Є. Жаботинського в українській та європейській культурно-історичній спадщині. **Методологічні основи** визначалися з урахуванням мети й завдань дослідження у форматі міждисциплінарного підходу, який передбачає використання історичних і політологічних принципів, використання таких загальнонаукових методів, як аналіз і синтез, індукція та дедукція, аналогія й узагальнення. Методологічну основу статті становлять принципи історичного пізнання, а саме принципи історизму, цілісності, об'єктивності. **Наукова новизна** полягає у досвіді комплексного дослідження публіцистичної діяльності В.Є. Жаботинського, що представлений уперше, та визначення її впливу на культурні осередки Європи та України в новітню добу. **Висновки.** Авторка звертає увагу на особистісну та ідейну трансформацію В.Є. Жаботинського, зосереджується на ранніх роках його публіцистичної творчості, їх впливі на італійську культурну спадщину. Вивчає та аналізує тематичну наповненість публіцистики. Розглянуто соціальне оточення, яке позначилося на ідеологічних та світоглядних орієнтирах В.Є. Жаботинського. При більш детальному аналізі наявних даних вдалося встановити, що тематика для італійського читача була спрямована на висвітлення політичних подій Російської імперії, знайомство італійського соціуму з культурною спадщиною російських авторів шляхом перекладу їхніх творів. Наразі європейські науковці досліджують політичну діяльність В.Є. Жаботинського, вводячи в науковий обіг джерела, наявні в національних періодичних виданнях. У періодичних виданнях Російської імперії тематика була спрямована на висвітлення питань європейського політичного та культурного життя. Особливої уваги заслуговує внесок В.Є. Жаботинського в українську історичну спадщину. Розробка питань українсько-єврейських відносин, залежності автономістських тенденцій різних націй превалює в більшості робіт, присвячених національному питанню. В.Є. Жаботинський усвідомлював взаємозалежність єврейського та українського національно-визвольного руху. Особливу цікавість українських науковців викликає залучення В.Є. Жаботинського до українського національно-визвольного руху, взаємодія з діячами української революції.

Ключові слова: В.Є. Жаботинський, публіцистика, «Altalena», українсько-єврейські відносини, національний рух.

Публіцистика реагує на суспільно-політичні проблеми сучасності, вона формує політичну кон'юнктуру та ідеологічне сприйняття політичних процесів. Існування цього гатунку літератури свідчить про плюралізм суспільної думки, яка концентрується довкола резонансних подій, явищ і процесів. Публіцистика напрям літературної творчості стала популярною та значущою на теренах Російської імперії на початку ХХ ст., після надання громадянських прав російському народу Манифестом від 17 жовтня 1905 р. Після прийняття Манифесту інтелігенція в Росії почала активно впливати на трансформацію суспільно-політичної думки, долучатися до політичних та ідеологічних пошуків. Зміни в суспільному житті відобразилися й на тематиці повідомлень періодичної преси. Опозиційно налаштовані автори все частіше публікували роботи, у яких порушували питання надання автономії національним меншинам, прийняття Конституції тощо.

В.Є. Жаботинський (1880–1940) – видатний журналіст, публіцист та діяч національного руху єврейського народу, ідеолог сіонізму-ревізіонізму. Політична діяльність В.Є. Жаботинського широко відома, однак його роль як журналіста та публіциста залишається все ще малодослідженою. Втім, діяльність В.Є. Жаботинського безпосередньо пов'язана з журналістською роботою: на сторінках численних імперських та закордонних журналів і газет він публікував статті, які пізніше склали повноцінні збірники. Значний доробок автора дає змогу виокремити в тематичну збірку роботи, присвячені розвитку не

лише сіоністського, а й українського національно-визвольного руху. Через неабиякий літературний талант і активну політичну діяльність публіцистична спадщина В.Є. Жаботинського наразі цікава також європейським науковцям.

Метою нашого дослідження є оцінка внеску В.Є. Жаботинського в українську та європейську культурно-історичну спадщину.

Ця тематика не вивчалася радянськими дослідниками. До проголошення Незалежності в 1991 р. про життя та діяльність В.Є. Жаботинського публікувалися лише короткі біографічні дані та нотатки щодо його журналістської роботи. Праці, присвячені національному питанню, ліберальним візьям європейської культури, у СРСР не публікувалися, а тема залишалася табуованою. Лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'являються роботи, присвячені політичній і публіцистичній діяльності В.Є. Жаботинського. Окрему групу становлять праці початку ХХІ ст., які мають загальноісторичний характер і в яких зосереджено увагу на впливі публіцистики на розвиток політичної думки в Російській імперії. Це роботи О.Л. Семенової¹, Ю. Накагави², М.М. Гейзера³. У роботі М.М. Гейзера цілий підпункт присвячено творчості В.Є. Жаботинського, однак його публіцистична діяльність повністю не розкрита. Окремо можна виділити групу робіт, присвячених В.Є. Жаботинському та українському національному питанню. Це роботи М.І. Клейнера⁴, І.М. Дзюби⁵, А.Є. Подольського⁶. У них центральною темою є роль і місце В.Є. Жаботинського в розвитку українського та єврейського національних рухів. У цих студіях дещо перебільшена підтримка, яку надавав В.Є. Жаботинський українському руху, що, однак, не применшує їх наукову цінність. Значущою є робота І. Клейнера, яка охоплює широке коло проблем і ґрунтовно досліджує трансформацію політичних поглядів В.Є. Жаботинського, його роль у створенні позитивного образу українського національного руху в очах єврейства. Дослідник спростовує відомі міфи щодо слабкості політичної позиції та прорахунків у виборі союзників серед української інтелігенції.

У нашій роботі вперше зроблено спробу комплексного аналізу публіцистичної діяльності В.Є. Жаботинського та її впливу на розвиток історичної думки в Україні та Європі.

В.Є. Жаботинський почав писати ще в шкільні роки, регулярно надсилав переклади та власні писання в друкарні Одеси, Санкт-Петербурга. Так, переклади «Песни песней» і «В пучине морской» І.Л. Гордона було надіслано в щомісячний журнал «Восход», переклад «Ворона» Едгара Алана По – у щомісячний журнал «Северный вестник», проте надруковані вони не були.

У 1897 р. в одеській газеті «Южное обозрение» вийшла перша стаття В.Є. Жаботинського «Педагогічні зауваження». У ній піддано різкій критиці шкільну систему оцінок. Стаття була підписана псевдонімом «Владимир Иллирич»⁷. Порушена тема відповідала проблемам, із якими стикався студент гімназії в Російській імперії: система квот, поділ за національною ознакою сприяли необ'єктивному оцінюванню та зверхньому ставленню представників однієї нації до іншої. Судження В.Є. Жаботинського були суб'єктивними, оскільки він мав безпосередній стосунок до системи освіти, адже був студентом гімназії. Так, дещо різка та категорична стаття стала візитівкою ще невідомого тоді журналіста та публіциста.

Весною 1898 р. В.Є. Жаботинський залишає навчання у Рішельєвській гімназії та їде до Швейцарії кореспондентом «Одесского листка», однак уже восени переїздить до Риму. Три роки триватиме італійський етап життя, що посутньо позначиться на світогляді В.Є. Жаботинського. Італія, яка в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. була оплотом лібералізму, стане його духовною батьківщиною. Участь в університетських диспутах, гуртку А. Лабіоли – італійського філософа, засновника італійського марксизму, допомогли В.Є. Жаботинському опанувати актуальні проблеми міжнародної політики, більш детально вивчити основи соціалізму. Контакти В.Є. Жаботинського в Італії охоплювали діячів Римського університету, італійського соціалістичного руху, єврейської общини в Італії. Він спілкувався з видатними діячами італійської культури та політики: Е. Феррі, А. Лабіолою, Р. Джованьолі, Ч. Ломброзо. Окрім нарисів для «Одесского листка», писав італій-

¹ Семенова А.Л. Русская философская публицистика начала XX века: автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.10. Санкт-Петербург, 2012. 34 с.

² Накагава Юми. Полеміка о еврейском вопросе в русской публицистики конца XIX – начала XX веков: автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.01.10. Москва, 2009. 31 с.

³ Гейзер М.М. Русско-еврейская литература XX века: дис. ... д-ра филол. наук: 10.01.10. Москва, 2001. 299 с.

⁴ Клейнер І. Володимир (Зеев) Жаботинський. (1880–1940). *Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання*. Київ, 1991. С. 7–24.

⁵ Дзюба І. Владімир Жаботинський як прихильник української справи. *Мала енциклопедія етнодержавознавства*. Київ, 1996. С. 669–671.

⁶ Подольський А. Володимир Жаботинський та українські національні змагання першої чверті ХХ століття: дискусія щодо цінностей міжетнічних взаємин. *Історія в сучасній школі*. 2012. Вип. 6. С. 44–53.

⁷ Соколянский М.Г. Конечно в Одессе: малая родина Вл. Жаботинского. Одесса: Оптимум, 2005. 197 с.

ською мовою статті про російську літературу, наприклад, про творчість А.П. Чехова та М. Горького⁸.

У римський період роботи кореспондентом В.Є. Жаботинський друкувався на сторінках «Одесского листка», пізніше – «Одесских новостей» і петербурзького «Северного курьера». Статті підписував одним із псевдонімів: «Altalena», «Эгал», «В. Эгаль», «Vl. Egal», «В. Е.»⁹.

Питання використання псевдонімів В. Є. Жаботинським у ранній творчості й зараз викликає дискусії серед дослідників. Найбільш вживаним був псевдонім «Altalena», яким він підписувався в італійській та російській періодичній пресі. Сучасні італійські дослідники акцентують увагу на ранніх його роботах, які широко представлені в римській публіцистиці та є джерелом для вивчення історії початку ХХ ст. У цей період В.Є. Жаботинський друкувався в римській газеті «Patria» й журналі італійських соціалістів «L'Avanti!»¹⁰. Немає фактів, які б підтверджували або спростовували редакційні правки текстів, однак його активна діяльність та публікації на шпальтах італійських газет свідчать про залученість журналіста в італійські політичні дебати. В автобіографії В.Є. Жаботинський згадував про те, що він добре володів мовою, тому в італійців не виникало сумнівів стосовно його громадянства: італійці Півдня вважали його вихідцем з північної частини Італії, а населення Півночі – навпаки¹¹.

В.Є. Жаботинський став активним учасником культурного життя Риму та Італії загалом. Він був знайомий із видатними художниками, публіцистами, літературознавцями. Участь у диспутах, літературних вечорах стала невід'ємною частиною його життя.

У 1901 р. флорентійський журнал «Nuova Antologia» опублікував роботу В.Є. Жаботинського «Anton Cechov e Massimo Gorki – L'impressionismo nella letteratura russa» («Антон Чехов і Максим Горький – імпресіонізм у російській культурі»). У ній охарактеризовано стан російської літератури на початку ХХ ст. Після аналізу та характеристики особливостей нової російської літератури, яку ще важко було виділити в окрему школу, В.Є. Жаботинський наводить переклад італійською двох творів А.П. Чехова: новели «Скучная история» та п'єси «Дядя Ваня». Автор статті розкриває перед італійським читачем душу чеховських персонажів: розчарованих, нерозумних, принижених чоловіків і жінок, які прагнуть іншого життя. Вони усвідомлюють, що ніколи не зреалізують свої мрії, але продовжують жити буденним життям і не намагаються щось змінити. Герої А.П. Чехова в інтерпретації В.Є. Жаботинського – принижені, відчужені та безініціативні особистості. Це відрізняє творчість А.П. Чехова від творчості М. Горького, аналізу якої В.Є. Жаботинський присвячує другу частину роботи.

Герої М. Горького – колишні князі, професори та селяни, які, на відміну від скорботних чеховських персонажів, живуть іншим життям – реальним. Поки герої А.П. Чехова перебувають у мріях та не реалізують свій потенціал, волоцюга Горького кидає виклик усьому світу... Персонажі М. Горького перейняті змінами в своєму житті, здатні на все, вони живуть поза добром і злом, вільні від будь-яких моральних обмежень, оскільки мораль – це щось зрозуміле лише «в межах людського консорціуму». Визнаючи велич і поетичну цінність творчості А.П. Чехова, В.Є. Жаботинський, наприкінці своєї роботи, не приховує, що віддає перевагу мистецтву М. Горького і, найперше, тим його героям, яким судилося жити, а не виживати¹².

Навесні 1901 р. соціалістична газета «Avanti!» публікує цикл статей В.Є. Жаботинського, присвячених студентським заколотам в Російській імперії. Перша стаття опублікована 10 квітня як реакція на суперечливе листування, що з'явилося на шпальтах ліберальної газети «La Tribuna». На її сторінках зазначалося, що населення Російської імперії налаштоване вороже до студентських протестів. В.Є. Жаботинський наголошує на тому, що кореспондент «La Tribuna» не вперше демонструє необізнаність із російським соціальним та політичним життям. Загальну політичну відстороненість, викликану економічними й моральними проблемами, на думку В.Є. Жаботинського, не можна плутати зі справжньою ворожістю. Автор захищає російських студентів, які заради науки та культури готові страждати від голоду та холоду, і, беззаперечно, жертвувати собою задля загального блага. Наступного тижня, у тій самої газеті В.Є. Жаботинський аналізував ситуацію в Російській імперії з соціального та духовного погляду. Особливу увагу він приділив молоді: щоб

⁸ Мамедов А. «Наше все» – Зеэв-и-Владимир. *Лехаим*. 2008. № 6 (июнь). URL: <https://lechaim.ru/ARHIV/194/4x4.htm>.

⁹ Соколянский М.Г. Конечно в Одессе...

¹⁰ Мамедов А. «Наше все»...

¹¹ Жаботинский В.Е. Повесть моих дней. Иерусалим: Библиотека-Алия, 1985. С. 33–34.

¹² Zucchelli Marta Angela. Vskolz iz Rima. La formazione di Vladimir Zeev Jabotinsky tra Russia e Italia. Milano, 2010. P. 32–33.

описати її розчарування й невдоволеність, автор використав тургенівську дихотомію «батьків та дітей» для пояснення протистоянь поколінь¹³.

Сьогодні для італійських науковців цікавою є політична діяльність В.Є. Жаботинського після еміграції з Російської імперії. Цією проблематикою займаються Марта Зучеллі, Ліон Карпі¹⁴, Вінченцо Пінто¹⁵. Однак італійський період життя В.Є. Жаботинського вони також аналізують: тематичну наповненість публікацій у журналах, зацікавленість італійського читача в поданих матеріалах тощо. В.Є. Жаботинський відкривав італійському читачу нову російську літературу, знайомив із уривками з невідомих творів, описував політичні події в Російській імперії.

Одночасно з друком в італійських журналах В.Є. Жаботинський, як зазначалося вище, публікується в «Одесском листке», а згодом і в «Одесских новостях» у рубриці «Італійські розповіді». У них він у жартівливій формі описував життя в Римі, побут та розваги, притаманні римській богемі, а також повідомляв основні італійські та загальноєвропейські новини: про Папу Римського Лева XIII, оперети, колоніальні претензії Італії тощо. Чимало статей присвячено творчості Г. д'Аннунціо, видатного італійського письменника та драматурга. В.Є. Жаботинський захоплювався його творчістю, стилем і талантом¹⁶. В «Одесских новостях» рубрика В.Є. Жаботинського виходила двічі на тиждень під псевдонімом. Паралельно він друкувався в петербурзькому «Северном курьере». Тематика повідомлень була незмінною. Зазначимо, що ця рубрика викликала інтерес у читача та відповідала тому модерністському духу, який активно поширювався в традиційному імперському суспільстві.

У 1901 р. В.Є. Жаботинський повертається в Одесу й працює постійним репортером «Одесских новостей». Зауважимо, що він повернувся в зовсім іншу Російську імперію. Опозиційні партії все голосніше заявляли про себе й свою діяльність, досить часто обговорювалися ідеї К. Маркса, рух за національні свободи та питання формування національної самоідентичності молодій інтелігенції. Амбітний, під впливом ліберальних ідей Європи, В.Є. Жаботинський подавав до друку статті, присвячені злочинним проблемам.

Того ж року на сцені одеського театру було поставлено п'єсу В.Є. Жаботинського «Кров» («Міністр Гамм»), написану й перекладену ще в Римі¹⁷. П'єса була пацифістського характеру, спрямована, зокрема, проти бурської кампанії. Наразі складно встановити, який відсоток тексту взято з оригінального твору Р. Ломбардо, адже оригінал не віднайдено. І сам В.Є. Жаботинський це питання не роз'яснює: так, у повідомленні в «Одесских новостях» він указує на те, що в основу твору покладено драму Р. Ломбардо «Кров»¹⁸, але в автобіографії він подає п'єсу вже як особистий твір¹⁹. Усе ж, враховуючи роботи італійських науковців, ми схильні вважати драму вдало перекладеною та модернізованою до потреб Російської імперії.

Новим етапом у творчості В.Є. Жаботинського стало висвітлення єврейського погрому в Кишиневі 1903 р. Саме тоді він активно включається в політичні процеси, зокрема, відвідав Кишинів, де побачив жорстокість у ставленні до євреїв і вперше зустрівся з лідерами російського сіонізму М. Усишкіним, Д. Тьомкіним, М. Бернштейном-Коганом та іншими²⁰. Повернувшись, він перекладає з їдиш «Сказання про погром» Хаїма-Нахмана Бяліка²¹. Після подорожі до Кишинева політичні погляди та національна самосвідомість В.Є. Жаботинського стають більш вираженими, а його публіцистика спрямована на захист прав єврейського народу.

Того ж року В.Є. Жаботинський їде на VI сіоністський конгрес як делегат від Одеси. Цінним джерелом для вивчення єврейського національного руху є статті В.Є. Жаботинського з засідань конгресу, що друкувалися в «Одесских новостях». Вони дозволяють виділити напрямки в єврейському національному русі, представлені на конгресі: західний (представників європейського єврейства, здебільшого вихідців із Пруссії) та східний (вихідців з Російської імперії). «Базельские впечатления» є важливим джерелом також і для вивчення розвитку сіоністського руху. Вони дають цілісну картину того, що відбувалося на засіданнях, деталізують інформацію про перемовини й передають загальне враження поза пленарними засіданнями.

¹³ Zucchelli Marta Angela. Vskolz iz Rima... P. 35–37.

¹⁴ Carpi Leone. Come e dove rinacque la marina d'Israele: la Scuola Marittima del «Bethar» a Civitavecchia. Roma, 1965. 160 p.

¹⁵ Pinto Vincenzo. Imparare a sparare: Vita di Vladimir Ze'ev Jabotinsky. Turin, 2017. 454 p.

¹⁶ Соколянский М.Г. Конечно в Одессе...

¹⁷ Жаботинский В.Е. Повесть моих дней. С. 40.

¹⁸ Мамедов А. «Наше все»...

¹⁹ Жаботинский В.Е. Повесть моих дней. С. 40.

²⁰ Там же. С. 54.

²¹ Стрешинский И. Зеев Жаботинский и еврейская традиция. Хроники Иерусалима. 2005. 11 августа. URL: <http://gazeta.rjews.net/stresh2.shtml>.

Після VI сіоністського конгресу В.Є. Жаботинський не зміг залишитися в Одесі через переслідування поліції й переїхав до Петербурга, хоча права на проживання в цьому місті не мав. Відтоді публікувався в газетах «Наша жизнь», «Русь», став співзасновником щомісячника «Еврейская жизнь» (1904 р.) – офіційного органу сіоністського руху в еміграції. Пізніше редакції щомісячника довелося переїхати до Москви, згодом до Берліна й Парижа, де назву журналу було змінено на «Рассвет»²². Відтак В.Є. Жаботинський за допомогою публіцистської діяльності починає активну боротьбу проти асиміляції єврейства. Його роботи, між іншим, мали значення не лише для єврейського національного руху, а й для українського: статті порушували питання прав на автономію всіх національних меншин та аргументовано доводили необхідність підтримки національними діями один одного.

Цікавими в контексті цієї розвідки є чотири статті В.Є. Жаботинського під спільним заголовком «Вопросы культурной работы», опубліковані 1913 р. У них порушувалося питання національної культури, визначення цього поняття й необхідності його перегляду. Для В.Є. Жаботинського основою національної культури була школа. За приклад вдалої національної політики, досвід якої необхідно враховувати єврейському національному руху, він пропонує взяти європейські народи – чехів, болгар, сербів, естонців, латишів та поляків²³. Окрім висвітлення необхідності розбудови національної єврейської освіти, В.Є. Жаботинський дає оцінку національному руху європейського та українського народів, наголошує на необхідності більш зрілого та сформованого українського та польського національних рухів. Більшість поступок, які єврейський рух вважав перемогою, інші народи сприймали як асиміляційну політику уряду, з чим погоджувався й В.Є. Жаботинський.

Того ж року виходить збірка його публіцистичних праць «Фельетоны»²⁴. Окрім єврейської тематики частину робіт присвячено національному питанню інших народів, зокрема українців. Праці висвітлювали проблеми національної ідентичності народів крізь призму єврейського питання, на якому й зосереджував увагу В.Є. Жаботинський²⁵. Автор виступає за національні права українців в обох імперіях – Російській та Австро-Угорській, знаходить багато спільного в історії та культурних надбаннях українського та єврейського народів. В одній зі статей він пояснює, у чому полягає допомога євреїв українцям із Галичини. По-перше, у розриві з поляками – як відомо, завдяки голосам єврейської громади поляки отримували більшість місць у Сеймі. По-друге, у спільній праці з українськими народниками для демократизації Австрії та Галичини зокрема. По-третє, у підтримці східно-галицьких автономістів у їх боротьбі. Натомість українська допомога мала полягати лише у визнанні національної цілісності єврейства²⁶. В.Є. Жаботинський аргументує факт пригноблення українського народу та наводить статистичні дані для підтвердження цього, наголошує на необхідності співпраці української та єврейської національних меншин. Часто саме єврейська громада активно сприймала та пропагувала русифікаторську або проавстрійську політику, насаджену центральними органами влади, що ускладнювало налагодження стосунків між українським та єврейським рухом.

Особливе місце в українському русі він відводив постаті Т.Г. Шевченка. До ювілеїв поета (1911 р. – 50 років по смерті та 1914 р. – 100-річчя від дня народження) публікував короткі нариси та навіть виступав у 1911 р. перед українськими громадськими діями, де отримав схвальну оцінку слухачів²⁷. «Шевченко є національний поет, і саме в цьому його сила. Він національний поет і в суб'єктивному сенсі, тобто поет-націоналіст, навіть зі всіма вибухами нестримної ворожості до поляка, до єврея, до інших сусідів... Але ще важливіше те, що він національний поет за своїм об'єктивним значенням. Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчості»²⁸. Так, для В.Є. Жаботинського Т.Г. Шевченко – це приклад національного поета, який довів, що на теренах Російської імперії не існує єдиної культури. Отже, кожна нація має боротися за власну культуру та самобутність. «Шанувати Шевченка – значить зрозуміти й визнати, що нема й не може бути єдиної культури в країні, де живуть сто й понад того народів:

²² Жаботинский В.Е. Повесть моих дней. С. 63–64.

²³ Жаботинский В. Еще о культурной работе. *Рассвет: еженедельная газета*. 1913. № 24 (14 июня). С. 4–7.

²⁴ В.Є. Жаботинський. Фельетоны. Санкт-Петербург, 1913. 286 с.

²⁵ 1991 р. статті з цієї збірки, присвячені українському національному питанню, вийшли окремим виданням: В.Є. Жаботинський. Вибрані статті з національного питання. Київ, 1991. 136 с.

²⁶ В.Є. Жаботинський. Non multum, sed multa. *Вибрані статті з національного питання*. С. 40–44.

²⁷ А. Подольський. Володимир Жаботинський та українські національні змагання першої чверті XX ст. *Історія в сучасній школі*. 2012. № 6. С. 41–43.

²⁸ В.Є. Жаботинський. Наука з Шевченкового ювілею. *Вибрані статті з національного питання*. С. 78.

зрозуміти, визнати, посунутися й надати законне місце могутньому побратимові, другому за силою в цій імперії»²⁹.

Піком налагодження українсько-єврейських відносин, при безпосередній участі В.Є. Жаботинського, стало підписання 1921 р. із представником уряду УНР в еміграції М.А. Славинським Акту про ненапад на євреїв. В.Є. Жаботинський зустрівся зі М.А. Славинським, із котрим був знайомий ще з юнацьких років, у період роботи XII Сіоністського конгресу, що проходив у Карлових Варах у вересні 1921 р. Окрім «Акту про ненапад», було укладено угоду, згідно з якою при українських збройних формуваннях для оборони єврейського населення від погромів створювалися загони жандармерії³⁰. Єврейська жандармерія не повинна була брати участь у військових діях, на її чолі мав бути єврей, у загальних питаннях командир жандармерії підпорядковувався українському командуванню, окрім питань захисту єврейського населення. Фактично підписана угода залишилася лише на папері, адже восени 1921 р. не відбулося наступу українських військ в Україну, окрім «Другого зимового походу», що закінчився поразкою. Відтак українські збройні сили припинили своє існування.

Після встановлення в Україні радянської влади В.Є. Жаботинський у своїх працях майже не приділяє уваги питанню взаємодії українського та єврейського народів. У результаті розколу сіоністського руху він стає лідером ревізійної течії та головною метою своєї діяльності вбачає розбудову незалежної єврейської держави.

В.Є. Жаботинський – видатний державно-політичний діяч та публіцист. Його активна журналістська діяльність забезпечила наявність чималого публіцистичного доробку в багатьох газетах: «Наша жизнь» (Петербург), «Одесские новости», «Одесский листок», «Русь» (Петербург), «Северный курьер» (Петербург); журналах: «Еврейская жизнь», «Жизнь», «Рассвет», «Русская мысль», «Освобождение» (Штутгарт), «Южное обозрение» (Одесса). Статті в періодичних виданнях дають змогу дослідити не лише життя та діяльність В.Є. Жаботинського, але й реконструювати події кінця XIX – початку XX ст. Тематика його робіт була гостросоціальною та викликала резонанс у середині суспільства. Широко коло проблем, які порушувалися на сторінках газет та журналів, створювало суспільний та політичний резонанс. До європейської історичної спадщини В.Є. Жаботинський увійшов як видатний політик, діяч сіоністського руху. Його гострі політичні статті до сьогодні викликають жваві дискусії серед науковців. Італійські дослідники активно опрацьовують його доробок на сторінках італійських періодичних видань.

На окрему увагу заслуговують статті В.Є. Жаботинського, присвячені оцінці українського національного питання. Його активна пропагандистська діяльність щодо підтримки українського руху євреями та позитивна оцінка ролі українських діячів у розбудові української національної ідеї стали підґрунтям для налагодження стосунків між українською та єврейською інтелігенцією.

Потрібно наголосити, що діяльність В.Є. Жаботинського викликає значний науковий інтерес як для української наукової спільноти, так і європейської.

References

- Dziuba, I. (1996). Vladimir Zhabotynskyi yak prykhylnyk ukrainskoi spravy [Vladimir Jabotinsky as a supporter of the Ukrainian cause]. *Mala entsyklopediia etnoderzhavoznavstva – Small encyclopedia of ethno-source studies*. Kyiv, Ukraine.
- Heizer, M.M. (2001). Russko-evreiskaia lyteratura XX veka [Russian-Jewish literature of the twentieth century]. Doctor's thesis. Moscow, Russia.
- Nakahava Yumy. (2009). Polemyka o evreiskom voprose v russkoi publiystyky kontsa XIX–nachala XX vekov [Controversy about the Jewish question in Russian journalism of the late XX–early XX centuries]. Extended abstract of PhD dissertation. Moscow, Russia.
- Pinto, V. (2017). Imparare a sparare: Vita di Vladimir Ze'ev Jabotinsky. Turin, Italy.
- Podolskyi, A. (2012). Volodymyr Zhabotynskyi ta ukrainski natsionalni zmahannia pershoi chverti XX stolittia: dyskusiiia shchodo tsinnosti mizhetnichnykh vzaiemyn [Volodymyr Jabotinsky and Ukrainian national competitions of the first quarter of the twentieth century: a discussion on the values of interethnic relations]. *Istoriia v suchasni shkoli – History in the modern school*, 6.
- Semenova, A.L. (2012). Russkaya filosofskaya publicystika nachala XX veka [Russian philosophical journalism of the early twentieth century]. Extended abstract of PhD dissertation. Saint Petersburg, Russia.
- Sokolianskii, M.H. (2005). Konechno v Odessa: malaia Rodina Vl. Zhabotinskoho [Of course in Odessa: the small homeland of Vl. Zhabotinsky]. Odessa, Ukraine.
- Streshinskii, I. (2005). Zeiev Zhabotinskii i Yevreiskaia traditsiia [Zeev Jabotinsky and Jewish tradition]. *Khroniki Ierusalima – Chronicles of Jerusalem*.

²⁹ Там само. С. 79.

³⁰ Більш детально про перемовини та пункти договору див. у дослідженні щодо українсько-єврейських відносин у творчості та політичній діяльності В.Є. Жаботинського: Клейнер Ізраїль. Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання. Київ–Едмонтон, 1995. 263 с.

Zucchelli, M.A. (2010). Vskol'z' iz Rima. La formazione di Vladimir Ze'ev Jabotinsky tra Russia e Italia. Milano, Italy.

Дарда Ольга Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. (вул. Гетьмана Полуботка, 53, м. Чернігів, 14013, Україна).

Darda Olha O. – post-graduate student of Department of World History and International Relations T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium». (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: odarda94@gmail.com

JOURNALISTIC ACTIVITY OF V. JABOTINSKY IN UKRAINIAN AND EUROPEAN CULTURAL HERITAGE

The relevance of the research is conditioned by the necessity of scientific comprehension of the influence of the journalistic activity of V. Jabotinsky in the European and Ukrainian historical heritage. The study of publicist activity of V. Jabotinsky allows to trace the transformation of his political and ideological views, to analyze what issues were covered on the pages of periodicals. The purpose of the study lies in complex analysis and evaluation of publicist activity of V. Jabotinsky in Ukrainian and European cultural and historical heritage. The methodological basis of the research was determined taking into account the goals and objectives of the study in the format of interdisciplinary approach. Historical and political principles of research, general scientific methods, – analysis and synthesis, induction and deduction, analogy and generalization, – were used. The methodological basis of the article consists of the principles of historical knowledge: the principle of historicism, integrity and objectivity. Scientific novelty of the study lies in an attempt of a comprehensive study of the publicist activity of V. Jabotinsky. Determination of its influence on the cultural centers of Europe and Ukraine in modern times. Conclusions. The author examines the personal and ideological transformation of V. Jabotinsky, traces the influence of Vladimir Jabotinsky's works on the Italian cultural heritage. Also, the thematic content of his articles was analyzed and the influence of the environment on the formation of V. Jabotinsky's worldview was examined. Analysis of the sources established that for the Italian reader political events of the Russian Empire were interesting, topic of the cultural heritage of Russian authors was requested too. Now European scientists are studying the political activity of V. Jabotinsky, introducing into scientific turnover the sources, available in the national periodicals. In the periodicals of the Russian Empire V. Jabotinsky's works were devoted to the issues of European political and cultural life. The contribution of V. Jabotinsky to the Ukrainian historical heritage deserves special attention. The development of the issue of Ukrainian-Jewish relations, the dependence of autonomist tendencies for the self-determination of nations prevails in the works devoted to the national question. V. Jabotinsky understood the interdependence of the Jewish and Ukrainian national liberation movement. Particular interest to Ukrainian scholars is the involvement of V. Jabotinsky to the Ukrainian national liberation movement, the interaction with the Ukrainian revolutionary figures.

Keywords: Vladimir Jabotinsky, journalism, «Altalena», Ukrainian-Jewish relations, national movement.

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Дарда, О. Публіцистична діяльність В.Є. Жаботинського в українській і європейській культурній спадщині. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 225–231. DOI: 10.5281/zenodo.5750433.

Цитування за стандартом APA

Darda, O. (2021). Publitsystychna diialnist V.Ie. Zhabotynskoho v ukrainskii i yevropeiskii kulturnii spadshchyni [Journalistic activity of V. Jabotinsky in Ukrainian and European cultural heritage]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 225–231. DOI: 10.5281/zenodo.5750433.





ДЗВІНКИ СТРУНИ МЕРИДІАНІВ: МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ У ТВОРЧОСТІ В.Г. ЦІВАТОГО (до 30-річчя початку його науково-педагогічної діяльності)

DOI: 10.5281/zenodo.5750590

© С. Лиман, 2021. CC BY 4.0

Метою статті є написання біографії й аналіз першого етапу наукової діяльності відомого українського вченого, дипломата, громадського діяча Вячеслава Григоровича Ціватого. Застосовані **методи** історіографічного аналізу й синтезу, проблемно-хронологічний, ретроспективний і порівняльний методи. **Новизна** роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історіографії розглянуті основні віхи першого тридцятиліття науково-педагогічної та адміністративної діяльності В.Г. Ціватого, його значний особистий внесок як професора, проректора і ректора Дипломатичної академії при Міністерстві закордонних справ України в організацію підготовки національних дипломатичних кадрів. Наголошено на особливостях творчості й провідних концептуальних походах до характеристики ключових подій в історії міжнародних відносин різних епох. **Висновки.** Учень видатного фахівця з історії міжнародних відносин Ю.Є. Івоніна, Заслужений працівник освіти України В.Г. Ціватий є членом багатьох авторитетних міжнародних наукових і громадських організацій, автором понад 600 наукових праць, співавтором дев'яти колективних монографій, трьох підручників і навчальних посібників. Його наукові інтереси пов'язані з вивченням історії міжнародних відносин, моделей дипломатії ряду країн Європи, Америки, Азії й характеризуються різноманітністю. Після захисту в 1995 р кандидатської дисертації «Франко-іспанські відносини в кінці XV – початку XVI ст.» В.Г. Ціватий активно досліджує політико-дипломатичні аспекти історії Реформації XVI ст., організацію дипломатичної служби сучасних країн, роль окремих суб'єктів постбіполярної системи міжнародних відносин, теоретичні питання інституціоналізації дипломатичної служби України, образ дипломата у теорії і практиці дипломатії. Окремий вектор досліджень вченого становить новий, запропонований ним напрямок в дослідженні дипломатії, – дипломатична компаративістика.

Ключові слова: В.Г. Ціватий, міжнародні відносини, історія, зовнішня політика, дипломатія, Дипломатична академія.

У нинішньому 2021 році виповнюється 30 років початку науково-педагогічної діяльності відомого вченого, досвідченого адміністратора, чудового викладача Вячеслава Григоровича Ціватого. Ця діяльність офіційно почалася в липні доленосного для України 1991 р., коли після закінчення історичного факультету Запорізького державного університету В.Г. Ціватий приступив до виконання нових обов'язків асистента кафедри загальної історії¹. Утім, чи можна вважати їх «новими»? Це призначення не було несподіванкою для всіх, хто його знав.

Моє знайомство з Вячеславом Григоровичем відбулося ще за півтора роки до цього, у квітні 1990 р., коли ми, тоді ще студенти, разом брали участь у роботі авторитетної Все-союзної студентської конференції «Міжнародні відносини доби феодалізму». Вона була організована без перебільшення видатним істориком-міжнародником, деканом факультету, професором Запорізького університету, професором Ю.Є. Івоніним і тривала (з яскравою культурною програмою) цілих чотири насичених дні. Протягом усіх днів поруч з нами, гостями з інших міст країни, яка вже розпадалася в «параді суверенітетів», були три його найближчих помічники й організатори, троє студентів другого і четвертого курсів. Двоє з них присвятили себе науці. Це були студент четвертого курсу, студентський декан Вячеслав Ціватий і студентка другого курсу Ольга Духновська (нині – Ольга Миколаївна Маклюк, завідувач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету). Звичайно, знайомств було набагато більше, але імена й прізвища студентів-організаторів я запам'ятав відразу й надовго. Було в їх поривах щось щире і неформальне, як у пропозиції в день культурної програми піти після музею Хортиці на

¹ Ціватий Вячеслав Григорович. *Літопис Запорізького національного університету*. URL: <http://logoskiev.com.ua/books/znu/292.pdf>.

гучну кінопрем'єру «Євангеліє від Матвія»... Після цього наші дискусії про міжнародні відносини та дипломатію вийшли далеко за рамки, передбаченої програмою конференції, феодальної доби.

Як і сама ця конференція, біографія В.Г. Ціватого багато в чому свідчить про закономірності вибору ним майбутньої професії. Він народився 22 серпня 1966 р. в Нікополі² – місті, де був обраний гетьманом Богдан Хмельницький³ і звідки він почав Національно-визвольну війну. Міжнародні відносини, зовнішню політику і дипломатію, вивченню яких присвятить себе потім Вячеслав Григорович, потрібно було знати в СРСР і школярам, і дорослим. А зміст політінформації хоча й дисонував з тим, що чула молодь ночами на радіохвилях «Вільної Європи» або Бі-Бі-Сі, проте заряджав нашу пам'ять хронологією подій та їх різними інтерпретаціями, які знадобилися кожному з нас, коли плюралізм думок став реальністю.

Старшокласник Вячеслав Ціватий і чув, і бачив не більше і не менше, ніж всі його однолітки. Саме тому він вирішив вивчати міжнародні відносини не через «загранки» після «мореходки», а там, де теорія була невіддільна від практики й навпаки – на історичному факультеті. У 1983 р., на піку протистояння двох наддержав, коли майже кожного дня ми чули про ядерну загрозу, «Першинги» й крилаті ракети, Вячеслав подав документи на історичний факультет Запорізького державного педагогічного інституту (з 1985 р. реорганізований у Запорізький державний університет). Він зробив це успішно, склавши перший іспит з історії на «відмінно» і, як золотий медаліст, був зарахований на навчання. Вступити до ВНЗ одразу після школи в той час було складно – через величезні конкурси студентами в основному ставали тоді ті, хто робив кілька спроб, хто прийшов після робітфаку або після армії.

Щоправда, армія владно нагадала про себе вже на початку другого курсу⁴. Усі народжені наприкінці весни й літом 1966 р., звичайно, запам'ятали свою студентську осінь 84-го, яка й починалася, й закінчилася однаково – у кольорі хакі. «Черненківський наказ»! Ніяких відстрочок! Усіх 18-річних студентів – до війська! Строго й категорично, як заявив у серпневій кінопрем'єрі гучного серіалу «ТАСС уповноважен заявить...»⁵

З-поміж інших хлопців, які ледь встигли розпочати навчання на другому курсі, вдягнув на свою поголену голову каску та пілотку й рядовий Ціватий. Розбиваючи важкими чоботами осінній бруд, він тримав тепер у голові текст «Присяги», а не «Історію франків». Але тим цікавішими були міжнародні новини в підшивках газет, що зберігалися в Ленінській кімнаті казарми, і тим очікуванішими були ті само новини в обов'язковій для перегляду солдат інформаційній програмі «Час». Вони допомагали відповідати на заняттях із політичної підготовки. А перші вітри змін наповнювали і ці газети, і ці репортажі, і ці політзаняття правом на сумніви.

Саме ці сумніви, і ці знання складної міжнародної обстановки, яка передбачала детальний ретроспективний аналіз, Вячеслав приніс із казарми в аудиторію, коли остання фотографія прикрасила його дембельський альбом. Курс історії Середніх віків та раннього Нового часу в Запорізькому університеті читав професор Ю.Є. Івонін. На той час він був автором відомої монографії «Біля витоків європейської дипломатії Нового часу»⁶. Ю.Є. Івонін переїхав із Мінська (БДУ) у Запоріжжя якраз у 1987 р. і наполегливо шукав в ЗДУ талановиту молодь. Тема його досліджень «Міжнародні відносини в Європі XVI століття» швидко зацікавила студентів факультету, який він очолив. Уже на третьому курсі Вячеслав Ціватий обрав спеціалізацію «Загальна історія. Історія дипломатії та міжнародних відносин» та тему курсової роботи «Франко-іспанські відносини на початку Італійських воєн». Ця тема потім розрослася в дипломну, а згодом і в дисертаційну роботу: «Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI століття». В.Г. Ціватий завжди з теплою згадує роки наукового керівництва професора Ю.Є. Івоніна, його поради, зауваження, переданий вчителем учню складний інструментарій наукового пошуку.

Коли в 1991 р. В.Г. Ціватий закінчив університет⁷, саме слово Ю.Є. Івоніна стало вирішальним у визначенні напрямів його подальшої діяльності. І вже тоді перед колишнім студентом було поставлене не одне, не два, а відразу три завдання – викладацьке, наукове, адміністративне. Вчорашній випускник тепер не тільки вів заняття й працював над темою кандидатської дисертації, а й протягом 1991–1994 рр. був заступником декана історично-

² Ціватий Вячеслав Григорович. *Історики-медієвісти сучасної України: довідник* / уклад. О.Б. Головка. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 61.

³ Тодішня назва – Микитинська Січ.

⁴ Ціватий Вячеслав Григорович. *Літопис...*

⁵ Головна радянська телепрем'єра 1984 р.

⁶ Див.: Івонин Ю.Е. *У истоков европейской дипломатии нового времени*. Минск: Университетское, 1984. 160 с.

⁷ Ціватий Вячеслав Григорович. *Історики-медієвісти...* С. 62.

го факультету з культурно-виховної та організаційної роботи⁸. До того ж В.Г. Ціватий отримав у 1994 р. в ЗДУ ще й вищу юридичну освіту⁹.

Наскільки успішно він робив свою справу, я мав можливість дізнатися з відгуків професора Ю.Є. Івоніна. До нього в ЗНУ я приїхав у січні 1994 р. по відгук на свою кандидатську дисертацію «Медієвістика в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.». Я мав велику честь мати першим опонентом такого визнаного вченого-міжнародника. Ще більшою честю було почути й побачити його позитивний відгук на мою дисертацію, значна частина якої присвячена аналізу вітчизняними медієвістами проблем міжнародних відносин. Але говорили ми під час наших зустрічей не лише про мою роботу, а й про спільних знайомих, зокрема про роботу В.Г. Ціватого, який вже практично підготував тоді текст дисертації «Франко-іспанські відносини...» Професор Ю.Є. Івонін із великою теплою висловлювався про наукові, викладацькі, організаційські, комунікативні таланти В.Г. Ціватого й із оптимізмом оцінював його потенціал. Не можу наразі згадати всіх слів авторитетного вченого, але їх зміст полягав у тому, що було б дуже добре, якби здібності його учня привели його в галузь дипломатії, історії якої він присвятив свою наукову творчість.

Захист дисертації В.Г. Ціватого відбувся в травні 1995 р.¹⁰, раніше встановленого кафедральним планом терміну. А через 4 дні, 30 травня був підписаний Указ Президента України Л. Кучми N 397/95 «Про державну підготовку фахівців для роботи в сфері міжнародних відносин при Міністерстві закордонних справ України». Відповідно до Указу, з метою забезпечення національних інтересів України на міжнародній арені створювалася єдина державна система підготовки та перепідготовки кадрів для роботи за кордоном і в апараті Міністерства закордонних справ України, Міністерства зовнішніх економічних зв'язків України та інших державних органів¹¹.

Пункт № 3 Указу повідомляв: «Утворити при Міністерстві закордонних справ України Дипломатичну академію України. Основним завданням Дипломатичної академії України є підготовка на базі вищої освіти та підвищення кваліфікації кадрів дипломатичних, консульських, зовнішньоекономічних та інших представництв України за кордоном для роботи в міжнародних організаціях та в державних органах, що займаються питаннями зовнішніх зносин України, а також проведення науково-аналітичних досліджень в галузі міжнародних відносин»¹².

Напрямок наукових досліджень В.Г. Ціватого, присвячених історії міжнародних відносин, позитивний досвід викладацької та адміністративної роботи, набутий ним у ЗДУ – все це зробило закономірним не тільки його перехід у 1997 р. на роботу в Дипломатичну академію, але й зумовило подальше кадрове зростання. За 20 років роботи в Дипломатичній академії (1997–2017) Вячеслав Григорович пройшов шлях від доцента кафедри зовнішньої політики й міжнародного права, професора кафедри дипломатичної та консульської служби до вченого секретаря, першого проректора з науково-педагогічної та навчальної роботи й ректора (2015–2017)¹³.

Такі призначення відбивали високий професійний рівень В.Г. Ціватого, його адміністративний талант, працездатність, комунікабельність, толерантність, уміння слухати й чути співрозмовника. Дипломатична академія регулярно ставала місцем зустрічей із послами різних країн, святкування ювілеїв встановлення міжнародних відносин, присвячених їм престижних міжнародних конференцій, круглих столів, форумів¹⁴. В.Г. Ціватий безпосередньо організовував, відкривав ці заходи й задавав тон їх плідній роботі.

Багато разів мав можливість переконатися, що ця людина є втіленням найкращих якостей, притаманних справжньому дипломату. Запамятався випадок. Травень 2013 року. Дипломатична академія. Міжнародна наукова конференція й круглий стіл, присвячений пам'яті визначного вченого, багаторічної співробітниці академії, доктора історичних наук, професора Наталії Гордіївни Подальок. Прибуло багато гостей із різних країн, зокрема тих, хто, подібно до Вячеслава Григоровича й мене, знав Наталію Гордіївну й високо цінував її науковий доробок¹⁵. Перший проректор В.Г. Ціватий особисто зустрічає кожного

⁸ Ціватий Вячеслав Григорович. *Літопис...*

⁹ Ціватий Вячеслав Григорович. *Історико-медієвісти...* С. 62.

¹⁰ Там само.

¹¹ Указ Президента України «Про державну підготовку спеціалістів для роботи у сфері міжнародних відносин при Міністерстві закордонних справ України» від 30 травня 1995 р. N 397/95. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/397/95#Text>.

¹² Там само.

¹³ Ціватий Вячеслав Григорович. *Літопис...*

¹⁴ Див.: Україна – Угорщина: 25 років дипломатичних відносин Міжнародна науково-практична конференція. 5.12.2016. *Університет Крок*. URL: <https://www.krok.edu.ua/ua/novini-ta-podiji/item/2654-ukraina-uhorshchyna-25-rokiv-dyplomatychnykh-vidnosyn>.

¹⁵ Лиман С.І. Хто різав кілем моря вал заради слави й червінців. Рецензія на монографію: Подальок Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII ст. Київ, 2009. Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2010. Вип. 16. С. 342–347; Ціватий В., Лиман С. Німецька Ганза: погляд із XXI сто-

учасника й для кожного знаходить час. Знайомить, розмовляє, підбадьорює, жартує... Але за вікном, біля будівлі Міністерства закордонних справ – мітинг однієї з партій, що став уже звичним. До Зали засідань вченої ради, до нас, учасників Міжнародної науково-практичної конференції, через вікна чути крики «Ганьба!» Хоча вони лунають абсолютно не на нашу адресу, проте є свідченням гостроти політичної обстановки в тогочасній Україні і, крім того, створюють незвичний фон для читання доповідей. Та попри все в залі все одне панує на дивно душевний і щирий настрій учасників. Тоді я спіймав себе на думці, якою поділився з колегами й особисто Вячеславом Григоровичем: не було більш вдалої ситуації та місця для обговорення складних проблем міжнародних відносин різних епох, ніж ті, які демонстрували нам суперечливі політичні реалії цього теплого травневого дня. Хрестові походи й Перша світова війна, проблема Чорноморських проток сто років тому й сучасні геополітичні реалії Близького Сходу – все це обговорювалося ґрунтовно, спокійно, з численними питаннями й дискусіями. Ми навіть не помітили, коли саме, в який момент за вікнами стало тихо... Увесь час – і під час, і після гучного мітингу – ми бачили перед собою непереможену усмішку першого проректора В.Г. Ціватого, який у кращих традиціях дипломатії спокійно тримав руку на пульсі тієї наукової конференції, яку так чудово організував.

Так, всі, хто знає В.Г. Ціватого, звертають увагу на його професіоналізм, комунікабельність, компетентність. Він завжди відкритий для спілкування, для наукової дискусії, обговорення різних, цікавих співрозмовнику тем. У Дипломатичній академії, а після її реорганізації у 2017 р.¹⁶ – на кафедрі історії світового українства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.Г. Ціватий викладав навчальні дисципліни: «Інституціональна діаспорологія», «Дипломатія іноземних держав», «Інститути, тренди та моделі дипломатії», «Дипломатичний протокол та етикет», «Компаративна історія, теорія і практика дипломатії», «Публічне мовлення й міжкультурна комунікація в професійній діяльності», «Теорії нації та націоналізму», «Діаспоральна політика: історія, теорія, практика», «Середньовічна та Ранньомодерна історія України», «Міжкультурна комунікація та етикет міжнародної ввічливості в практиці діаспори», «Теорія й практика дипломатії» та ін. На жаль, я не мав можливості бути присутнім на його лекціях, але неодноразово чув його яскраві виступи на численних наукових конференціях. Тому, впевнений, що висловлю загальну думку – Вячеслав Григорович володіє рідкісним даром переконання, ораторським мистецтвом і справжньою майстерністю викладання. У 2000 р. йому було присвоєно вчене звання доцента (доцента кафедри зовнішньої політики й міжнародного права Дипломатичної академії України).

У 2011 р. Указом Президента В.Г. Ціватому було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник освіти України». Серед професійних нагород Вячеслава Григоровича – Почесна грамота Міністерства закордонних справ України (2002), Почесна грамота Київського міського голови й цінний подарунок (2006), нагрудний знак «Почесний знак Міністерства закордонних справ України» III ступеня (2008) тощо¹⁷. У 2015 р. рішенням Верховної ради України він був затверджений членом Громадської ради при Комітеті Верховної ради України у закордонних справах¹⁸.

Відзначимо, що В.Г. Ціватий активно поєднує науково-педагогічну, адміністративну й громадську діяльність; він був заступником декана з науково-педагогічної та навчальної роботи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (2017–2020), Головою підкомісії з питань зовнішньої політики Науково-методичної комісії зі специфічних категорій вищої освіти Міністерства освіти й науки, молоді та спорту України. Він – член багатьох престижних міжнародних організацій і товариств, таких як Асоціація міжнародних досліджень, Міжнародна академія глобальних досліджень, Міжнародна асоціація інституціональних досліджень, Асоціація медієвістів та істориків раннього Нового часу, Асоціація зовнішньої політики України тощо. Він входить до керівного органу і є Головою Ревізійної комісії Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин¹⁹.

ліття: Рецензія на монографію: Н.Г. Подалак. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII ст. Київ. 2009. Зовнішні справи. 2013. № 2. С. 52–55.

¹⁶ Постанова Кабінету Міністрів України від 07 грудня 2016 р. № 920 «Про реорганізацію Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ» (із змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 650 від 18.08.2017). *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/920-2016-%D0%BF>.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Список кандидатур на членство в Громадській раді при Комітеті Верховної Ради України у закордонних справах. Протокол засідання Комітету у закордонних справах Верховної Ради України № 18 від 18.03.2015 р. *Комітет Верховної Ради України з питань зовнішньої політики та міжпарламентського співробітництва*. URL: http://komzak.rada.gov.ua/news/Zasidaniy_komit/Protokoly/72606.html.

¹⁹ Керівні органи. Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин. *Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин / Scientific society of History of Diplomacy and International Relations*. URL: <http://sshdir.org.ua/pro-tovarystvo/kerivni-organy/>.

В.Г. Ціватий довгі роки був головним редактором і членом редколегії багатьох наукових журналів і періодичних видань: «Науковий вісник Дипломатичної академії України»; «Україна дипломатична»; «Зовнішні справи»; «Дипломатія: теорія, історія, практика»; «Вісник Київського національного університету»; «Журнал Білоруського державного університету. Міжнародні відносини» (Республіка Білорусь); «Eastern Europe Regional Studies» (Республіка Молдова); «Міжнародна політика» (Республіка Болгарія) та ін.²⁰ Користуючись нагодою, висловлюю щиро вдячність Вячеславу Григоровичу за те, що саме він запросив мене стати членом редколегії «Наукового вісника Дипломатичної академії України».

За роки свого існування Дипломатична академія України брала участь у багатьох міжнародних програмах, підтримувала тісні творчі зв'язки з провідними вищими навчальними закладами Німеччини, Франції, Великої Британії, США, Болгарії, Румунії, Молдови та багатьох інших країн, регулярно брала й проводила екскурсії для студентів-міжнародників із закладів вищої освіти України. Відгуки в інтернеті дають уявлення про вагомий особистий внесок у цей процес В.Г. Ціватого, як «надзвичайно освіченої, привітної і дійсно відданої своїй справі людини»²¹.

Активно організовуючи процес підготовки кадрів українських дипломатів, В.Г. Ціватий був членом спеціалізованої вченої ради із захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук за спеціальністю 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» та кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія»²².

І в цей час він активно виступає офіційним опонентом на захисті дисертацій, у тому числі – і діючих співробітників дипломатичних представництв. Зокрема, у 2021 р. доцент В.Г. Ціватий опонував на захисті кандидатської дисертації Радника посольства України в Республіці Болгарія А.В. Тертичної «Публічна дипломатія в українсько-болгарських відносинах (1991–2018 рр.)»²³.

Як ставиться зараз В.Г. Ціватий до себе й оточення, демонструє цілком банальний випадок. Харків 2019 року. Наукова конференція в Каразінському університеті. Червень, тепло, майже жарко. І, переможеною погодою, ми всі починаємо знімати краватки й піджаки. Усі. Але не доцент В.Г. Ціватий, який двадцять років працював у Дипломатичній академії при МЗС України (1997–2017). Піджак застебнутий на всі гудзики. Краватка на місці. Усмішка теж на місці. Тому що кожен із нас представляє нашу науку, яка передбачає дискусії та різні форми інтерпретації власної думки, а він – суворий дипломатичний етикет, протокольні норми й дипломатичний корпус, в якому служив, служить і буде служити завжди.

Тридцятирічний ювілей початку своєї науково-педагогічної діяльності В.Г. Ціватий зустрічає як автор понад 600 наукових праць, співавтор дев'яти колективних монографій, трьох підручників і навчальних посібників, у тому числі відомого серед студентів-міжнародників та їх викладачів навчального посібника «Міжнародні відносини та зовнішня політика: системна історія 1914–2014 років»²⁴.

Його наукові інтереси пов'язані з вивченням історії міжнародних відносин, моделей дипломатії окремих країн Європи, Америки, Азії й характеризуються різноплановістю. У 1995 р. він захистив кандидатську дисертацію «Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI століття» (26 травня 1995 р.). Це було перше на пострадянському просторі дослідження такого формату, цілком присвячене цій темі. В.Г. Ціватий розглядав увесь комплекс взаємовідносин між двома державами, що загострилися після початку в 1494 р. Італійських воєн. Широка джерельна база, залучена автором у процесі збору матеріалу, точне прочитання тогочасного дипломатичного листування й європейських хронік, творів, трактатів, що належать до цього хронологічного рубежу, дозволили автору дійти цілком обґрунтованого висновку про те, що франко-іспанське суперництво за переважання в Італії є головною віссю, «навколо якої будували свою зовнішню політику всі держави»²⁵. Про те, що цей висновок не є перебільшеним, свідчать і висновки вчених, які в різний час

²⁰ Ціватий Вячеслав Григорович. *Літопис...*

²¹ Візит студентів-міжнародників і майбутніх дипломатів до Києва. *Чорноморський національний університет імені Петра Могили*. URL: <https://chmnu.edu.ua/vizit-studentiv-mizhnarodnikov-i-majbutnih-diplomativ-do-kiyeva/>.

²² Ціватий Вячеслав Григорович. *Літопис...*

²³ 20.01.2021. Повідомлення здобувачів наукового ступеня кандидата наук. Тертична Анна Вікторівна. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <http://mon.gov.ua/providomlennya-kandidati-nauk-20012021>.

²⁴ Міжнародні відносини та зовнішня політика: системна історія 1914–2014 років: навч. посіб. / С.В. Пронь, Т.М. Пронь, В.Г. Ціватий. Вид. 2-ге, допов. і перероб. Миколаїв: Іліон, 2014. 243 с.

²⁵ Ціватий В.Г. Франко-іспанські відносини кінця XV – початку XVI століття. Автореф. дис....канд. іст. наук. Запоріжжя, 1995. С. 14.

контекстно розглядали цю тему, зокрема й сучасник тих подій Нікколо Макіавеллі²⁶. Так, київський медієвіст XIX ст. В.Г. Авсеєнко вважав, що в новому політичному русі другої половини XV ст. як і у всіх взагалі політичних переворотів Західної Європи, «ініціатива і головна роль належать Франції»²⁷. Багато в чому суголосний погляд відстоював і Ю.Є. Івонін, який вказував: «боротьба між Францією і Габсбургами за гегемонію в Європі – головний вузол міжнародних протиріч» в кінці XV – на початку XVI ст.²⁸ І в подальшому в наукових розвідках В.Г. Циватий наполягає на тому, що Італійські війни (1494–1559 рр.) справили величезний вплив на характер міжнародних відносин і на «процес формування політико-дипломатичної системи в Європі»²⁹.

Одним із головних завдань Франції та її інститутів дипломатії XVI–XVIII ст. В.Г. Циватий вважає «ідеологічне обґрунтування своєї пріоритетності в міждержавних відносинах і кореляція її зовнішньополітичного курсу»³⁰. При цьому у своїй творчості він солідаризувався з висловлюваннями Б. Барбіша³¹ про те, що у французькій моделі дипломатії XVI–XVIII ст. «пріоритетною стає тенденція до підвищення формального значення практичних повноважень дипломата разом зі збереженням важливості функції репрезентації та комунікації»³².

Для історика-міжнародника, який вивчає весь складний алгоритм домагань держав-гегемонів на владу в Європі окресленого періоду, апріорі важливо показати інтелектуальний рівень політичних еліт, особливості національної культурної історії, вплив її досягнень на розвиток державності. В.Г. Циватому вдалося акцентувати увагу на інтелектуальній історії та різних підвидах інтелектуальної спадщини Франції, на європейських культурно-історичних, політико-дипломатичних і інституційно-цивілізаційних цінностях³³. Італійські війни, знайомство французів із високою культурою держав Апеннінського півострова, природно, мали істотний вплив як на процеси Відродження у Франції, так і на формування нових моделей державної дипломатичної служби³⁴.

В.Г. Циватий цілком резонно пропонує, «аналізуючи ту ж зовнішню політику і дипломатію», активніше враховувати новий чинник не тільки внутрішньодержавних, але й міждержавних відносин – початок формування «буржуазного менталітету»³⁵. При цьому нові культурні, ментальні, соціальні віяння, які надають настільки значний вплив на формування зовнішньополітичних доктрин і організацію дипломатичної служби, принаймні, у Франції, не означали руху «по прямій висхідній лінії», оскільки на даному перехідному етапі історичного розвитку постійно «перепліталися елементи старого і нового способів мислення»³⁶.

Ще одним явищем, яке в XVI ст. істотно впливало на особливості інституціонального розвитку моделей дипломатичних служб європейських держав, В.Г. Циватий цілком справедливо вважає Реформацію³⁷. У своїй творчості він, зокрема, розглядає кальвіністські теорії політичного опору «з урахуванням політико-дипломатичного контексту ренесансного гуманізму, а також релігійної мотивації та особливостей культурного розвитку ренесансної Європи»³⁸. Реформація, у тому числі кальвіністські доктрини, мали істотний

²⁶ Мак'явеллі Н. Державець / пер. з іт. А. Перепаді // Мак'явеллі Н. *Флорентійські хроніки. Державець*. Харків, 2007. XIX, с. 467.

²⁷ Авсеєнко В.Г. Итальянский поход Карла VIII и влияние его на Францию. *Университетские известия*. 1863. № 4. С. 6.

²⁸ Ивонин Ю.Е. Становление европейской системы государств: Англия и Габсбурги на рубеже двух эпох. Минск, 1989. С. 5.

²⁹ Циватий В. Інституціоналізація європейського політико-дипломатичного простору доби раннього Нового часу від миру в Като-Камбресі (1559 р.) до Віденського конгресу (1814–1815 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 97.

³⁰ Циватий В.Г. Дипломатичні й зовнішньополітичні дилеми та ідеологеми у Франції XVI–XVIII століть: інституціональний аспект. *Науковий діалог «Схід-Захід»*. Матер. IV всеукр. наук. конфер. з міжнар. участю (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): У 2-х частинах. 2015. Ч. 1. С. 147.

³¹ Barbiche B. Les institutions de la monarchie française à l'époque moderne. XVI-e – XVIII-e siècle. Paris Presses Universitaires de France. 2012. 369 p.

³² Циватий Г. Европейская Реформация и внешнеполитические особенности кальвинистских теорий и практик политического сопротивления: институциональный и дипломатический дискурсы. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич, 2018. Вип. 19. Т. 2. С. 22.

³³ Циватий В.Г. Національні особливості інтелектуальної історії Франції доби класичного Середньовіччя та раннього Нового часу: європейські культурно-історичні, політико-дипломатичні та інституційно-цивілізаційні цінності. *Європейські культурно-історичні цінності: ретроспектива і перспектива: зб. наук. пр.* Київ, 2018. С. 33.

³⁴ Там само. С. 35–36.

³⁵ Там само. С. 37.

³⁶ Там само. С. 38.

³⁷ Циватий В.Г. Идейные конфронтации Европейской Реформации: внешнеполитические и исторические особенности институционализации кальвинистских теорий политического сопротивления (взгляд из XXI века). *Спадок Реформації: до 500-річчя 95 тез Мартіна Лютера та пам'яті Ю.О. Голубкіна (1941–2010)*. Харків, 2019. С. 158.

³⁸ Там само. С. 159.

вплив на міжнародні відносини, причому В.Г. Циватий ширше інших авторів визначає хронологічні рамки впливу цих «соціальних криз, реформатських рухів, суспільно-політичної думки на процес формування зовнішньополітичної стратегії Європи в XVI–XVIII ст.»³⁹.

Тобто він виходить за межі хрестоматійних тверджень про те, що Тридцятилітня війна 1618–1648 рр. – остання велика релігійна війна в історії Європейського континенту. Славну Революцію 1689 р. й Американську революцію 1775–1783 рр. В.Г. Циватий розглядає в контексті реалізації на міжнародному рівні кальвіністської теорії політичного опору.

У наступних роботах В.Г. Циватий неодноразово наголосив, що «з кінця XV століття Європа вступає в новий період міжнародних відносин»⁴⁰. Відтоді протягом XVI–XVIII ст. відбувається «об'єктивно обумовлений процес інституційного оформлення зовнішньої політики і дипломатичних служб держав Європи»⁴¹, «розвиток теорії зовнішньої політики і дипломатії»⁴². Водночас В.Г. Циватий не протиставляє дипломатичну службу XVI й наступних століть Середньовіччю, а показує спадкоємність та еволюційність процесів інституціоналізації зовнішньої політики й дипломатії. Нова дипломатична практика, як вірно зазначає автор, «виникала, відокремлювалася і оформлялася на тлі світового багатовікового дипломатичного досвіду», а Італію, згідно з традицією, В.Г. Циватий вважав батьківщиною «постійної дипломатії»⁴³. Ось чому в своїй творчості він завжди приділяє увагу дипломатичній практиці навіть окремих італійських держав на межі Середньовіччя та раннього Модерного часу⁴⁴.

В.Г. Циватий не заперечує того факту, що перша універсальна система міжнародних відносин – це Вестфальська система, яка склалася за результатами Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр.⁴⁵, проте вважає, що Вестфальський мир створив спочатку «новий ідейний» і лише пізніше – «політико-дипломатичний простір»⁴⁶. Ця теза, на наш погляд, потребує більш розгорнутого пояснення, оскільки нові гегемони Європи – Франція і Швеція – не лише роз'язали протягом Тридцятилітньої війни свої багаторічні геополітичні завдання, а й вийшли з цієї війни зміцнілими, з ефективно діючим дипломатичним корпусом і досконалою військовою організацією. Потрібні більш аргументовані докази й того, що Вестфальській системі міжнародних відносин передувала локальна система, яку автор пропонує називати «Середземноморською» або «Като-Камбрійською»⁴⁷. Однак системність довестфальського світоустрою не заперечувалася українською історіографією й раніше⁴⁸. Довестфальський світоустрій характеризувався наявністю декількох регіональних підсистем, на зміну яким і прийшла європоцентристська Вестфальська. Що ж стосується системи міжнародних відносин під назвою «Середземноморська», то цей термін уже використовувався в історичній літературі, але стосувався інших хронологічних меж – доби античності⁴⁹, зокрема періоду існування Римської імперії, коли Середземне море було внутрішнім озером цієї держави, що проводила активну інтеграційну політику.

У ряді публікацій В.Г. Циватий розглядав моделі й національну специфіку європейської дипломатії наступних періодів. Він цілком слушно оцінює причини створення, етапи, хронологічні межі Віденської системи міжнародних відносин, що склалася за підсум-

³⁹ Циватий В.Г. Идейные конфронтации Европейской Реформации... С. 160.

⁴⁰ Циватий В. Європейський зовнішньополітичний простір доби раннього нового часу (XVI–XVIII ст.): концепти і дипломатичний інструментарій. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2013. С. 119.

⁴¹ Там само, с. 116.

⁴² Циватий В.Г. Європейська зовнішня політика доби раннього Нового і Нового часу: проблеми інституціоналізації (теоретико-методологічний аспект). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2000. Вип. 4. С. 269.

⁴³ Циватий В. Європейський зовнішньополітичний простір... С. 120.

⁴⁴ Циватий В.Г. Зовнішні справи і дипломатичні практики Флорентійської республіки на межі Середньовіччя та раннього Модерного часу: інституціональний дискурс (проблеми історичної та сучасної комунікології). *Зовнішні справи*. 2020. 9–10. С. 33–40.

⁴⁵ Циватий В.Г. Європейська система міжнародних відносин і дипломатична практика в період Тридцятилітньої війни (1618–1648 рр.): інституціональний та конгруентний дискурси. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія «Історичні науки». 2020. Вип. 30. С. 39–49.

⁴⁶ Циватий В.Г. Дипломатія і зовнішня політика європейських держав у добу раннього Нового часу: метаморфози та інституціональні традиції Вестфальської системи міжнародних відносин. *Die wichtigsten Vektoren für die Entwicklung der Wissenschaft im Jahr 2020*. Luxembourg, Grand Duchy of Luxembourg Band 2. S. 96.

⁴⁷ Там само. С. 96. Пор.: Циватий В.Г. Європейське відлуння і договори Віденського конгресу: інституціональна та політико-дипломатичні витоки Європейського союзу (теоретико-методологічний аспект). *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Історія. Політологія. 2016. Вип. 15. С. 165; Циватий В. Інституціоналізація європейського політико-дипломатичного простору доби раннього Нового часу від миру в Като-Камбрї (1559 р.) до Віденського конгресу (1814–1815 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 97.

⁴⁸ Див., напр.: *Міжнародні системи і глобальний розвиток: підручник* / кер. авт. колективу О.А. Коппель; за ред. Л.В. Губерського, В.А. Манжоли. Київ, 2008. С. 201.

⁴⁹ Там само. С. 205.

ками Віденського конгресу 1814–1815 рр. Серед цих особливостей: «становлення принципу легітимізму, унормування статусу постійного нейтралітету, визначення рангів дипломатичних агентів» тощо⁵⁰.

Хоча підсумки й значення Віденського конгресу продовжують залишатися предметом наукових дискусій, В.Г. Ціватий належить до тих істориків міжнародних відносин, які вважають, що назва «Європейський концерт» найбільшою мірою відображає сутність нової системи⁵¹. Для В.Г. Ціватого Віденська система – це епоха «багатосторонньої дипломатії» й «система колективної безпеки XIX століття»⁵². У Європі виділилося п'ять великих держав («класична система пентархії»)⁵³, «сили яких були практично рівнозначні й згода між якими забезпечувала мир у Європі наступні майже 40 років»⁵⁴. Однак у зв'язку з тими протиріччями, які існували серед п'яти великих держав, вважаємо дещо перебільшеною оцінку автором Віденського конгресу, як «прообразу» «єдиної Європи»⁵⁵.

У той же час В.Г. Ціватий не схильний ідеалізувати Віденську систему через зазначену вище гармонізацію міжнародних відносин: він визнає, що система мала ряд слабких місць, «одним з яких було Східне питання»⁵⁶.

Окремий вектор досліджень В.Г. Ціватого становить новий, запропонований їм напрям у дослідженні дипломатії – дипломатична компаративістика (по іншому – компаративний аналіз моделей дипломатії)⁵⁷. На його думку, «дипломатичний досвід становить практичний і науковий інтерес для сучасних дослідників, що в цілому дозволить створити науковий напрямок «Глобальна інституційна історія дипломатії», як історико-дипломатичну цілісність планетарного рівня, з урахуванням темпоральної та просторової динаміки всіх без винятку явищ, інституцій і процесів, що входять в історико-дипломатичне і політико-дипломатичне поле. Важливою складовою таких моделей є – образ дипломата, його кар'єра, стиль, імідж, а також особливості професійної роботи і ділові якості дипломатів»⁵⁸. Можна цілком погодитися з В.Г. Ціватим у тому, що компаративний аналіз моделей дипломатії (дипломатична компаративістика) в історичній ретроспективі «відображає історичні особливості формування цих моделей (типові риси і національні особливості), а також підтверджує цілісність світового, регіонального або міжрегіонального рівня і особливості історичних і сучасних процесів побудови, інституціоналізації та функціонування закордонних дипломатичних служб (інституцій) і моделей дипломатії в цілому»⁵⁹.

Типологізація В.Г. Ціватим історичних і сучасних моделей дипломатії (західний, східний, пострадянський, теократичний)⁶⁰ у цілому відображає реалії не тільки історії міжнародних відносин, а й особливості сучасного етапу глобалізації⁶¹. З огляду на фактор впливу цих глобалізаційних процесів на розвиток міжнародних відносин, В.Г. Ціватий не залишає поза уваги особливості дипломатії й зовнішньополітичних доктрин тих країн, які активно досліджує – США, Канади, Франції, Іспанії, Італії, Люксембургу, Туреччини, Фінляндії, Грузії, Молдови, Білорусі, Польщі, Болгарії, Єгипту, Кувейту, Індії, Японії, Китаю, Кенії, Намібії, Ефіопії, Бразилії, Чилі та ін.⁶²

⁵⁰ Ціватий В.Г. Європейське відлуння і дороговкази... С. 165.

⁵¹ Ziesenis Ch.J. Le congrès de Vienne et l'Europe des prince. Paris, 1984. P. 196–209; Cp.: Black J. A History of Diplomacy. London: Reaktion Books, 2010. 312 p.

⁵² Ціватий В.Г. Європейське відлуння і дороговкази... С. 167–168.

⁵³ Ціватий В. Інституціоналізація європейського політико-дипломатичного простору... С. 100.

⁵⁴ Ціватий В.Г. Європейське відлуння і дороговкази... С. 167

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Ціватий В. Інституціоналізація європейського політико-дипломатичного простору... С. 100.

⁵⁷ Ціватий В.Г. Дипломатическая компаративистика: институционально-исторические традиции и современные тренды моделей дипломатии и политико-дипломатических систем государств (теоретико-методологический аспект). *Дипломатия Беларуси: прошлое и настоящее. Материалы научного семинара*. Минск, 2016. С. 50, 52.

⁵⁸ Там само. С. 50.

⁵⁹ Там само. С. 52.

⁶⁰ Ціватий В.Г. Институционально-исторические традиции политикодипломатических систем и дипломатии: социологический аспект. *Социология дипломатии: Гипотеза, структура и тематические исследования: Монография* / Милан Язбец, Вячеслав Циватый и др. Киев, 2015. С. 269–280.

⁶¹ Ціватий В.Г. Социология дипломатии, дипломатические системы и институты дипломатии в условиях новых вызовов и угроз глобализации XXI века. *Сборник научных материалов IX Международной научной конференции «Сорокинские чтения: Приоритетные направления развития социологии в XXI веке»*. Москва, 2014. С. 799–802.

⁶² Ціватий В.Г. Турецька Республіка: модель, історичні витоки та інституціональний розвиток дипломатії. *Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України*. 2014. Вип. 21. Ч. 1. С. 30; Ціватий В.Г. Зовнішньополітична і дипломатична історія Іспанії: через терени до сьогодення. *Науковий вісник Дипломатичної академії України при МЗС України*. 2014. Вип. 21. Ч. 1. С. 248; Ціватий В.Г. Сучасна дипломатична служба США: традиції, інновації та інституції. *Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право: 36. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 04.04.2014) Львів, 2014. С. 117–121; Ціватий В.Г. Турецька Республіка та її модель дипломатії XXI століття: інтродуктивний вимір. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. Київ, 2017. Вип. 24. Ч. I. Серія «Історичні науки». С. 67–75; Ціватий В.Г. Дипломатія та дипломатична служба Фінляндії в умовах нових викликів і загроз поліцентричного світу: історичні традиції, інституціоналізація, модель, національні особливості (досвід для України). *Етнічна історія народів Європи*: 36. наук. праць. Київ, 2018. Вип. 55. С. 122–129.

Одним із напрямів досліджень В.Г. Ціватого є дипломатична та консульська служба України, їх інституціональні витоки, етапи, процес формування та сучасний стан, вектори зовнішньополітичного партнерства, а також вивчення особливостей формування образу українців та України в європейських політико-дипломатичних і громадських практиках в інституціональному контексті⁶³.

Як доцент кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка В.Г. Ціватий активно досліджує міжнародну діяльність української діаспори. Саме він уперше ввів термін «інституціональна діаспорологія»⁶⁴, хоча й наголошує, що цей аспект наукових досліджень із 1920-х років поширився як в Україні, так і за кордоном⁶⁵. Слідом за іншими вченими, В.Г. Ціватий визначає особливим інституційним періодом Другу світову війну й третю хвилю еміграції (до 1980-х рр.), проте акцентує увагу на актуальності й гостроті сучасної інтелектуальної міграції українців; наголошує, що «основними мотивами інституціоналізації української діаспори та міграції були і залишаються економічні фактори»⁶⁶. У цьому контексті вчений визнає, що державна міграційна політика є найважливішою складовою як внутрішньої, так і зовнішньої політики держави.

Висновки. Вячеслав Григорович Ціватий – відомий український вчений, дипломат, громадський діяч, експерт із питань освіти, культурних і креативних індустрій Українського культурного фонду (УКФ), член правління Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин (НТІДМВ). Учень видатного історика, визнаного фахівця з історії міжнародних відносин і дипломатії в Європі XVI століття Ю.Є. Івоніна. У 1991 р. він закінчив історичний факультет Запорізького державного університету, в якому до 1997 р. працював заступником декана з культурно-виховної та організаційної роботи, асистентом і доцентом кафедри загальної історії. Має також вищу юридичну освіту.

У 1997–2017 рр. проводив науково-педагогічну та адміністративну діяльність у Дипломатичній академії при Міністерстві закордонних справ України, у тому числі професором кафедри дипломатичної та консульської служби, був першим проректором із науково-педагогічної та навчальної роботи (2004–2017), в. о. ректора (2015–2017). Від 2017 р. дотепер доцент В.Г. Ціватий плідно працює на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Він зробив великий особистий внесок в організацію підготовки кадрів для дипломатичного корпусу України. В.Г. Ціватий – заслужений працівник освіти України (2011), головний редактор ряду наукових журналів, член Асоціації міжнародних досліджень, Міжнародної академії глобальних досліджень, Асоціації медієвістів та істориків раннього Нового часу, багатьох інших міжнародних організацій і товариств. Є автором понад 600 наукових праць, співавтором дев'яти колективних монографій, трьох підручників і навчальних посібників. Його наукові інтереси пов'язані з вивченням історії міжнародних відносин, типології, специфічних галузей і моделей дипломатії ряду країн Європи, Америки, Азії, Африки та Латинської Америки.

Крім вивчення зовнішньої політики європейських країн доби Середньовіччя та раннього Нового часу, В.Г. Ціватий активно досліджував політико-дипломатичні аспекти історії Реформації XVI ст., організацію дипломатичної служби сучасних країн, роль окремих акторів постбіполярної системи міжнародних відносин (поліцентричної системи міжнародних відносин), теоретичні питання інституціоналізації дипломатичної служби України, образ дипломата окремих держав у теорії та практиці дипломатії, знакові персоналії в історії дипломатії. В.Г. Ціватий відстоює ідею про те, що дипломатична історія будь-якої держави є найперше історією формування вітчизняної моделі дипломатії і характеристикою етапів її інституціонального розвитку. Окремий вектор досліджень вченого становить новий, запропонований ним напрям у дослідженні дипломатії, – дипломатична компаративістика.

* * * *

Будемо відверті: ми нерідко критикуємо невдачі в нашій зовнішній політиці. Нарікаємо, що нас не завжди сприймають рівними, на нас не зважають, не виконують даних нам обіцянок. Багатьом зрозуміло, що повернення до багатовекторності мінімізувало б зовнішньополітичні ризики й надало нашій країні свободу для маневру в неминучому глобальному протистоянні КНР і США. Але дипломат схожий на пілота: теж професіонал найвищого рівня, який, перш ніж сісти за штурвал призначеного йому лайнера, отримує

⁶³ Ціватий В. Інституціоналізація образу українців та України в європейських світоглядних, політико-дипломатичних і протокольно-етикетних практиках доби раннього Модерного часу (XVI–XVIII ст.): історична ретроспектива. *Україна–Європа–Світ*. 2017. Вип. 20. С. 100–107.

⁶⁴ Ціватий В.Г. Інституціональна діаспорологія і типологія української еміграції XX–XXI століть: інтелектуальний, політико-дипломатичний та історико-мотиваційний дискурс. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку*. Матеріали II Міжнародної наукової конференції. 27–28 березня 2020 р., м. Дніпро. Ч. 2. Дніпро, 2020. С. 3.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. С. 5.

неухильне до виконання «польотне завдання». І не може сам змінити маршрут польоту, інакше це перетворить його – на викрадача, а пасажирів – у заручників. Яким би високим не був рівень дипломата, він залишається провідником зовнішньополітичного курсу вищого керівництва держави; зрозуміло, що він має власну думку й у різних формах доносить її до відома вищих структур. Дар переконання, комунікативність і рівень освіченості, і, звісно, особисті якості, дозволять справжньому міжнароднику, як і пілоту, бачити на політичній карті світу різні меридіани, і дзвінко грати на них, як на струнах, на благо своєї держави.

Життєве кредо Вячеслава Григоровича Ціватого: «Боротися й шукати, знайти і не здаватися...» (Альфред Теннісон)⁶⁷.

References

Bazhan, O.H. (2003). Tsivatvi Viacheslav Hrvhorovvch [Tsivatv Vvacheslav Hrvhorovvch]. *Ukraini nski istoriky XX stolittia [Ukrainian historians of the XX century]*: Biobibliografichnyi dovidnyk. Kyiv–Lviv, Ukraine.

Black, J. (2010.) *A History of Diplomacy*. London, Great Britain.

Лиман Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри туристичного бізнесу та країнознавства, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (майдан Свободи, 6, Харків, 61022, Україна).

Lyman Serhii I. – Doctor of Historical Sciences, professor, Department of Tourism Business and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University (6 Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine).

RINGING STRINGS OF MERIDIANS: INTERNATIONAL RELATIONS IN CREATIVITY OF V.G. TSYVATYI (TO 30 YEARS FROM THE CONCEPTION OF HIS RESEARCH AND TEACHING ACTIVITIES)

The purpose of the article is biographic description and analysis of the first stage of scientific activity of well-known Ukrainian scholar, diplomat, public figure Viacheslav Grygorovych Tsyvatyi. In accordance with this purpose, the article applies historiographic analysis and synthesis, problem chronological, retrospective and comparative methods. **Scientific novelty** of the research lies in the fact that for the first time the main landmarks of the first thirty years of research, teaching and managerial activity of V.G. Tsyvatyi in national historiography are discussed, his large personal contribution as Professor, Deputy Rector and Rector of Ukrainian Ministry of Foreign Affairs Diplomatic Academy in organization of training of national diplomatic personnel was analyzed. Informaion about peculiarities of his creative work are accentuated as well as basic conceptual approaches to characteristic of key events in history of international relations from various ages were obtained.

Conclusions. Pupil of an outstanding expert in history of international relations Y.E. Ivonin, Distinguished Worker of Education of Ukraine, V.G. Tsyvatyi is now a member of numerous respectable international research and public organizations. V. Tsyvatyi is author of more than 600 scientific works, co-author of nine collective monographs, three textbooks and teaching aids. His research interests are connected with the study of international relations history, diplomacy models of certain countries of Europe, America, Asia and are extremely variegated. After defense of his candidate's thesis «French-Spanish relations in late XV – early XVI centuries» V.G. Tsyvatyi actively studied political diplomatic aspects of the history of Reformation in XVI century, organization of diplomatic service in a number of contemporary countries, role of particular subjects of post-bipolar system of international relations, theoretical aspects of Ukrainian diplomatic service institutionalization, image of diplomat from some states in diplomatic theory and practice. A particular vector of the scholar's research is a new line in research of diplomacy which proposed by him – diplomatic comparativism.

Key words: V.G. Tsyvatyi, international relations, history, foreign policy, diplomacy, Diplomatic Academy.

Дата подання: 1 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 10 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Лиман, С. Дзвінки струни меридіанів: міжнародні відносини у творчості В.Г. Ціватого (до 30-річчя початку його науково-педагогічної діяльності). *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 232–241. DOI: 10.5281/zenodo.5750590.

Цитування за стандартом APA

Lyman, S. (2021). Dzvinky struny merydianiv: mizhnarodni vidnosyny u tvorchosti V.H. Tsvatoho (do 30-richchia pochatku yoho naukovo-pedahohichnoi diialnosti) [Ringing Strings of Meridians: international relations in creativity of V.G. Tsyvatyi (to 30 years from the conception of his research and teaching activities)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 232–241. DOI: 10.5281/zenodo.5750590.

⁶⁷ Бажан О.Г. Ціватий Вячеслав Григорович. Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». Вип. 2, частина 1. Київ–Львів: Інститут історії НАН України, 2003. С. 341.

Тетяна Соломенна



УКРАЇНА В ПРОГРАМІ ЄС «КРЕАТИВНА ЄВРОПА»

DOI: 10.5281/zenodo.5731668

© Т. Соломенна, 2021. CC BY 4.0

У статті аналізується специфіка формування та реалізації культурної політики в ЄС та участь України в Програмі «Креативна Європа». Використовуючи системний, порівняльний методи, та застосовуючи принцип історизму й об'єктивності, в роботі представлено основні напрями співпраці українських культурних та креативних індустрій з виконання Програми.

Формування культурної політики в ЄС залишається прерогативою урядів країн-учасниць, проте на початку 2000-х рр. започатковані комплексні Програми «Культура», розраховані на кілька років, спрямовані на збереження культурної спадщини, підтримку різних креативних секторів – мистецтва, літератури, архітектури тощо, – на розвиток міжкультурного діалогу, взаємоповаги всіх громадян ЄС. Спрощено механізм їх виконання виглядає так: європейські інституції схвалюють стратегічний документ «Порядок денний щодо культури», а його реалізація регламентується Робочими планами з визначеними конкретними пріоритетами, методами, кроками та строками виконання.

Програма «Креативна Європа» стала першою повномасштабною практикою України в сфері культурної політики разом із країнами ЄС. Програма «Креативна Європа» складається з трьох підпрограм, які визначають окремі сектори культурних та креативних індустрій. Обов'язковими умовами участі в Програмі є міжнародне партнерство та часткове її фінансування. Участь українських митців в Програмі ЄС збагачує досвідом міжнародної співпраці, сприяє новим творчим ініціативам, змінам в культурному менеджменті, опануванню новими формами взаємодії, координації між державними установами та мистецькими осередками, кращому порозумінню, толерантності й відкритості українців на шляху євроінтеграції.

Ключові слова: культурна політика, культурні та креативні індустрії, програма «Креативна Європа».

Культура та мистецька діяльність завжди були вагомим складовим життя українського суспільства. Останніми роками спостерігається значне відродження в культурній сфері, що зумовлене протидією російській агресії та пропагандистською інформаційною війною. Українське культурне середовище стає різноманітнішим та масштабнішим, перетворюючись на осередок національної консолідації. Творча інтенція професійних мистецьких спілок, аматорів, державних організацій та волонтерських рухів об'єднують свої зусилля для протистояння ідейним проявам гуманітарного впливу ззовні, мобілізують сили в протидії ворожим впливам, сприяють зміцненню національної єдності.

Період складних випробувань для України 2013–2014 рр. позначився значними зсувами в культурній політиці нашої держави. Висока залученість креативного та культурного сектора українського суспільства для ліквідації кризи, стала потужнішою та помітнішою. Європейська спільнота надала серйозну підтримку Україні для культурних та креативних індустрій (ККІ) в цей вкрай важкий для українців період. Відзначимо, що співпраця з Європейським Союзом в культурній сфері була невід'ємним елементом євроінтеграційного поступу нашої держави. Особливо помітною та системною ця взаємодія розгорталася в межах Програми ЄС та Східного партнерства «Культура та креативність» (2015–2018), а з 2014 р. запрацювала програма ЄС із реалізації культурної політики «Креативна Європа», і з 2016 р. Україна стала її повноправною учасницею. Це важлива подія для української державності та культурної й мистецької складової українського суспільства, бо наша держава вперше стала партнером у реалізації політики, яка проводиться в самому ЄС разом з іншими країнами.

Досліджувати розвиток і досягнення культурної політики, культурних і креативних індустрій можна за багатьма критеріями, спираючись на вкрай різноманітну базу даних. Строкатість й багатоаспектність проблеми – формування та реалізація культурної політики, діяльність професійних та аматорських творчих, мистецьких об'єднань, діяльність громадянського суспільства, державний менеджмент тощо – вивчаються різними спеціалістами. Постійно зростає кількість аналітичних довідок, звітів, баз даних із цієї пробле-

матики. Декілька прикладів, останніх років: Національний звіт по Україні (2015)¹, Звіт незалежних експертів «Незалежна експертна оцінка культурологічної політики України» (2017)², Технічний звіт по Україні та Аналітичний огляд України, «Система індикаторів впливу культури на розвиток ЮНЕСКО»³, «Часи культури: перша глобальна карта культурних і креативних індустрій» (2015)⁴, Функціональний огляд Міністерства культури України, (2017)⁵ тощо. Матеріали практичного, правового та аналітичного характеру формують доволі потужний комплекс пропозицій та поради для української влади в проведенні реформ у цій сфері, а також містять рекомендації розширювати застосування своїх можливостей для культурного середовища.

Щодо публікацій із цієї проблематики відзначимо дві роботи, реалізовані за допомоги європейських інституцій. Обидві присвячені змінам в культурній політиці України та становичу культурних і креативних індустрій останніх років. Це дослідження Кристини Фаріньї «Розвиток культурних та креативних індустрій» (2017)⁶ та Марини Пезенті «Культурне відродження та соціальна трансформація України. Роль культури та мистецтва у зміцненні стійкості постмайданної України» (2020)⁷. Перша робота здійснена в межах Програми ЄС та Східного партнерства «Культура та креативність», а друга – за підтримки Chatham House, Королівського інституту міжнародних відносин. Потрібно відзначити високу аналітичність і точність рекомендацій у висновках та узагальненнях обох досліджень.

Культурна політика в Європейському Союзі є прерогативою національних урядів держав-учасниць. Інтеграційний поступ європейських країн розпочинався з економічних процесів, поступово перетікаючи в інші сфери, і на початку 1990-х рр. оформився в політичний союз на базі спільного ринку. Спільні цінності, демократія, повага й збереження різноманітності, культурна та історична спадщина європейських народів завжди були спільним фундаментом у розбудові європейського дому з девізом «Єдність в різноманітності». Культурна політика європейських країн узгоджувалася в співпраці з міжнародними організаціями Рада Європи та ЮНЕСКО, а вже в 1973 р. в Копенгагені Європейські співтовариства ухвалили Декларацію європейської ідентичності⁸, підкреслюючи значимість основних цінностей – культурного розмаїття й толерантності, поваги та збереження культурної спадщини. І хоча культурна політика ЄС не потрапляє в зону повноважень наднаціональних органів, уже від другої половини 1980-х рр. з'являються програмні ініціативи, які охоплюють саме цю сферу. До сьогодні існує чудова ініціатива «Культурна столиця Європи», започаткована в 1985 р. – тоді під назвою «Європейське місто культури». Тодішні міністри культури Греції – Меліна Меркурі, та Франції – Жек Ланг запропонували ідею щорічно обирати європейське місто й оголошувати його культурною столицею задля збільшення обізнаності європейських громадян із питаннями культурної та історичної спадщини. Афіни стали першою культурною столицею Європи. Програма з назвою «Культурна столиця Європи» впродовж десятиліть, накопичуючи досвід і традиції, набуває все більшого авторитету. У 2000 р. аж дев'ять європейських міст були оголошені культурними столицями, а починаючи від 2001 р., обирається пара міст. В останні роки іноді додається третє місто з країн-кандидаток на вступ чи європейських країн не членів ЄС. Такі міста стають епіцентрами різних культурних, просвітницьких та мистецьких за-

¹ Буценко Олександр. Національний звіт по Україні (2015 р.). *Компендіум стратегій та тенденцій в галузі культури в Європі*. Рада Європи, ERICarts, Страсбург, 2015. URL: http://www.culturalpolicies.net/download/ukraine_042015.pdf.

² Керн П. Звіт незалежних експертів «Незалежна експертна оцінка культурологічної політики України». Рада Європи, Страсбург, 2017 р. URL: <http://www.keanet.eu/wp-content/uploads/CP-Peer-Review-Ukraine-2017.docx.pdf>.

³ Технічний звіт по Україні та Аналітичний огляд України, «Система індикаторів впливу культури на розвиток ЮНЕСКО». *Програма ЄС та Східного партнерства «Культура і креативність»*. Київ, 2017 р. *Culture & creativity*. URL: <https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/2017/CDIS%20Ukraine%20Technical%20Report.pdf>; [https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/2017/CDIS%20_%20Analytical%20Brief%20_%20ENG%20\(1\).pdf](https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/2017/CDIS%20_%20Analytical%20Brief%20_%20ENG%20(1).pdf).

⁴ «Часи культури: перша глобальна карта культурних і креативних індустрій», Ernst & Young (2015 р.), *CISAC Міжнародна конфедерація творів авторів і композиторів*. URL: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-cultural-times-2015/\\$FILE/ey-cultural-times-2015.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-cultural-times-2015/$FILE/ey-cultural-times-2015.pdf).

⁵ Керн П., Воробей В. Функціональний огляд Міністерства культури України. KEA European Affairs, PPV KnowledgeNetworks. *Програма ЄС та Східного партнерства «Культура і креативність»*. Київ, 2017 р.

⁶ Фарінья К. Розвиток культурних та креативних індустрій. Київ, 2017. *Culture & creativity*. URL: https://www.culturepartnership.eu/upload/editor/2017/Research/Creative%20Industries%20Report%20for%20Ukraine_UA.pdf

⁷ Пезенті Марина. Культурне відродження та соціальна трансформація України. Роль культури та мистецтва у зміцненні стійкості пост майданної України. *Український форум*. Листопад. 2020. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/2020-11/2020-11-16-cultural-policy-and-social-transformation-in-Ukraine-pesenti-ukr.pdf>.

⁸ Declaration on European Identity of 1973. Bulletin of the European Communities. December 1973. Lux.: Office for official publications of the European Communities, 2013. pp. 118–122. *Accueil – CVCE Website*. URL: http://www.cvce.eu/en/obj/declaration_on_european_identity_copenhagen_14_december_1973-en-02798dc9-9c69-4b7d-b2c9-f03a8db7da32.html.

ходів, фестивалів, івентів, які сприяють не лише більшій залученості європейських громадян до культурно-мистецького життя цих країн, а й економічній привабливості, розвитку міжкультурного діалогу, туризму та різноманітних креативних індустрій.

В Європейському Союзі 1990-х рр. з'являються три Програми цільового призначення: «Калейдоскоп» – підтримка артистичної та культурної діяльності; «Аріан» – література та переклади; «Рафаель» – спрямована на збереження культурної спадщини. Успішний досвід цих Програм обумовив перехід до більш масштабних програм ЄС в реалізації культурної політики, хоча компетенція її формування та пріоритетності залишаються в країнах-учасниць. І вже Програма «Культура 2000» мала комплексний характер, розрахована на п'ять років і була продовжена ще на два, надавала більше можливостей у реалізації культурної політики. Наприкінці 2006 р. була ухвалена нова, ще масштабніша «Культурна програма» (2007–2013), спрямована на збереження культурної спадщини, що після потужного розширення ЄС ставало більш грандіозним завданням. Після її завершення європейськими інституціями схвалено чергову, вдосконалену та краще профінансовану Програму реалізації культурної політики в ЄС та його партнерів – «Креативна Європа» (2014–2020) з бюджетом 1,46 млрд. євро. Кризові події в Україні кінця 2013 – 2014 рр. стали додатковим важелем до активного залучення нашої країни до цієї Програми. У листопаді 2015 р. Україна підписала Угоду про приєднання до Програми ЄС «Креативна Європа», і з 2016 р. стала повноправною її учасницею⁹.

Програма «Креативна Європа» спрямована на підтримку культурних та креативних індустрій, які зазнали додаткових ударів із початком світової пандемії COVID-19, і що змінило її реалізацію останнього року. Саме епідеміологічна ситуація в Європі та світі обумовила продовження Програми «Креативна Європа» на сім років (2021–27 рр.), а її бюджет було збільшено на 50%.

Взагалі культурна політика ЄС, на відміну від інших сфер – економіки, трудових відносин, монетарної політики, – залишається компетенцією національних урядів країн-учасниць, специфічним чином регулюється основними інституціями ЄС. Передусім, в офіційних документах ЄС визначення культури має відкритий характер, а в ст. 167 Маастрихтського договору написано, що компетенції ЄС в сфері культури мають підтримувати, координувати або доповнювати дії держав-членів¹⁰. Роль Європейської комісії (ЕК) – основного виконавчого органу ЄС – координація усієї політики ЄС. Діяльність ЕК в культурній сфері на сучасному етапі полягає в розвитку цифрових технологій, зміні моделей управління та необхідності підтримувати культурний та креативний сектори в інноваціях. Пріоритетами культурної політики ЕК називає соціальну та економічну роль культури в іншій політиці та діях ЄС. Безумовно, культурна сфера – це невичерпний ресурс для врегулювання кризових явищ та конфліктів. Певний час багато уваги приділялося культурній дипломатії в міжнародних справах, а останні роки культура виступає основним комунікативним елементом, чинником зміцнення зв'язків між усіма країнами й партнерами ЄС.

Оновлення трендів у культурній політиці ЄС відбулося після реалізації першої комплексної Програми «Культура» (2000–2006), які викладено в «Європейському порядку денному щодо культури» 2007 р.¹¹ та більш сучасному варіанті 2018 р. «Новий порядок денний»¹². У цих документах представлені стратегічні пріоритети та дії європейських країн у цій сфері, а їх реалізація регламентується «Робочими планами»: перший на 2011–14 рр.; другий – 2015–2018 рр.; чинний – 2019–2022 рр.¹³ Культурна політика ЄС регламентується Порядком денним для культури та розробленим на його основі Робочим планом із конкретними пріоритетами, методами й інструментами, визначеними діями його реалізації. Так, коротко можна охарактеризувати механізм реалізації культурної політики в ЄС.

Кожна Європейська комісія на час своєї каденції визначається з основними пріоритетами, які втілюються нею в усіх справах та політиці. Так, ЕК 2019–2024 рр., очолювана Урсулою фон дер Ляєн, визначила шість основних пріоритетів своєї роботи: 1) зелений курс Європи; 2) Європа пристосована до цифрової ери; 3) економіка, що працює на людей; 4) сильніша Європа в світі; 5) просування європейського способу життя; 6) новий поштовх до демократії. Культурна політика вповні намагається відповідати й дотримуватися цих пріоритетів.

⁹ Креативна Європа в Україні. URL: <https://creativeeurope.in.ua>.

¹⁰ Європейська комісія. European commission. URL: <https://ec.europa.eu/culture/policies/eu-competences-field-culture>.

¹¹ European Agenda for Culture: Resolution of the Council of 16 November 2007. Official Journal of the European Union. An official website of the European Union. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32007G1129%2801%29>.

¹² New European Agenda for Culture. European Commission. Brussels, 22.5.2018. Culture & creativity. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52018IP0499&qid=1636311722734&from=EN>.

¹³ Work Plan for Culture 2019-2022. Official Journal of the European Union. 21.12.2018. International network for contemporary performing arts. URL: <https://www.ietm.org/fr/workplan-for-culture-2019-202>.

Початком нового етапу в культурній політиці ЄС став 2014 р. з Програмою «Креативна Європа», до якої крім країн ЄС долучилися численні країни-партнери. Україна стала учасником «Креативної Європи» в 2016 р. в складний для нашої країни момент, а підтримка культурних та креативних індустрій була вагомою допомогою та додатковою можливістю активної взаємодії з європейськими партнерами. Останні роки «Креативної Європи» (2014–2020) співпали зі світовою пандемією, проте європейські держави не лише продовжили її функціонування ще на шість років (2021–2027), а й збільшили бюджет.

Метою Програми «Креативна Європа» 2021–2027 рр. стали: захист, розвиток та промоція культурного та мовного розмаїття, а також спадщини; підвищення конкурентоспроможності та економічного потенціалу секторів культурних та креативних індустрій, зокрема аудіовізуального¹⁴. А також окреслюються три мети Програми: а) посилення мистецької та культурної співпраці на європейському рівні; б) заохочення співпраці організацій у напрямках інновацій, сталості та конкурентоспроможності; с) підтримка міжгалузевих інновацій та заходів зі співробітництва, а також різноманітного, незалежного та багатонаціонального медіа середовища/медіаграмотності, підтримуючи свободу художнього висловлювання, міжкультурний діалог та соціальну інтеграцію. У Програмі наголошується на таких пріоритетах Європейської комісії, як Зелений курс, інклюзивність та гендерний баланс.

Структура Програми «Креативної Європи» 2021–2027 рр. складається з трьох підпрограм: I. Культура – охоплює всі сектори культурних та креативних індустрій; II. Медіа – підтримка кіно та аудіовізуального сектора; III. Міжсекторальна співпраця – сприяє взаємодії між різними секторами, а також охоплює напрям новинних ЗМІ.

Бюджет підпрограми «Культура» складає 33%, яким фінансуються різноманітні конкурси, міжнародні проекти співробітництва, мережі професійних організацій тощо. Підтримка окремих секторів – музики, літератури та видавництва, культурної спадщини та архітектури. Саме тут запроваджено європейські премії в цих сферах, а також Культурної столиці Європи та European Heritage Label. Порядок відбору та присудження премій детально представлений на офіційному сайті Програми.

Оновленням цієї підпрограми порівняно з попереднім етапом реалізації «Креативної Європи» (2014–2020) стало: посилення транснаціональної співпраці та інноваційності, запропоновано схему мобільності для митців та працівників ККІ, розширено конкурси в обраних сферах і з'явилися нові – дизайн, мода та культурний туризм.

На фінансування підпрограми «Медіа» припадає 58% коштів, що цілком пояснюється технологічністю та специфікою сектора. Акценти підпрограми визначаються так: підтримка співпраці на рівні ЄС з метою збільшення масштабів підприємств та поширення європейського контенту в світі, підтримка інноваційності, цифрових технологій та талантів у різних державах, а також екологізація галузі з дотриманням гендерного балансу та національної різноманітності. Конкурси підпрограми «Медіа» розділені на чотири кластери: контент, бізнес, аудиторія, політика.

Підпрограма «Міжсекторальної співпраці» з 9% фінансування від загального бюджету «Креативної Європи», в якій вперше передбачаються конкурси для підтримки секторів новинних ЗМІ, медіаграмотності, плюралізму, свободи слова. Функції та мету цієї підпрограми можна визначити так: транснаціональна стратегічна співпраця – поширення знань про програму та її результати; креативні інноваційні лабораторії серед ККІ; новинні ЗМІ – підтримка якісної журналістики, свободи медіа та плюралізму.

Пропорції фінансування підпрограм «Креативної Європи» 2014–2020 рр. та 2021–2027 рр. приблизно збережені, але збільшена їх фінансова наповненість.

Слід визнати, що інформаційної насиченості в публічному просторі українського суспільства щодо реалізації Програми «Креативної Європи» ще недостатньо, хоча командою проекту робиться чимало. Проектні менеджери створюють доступний контент для допомоги всім потенціальним учасникам від України приєднатися до «Креативної Європи», розміщують його на офіційному сайті Програми, доносять через українські медіа, співпрацюють із митцями, професійними спілками, державними установами.

Національне бюро програми «Креативна Європа» в Україні функціонує на тих самих засадах, що й в інших країнах. Стрижнева роль у функціонуванні «Креативної Європи» в Україні належить першому виконавчому директору Українського Культурного фонду (УКФ) Юлії Федів, представниці нового типу управління культурної сфери. УКФ створений у 2017 р. – є однією з трьох нових культурних інституцій, які з'явилися після перемоги революції Гідності, і намагаються стати прикладом нової «нерадянської» моделі менеджменту культури. У 2016 р. створено Український інститут книги, підпорядкований міністерству культури та Український інститут (заснований 2017 р.) – установа, яка представ-

¹⁴ The Creative Europe Programme (2021 to 2027). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF>.

ляє українську культуру в світі та формує позитивний імідж України за кордоном. Місія Українського інституту полягає в зміцненні міжнародних відносин і внутрішньої суб'єктності України через можливості культурної дипломатії. Поява всіх трьох культурних установ – УФК, Українського інституту книги та Українського інституту – стала реакцією влади на внутрішні процеси в країні. Це передусім спроба іншого, відмінного від звичного, усталеного стилю управління культурною сферою перейти на сучасні, європейські засади та способи взаємодії в сфері креативних індустрій.

Міністерство культури було основним медіатором переговорів із ЄС щодо приєднання до Програми «Креативна Європа», а драйвером та виконавчим двигуном проєкту стала команда людей, які прагнули включити українські ККІ в європейський формат – як у стилі управління, так і в сенсі зміни контенту та активізації співпраці. Командою проєкту докладається чимало зусиль щодо просвітницької, інформаційної, консалтингової діяльності, передусім у роз'ясненні та наданні допомоги в оформленні заявок для викладу власних ідей та участі в проєктах Програми.

На офіційному сайті Національного бюро Програми «Креативна Європа» в Україні представлено «історії успіху» українських креативних індустрій. Це Літературна премія ЄС, яка вручається від 2009 р. як підтримка та популяризація маловідомих талановитих авторів. Відповідно до умов премії, стати її лауреатом можуть письменники, у яких є не менше двох, але не більше чотирьох опублікованих книжок. Першою українською лауреаткою в 2019 р. стала Гасяка Шиян за роман «За спиною»; у 2017 р. – проєкт «Polyphony» «Музею Івана Гончара» та угорських і французьких партнерів, метою якого було зафіксувати розмаїття української традиційної музики за допомоги сучасних технологій і представити її на європейському рівні; 2020 р. – проєкт «Face to Faith» співробітництво семи європейських театрів та перформансів, які допоможуть довести, що театр сприяє діалогу про віру та інші. Обов'язковими елементами всіх Програм «Креативна Європа» є міжнародна співпраця, тобто партнерство кількох країн та лише часткове фінансування проєкту.

Традиційно цікавим є доробок лауреатів, представлених в преміях ЄС, які фінансуються в межах програми «Креативної Європи»: вже згадана Літературна премія ЄС – EU Prize for Literature (існує від 2009 р.), премія ЄС в галузі популярної та сучасної музики – EU Prize for popular and contemporary music (започаткована в 2019 р.), премія ЄС в галузі сучасної архітектури – EU Prize for Contemporary Architecture (існує від 1988 р.), премія ЄС в галузі культурної спадщини – European Heritage Awards / Europe Nostra Awards (існує від 2002 р.), Культурна столиця Європи – European Capitals of Culture. Умови й процедури для участі в цих авторитетних загальноєвропейських преміях прозорі й відкривають нові перспективи для українських митців¹⁵.

Участь України в Програмі «Креативна Європа», розпочата в 2016 р., має велике значення для розвитку культурних та креативних індустрій української спільноти. Повномасштабна участь у Програмі дає Україні досвід співпраці з міжнародними партнерами, відкриває нові можливості для розвитку та реалізації власного потенціалу, формує навички успішного функціонування в загальноєвропейському культурному контексті, вчить новим формам управління та координації між державними установами та творчими осередками, що стає більш ефективним способом європейської інтеграції для українського суспільства й формою зближення українських та європейських громадян. Культура завжди сприяла розвитку міжкультурного діалогу, поваги до іншої думки, ставала джерелом натхнення для нових творчих ідей, що зрештою приводить до гармонічнішого суспільства. Українській владі є над чим працювати в реформуванні механізмів управління ККІ для більш успішного просування на шляху євроінтеграції, а в українській спільноті з'явилося більше можливостей продемонструвати свій справді потужний творчий потенціал. Робота Програми «Креативна Європа» триває. Українські митці все більше залучаються до загальноєвропейських ініціатив та спільних практик, формуючи загальний художній контент, що сприятиме покращенню взаємин між європейською та українською спільнотами.

References

- Butsenko, O. (2015). *Natsionalnyi zvit po Ukraini* [National report on Ukraine]. Council of Europe, ERI Carts.
- Farinia, K. (2017). *Rozvytok kulturnykh ta kreatyvnykh industrii* [Development of cultural and creative industries]. Kyiv, Ukraine.
- Kern, P. (2017). *Zvit nezalezhnykh ekspertiv «Nezalezhna ekspertna otsinka kulturolohičnoi polityky Ukrainy»* [Report of independent experts «Independent expert assessment of cultural policy of Ukraine»]. Council of Europe.

¹⁵ *Креативна Європа в Україні*. URL: <https://creativeeurope.in.ua>.

Kern, P., Vorobei, V. (2017). Funktsionalnyi ohliad Ministerstva kultury Ukrainy [Functional review of the Ministry of Culture of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Pezenti, M. (2020). Kulturne vidrodzhennia ta sotsialna trasformatsiia Ukrainy. Rol kultury ta mystetstva u zmitsnenni stikosti post maidannoi Ukrainy [Cultural revival and social transformation of Ukraine. The role of culture and art in strengthening the stability of post-Maidan Ukraine]. Ukrainian Forum, November 2020.

Соломенна Тетяна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка (Чернігів, вул. Гетьмана Полуботка, 53, 14003, Україна).

Solomenna Tetiana – PhD in Historical Science, Docent of the Department of World History and International Relations, T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium». (53 Hetmana Polubotka Street, Chernihiv, 14013, Ukraine).

E-mail: solomennat@gmail.com

UKRAINE IN THE CREATIVE EUROPE PROGRAMME BY EU

The paper analyzes the specifics of the formation and implementation of cultural policy in the EU and participation of Ukraine in the Creative Europe programme. Using systematic and comparative methods, as well as historicism and objectivity, the paper presents the main areas of cooperation of Ukrainian cultural and creative industries in the implementation of the Programme.

The formation of cultural policy in the EU remains the domain of the governments of the member states; but launched in the early 2000s comprehensive programmes «Culture», intended to last several years, aimed at preserving cultural heritage, supporting various creative sectors – art, literature, architecture, etc. – aimed at developing intercultural dialogue and mutual respect of all EU citizens. Summarily, the mechanism to implement them is as follows: the European institutions approve the strategic document «European Agenda for Culture», and implementation of it is regulated by Work Plans for Culture with specific priorities, methods, steps, and deadlines.

The Creative Europe programme has become the first full-scale practice of Ukraine in the area of cultural policy together with the EU countries. The Creative Europe programme consists of three sub-programmes that define individual sectors of the cultural and creative industries. International partnership and partial funding of the Programme are the prerequisites for participation in it. The participation of Ukrainian artists in the EU Programme enriches the experience of international cooperation, promotes new creative initiatives, changes in cultural management, mastering new forms of interaction and coordination between state institutions and art centers, better understanding, tolerance and openness of Ukrainians on the path to European integration.

Key words: cultural policy, cultural and creative industries, The Creative Europe programme.

Дата подання: 25 червня 2021 р.

Дата затвердження до друку: 30 червня 2021 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Соломенна, Т. Україна в програмі ЄС «Креативна Європа». *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 242–247. DOI: 10.5281/zenodo.5731668.

Цитування за стандартом APA

Solomenna, T. Ukraina v prohrami YeS «Kreatyvna Yevropa» [Ukraine in the Creative Europe Programme by EU]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, P. 242–247. DOI: 10.5281/zenodo.5731668.



«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»
Науковий журнал

Літературний редактор К. Г. Борисенко.
Технічний редактор Я. О. Сінчук.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко.
Коректор В. В. Шуміло.

Підписано до друку 20.11.2021 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslav, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 14,08. Обл.-вид. арк. 27,36. Тираж 100 прим. Зам. 005.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com